

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2024 (№3/2)

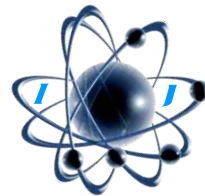
ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shuğa basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI
BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR
MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTI**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Pedagogika ilimleri. Psixologiya ilimleri

**Ajlaniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Pedagogika fanlari, Psixologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Педагогические науки, Психологические науки

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Pedagogical sciences, Psychological sciences

№3/2

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáti
Shólkemlestiriw komiteti bashǵı: QODIROV Q. – NMPI rektori w.w.a.
Bas redaktor: PAZÍLOV A.

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

ps.i.d., prof. **Abdirasulov R.** (Jizzax);
 ps.i.k., doc. **Elmuratova A.** (Nókis);
 f.i.d., prof. **Erkibaeva.** (Turkstan);
 f.i.d., prof. **Galiullina G.R.** (Rossiya);
 p.i.d., prof. **Xodjaniyazov S.** (Urgench);
 p.i.k., doc. **Jumabaev N.** (Nókis);
 p.i.d., doc. **Jumasheva G.** (Nókis);
 f.i.d., prof. **Ibragimov Yu.** (Nókis);
 p.i.k., prof. **Iymangaliyeva B.S.** (Qazaqstan);
 f.i.k., prof. **Kochanov Q.** (Nókis);
 p.i.d. (DSc), doc. **Qodirov Q.A.** (Nókis);
 p.i.d. (DSc), prof. **Qarlibaeva G.** (Nókis);
 f.i.d. (DSc), doc. **Qurambaeva G.** (Toshkent);
 f.i.d. (DSc), doc. **Qurbaniyazov G.** (Nókis);
 p.i.d. (DSc), prof. **Qurbaniyazova Z.** (Nókis);
 p.i.k., doc. **Makovchuk A.V.** (Minsk);

p.i.k., doc. **Mamirbaeva D.** (Nókis);
 f.i.f.d., prof. **Moon Hee Cho** (AQSh);
 f.i.d., aǵa il.xız. **Najimov P.** (Nókis);
 p.i.k., prof. **Nauruzbaeva A.** (Nókis);
 f.i.d., prof. **Nurjanov P.** (Nókis);
 p.i.k., prof. **Pazilov A.** (Nókis);
 p.i.d. (DSc), prof. **Pazilova M.** (Nókis);
 f.i.b.f.d., prof. **Pedakar P.** (Turkiya);
 f.i.d. (DSc), doc. **Pirniyazova A.** (Nókis);
 b.i.d., prof. **Reimov P.** (Nókis);
 p.i.k., doc. **Tajieva A.** (Nókis);
 p.i.k., prof. **Tlegenov A.** (Nókis);
 p.i.d., prof. **Utebaev T.** (Nókis);
 p.i.k., doc. **Vaxobov A.** (Tashkent);
 p.i.k., doc. **Yakovlena E.A.** (Minsk);
 p.i.d., prof. **Yusupov Q.** (Nókis);

D.Dogarova - juwaphı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Juwaphı redaktorlar:
 f.i.f.d. (PhD), prof. **F.Sapaeva** – ózbek tili boyınsha
 f.i.d. (DSc), doc. **G.Kdirbaeva** – rus hám ingliz
 tilleri boyınsha
Q.Biysenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

Jámiyetlik máslahátshiler:

p.i.d. (DSc), doc. **Abilova G.** (Nókis);
 f.i.d. (DSc), doc. **Qazaqbaev S.** (Nókis);
 f.i.d., prof. **Keruenov T.** (Nókis);
 b.i.d., prof. **Mambetullaeva S.** (Nókis);
 p.i.d. (DSc), doc. **Matjanov N.** (Nókis);
 ps.i.d. (DSc), prof. **Utepbergenov M.** (Nókis);

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgerilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikacyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

BAS MAQALA

ЖАҢА ӨЗБЕКСТАНДЫ ЖАРАТЫҰДЫҢ ИЛИМИЙ ПРОГРАММАСЫ (Президент Шавкат Мирзиёевтің «Жаңа Өзбекстан раўажланыў стратегиясы»

атлы китабы қарақалпақ тилинде басылып шықты)

С.Абаев – философия илимлериниң кандидаты, доцент

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

М.Якубов – философия илимлериниң кандидаты, доцент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

2021-жылы ғарезсизликтиң сәррас 30 жыллығы карсаңында «O‘zbekiston» баспасында жарық көрген Президентимиздиң «Жаңа Өзбекстан стратегиясы» атлы көлемли хэм терең мазмунлы китабында «Жаңа Өзбекстан – Үшинши Ренессанс» идеясын әмелге асырыўдың илимий тийкарланған программасы ислеп шығылды. Китаптағы тийкарғы пикирлер хэм максетлер қабыл етилген жаңаланған Конституциямызда өз сәўлесин тапты десек, әйне ҳақыйқатты айтқан боламыз.

2022-жылы китаптың Президентимиз тәрәпинен толықтырылған екынши басылымы «Жаңа Өзбекстан раўажланыў стратегиясы» деп аталды. Сол 2022-жылы «Qaraqalpaqstan» баспасы тәрәпинен китаптың усы толықтырылған екынши басылымы қарақалпақ тилинде басып шығарылды. Президентимиздиң бул шығармасының қарақалпақ тилинде жарық көриўи республикамыздың сийсий, мәнәўий-мәрипий турмысында үлкен ўақыя болды, ол сийсий, экономикалық хэм мәнәўий тәрбиялық жумыслардың сапасын кескин арттырыўға, жәмийетлик пәнлердиң мазмунын тереңлестийўге хызмет етпекте.

Президентимиз Шавкат Мирзиёевтиң «Жаңа Өзбекстан раўажланыў стратегиясы» атлы китабында Жаңа Өзбекстанды хэм Үшинши Ренессанстың фундаментин жаратыў бойынша әмелге асырылып атырған түпкиликли өзгерислер хэм реформалардың максети, мәнис-мазмуны, үстинликке ийе бағдарлары хэм миллий раўажланыўымыздың ығбаллары кең түрде додаланған. Журтбасшымыздың бул мийнети Жаңа Өзбекстанның ҳәзирги заманагөй демократиялық келбети қалай жаратылып атырғанын көрсетиў менен бирге, ол елимизди жаңа басқышқа көтериў ушын белгилеп алынған стратегиялық жолымыз ҳаққында бир пүтин, терең көзқарасты қәлип-лестирийўге хызмет етеди. Өзбекстан халқы өз тарийхында усындай еки Уллы Ояныў дәўирин бастан кеширген: Бириншиси IX-XII әсирлер (мәрипетлилик дәўири) хэм екыншиси XIV-XV әсирлер (Темурийлер дәўири) болып, олар дүнья көлеминде тән алынған шынлық. Хәзирги дәўирде Хүрметли Журтбасшымыз Шавкат Мирзиёев басшылығында халқымыз Жаңа Үшинши Ояныў дәўирине көдем баспақта. Хәқлы түрде бүгинги раўажланыў басқышымыз «Жаңа Өзбекстан» хэм «Үшинши Ренессанс» сөзлери менен белгиленип, халқымызды жаңа максетлерге хэм шеклерге бағдарламақта.

Китапта айрықша атап көрсеткениндей «Жаңа Өзбекстанды қурыў – бул әйтеўир тилек-қәлеў, субъектив қубылыс емес, ал түпкиликли тарийхый тийкарларға ийе болған сийсий-хуқықый, социал-экономикалық, мәнәўий-мәрипий жағдайдың өзи талап етип атырған, халқымыздың әсирлик арзыў-умтылысларына сәйкес, оның миллий мәплерине толық жуўап беретугын объектив зәрүрлилик есапланады» [2:3]. Автор Өзбекстанның хәзирги дәўирдеги демократиялық раўажланыўы туўралы сөз еткенде «Жаңа Өзбекстан стратегиясы қандай болыўы керек?», «Жаңа Өзбекстан түсиниги нени аңлатады?», «Раўажланыўдың жаңа басқышы қандай өзгешеликлерге ийе?», «Жәмийеттиң жаңа көриниси» дегенде нелер нәзерде тутылмақта?», «Үшинши Ренессанс фундаментин жаратыў идеясы қандай максет-тилеклерди аңлатады?» сыяқлы саўаллар көпшиликти қызқыратуғынлығын атап көрсетип, китапта оларға терең хэм илимий дәлилленген жуўаплар бериледи.

Китаптың «Кирисий. Жаңа Өзбекстан раўажланыў стратегиясы» деп аталған айрықша бөлимінде «Жаңа Өзбекстан» халқымыздың арзыўы екенлиги, Жаңа Өзбекстан феномениниң мәнис-мазмуны, Жаңа Өзбекстанды әмелге асырыў ушын алып барылып атырған

реформалық илажлар кең түрде сөз етилген.

Дүньядағы барлық халықлардың раўажланыў менен байланыслы арзыўы бар болғанындай, бизиң халқымыздың әдиўли арзыўы бар. Ол – Жаңа Өзбекстан! Бул түсиникте халқымыздың әзелий үмит-нийетлери, және де жоқары шеклерге қарай умтылыўлары, максетлери өз сәўлесин тапқан. Әйемги тарийхымыздағы «Авесто»да ортаға қойылған «Әдиўли пикир, әдиўли сөз хэм әдиўли әмел» принципнен басланған Уатансүйгишлик хэм инсаныйлық идеялары журтымыз раўажланыўының түрли басқышларында жасаған миллетимиздиң жетик ўәкиллери тәрәпинен әмелге асырыў ушын хәрекет етип келинди. Халқымыздың арзыўы биринши Ренессанс дәўириниң Уллы ойшыллары Имам Бухарий, Имам Термизий, Хорезмий, Фарабий, Ферғаний, Матуридий, Абу Хамид Устурлобий, Беруний, Ибн Сина, Замахшарий, Нажмиддин Кубра, Ахмәд Яссаўий, Бахаўәддин Накшбәнд хэм т.б. көплеген алым хэм уламалардың идеяларында өз сәўлесин тапты. Бул арзыўы Амир Темур бабамызды жәхән сахнасына алып шықты хэм Темурийлер Ренессансы – екынши Ояныў дәўирин пайда етти, орайласқан күдиретли мәмлекет хэм нызам үстин болған әдалатлы жәмийет дузиўде өз көринисин тапты. Халқымыздың арзыўы Улугбек Академиясының ағзаларының мийнетлеринде раўажланды, Алишер Науайы хэм Бабурдың әдебий шығармаларында жүзеге шықты. Кейин ала Жадид бабаларымызға жеңилмес күш-ғайрат берди. Адамларымыздың әдиўли арзыўлары Қарақалпақстанда атақлы улама-ойшыл «Хәким ата» - Сулайман Бакырғаныйдың, Бердақ хэм Әжанияз усаған уллы шайырлардың пайда болыўына алып келди.

Еркин жасаў арзыўы езиўши Кеңес Хүкимети дәўиринде де халқымыз қәлбинен өшкен жоқ. Күтә айыр хэм курамалы жағдайда жумыс алып барған Файзулла Хожаев, Усман Юсупов, Шарап Рашидов, Ислам Каримов сыяқлы мәмлекетлик хэм сийсий ғайраткерлер, онлаған жүзлеген алымлар, шайыр хэм әдебиятшылар миллий өзлигимизди саклаў жолында жан куйдирип хызмет етти.

Президентимиздиң сөзи менен айтқанда «Усы тәризде узак өтмиштен хәзирги дәўирге шекем миллий санамыз негизинде қәлипслесип келген, түрли идея хэм әмелий хәрекетлерде өз көринисин тапқан ел-журтымыздың арзыў-үмитлери бүгинги күнде Жаңа Өзбекстан түсинигинде жәмлести» [2:19].

Халық ушын оғада әҳмийетли болған феномен ямаса түсиник өз-өзинен тосыннан пайда болмайды. Жаңа Өзбекстан феномени хәққында да соны айтыў мүмкин. Бул түсиник журтымыздың хәзирги заман келбетин қәлиплестирийў, демократиялық мәмлекет, еркин пуқаралық жәмийетти пайда етиў, Үшинши Ренессанстың фундаментин жаратыўға қаратылған демократиялық реформаларымыздың баслы идеясы сыпатында жүзеге шықты. Соның ушын да елимизде «Жаңа Өзбекстан – Үшинши

Ренессансқа қарай» деген шақырық хәммениң жүрегинен бекем орын алмақта. Президент Шавкат Мирзиёев хәзирги заман миллий жәмийетлик ой-пикир раўажланыўында биринши рет биз максет етип отырған «Жаңа Өзбекстан» феноменин ортаға қойды, оған кең түрде түсиндирме берди, оның Үшинши Ренессанс пенен байланысын көрсетти.

Жаңа Өзбекстан – мәмлекетимиз ғарезсизлигин және де бекемлеў, еркинлик хэм азатлықтың жаңа дәўири, дәретиўшилик хэм абаданлық жолының жоқары басқышы болып табылады.

Жаңа Өзбекстан – бул «Халық мәпи хәмме нәрседен уллы» деген әдиўли идея әмелий ислер менен өз тастыйықлаўын таўып атырған ел есапланды. Жаңа хэм

жаңа үй-жайлар, заманагөй кәрханалар, илим-пән, билим бериў, медицина, мәдениет хәм спорт орынлары, абат аўыл хәм қалалар журтымыз шырайына шырай қосып атырған тарийхый бир дәуир есапланады.

Жаңа Өзбекстан – жасы үлкенлерге хұрмет, жасы кишилерге иззет, мәдетке мұтәж инсанлар хәм шаңарақларға шын кеўилден жәрдем бериў, меҳир-мүриўбет көрсетиў турмысымыз қағыйдасына айланып баратырған социаллық мекән есапланады.

Жаңа Өзбекстан дүня шериклиги менен, ең дәслеп, жақын қонсыларымыз менен дослық хәм бирге ислесий есиклери кең ашылып атырған, елимиздиң демократиялық көриниси жаратылып атырған бийтәкирар жер есапланады [2:25-26].

Жаңа Өзбекстанның дәретилюи, әлбетте, оның ажыралмас бөлеги Жаңа Қарақалпақстанның да пайда болуын аңлатады. Бул туўралы Президентимиз Шавкат Мирзиёев былай деп жазады: «Бизин ийгиликли мақсетимиз – биргеликтеги пидәкерлик мийнетимиз бенен Жаңа Өзбекстан қурамында Жаңа Қарақалпақстанды қурыўдан ибарат» [2:29].

«Аўыр экологиялық шараятқа қарамастан, мәмлекетимиз раўажланыўына мүнәсип үлес қосып қиятырған қарақалпақ диары, оның барлық қала, район хәм аўылларын комплексли тәризде раўажландырыў, мийнеткеш хәм ғайратлы, ақ кеўил хәм кеңпейил қарақалпақ елиниң турмысын абат хәм абадан етиўге хәр қашанғыдан да айрықша әҳмийет қаратамыз [2:175].

Китаптың «Халықшыл мәмлекет» атлы биринши бөлимінде «Мәмлекет – инсан ушын», «Инсан – жәмийет – мәмлекет» принципи демократиялық реформалардың өлшеми деп қабыл етилип пүткил жәмийет қурылысы хәм мәмлекет сиясаты усы принципке тийкарланып алып барылуы, инсан, оның хуқықлары хәм бахыт-ығбалы мәмлекет сиясаты, барлық мәмлекет органларының ең баслы мақсети болуы лазымлығы айрықша атап көрсетиледи.

Әлбетте соңғы жыллары инсан хуқықлары менен еркинлери хәм ыызам үстинлигин тәмийинлеў бойынша бирқанша жумыслар исленди. Буның тән алынуы сыпатында Өзбекстанның БМШ ның инсан хуқықлары Кеңеси ағзалығына сайланғанын көрсетиў мүмкин.

Журтымызда инсан хуқықлары хәм еркинликлери саласындағы халықаралық рейтинглер хәм индекслер бойынша дүнядағы 50 жетекши мәмлекетлер қатарына киритий баслы стратегиялық мақсет сыпатында белгиленген, жеке хәм сиясий хуқықларды қорғау саласындағы баслы бағдарлар көрсетилип берилген. Оларды әмелге асырыў арқалы Жаңа Өзбекстанды демократиялық ыызамлар, жоқары хуқықый мәдениетке ийе пуқаралар мәмлекетине айландырыў ұазыйпасы қойылған.

Жаңа Өзбекстан күшли ыызамшылық, атқарыўшы хәм суд ҳәкимиятлары, пуқаралық жәмийет институтлары нәтижелилик пенен ислейтуғын мәмлекет, «Мәмлекет органлары – халыққа хызмет қылыўдың нәтижели куралы» деген принципине әмел етеуғын демократиялық дүнялық мәмлекет болады. Жаңа Өзбекстан стратегиясы атқарыўшы ҳәкимиятты сөздиң шын мәнисинде халыққа хызмет қылыўшы органға айландырыўды нәзерде туталды.

Президентимиздиң китапта айрықша атап көрсетиўинше, «Мәмлекет басқарыўда биз ушын жаңа, бирақ көплеген раўажланған мәмлекетлерде әмел қылып атырған «Мәмлекет халыққа хызмет көрсетиўи шәрт» идеясын әмелге асырыўды нәзерде тутыўшы «Халықшыл мәмлекет» миллий бағдарламасы ислеп шығылады, «Мәмлекетлик хызметлер ҳаққында»ғы ыызам қабыл

етиледи» [2:75]. Бундағы тийкарғы мақсет Өзбекстанды дүнядағы мәмлекет басқарыўы сапасы жоқары болған мәмлекетлер қатарына киритийди тәмийинлеўден ибарат.

Сондай-ақ, усы бөлимде мәмлекетлик басқарыўдың цивилизациялық имканиятлары, аймақлық мәселелерди шешиў жуўапкершилиги, еркин хәм ашық пуқаралық жәмийетти раўажландырыў, ғалаба хабар куралларының жәмийеттеги ролин және де арттырыў мәселелери сөз етиледи.

«Бизин, – дейди Президентимиз – қатаң позициямыз халықшыл мәмлекет қурыў, инсан хуқықлары хәм еркинликлерин тәмийинлеў, ыызам үстинлигине ерисий хәм еркин пуқаралық жәмийетти және де раўажландырыўдан ибарат» [2:102].

Китаптың толықтырылған басылымына жаңадан киритилген екінши бөлими «Әдиллик хәм ыызам үстинлиги – халықшыл мәмлекет негизи» деп аталады. Бунда ғәрезсиз хәм әдил суд системасы, ыызам дәретиўшилиги хәм хуқықты қолланыў әмелияты, конституциялық реформалар – Жаңа Өзбекстанды қурыў жолындағы объектив зәрүрлик екенлиги анализленеди.

Китапта жәмийетимизде «ыызам – үстин, жаза – сөзсиз» деген принципти тәмийинлеў, суд, прокуратура, ишки ислер органлары, адвокатура системасы хызметин жетилистирий бойынша салмақлы жумыслар орынланып атырғаны көрсетилиўи менен бирге, суд системасын жетилистирий хәм бекемлеў бойынша ұазыйпалар терең талқыланған, «Суд ҳаққында» кодекс, «Ғәрезсиз адвокатура концепциясы»н жаратыў, «Медиа-омбудсман» институтын дүзий, «Бала хуқықлары» кодексин қабыл етий зәрүрлиги белгиленген. Президентимиздиң атап көрсетиўинше, «Жаңа Өзбекстан раўажланыў стратегиясында усы тараўдағы ең үстин ұазыйпамыз – Өзбекстанның дүнядағы «Ыызам үстинлиги индекси» жоқары дәрежеде болған мәмлекетлер қатарына кирийин тәмийинлеў хәм халықтың әдил судларға исенимин арттырыўдан ибарат» [2:107].

Китапта ыызам дәретиўшилигин, оның сөзсиз орынланыўын әмелге асырыў процесин жетилистирий ұазыйпасы қойылған, «Өзбекстан Республикасы Ыызамшылығын раўажландырыў концепциясы»ның ислеп шығылуы кереклиги көрсетилген.

Китапта журтымызда әмелге асырылып атырған конституциялық реформалардың объектив тийкарлары, оның реал мазмуны кең түрде баян етилген. Бул ҳаққында Президентимиз былай деген еди: «Жаңа Өзбекстанда пүткиллей жаңа хуқықый система жаратылып атырған бир дәуирде инсан, оның хуқық хәм еркинликлери – ең әҳмийетли қәдирият сыпатында тән алынып атырған жуўапкершиликли мәхәлде бүгинги күнимиз талапларына сәйкес болған жаңа Тийкарғы ыызамды ислеп шығыў объектив зәрүрликке айланбақта» [2:127]. Жаңаланған Конституциямызда Президентимиздиң пикир хәм усыныслары толық есапка алынды.

Жуўмак: Президентимиздиң «Жаңа Өзбекстан раўажланыў стратегиясы» атлы шығармасы Жаңа Өзбекстанның келбетин жаратыў, дүняның хешбир аймағында әмелге аспаған, хәтте, мақсет те етип қойылмаған, елимизди Үшинши Ренессанс басқышына көтериў, оған сай социал-экономиканың, илим-пән, мәдениеттың раўажланыўына ерисий, халқымызға еркин, абат хәм абадан турмыс жаратып бериў программасы болып табылады, ондағы қойылған мәселелер хәм шешимлер барлық пуқараларымыздың, әсиресе, жасларымыздың келешек тәғдирин белгилейтуғын идеялар болып, оны терең үйрениў хәм әмелге асырыў ушын гүресий әдиўли миннетимиз болып табылады.

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. - Т.: «Ўзбекистон», 2023.
2. Мирзиёев Ш.М. Жаңа Өзбекстан раўажланыў стратегиясы. Толықтырылған басылымына тийкарланған қарақалпақша биринши басылымы. –Нөкис: «Qaraqalpaqstan» 2022, 440-б.
3. Мирзиёев Ш.М. Жаңаланған Конституциямыз Үшинши Ренессансты қурыў жолында бекем хуқықый тийкар болып хызмет етеди. /«Еркин Қарақалпақстан», 11 май 2023.
4. Мирзиёев Ш.М. Халқымыздың жоқары исенимин ақлаў, ерискен жетискенлеримизди жаңа, және де үлкен нәтижелер менен бекемлеў- баслы ұазыйпамыз. Жаңадан сайланған Өзбекстан Республикасы Президенти лаўазымға кирисий салтанатлы мәресимине бағышланған Олий Мажлис палаталары қоспа мәжлисиндеги шығып сөйлеген сөзи. /«Еркин Қарақалпақстан», 18 июль 2023.

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriiyası hám tariyxı

BASLAWÍSH KLASSLARDA SABAQ PROCESINDE INTERAKTIV METODLARDAN PAYDALANÍW IMKANİYATLARÍ

P.I.Abdaliev - úlken oqıtıwshı

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: interfaol, interfaol ta'lim shakllari va turlari, interfaollik.

Ключевые слова: интерактивность, формы и виды интерактивных обучений.

Key words: interactivity, forms and tipes of interactive training.

Oqıtıw metodların jetilistiriw tarawındaǵı tiykarǵı baǵdarların biri interaktiv oqıtıw hám tárbiya usılların en jaydı. Ásirese, baslawısh klasslarda sabaq procesinde inretaktiv usıllardan paydalanıw oqıwshılardıń pánge bolǵan qızıǵıwshılıǵın asırıp, unamlı nátiyjelerge alıp kelmekte. Interaktiv metodlardı qollaw nátiyjesinde oqıwshılardıń erkin pikirlew, talqılaw, juwmaq shıǵarıw, óz pikirlerin erkin bayan ete alıw, óz xızmetin basqara alıw, erkin qarım-qatnas jasay alıw, básekilesiw kónlikpeleri qalıplesip, rawajlanıp baradı.

Interaktiv metodlardıń pedagogikalıq-psixologiyalıq tiykarları konstruktivizm teoriiyası (Dj.Dyu), bala intellektiniń rawajlanıwı (J.Piaje), eń jaqın rawajlanıw tarawı (L.S.Vıgockiy), intellektin kóp túrliligi (G.Gardner) hám de joqarıda bayan etilgen oqıw maqsetleri taksanomiyası (B.Blum) haqqındaǵı maǵlıwmatlardan ibarat bolıp, olardı biliw hám ámelde paydalanıw hár bir oqıtıwshıǵa óziniń pedagogikalıq sheberligin jetilistiriw barıw ushın zárúr. Interaktiv metodlar XXI ásir bilimlendiriw sistemasında oqıtıw sıpatın jaqsılaw, nátiyjeliligin támiyinlewdiń biri esaplanadı. Izertlewler nátiyjesi sonı kórsetedi interaktiv metodlar birinshi ret XX ásirdeń 20-jıllarında qollanılǵanlıǵınan derek beredi. Ótken ásirdeń 60-jıllarında V.A.Suxomlinskiy, 70-80-jıllarda Sh.A.Amonashvili, V.F.Shatalova, Yu.N.II'ina hám basqa alımlar tárepinen oqıtıw procesine interaktiv metodlardı nátiyjeli qollanıw barısında ilimiy izertlewler alıp barılǵan.

Sózlikte beriliwinsh «interaktiv» (inglizshe «interact») sózinen alınǵan bolıp «inter» óz ara «act» háreket etpek) túsiniǵı óz ara birgelikte háreket etpek degen mánini ańlatadı.

Inteaktiv oqıtıw – oqıwshılardıń bilim, kónlikpe, uqıplılıq hám kompetenciýaların rawajlandırıw jolındaǵı óz

ara birgeliktegi háreketke tiykarlanǵan oqıtıw esaplanadı [1:22].

Interaktiv metod-bul jámaát bolıp pikirlew dep júritiledi, yaǵnıy pedagogikalıq tásir kórsetiw usılları bolıp oqıtıw mazmunınıń quramlı bólegi esaplanadı. Bul usıllardıń ózine tánlıǵı sonnan ibarat oqıtıwshı, oqıwshı hám oqıwshılar toparı arasında júzege keletuǵın birge islesiw qızǵın báseke pikirlesiwler tiykarında ámelge asırıladı.

Inteaktiv metod oqıtıw processinde oqıwshılar hám de oqıtıwshı arasındaǵı aktivlikti asırıw arqalı oqıwshılardıń bilimderdi ózlestiriwin aktivlestiriw jeke sıpatların rawajlandırıwǵa xızmet etedi. Inteaktiv metodlardı qollaw oqıtıw nátiyjeliligin arttıradı. Inteaktiv metodlardın tiykarǵı kórsetkishleri: rásmiy emes báseke - pikirlesiwler ótkeriw oqıw materialın erkin bayan etiw hám súwretlep beriw imkaniyatı, teoriyalıq bilimler alıwdıń sanınıń kemligi, ámeliatlar sanınıń kópłigi, oqıwshılardıń baslamalıq kórsetiwine imkaniyatlar jaratılıwı, kishi topar, úlken topar, klass jámaátı bolıp islew ushın tapsırmalar beriw, jazba islerdi orınlaw hám basqa metodlardan ibarat bolıp, olar tálim-tárbiyalıq islerdiń nátiyjeliligin asırıwda ózine tán áhmiyetke iye.

Inteaktiv metodlar kóp túrli bolıp olardıń hámmesi de hár qanday progressiv usıllar sıyaqlı eń dáslep oqıtıwshıdan sabaq aldınan úlken tayarlıq kóriwdi talap etedi.

Interaktiv sabaqlardıń tiykarǵı ózgesheliklerin onıń dástúriy sabaqlardan parqların N.Muslimov óz izertlewlerinde kórsetip ótken [2:34]. Biz usı ózgesheliklerdi baslawısh klasslarda qollanıw barısın tómendegi kestege muwapıq islep shıǵıw arqalı anıǵıraq kóz aldımızǵa keltiriwimiz múmkin. Sol maqsette tómendegi tablicanı keltirip ótemiz:

1-keste

№	Tiykarǵı túsinipler	Dástúriy sabaq	Interaktiv sabaq
1	Qollanıw dárejese	Barlıq temalar boyınsha olar ushın qolaylı bolǵan sabaq túrleri formasında qollanadı.	Ayırım temalar boyınsha interaktiv sabaqtıń qolaylı bolǵan túrleri formasında qollanadı. Basqa temalar ushın dástúriy sabaq qollanılardı.
2	Sabaq maqseti	Sabaq teması boyınsha bilim kónlikpe, uqıplılıqlardı qalıplestiriw hám bekkemlew	Sabaq teması boyınsha erkin pikirlew, sheshimge keliw, olardı bayan etiw hám qorǵap shıǵıwǵa úyretiw.
3	Oqıtıwshınıń wazıypaları hám jumıs usılları	Jańa temanı túsindiriw, bekkemlew, baqlaw hám tapsırmalar beriw.	Oqıwshılardıń óz betinshe jumısların hám prezentaciýaların shólkemlestiriw, basqarıw, baqlaw, juwmaqlawshı sheshimlerdi tiykarlap beriw.
4	Sabaqqa tayarlıqqa qoyılatuǵın talaplar	Sabaq jobası konspekt hám did-aktikalıq qurallardı tayarlaw.	Inteaktiv sabaq islenbesi, óz betinshe jumıs ushın tapsırmalar tarqatpa materiallardı tayarlaw
5	Oqıwshılardıń sabaqqa tayarlıǵı	Aldıńǵı sabaq boyınsha tapsırmalardı orınlaw.	Jana sabaq teması boyınsha tiykarǵı túsiniplerdi hám dáslepki maǵlıwmatlardı biliw.
6	Oqıwshılardıń wazıypaları	Oqıtıwshını tınlaw hám ózlestiriw, berilgen tapsırmalardı orınlaw.	Oqıtıwshı bergen tapsırmalardı orınlaw boyınsha erkin pikirlew, óz pikir sheshimlerin basqalarǵa salıstırıw hám juwmaqlawshı sheshimge keliw.
7	Waqt bólistriliwi	Sabaq waqtınıń kóp bólegi oqıtıwshınıń jańa temanı túsindiriwi, analizlew, tapsırmalardı túsindirwdi ózlestiriwdi qadaǵalawǵa sarplanadı.	Sabaq waqtınıń kóp bólegi oqıwshılardıń erkin tapsırmalardı orınlawı, pikir almasıwı, básekilesiw óz juwmaqların bayan etiwleri hám qorǵawǵa sarplanadı.
8	Sabaqtıń modul hám algoritmleri	Sabaqtıń modul hám algoritmlerden hár bir oqıtıwshı ózi qollanıw atırǵan metodqa muwapıq paydalanadı.	Hár bir sabaq aldınnan tayarlanılǵan moduller hám algoritmlerge proektlerge muwapıq ótkeriledi.

9	Oqıwshılardan talap etiletuǵın aktivlik dárejesi	Oqıtıwshı hár tárepleme aktiv, oqıwshılar dıqqattı jámlew, túsiniw, pikirlew, tapsırmalardı orınlaw boyınsha aktiv.	Oqıtıwshı da oqıwshı da hár tárepleme birge islesedi
10	Bilimlerdi ózlestiriwdiń tiykarǵı usılları	Sóylesiw, pikirler talası, analiz ay-tıp beriw h.t.b.	Sóylesiw, pikir-almasıw, báseke, pikirler talası, analiz, ayıp beriw h.t.b.
11	Sabaq formaları	Lekciya, seminar, ámeliy, laboratoriya, ortalıqtaǵı sáwbet, báseki, pikirlesiw, konsul taciya.	Lekciya, topar yáki jup bolıp islesiw, prezentaciya, báseki, óz ara sawbeti, ámeliy isler.
12	Kútiletuǵın nátiyje	Tema boyınsha oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlarınıń ózlestiriliwi.	Tema boyınsha oqıwshılardıń óz pikir sheshimlerin qalıplestiriw olardı erkin bilim alıwǵa baǵdarlaw.

Baslawish klasslarda dástúriy emes oqıtıw texnologiyaları tiykarında oqıtıw procesi shólkemlestirilgende oqıwshılardıń intellektuallıq hám biliw qábiletleri hám de ishki sezimleri rawajlanıp barıwı menen birgelikte dástúriy sabaqlarǵa qaraǵanda joqarı dárejedegi nátiyjelerge kepillik beredi. Haqıyqattan da oqıtıwdıń barlıq basqıshlarında buǵan zárúrlík sezilmekte. Mısal retinde baslawish klasslarda matematika sabaǵın oqıtıwda interaktiv metodlardan paydalanıw usılların kórip shıǵamız. Búgingi kúnde baslawish matematikani oqıtıw processinde oqıwshılar tábiyat hám jámiyetimizde payda bolatuǵın waqıya-hádiyselerge óz pikirlerin bildiriwi sonıń menen birge kúndelikli turmısında júzege kelgen mashqalalı jaǵdaylardı óz betinsheshehimin taba alıwları ushın erkin hám dóretiwshehimlik pikirlewdi payda etiw kerek. Oqıwshılar oqıw-biliw xızmetlerinde jańa bilim hám maǵlıwmatlardı májbúriy ózlestirmesten bálkim qızıǵıp úyrense oqıtıwdıǵı nátiyelilik joqarı boladı. Interaktiv metodlardan paydalanılǵanda oqıwshılar ózleriniń haqıyqı matematikalıq pikir hám ideyaların anıq maqsetke qaray baǵdarlaydı hám júzege shıǵaradı. Oqıwshılardıń izleniwleri hám dóretiwshehimlik pikir juritiwleri arqalı pikirler tezligi, kóp variantlılıǵı hám de anıqlıǵı sıyaqlı pedagogikalıq-psixologiyalıq jaǵdaylar júzege keledi.

Pikirlerdiń tezligi-eki komponentli yaǵnıy matematikalıq mısál hám máselelerdi sheshiw tezligi hám másele sheshiliwiniń anıqlıǵın óz ishine aladı. Pikirlew procesiniń kóp variantlılıǵı - bul júzege kelgen hár bir ideyadan másele sheshimine alıp keliwshi basqa ideyaǵa ótiw esaplanadı. Basqasha etip aytqanda, qoyılǵan máseleleriń tuwrı sheshimine alıp barıwshı bir yáki bir neshe usıllardan paydalanıwdan ibarat.

Pikirdiń anıqlıǵı – qoyılǵan matematikalıq mısál hám máseleler sheshiwde shamalap shegaranı biliw hám pikirlew arqalı anıq isenimli juwaplardı payda etiw.

R.Ishmuxammedovtıń kórsetiwinsheshe interaktiv metodlardı sabaq procesinde qollaw oqıtıwshı hám oqıwshınıń innovaciyalıq iskerligi menen ózara tıǵız baylanısqa eki processti óz ishine aladı:

- oqıtılatuǵın shaxstıń innovaciyalıq oqıw xızmetin shólkemlestiriw;

- innovaciyalıq oqıw iskerligi ústinen qadaǵalawdı shólkemlestiriw [1:59].

Adette, interaktiv oqıw sabaǵınıń tiykarǵı basqıshları tómendegiden ibarat:

1. Sálemlesiw (oqıtıwshı hám oqıwshılar)

2. Kiriw sózi - oqıwshılarda sabaqta interaktiv oqıtıwdıń qaytı turinen paydalanıw sabaq teması forması hám maqsetleri menen tanıstırıw lazım. Kiriw sózi qısqa hám anıq bolıwı kerek.

3. Qaǵıydalardı islep shıǵıw - topardıń nátiyjeli islewı ushın qaǵıydalardı belgilew boyınsha oqıwshılardıń usınısları soralıdı. Sol usınıslar tiykarında olar tárepinen qaǵıydalar islep shıǵılıp qabıl etiledi. Bul qaǵıydalarǵa ámel etiwdi qadaǵalawdı tek ǵana oqıtıwshı emes oqıwshılar da alıp barıwı kózde tutiladı.

4. Tanısw (muzyorar)-qatnasıwshılardıń sabaqta óz ara erkin hám aktiv qatnasların támiyinlew maqsetinde hár túrli

háreketli shınıǵıwlardı shólkemlestiriw arqalı ótkeriledi. Bul shınıǵıwlardı oqıwshılar arasındıǵı tanıs emeslik, tartınshaqlıq hám t.b.jaǵdaylardı saplastırıp óz ara jıllı múnásebetlerdi payda etiwge baǵdarlanǵanlıǵı ushın «muzyorar» dep ataladı.

5. Kútiletuǵın nátiyjeliler hár bir oqıwshı sabaq aqırında nelerdi úyreniwı qanday islerdi orınlay alatuǵınlıǵı haqqında maǵlıwmat berilip bunda oqıwshılardıń jeke zárúrlikleri tiykarında jazba yáki awızeki ráwishte bildirilgen baqlawları da esapqa alınadı.

6. Kishi toparlarǵa ajratıw-sabaq maqsetine muwapıq tárizde oqıwshılardı bir neshe toparlarǵa ajratqan halda wazıypalardı orınlawın shólkemlestiriw ushın hár túrli háreketli shınıǵıwlar formasında ámelge asırıladı. Kishi toparlarǵa birinshi márte ajratıwda oqıwshılar óz iqtıyarlardı qaray toparlarǵa bóliniwı múmkin. Keyingi gezekte tosattan kishi toparlarǵa ajratıw qollanıladı.

7. Kishi toparlar jumisin shólkemlestiriw- hár bir kishi toparǵa anıq wazıypa kerekli maieriallar qurallar usınıladı wazıypanı orınlaw nátiyjeni málim etiw tártibi hám ajratılǵan waqıt belgilenedi.

8. Prezentaciya-kishi toparlar ózlerine berilgen wazıypalardı orınlaǵannan keyin alınǵan nátiyjelilerdi olar belgilengen wákil tárepinen barlıq toparlar aǵaları aldında prezentaciya etiwden ibarat. Bunday prezentaciya jeke tártipte berilgen wazıypanı orınlaǵan bir oqıwshı tárepinen de ámelge asırılıwı múmkin.

9. Kishi lekciyalar- interaktiv shınıǵıw teması boyınsha oqıwshılarda teoriyalıq maǵlıwmatlardı jetkeriw maqsetinde oqıtıwshı tárepinen ótkeriledi.

10. Talqılawlar ótkeriw - sabaq temasına tiyisli máseleler boyınsha birgelikte pikir júrgiziw hám sheshimler qabıl etiwge baǵdarlanǵan interaktiv shınıǵıwlardan ibarat.

11. Juwmaqlaw hám wazıypalardı belgilew - sabaq dawamındaǵı juwmaqlardı jámlew hám ulıwmalastırıw hám de oqıwshılar ushın nábettegi wazıypalardı belgilep beriwden ibarat.

12. Sabaqtı juwmaqlaw-sabaqtan qanaatlanǵanlıq dárejesin hár bir oqıwshı tárepinen bahalawdı hár túrli interaktiv formalarda shólkemlestiriledi. Bul bahalaw nátiyjelerin keyingi sabaqlardı shólkemlestiriwde esapqa alınadı.

Interaktiv oqıtıwdıń tiykarǵı formaları: úlken sheńber, sharqaplek, akvarium kishi toparlarda islew hám basqalardan ibarat bolıwı múmkin.

Interaktiv oqıtıwdıń tiykarǵı usılları: interaktiv seminar trening, lekciya, aqlıy hújim, isshenlik oyını, rolly oyın, báseke, kritikalıq pikirlew, skarabey, bumerang, zig-zag, press intervıy, shınır, insert, súwretli diktant h.t.b. Sonıń menen birge, sonı da ayıp ótiw kerek interaktiv sabaqlarda forma hám usıllar birgelikte bar bolıp olardı shártli túrde ǵana ajratıw múmkin.

Solay etip, interaktiv metodlar oqıtıw sıpatın jaqsılaw, nátiyeliligin asırıw, oqıwshı, oqıtıwshı hám oqıwshılar toparı ortasında birge islesiwdi qalıplestiriw asırıw, jeke maqsetke qaray umtılıw hám de shaxstıń ishki imkaniyatların júzege shıǵarıw sıyaqlı áhmiyetli

wazıypalardı ámelge asırıwda áhmiyetli faktor bolıp xızmet etedi. Demek, interaktiv metodlardı baslawısh klasslarda qollanıw arqalı oqıwshılardı tek ǵana matematikalıq

bilimlerin rawajlandırıw qoyımadan olardıń alǵan bilimlerin kúndelikli turmısta qollawǵa da járdem beretuǵın metodlar esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Ishmuxammedov R., Abdukodirov A., Pardaev A. Ta'limda innovacion texnologiyalar. – T.: «Istédod», 2008.
2. Muslimov N., Usmonbaeva M., Sayfurov D., Toraev A. Innovacion ta'lim texnologiyalari. – T.: «Sano standart», 2015.
3. Tolipov K., Rozieva D. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: «Fan», 2019.

REZYUME. Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda ta'lim jarayonida zamonaviy talablar asosida interfaol metodlardan foydalanishning ayrim imkoniyatlari haqida so'z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются некоторые особенности использования интерактивных методов в процессе обучения в младших классах.

SUMMARY. This article discusses some features of using of interactive methods in the learning process in primary grades.

UDK:371.036:17.02

IJTIMOİY HAYOTDA MA'NAVIY- ESTETIK TARBIYA

N.P.Abdimuratova – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori

Berdaq nomidagi Qoraqalpog' davlat universiteti

Tayanch so'zlar: psixologiya, estetika, oila, ta'lim-tarbiya, nafasat, barkamol avlod, buyuk ajdodlar.

Ключевые слова: психология, эстетика, семья, воспитания, гармонично-развитое поколение предков.

Key words: psychology, esthetics, family, education, harmonically, developed generation, ancestors.

Prezidentimizning «Agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni va ruhi ma'naviyatdir», degan fikri mamlakat taraqqiyoti uchun iqtisodiyot bilan ma'naviyatning roli naqadar ahamiyatli ekanini teran anglatadi [1]. Yangi O'zbekistonni barpo etishning mustahkam ustuni ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma'naviyatdir. Har qaysi millatning o'ziga xos ma'naviyatini shakllantirishda oila institutining o'rnini va ta'siri beqiyos. Inson xarakteri, tabiati va dunyoqarashini belgilaydigan ma'naviy mezon va estetik qarashlar - yaxshilik va ezgulik, olijanoblik va mehr-oqibat, or-nomus va andisha kabi muqaddas tushunchalarning poydevori oila sharoitida qaror topishi tabiiydir.

Oila inson uchun muqaddas maskan. Oila nafasat, go'zallik, turmush va ta'lim-tarbiyaning boshlang'ich maktabi. Shuning uchun oilada ota-ona va boshqa oila a'zolarining yagona birligi bolaning ijtimoiy-ma'naviy va estetik rivojlanishiga kuchli ta'sir etuvchi tarbiyaviy tushunchasining asosini tashkil etadi. Oila turli ijtimoiy-tarbiyaviy kechinmalarining asosi bo'lib, bu har bir insonning tabiatdan ta'sirlanishga, ko'ra bilishga, eshita olish qobiliyatiga, ma'naviy olamini odamiylik fazilatlarini boyitishga imkoniyat beradi [2].

Ota-onaning, tarbiyachining bolaga ta'sir ko'rsata olishi, bolaning ota-ona va tarbiyachi gaplariga quloq solishi, bo'ysunishi bola qalbida ijtimoiy estetik xususiyatning yanada yaqqol ko'zga tashlanishidan darak beradi. Buyuk pedagog Vasiliy Aleksandrovich Suxomlinskiy: «Tarbiyalanuvchiga so'z bilan murojaat qilishdan avval uning so'zni tushunishi, qabul qilishiga erishish lozim, ana shunda bu so'zlar unga ta'sir qiladi. Bunday tarbiya go'zallik tarbiyasi, xuddi mana shu go'zallikdan foydalanish qalb fazilatini boyitadi, bola tuyg'usini noziklashtiradi, natijada u so'zni darrov quloqqa oladigan bo'lib qoladi» [4]-degan edi.

Oilada har bir narsa ma'naviy go'zallikka intilish bilan mustahkam bog'langan bo'lib, bolalar ma'naviy go'zallikni his etish, tushunish, qadrlashga, eng muhimi, uni yaratishga o'rgatiladi [2]. Bola go'zallikni his etib va u bilan zavqlanib qalbida va xotirasida oila, Vatan ifodasi jamuljam bo'lgan obrazlar abadiy saqlanib qoladi. Ma'naviy go'zallik bu oliy insoniylik, har bir odamning olijanob tuyg'ularini, samimiy munosabatlarining joni va tani hisoblanadi. Oilada bolalarning ma'naviy-axloqiy taassurotlarining to'planishi to'g'risida o'ylaymiz, ularning yuvinishi, kiyinishi, kitobga, musiqaga, radio, televideniye munosabatlarini kuzatamiz, demak, estetiklik to'g'risidagi g'amxo'rlikning o'zi ana shundan boshlanadi. Vaziyatning estetikligiga tabiiy va inson qo'li bilan yaratilgan go'zallik orqali erishiladi. Bolalik yillarida qo'ldan boy berilgan narsaning o'rnini keyin yoki yigitlik yillarida, yoshi bir joyga borib qolganda aslo to'ldirib bo'lmaydi. Bu, bolaning ayniqsa, estetik tarbiyasiga

taalluqlidir. Oilada, bolalik yillarida sezgirlik, go'zallikni idrok etish shaxs rivojlanishining keyingi davrlariga nisbatan beqiyos darajada chuqur bo'ladi.

Ijtimoiy estetiklik - bola ma'naviyatining, hayotining butun tarkibini, uning oila a'zolari, ko'cha-kuy, mahalla, maktab jamoalari bilan o'zaro munosabatlarini belgilaydi. Ijtimoiy estetiklik ehtiyoj ma'naviy go'zallikni barqaror qiladi, har qanday qabihlik, bema'nilikka nisbatan murosasizlik va nafratni yuzaga keltiradi. Bolaning ma'naviy dunyosiga har bir ta'sir uning yonginasida qandaydir boshqa ta'sir etish kuchlari turganligiga bog'liqdir [3].

Bolalik va o'smirlik yillarida inson o'zida insoniy go'zallikni his etishi, anglashi, go'zallikdan, o'zidagi insoniylikdan zavqlanish tuyg'usini boshdan kechirishi juda muhimdir. Go'zallikdan-insoniylikka, bu - tarbiya qonuniyati va axloqiy g'oyalar asosi. Tarbiyalanuvchilar go'zallik, olijanoblikni faqat tashqi ko'rinishning mukammalligidagina emas, balki inson aql-zakovatining yaratuvchanligida, ayniqsa yuksak, axloqiy xatti-harakatlarida, g'oyalarida va o'z hayotlarida milliy istiqloq normalariga amal qilib kelayotgan kishilarning ichki dunyosida, Vatanimiz kelajagini yaratuvchi ota-ona va ustozlar tomonidan yaralgan ming-minglab qahramonliklarda ham uyg'unlashib ketgandir va mavjud deb tushunadilar. Ota-ona va tarbiyachilar oldida yosh avlodni, avvalo barkamol inson, sog'lom kelajak kishisi bo'lishi vazifasi turadi. Shu tufayli estetik ideal axloqiy ideal bilan uyg'unlashib go'zallik to'g'risidagi orzu markazida inson turadi. Bu vazifalarni hal qilish muqarrar suratda bolalarda voqelikka estetik munosabatni tarbiyalashni taqozo qiladi. Bolalarning aqliy tarbiyasini o'rganilayotgan voqea hodisalarning go'zalligini ochib bermasdan turib, mehnat tarbiyasini, mehnat jarayonidagi go'zalliklikni bilmasdan turib, axloqi tarkib toptirishni, xatti-harakatning go'zalligini ko'ra bilmasdan turib, jismoniy rivojlanishni inson g'avdasining takomillashi to'g'risidagi tushunchalarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shu bilan birga hayotdan, faol ijodiy faoliyatdan va ideallarga erishish uchun kurashdan ajratib olingan estetik tarbiyani ham tasavvur qilib bo'lmaydi. Biz estetik tarbiyani hayot bilan mustahkam bog'liq ravishda amalga oshirar ekanmiz, bolalarga o'quv mehnati bilan jismoniy mehnatning, axloqiy kamolot bilan jismoniy kamolotning go'zalligini ko'rsatib berar ekanmiz, aqliy tarbiya bilan axloqiy tarbiyaning mehnat tarbiyasi bilan jismoniy tarbiyaning ancha samarali hal etilishiga yordam beramiz [2].

Bugungi zamon kishisi doimo go'zallikka intiladi, ularning go'zallik ideallari hayotdagi g'oyat xilma-xil hodisalar, munosabatlar va turli san'at asarlari ta'sirida qaror topadi. Shaxsning go'zallik bilan o'zaro munosabati estetik idealni qamrab oladi. Estetik hissiyot kishilar hayotida katta rol o'ynaydi. Go'zallikni ko'ra bilish, uni

tushunish va yarata olish kishining ma'naviy hayotini boy, qiziqarli qiladi. Unga eng yuksak ma'naviy zavq olish imkonini beradi [3].

Biz har bir o'quvchi shaxsni har tomonlama kamol toptirishga intilamiz va shuning uchun har bir bolani estetik jihatdan rivojlantirishimiz lozim. Kishining jamiyatdagi xulq-atvori ko'p jihatdan uning go'zallik va xunukligini, olijanoblik va tubanlikni qanday tushunishi, his qilishi va ko'ngildan kechirishiga bog'liq bo'ladi. Demak, u chinakam go'zal estetik ideallarga, istiqlol bergan buyuk kelajagimiz ideallariga ega bo'lishi kerak. Shuning uchun oilada bolalarni san'atning xilma-xil turlarini anglashga o'rgatib borish, yosh bolalarni san'at asarlari, san'at go'zalligidan bahra olib shular asosida kiyinishiga, quvnoq, sho'x gaplashishiga, mimika harakatlanishlariga katta e'tibor berib o'tirishlari go'zallikka tarbiyalashning vositalari hisoblanadi.

Ma'naviy estetik tarbiya bolalarda tashabbuskorlik, ma'lum natijalarni oldindan ko'ra bilish, ularga intilish, orzu qila bilish kabi sifatlarni shakllantirish bilan uzviy bog'langandir. Bolalarni estetik tarbiyalashning o'zaro bog'lanib ketishi bizni o'rab turgan dunyoning xilma-xil turlari bilan bog'liq ekanini taqozo qiladi. Insoniyat jamiyatning olg'a harakat qilishiga go'zallik va halollikni tarbiyalashga, bolaning ma'naviy hayotini yo'lga solib turushga estetik go'zallikning uyg'unlashtirilishi orqali erishiladi. Maktab bolalarni faqat san'atdagi kishilarning xatti-harakatlaridagi, mehnat faoliyatidagi, mehnat natijalaridagi go'zallikni ko'rish va undan zavqlanishga o'rgatib qo'ya olmaydi, balki ularda bunday go'zalliklikni kundalik hayotda vujudga keltirishga intilishni va vujudga keltira olishni ham tarbiyalaydi [2].

Bolaning qalb sezgisini rivojlantirish, vijdonini qo'zg'atish, ruhini ko'tarishda birinchi o'rinda go'zallik

tarbiyasi turadi. Bolaga oldin tabiat go'zalligini, so'ngra san'at go'zalligini his etishni o'rgatish oliy nafosat inson muomalasi va hayotining go'zalligini tushunishga yetaklaydi.

Bola kishilar, narsalar va tabiat bilan turli-tuman hayotiy munosabatlarda bo'lib, umuman ijtimoiy hayot hodisalariga va xususan, san'at asarlariga, hodisalarga duch kelar ekan, kattalarning yetakchi ta'siri ostida ularning estetik qarashlari o'sib boradi. Estetik tarbiya bolalar bilan san'at to'g'risida suhbatlar o'tkazish yoki ularning she'r va qo'shiqlarni yod olishi bilan boshlanadi va amalga oshiriladi, deb o'ylash noto'g'ri bo'lar edi, vaholanki, bunday tasavvur o'qituvchilar orasida uchraydi. Bola hayotida san'at bilan bir qatorda uy-ro'zg'or mehnati ham katta o'rin tutadi.

Kichik yoshdagi bolalarni psixologik-pedagogik jihatdan bugungi hayotimiz, odamlarimiz go'zalligini va olijanobligi tushunchasini har bir bolaning ongiga yetkazish xulq-atvor estetika ma'naviy soflikning ifodasi bu'lib ko'rinadi. Kichik yoshda bolaning estetik rivojlanishi bolalarning asar mazmuni va uning ifodali-tasviriy vositalar o'rtasidagi aloqasini sezishi, asarlarni qiyoslashga intilish, hozirgina tanlangan narsani o'ziga tanish bu'lgan narsa bilan solishtirish ishtiyoqi paydo bo'ladi.

Xulosa shuki, bolalar kichik maktab yoshlarida asosiy ma'naviy estetik kategoriya-go'zallik to'g'risidagi bilimlarni, o'zlarini o'rab turgan tevarak atrofdagi turmush ko'rinishlarini, tabiat hodisalarini baholab beradilar. Ota-ona, o'qituvchi bolalarga kichik yoshdan san'at turlari haqidagi bilimlarni berish bilan ularning estetik hissiyatini bir joyga to'playdi hamda mazmunli estetik mulohaza yuritishga o'rgatadi. Bolalar estetik tarbiya jarayonida estetik malaka va ko'nikmalarni ham egallab boradi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026 yillarga muljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi tugrisida"gi PF-60-son farmoni.
2. Abdumuratov P. Tarbiya sabaqlari. –N.: "Bilim" 2021. 120-b.
3. Pazilov A.K. Tarbiya haqqida oylar. –Nókis: "Bilim" 2009.
4. Suxomlinskiy V.A. Tarbiya haqida. –Toshkent: 1977. 217-b.

REZYUME. Mazkur maqolada barkamol avlodni kamol toptirishda buyuk ajdodlarimiz merosiga sodiq bo'lish, inson qadrini, oila sha'nini muhofaza qilish va nafosat tarbiyasi masalalari haqida bayon qilinadi.

РЕЗЮМЕ. Основным предметом данной статьи является обеспечение крепкости семьи, умение ценить человека, его достоинства и продолжение человеческого рода, а также оставаться преданными наставлениям наших предков и усовершенствовать развитое и счастливое поколение.

SUMMARY. The main subject of the article is providing solidity of a family, to value a person, his virtue and prolongation of his generation, being devoted to our ancestor's directions and to perfect our generation in being clever and happy is our main aim.

BO'LAJAK MUTAXASSISLARNI INNOVATSION FAOLIYATGA TAYYORLASHNING TASHKILIY-TUZILMAVIY MODEL

J.R.Axmedov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*
Jizzax politexnika instituti

Tayanch so'zlar: taraqqiyot, innovatsiya, modellash, tizim, dasturiy ta'minot, salohiyat, intellekt, dinamik, statistik, model, axborot, tashabbuskorlik, kommunikatsiya.

Ключевые слова: развитие, инновация, моделирование, система, программное обеспечение, потенциал, интеллект, динамика, статистика, модель, информация, инициатива, коммуникация.

Key words: development, innovation, modeling, system, software, potential, intelligence, dynamics, statistics, model, information, initiative, communication.

Ma'lumki, zamonaviy taraqqiyotning deyarli barcha yo'nalishlari jamiyatni axborotlashtirish, intellektuallashtirish va ular negizida jarayonlarni innovatsiyalashtirish bilan xarakterlanmoqda. Chunki innovatsion jarayonlar o'sha jamiyat taraqqiyotini yangicha sifat bosqichiga ko'taradi. Bu bevosita jamiyat taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchlari bo'lmish bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash tizimiga bog'liq bo'lib, undan ko'zlangan maqsad ta'limni yangicha sifat bosqichiga ko'tarish va ta'limda muntazam ravishda zamonaviy yondashuvlarni tashkil qilishni ta'minlashdan iboratdir. Bu borada zamonaviy oliy ta'lim tizimida bo'lajak mutaxassislarni innovatsion kasbiy faoliyatlarini takomillashtirishga va shunga mos ijodkorlikni rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi va bunda bo'lajak

mutaxassislar ijodkorlik, his qilish va sezish qobiliyatlarini shakllantirishi didaktik asos bo'lib xizmat qiladi, bu esa bo'lajak mutaxassislarda innovatsion rivojlantirishni ta'minlay oladi.

Bu bevosita bo'lajak mutaxassislardagi ijodiy yo'nalganlik va yangilikni sezish qobiliyati va ko'nikmasi hamda innovatsion rivojlanganlik shakllanganligini amalga oshirishda nihoyatda ahamiyatlidir. Shu sababli ham hozirda zamonaviy kadrlarni tayyorlashning o'quv-metodik, o'quv-dasturiy, tashkiliy-pedagogik, axborotli-instrumental, dasturiy-metodik va didaktik ta'minotlarni yaratish jarayonlarini axborotlashtirishga e'tibor yuqoriligi bilan nomoyon bo'lmoqda. Bu oliy ta'lim tizimida bo'lajak mutaxassislarni innovatsion faoliyatga tayyorlash va uni takomillashtirishga doir tadqiqot ishlarini olib borish

dolzarb muammolardan biridir.

Ma'lumki, mukammal ilmiy-metodik ta'minot va zamonaviy texnologiyalarga asoslangan innovatsion faoliyat ta'lim beruvchi amaliy faoliyati samaradorligini, ta'lim oluvchilarning shaxsiy rivojlanishini va intellektual salohiyatini sezilarli darajada oshiradi. Demak, bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda qo'llaniladigan innovatsion faoliyat ularni kasbiy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirishga ijobiy ta'sir qilar ekan. Ushbu sohada olib borilgan kuzatishlarimiz va izlanishlarimiz natijalariga ko'ra bo'lajak mutaxassislarni innovatsion faoliyatga tayyorlashda quyidagi yo'nalishlarda faoliyat olib borish maqsadga muvofiq:

- interfaol metodlar yaratish va ulardan keng foydalanish negizida bo'lajak mutaxassislarni innovatsion faoliyatga tayyorlash;

- ta'lim jarayonining axborot ta'lim muhitini ishlab chiqish, xususan ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsion texnologiyalardan keng foydalanish;

- "Maqsadlar iyeararxiyasi" texnologiyasi asosidagi interfaol texnologiyalardan keng foydalanish;

- pedagogik kvalimetriyaga asoslangan innovatsion texnologiyalarni takomillashtirish;

- intellektuallashtirilgan texnologik xaritalar va o'qitish tizimlari negizida innovatsion faoliyatga tayyorlash.

Demak, zamonaviy ta'limni va unga asoslangan bo'lajak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashni to'liq interfaol metodlar va zamonaviy innovatsion texnologiyalar asosida olib borish hozirgi davr talabidir. Bu borada bir qator olimlarning fikrlarini keltirib o'tish maqsadga muvofiqdir:

Pedagogika fanlari doktori, professor Sh.S.Sharipovning ta'kidlashicha: Shu paytga qadar ta'lim tizimida o'qitish ustuvor sanalgan bo'lsa, ayni paytda jamiyatning axborotlashuvi davrida ustuvorlik o'rganish, o'rgatishga yo'naltirilgan. Shu sababdan ta'limning o'qituvchi-darslik-talaba paradigmasi talaba-darslik-o'qituvchi paradigmasi bilan o'rin almashishi zarur. Bunda zamonaviy pedagogik kadrlar yangi mavqega ega bo'lib, uning vazifasi, eng avvalo talabalarning mustaqil bilim olish faoliyatini tashkil etishga, bilimlarni mustaqil egallashiga va ularni amaliyotda qo'llash malakalarini shakllantirishga qaratilishi lozim. Bu maqsadda o'qituvchi o'qitishning metodlari, texnologiyalarini shunday tanlash kerakki, ular talabalarga nafaqat tayyor bilimlarni o'zlashtirishida, balki bilimlarni turli manbalardan mustaqil egallashlari, o'zlarida shaxsiy nuqtai nazardan shakllanishni, uni asoslashi va erishilgan bilimlaridan yangi bilimlar egallashlarida foydalanishlari lozim [4].

Bundan kelib chiqadiki zamonaviy ta'lim jarayoni va unga asoslangan bo'lajak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlash keng qamrovli, ko'p qirrali, murakkab va ijodiy tashkiliy-pedagogik faoliyat bo'lib, uning yordamida bo'lajak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning istiqbolli va innovatsion metodologiyasini yaratish mumkin bo'ladi. Bundan bo'lajak mutaxassislarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash murakkab dinamik tizimidan iborat ekanligi kelib chiqadi. Bu yerda tizim atamasi bo'lajak mutaxassislarni innovatsion faoliyatga tayyorlashning murakkab va ma'lum shaklida tartiblangan ichki tuzilmasini namoyon qilish qaralayotgan jarayonni qizimiy o'rganishga imkoniyat yaratish nuqtai nazardan qo'llaniladi. Tizim atamasiga qo'yilgan bu talabni ushbu sohaga oid ko'pgina tadqiqotlarga asoslangan holda shakllantirdik.

Tizim - bu ma'lum qonuniyat asosida yaxlitlik nuqtai nazaridan tartiblangan, o'zaro uzviy bog'langan hamda belgilangan maqsad sari birgalikda umumiy funksional vazifani bajaruvchi elementlar majmuasidir. Tizimlar tarkibida qatnashayotgan elementlar xarakteriga qarab sodda, murakkab, dinamik va statistik tizimlarga bo'linadi [2].

Qayd etilgan tizimlar orasida dinamik tizim ta'lim jarayonida bo'lajak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda keng foydalaniladi. Bunday tizimlarni ilmiy-metodik jihatdan tadqiq etish va ulardan qaralayotgan muammolarni hal etishda foydalanish ko'pgina maxsus vazifalarni hal qilishga mustahkam didaktik asos bo'la oladi. Shuningdek, dinamik tizim bo'lajak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning istiqbolli variantlarini yaratishda va ularning zamon talabiga javob beradigan variantlar monitoringini ishlab chiqarishda ham doimo kerak bo'ladi. Shu sababli ularni tashkiliy-tuzilmaviy jihatdan tadqiq qilish qaralayotgan muammo bo'yicha rejalashtirilgan natijaga erishishni ham kafolatlashga imkoniyat yaratadi.

Tizimlarni tashkiliy-tuzilmaviy jihatdan tadqiq etish esa jarayon va hodisalar kechishini modellashtirish usuli yordamida hal etiladi. Bunday muammolar ta'limda biror o'quv jarayonini yoki mavzuni o'zida aks ettiruvchi tizim sifatida va faoliyatida bo'lajak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashni modellashtirish metodlari yordamida xal etiladi va ular yordamida qaralayotgan jarayonni o'zlashtirishning didaktik asosi yaratiladi. Modellashtirish metodining yana bir ahamiyatli tomoni shundaki, uning yordamida ta'lim oluvchilar faqatgina yangilikni bilibgina qolmasdan, balki, bilimlarni rivojlantirish imkoniga ham ega bo'ladi va ayniqsa, bilimlarni o'qitish va tarqatishda ham ishonchli didaktik asos bo'ladi. Shu sababli ham dinamik tizimlardan amaliy faoliyatda foydalanishda ularning tashkiliy-tuzilmaviy modelini mukammal tadqiq qilish qaralayotgan muammoga oid ishonchli va asosli yechimni qo'lga kiritishga keng imkoniyatlar yaratadi, degan fikrga kelish mumkin. Bunga sabab, tashkiliy-tuzilmaviy model qaralayotgan jarayondagi elementlar - ko'rsatkichlar va ular negizida shakllantiriladigan qism tizimlar orasidagi bog'liqliklar (qonuniyatlar) xarakterini to'liq ochib berishga keng imkoniyatlar yaratadi.

Ushbu holatda jarayonlarni modellashtirishning aniqligi va muvofaqiyati ta'lim jarayonini va bo'lajak mutaxassislarni innovatsion faoliyatga tayyorlash jarayonini, ularning o'ziga xos xususyatlarini hamda ular orasidagi bog'lanishni tasvirlash aniqligi bilangina belgilanadi.

Umuman modellashtirish tadqiqot usuli doimo o'rganilayotgan obyektning aniq tariflashni nazarda tutadi va u orqali biror jarayon haqidagi empirik hamda intellektual tasavvurlar aniq shakllantiriladi hamda ular asosida qaralayotgan jarayonlarning kechishini oldindan aytib beriladi, hamda bu bilan modellarning qo'llanilish chegarasini tekshirish va aniqlash imkoniyati ham yaratiladi. Shuningdek, modellashtirishning yana bir ahamiyatli tomoni shundaki, uning yordamida jarayonlar kechishining axborotli boshqaruv tizimini ham yaratish mumkin.

Bu fikrimizning tasdig'ini quyidagi manba orqali ham isbotlashimiz mumkin: "Ta'limiy axborotli tizimning vazifaviy tuzilishida axborot ta'lim muhitining modelining mavjudligi talab qilinsa, uning tashkiliy-tuzilmaviy modelida axborot ta'lim muhitining tashkil etuvchi elementlar va qism tizimlar o'rtasidagi aloqadorlik hamda ulardagi kirish va chiqish ma'lumotlarining maqsad-vazifalarini e'tiborga olib borishga qaratiladi. Shu asosda bosh va hududiy axborot markazlar o'rtasidagi ma'lumot almashinuvining ishonchiligi ta'minlanadi va ta'limiy axborotli boshqaruv tizimini informatsion ta'minotida uning tashkiliy-tuzilmaviy va vazifaviy tuzilishi faoliyatlari birgalikda e'tiborga olinadi. Ular yordamida ta'limiy axborotli boshqaruv tizimining, tashkiliy-vazifaviy tuzilishini ishlab chiqish metodini shakllantirishga muhim asos yaratiladi va bular keyingi paytlarda axborot ta'lim markazlarining yaratishga tashkiliy-tuzilmaviy jihatdan yondashuvining keng tarqalishiga sabab bo'ladi" [1].

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar: bo'lajak mutaxassislarni innovatsion faoliyatga tayyorlashning dolzarbligi va ularning asosiy yo'nalishlari, ta'lim jarayoni va bo'lajak mutaxassislarni dinamik tizim sifatida ifodalanishi, dinamik tizimlarning tashkiliy-tuzilmaviy ko'rinishlarining ilmiy-metodik jihatdan asoslanishi va ularni modellashtirishning imkoniyatlari (afzalliklari) ga asoslanib qayd etish mumkinki, bo'lajak mutaxassislarni innovatsion faoliyatga tayyorlashni tashkiliy-tuzilmaviy modellari yordamida amalga oshirish mumkin.

Yuqoridagilarga ko'ra bo'lajak mutaxassislarni innovatsion faoliyatga tayyorlashning tashkiliy-tuzilmaviy modelini 1-rasmdagidek ifodalash imkonini berdi va bu model axborot ta'lim muhitida bo'lajak mutaxassislarni innovatsion faoliyatga tayyorlashdagi ta'lim mazmunini shakllantirishga hamda ularni amaliyotga joriy etishning innovatsion metodikasi va texnologiyasini ishlab chiqishga keng imkoniyatlar yaratadi. Axborot ta'lim muhitida bo'lajak mutaxassislarni innovatsion faoliyatga tayyorlashning tashkiliy-tuzilmaviy modelidagi komponentlar (elementlar va qism-tizimlar) va ularning funksional vazifalariga qaralayotgan jarayonning samaradorligini oshirish talabi ham qo'yildi. Shu sababli ham mazkur tadqiqot va ularni amaliyotga joriy etish istiqbolli pedagogik samaralarni berdi deb aytalimiz. Bu borada quyidagi manba ham ahamiyatli: "Innovatsion faoliyatning funksional komponentlari - bu shunday mantiqiy tartib bo'lib, unda yangilikka ehtiyoj paydo bo'ladi; maqsadni aniqlash, qaror qabul qilish, konsepsiya yaratish uni ro'yobga chiqarish yo'llari, yangilikni kiritish, natijalarni kuzatish amalga oshiriladi.

Chizmada innovatsion faoliyat funksional komponentlarning har biri yangilikni amalga oshirish bosqichlaridan iborat bo'lgan pedagogik vazifalarni hal etish algoritmidan iborat.

Funksional komponentlar bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda axborotlar tahlil qilinadi va qayta ishlanadi. Ikkinchi bosqichda muammoni shakllantirish, maqsadni aniqlash, maqsadga erishish jarayonlarini aniqlash va muammoni mumkin bo'lgan yechimlari, yechimlardan kelib chiqadigan oqibatlarni baholash, vazifalarni hal etish tartibi va metodlarini ishlab chiqish hamda natijalarini baholash yuzasidan qaror qabul qilinadi. Keyingi bosqichda mualliflik konsepsiyasining tadbiq etish imkoniyatlari tahlili, ta'lim-tarbiya natijalari va oqibatlari loyihalashtiriladi [3].

Demak, axborot ta'lim muhitida bo'lajak mutaxassislarni innovatsion faoliyatga tayyorlash uchun rejalashtirilgan tashkiliy-tuzilmaviy model bo'lajak mutaxassislarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayoni samaradorligi va sifatiga ijobiy ta'sir qiladi. Bundan ushbu texnologiya axborot ta'lim muhitida bo'lajak mutaxassislarni innovatsion faoliyatga tayyorlashning optimal variantini ishlab chiqish mumkin degan xulosaga kelishi mumkin.

Keltirilgan tashkiliy-tuzilmaviy model asosan to'rtta qismdan iborat bo'lib, ular bir-biri bilan chambarchas bog'langan, ular bog'liqliklarida ham bog'lanish qonuniyatlari mavjud. Yuqoridagi manbalarda ta'kidlanganidek ularning har biri uchun kirish va chiqish axborotlari mavjud. Shuningdek, eng avvalo axborot ta'lim muhitida bo'lajak mutaxassislarni innovatsion faoliyatga tayyorlashning tashkiliy-tuzilmaviy modeliga va uning har bir qism tizimi uchun maqsad va vazifalar belgilab olingan.

Xulosa qilib aytganda axborot ta'limi muhitida bo'lajak mutaxassislarni innovatsion faoliyatga tayyorlashning tashkiliy-tuzilmaviy modelidan bo'lajak mutaxassislarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlashdagi muhim va mukammal ishlanmalarni tayyorlashda bema'lol foydalanish mumkin va ular orqali qaralayotgan muammoning yechilishini optimallashtirishga erishiladi.

Adabiyotlar

1. To'raqulov O.X. Axborotlashtirilgan ta'lim muhitida kichik mutaxassislar tayyorlashning ilmiy-metodik ta'minotini takomillash-tirish. Fan doktori (DSc) ... diss. avtor. - Toshkent: 2017. 64-b.
2. Xasanboyev J., To'raqulov X.A., Xaydarov M., Xasanboyeva O., Usmonov N.O'. Pedagogika fanidan izohli lug'at. - Toshkent: "Fan va texnologiya", 2009.
3. Yunusova D. Bo'lajak matematika o'qituvchisini innovatsion faoliyatga tayyorlash nazariyasi va amaliyoti. Ped. fan. dok. ... diss. avtor. - Toshkent: 2016. 28-b.
4. Sharipov Sh.S. Talabalar ixtirochilik ijodkorligini shakllanti-rishning pedagogik sharoitlari. Ped. fan. nom. ... diss. -Toshkent: 2000. 137-b.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada bo'lajak mutaxassislarni innovatsion faoliyatning mazmuni hamda ushbu faoliyatga tayyorlashning ilmiy-amaliy jihatlarini tahlil qilish orqali ularni kasbiy faoliyatga tayyorlashning tashkiliy-tuzilmaviy modeli yaratilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье на основе анализа содержания инновационной деятельности и научно-практических аспектов подготовки их к этой деятельности создана организационно-структурная модель подготовки будущих учителей к профессиональной деятельности.

SUMMARY. In this article, based on an analysis of the content of innovative activities and the scientific and practical aspects of preparing them for this activity, an organizational and structural model of preparing future teachers for professional activities has been created.

ОЛИЙ ҲАРБИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ҲАРБИЙ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ТАЙЁРЛАШ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШДА ҲАЛҚАРО ТАЖРИБАНИНГ ТАҲЛИЛИ

К.А.Ақбарходжаев – ўқитувчи, капитан

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академияси

Таянч сўзлар: ҳарбий таълим, ҳарбий педагог кадрлар, олий ҳарбий таълим муассасалари, педагогик фаолият.

Ключевые слова: военная подготовка, военно-педагогический состав, военно-учебные заведения, педагогическая деятельность.

Key words: military training, military teaching staff, military educational institutions, pedagogical activity.

Давлат таълим стандартлари асосида ҳарбий таълимни такомиллаштириш ва модернизацияси қилишда асосий эътибор ҳарбий таълим жараёнини тўғри ташкил этиш ва бошқариш тизимини мазмунан янги босқичга олиб чиқишни тақозо этмоқда. Чунки, бугунги кунда ҳарбий таълим тизимида яратилаётган шароитлар, замонавий ўзгаришлар барча имкониятлардан фойдалана оладиган, ўзига ва ҳарбий фаолиятига нисбатан талабчан, ўз касбининг устаси

бўлган, ҳарбий соҳанинг сирларини ҳар томонлама чуқур ўзлаштирган, ўзини ўзи ривожлантирувчи ҳамда ўз қобилияти ва имкониятларини тўла ишга сола биладиган маҳоратли ҳарбий-педагог кадрларга бўлган эҳтиёжни қучайтирмоқда.

Ҳарбий таълим - Қуролли Кучларнинг турли бўғинлари, ҳарбий қисмлар ва махсус кучлар учун кадрлар тайёрлаш тизими ҳисобланиб, ушбу термин офицер ва бошқа ҳарбий хизматчиларнинг амалий

фаолиятида зарур бўлган фундаментал ва махсус ҳарбий фанлар бўйича тизимлаштирилган билимлар ва кўникмалар йиғиндисини англатади [2].

Замонавий тараққиётнинг тамал тоши ҳам, мамлакатни қудратли, миллатни буюк қиладиган куч ҳам бу – илм-фан, таълим ва тарбиядир [1]. Давлатимиз раҳбарининг ушбу сўзлари ўзбек миллий таълим тизимини бугунги давр даъвати замирида тубдан модернизация қилишнинг бош маёғи, қатъий шиори, десак асло муболага бўлмайди.

Табиийки, ҳозирги замонда ёш авлодга таълим ва тарбия беришнинг замонавий мезонлари ҳамда андозаси ўзгарди. Улар билимни, ахборотни, ҳаёт тарзига таъсир этувчи бошқа маълумотларни нафақат оилада, мактабда, олий таълим даргоҳида, балки дунёвий микёсдаги вертуал ахборот маконидан, Интернет ва ижтимоий тармоқлардан, матбуот, радио, телевидение ҳамда ўзга манбалардан олиш имкониятига эгалар. Таълим ва тарбияни ташкил этишда ушбу реал воқеликни инобатга олмаслик асло мумкин эмас.

Ҳарбий кадрларни тайёрлашда ҳарбий жамоаларни тайёрлашга комплекс ёндашувни амалга ошириш, педагогик жараённинг ҳар бир функциясининг қоидалари ва шартларига риоя қилинса кадрларни тайёрлаш жараёнини ташкил этиш ва ўтказиш давлатнинг ҳарбий сиёсати талабларига мувофиқ, кўмондонлик буйруқлари ва кўрсатмалари билан амалга оширилади. Таълим тизимини ривожлантиришда инновацион ёндашувлар ҳамда ривожланган мамлакатлар тажрибасини ўрганиш самарали усуллардан бири ҳисобланади. Биз ҳам ушбу мақолада баъзи бир ривожланган мамлакатларнинг ҳарбий педагог кадрлар тайёрлаш тизимига назар солдик.

Ривожланган хорижий мамлакатларда ҳарбий таълим тизимидаги муҳим хусусиятларидан бири бу ташкилий хусусиятдир. Ушбу жараён қуйидагиларни ўз ичига олади:

- танловга ягона ёндашувлар;
- ўқитувчиларни тайёрлаш, малакасини ошириш тизими;
- профессор-ўқитувчиларни касбий фаолият қараб ягона талаблари;
- мамлакатдаги олий ҳарбий таълим муассасалари ўқув дастурлари фуқаролик ўқув муассасалари билан биргаликда амалга оширилиши.

Педагогик фаолиятнинг муҳим хусусияти шундан иборатки хорижий олий ўқув юртлари ўқитувчилари юқори ижтимоий мақомга (давлатнинг катта хизматчиси мақоми), ишончли ижтимоий ҳимоя, қафолатланган юқори маошли доимий ишга эгалигидир.

Ғарб ҳарбий экспертларига кўра: қуrolли кучларнинг ҳарбий қисмлари, махсус қўшинлар ва таълим муассасаларининг ўқув дастурлари мазмуни ва муддатлари жиҳатидан фарқ қилади, шундан келиб чиқиб долзарб масалаларини самарали хал қилиш мақсадида НАТО ҳарбий блокига аъзо давлатлари учун умумий, илмий асосланган, энг яхши таълим ресурсларидан фойдаланган ҳолда таълим олувчилар ва ўқитувчиларга ягона тил тайёргарлиги ўқитиш тизимини ташкил этиш кераклигини таъкидлашади.

Хорижий олий ҳарбий таълим муассасаларида профессор-ўқитувчиларининг миқдорий ва сифат кўрсаткичлари ўрганиш шуни кўрсатадики шаҳодатланган ходимлар ва эркин ёлланганларни сони тенгдир базан эркин ёлланганлар сони кўпроқдир, масалан АҚШда асосан профессор-ўқитувчилар таркибини эркин ёлланганлар ташкил этади – захирадаги собиқ ҳарбий хизматчилар. Бирок

кафедралар раҳбарияти ҳамда умумҳарбий фанлар ҳарбий хизматчилардан тайинланади.

Ақш Қуrolли Кучларида ўқитишдан асосий мақсад ҳарбий таълим муассасаси битирувчисини юқори интеллектуал салоҳиятли офицер бўлиши. Шу сабабли, ҳозирги кунда ҳарбий таълим соҳасидаги жанговар фанлар ҳажми Америка Қўшма Штатлари муассасалари умумий ўқув соатларининг 15% дан ошмайди ўқув соат. Ўқув соатлари гуманитар фанларга асосланган бўлиб, улар ўқиш соатларининг ярмини ташкил қилади, 3 ва 4 ўқув курсларида уларнинг ҳажми 70% га етади [3].

Хорижий олий ўқув юртлари ўқитувчиларига қўйилаётган ҳозирги талаб уларнинг кенг дунё қарашга эга бўлишидир. Шунинг учун АҚШ, Германия, Франция университетларида ўқув вақтининг 40% га яқини гуманитар фанларни ўрганишга ажратилади. Университетларнинг таълим дастурларида тарих, сиёсатшунослик, психология, фалсафа, социология, ҳуқуқшунослик, иқтисод, адабиёт, жаҳон маданияти ва санъати, чет тиллари, етакчилик ва бошқарув назарияси фанларини чуқур ўрганиш назарда тутилган [4].

Университетнинг ўқитувчи лавозимига тайинланувчи номзодлар учун муҳим талаб бу: тегишли соҳада ҳарбий ва педагогик тажриба ҳамда мажбурий мунтазам малака оширишдир ва хорижий олий ҳарбий ўқув юртлари ўқитувчиларининг профессионал ва шахсий фазилатларига қуйидаги асосий талаблар қўйилади: илмий даражали олимларнинг мавжудлиги; кенг дунё қараш; инсонларварлик; педагогика ва психология бўйича чуқур билим; таълим олувчиларни бошқара олиш қобилияти; юқори даражадаги профессионал тайёргарлик, шу жумладан ҳарбий профессионал тайёргарлик фуқаролик ўқитувчилари учун; бой ҳарбий тажриба жумладан: маҳаллий урушларда қатнашиш ва қуrolли зиддиятлар; доимий шахсий ва касбий профессионал ўзини-ўзи такомиллаштириш; илмий ишларда фаол иштирок этиш; таълим олувчилар ўртасида ғарб демократияси ғояларини шакллантиришдаги тиришқоклик.

Шуни таъкидлаш жоизки, таълим муассасалари ўқитувчилик лавозимига талабгорлар: қўшинлардан келган офицерлар ва фуқаролик таълим муассасалари ўқитувчилари қўшимча тайёргарликдан ўтишлари ҳамда олий ҳарбий таълим муассасаси ўқитувчиси дипломига эга бўлиши лозим.

Ўқитувчи ёшларни ғоявий – сиёсий жиҳатдан чиниктириб, табиат ва ижтимоий ҳаёт қонуниятларини ўргатади. Ёшларни меҳнат фаолиятига тайёрлаб, касб–хунар сирларини пухта эгаллашларида кўмаклашади. Ана шу масъулият ўқитувчидан ўз касбининг моҳир устаси бўлишни, таълим олувчиларга тарбиявий таъсир кўрсатиб, уларнинг қизиқиши, қобилияти ва амалий кўникмаларини ҳар томонлама ривожлантириш йўллариини излаб топадиган касб эгаси бўлишни талаб этади [5].

Ҳозирда замонавий хорижий университетларда педагогларнинг ўрни ва мақсади ўзгартиралётганини кузатишимиз мумкин: яъни: асосий манба ва билим ташувчиси сифатида эмас балки, бошқарувчига талабаларнинг фаолияти давомида таълим муаммоларининг турли ахборот манбалари билан ишлашни ўргатувчига айлантириш йўлга қўйилмоқда. Бунинг натижасида педагог кадрларни профессионал тайёргарлигига кўпроқ эътибор берилиб, уларнинг ижтимоий мавқеини оширилмоқда.

Ривожланган хорижий мамлакатларда ҳарбий кадрлар таълим тизими ҳолати кўп даражали ва кўп цикллидир. Педагог кадрларни касбий ва профессионал тайёргарлиги ҳамда илмий-педагогик талаблар даражадан даражага ошириб борилади шунинг учун

уларнинг малакасини ошириш бир неча босқичларни ўз ичига олади, масалан, АҚШда - 4 босқич.

Биринчи босқич (40 соат) - ўқитувчини ўзини тайёрлаш қуйидагиларни ўз ичига олади: катталарни ўқитишда принципларни ўрганиш; шахсни тарбиялаш фалсафаси; ўқитиш назарияси; ижодий фикрлаш хусусиятлар.

Иккинчи босқич (6 ой) – ўқув курсларини ишлаб чиқувчилар учун; ўқув курсларининг ўзига хос хусусиятлари ва уларни ўқитиш методикаси; педагогнинг профессионал компетенцияси; ўқув жараёнини баҳолаш методикаси.

Биринчи ва иккинчи босқич дастурларини муваффақиятли тамомлаганлар АҚШ куриқликдаги қўшинлар штаб-командирлик колледжиди таълим буриш ҳуқиқини беради

Учинчи босқич (1 йилгача) – ўқув дастурларини ўзгартиришларни бошқариш. Бу босқич дарсликлар, қўлланмалар ва ўқув материаллари муҳаррирлари ҳамда муаллифлари учун мажбурийдир.

Тайёргарликнинг тўртинчи босқичи(1 йилгача) - малака ошириш. Ўқув курси – ўқув муассасаларининг бўлажак ва амалдаги раҳбарлари учун, ушбу ўқув курсини ташкил этиш ва бошқариш учун ҳарбий ва

фуқаролик муассасалари ҳамда мудофаа вазирлигининг етакчи мутахассислари жалб этилади.

Хорижий давлат таълим муассасалари ўқитувчиларнинг сифатли касбий тайёргарлик ҳамда ўз-ўзини тарбиялаш учун ўқув юкмаси камайтирилиб уларга қулай шароитлар яратиб берилди. Ўқитишнинг муваффақиятли педагогик фаолияти машғулотларнинг оптимал сони билан маъқулланади.

Хулоса қилиб айтганда ҳарбий педагогларни тайёрлашга қўйилган талаблар асосида соҳага педагог кадрларни тайёрлашни сифат жиҳатдан юксалтириш лозим. Бунда, олий ҳарбий таълим муассасаларида педагогик жараёнларни ташкил этиш ва бошқариш тизимини мазмун жиҳатдан бойитишда ривожланган хорижий мамлакатлар андоза олишни талаб қилмоқда. Чунки, бугунги кунда ҳарбий таълим тизимида яратилаётган имкониятлардан самарали фойдалана оладиган, ўзига ва ўз фаолиятига нисбатан талабчан, ҳарбий касбий билимларни чуқур егаллаган, ўз устида мунтазам ишлайдиган, замонавий билимларни қўллаш қобилиятига эга, креатив фикрлайдиган, касбига содиқ, маҳоратли ҳарбий педагогларга эҳтиёж янада кучаймоқда.

Адабиётлар

1. Президент Шавкат Мирзиёев раислигида мамлакатимизда таълим-тарбия тизимини такомиллаштириш, илм-фан соҳаси ривожини жадаллаштириш масалалари муҳокамаси бўйича 2020 йилда ўтказилган видеоселектор йиғилишидаги <https://Mirziyo.uz/>. Мурожаат санаси - 07.12.2022.

2. Хасанбаев Х.Х. Мудофаа соҳасида ҳарбий педагог кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш омиллари: автореф. дис. д-ра филос. пед. наук (PhD) : 13.00.01 / Х.Х. Хасанбаев; -Ч., 2023. – 42 с.

3. Музыкантов А.Н. Зарубежный опыт формирования педагогической готовности военнослужащих / А.Н. Музыкантов // Международная научно-практическая конференция. – Санкт-Петербург., 2021. – №3. – С. 241.

4. Дудолатов, А.А. Педагогический анализ подготовки преподавателей зарубежных военно-учебных заведений / А.А. Дудолатов // Вестник военного образования. – М., 2020. – №3. – С. 64-66.

5. Хусанов Р.Б. Ҳарбий таълим муассасаларида кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш / Ҳарбий фанларни ўқитиш самардорлиги ошириш: муаммо ва ечимлар мавзусидаги ўқув-методик конференция 26.11.2023., Т.-369 б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада ривожланган хорижий мамлакатларда ҳарбий таълим тизимидаги муҳим хусусиятлари, олий ҳарбий ўқув юртлари ўқитувчиларига қўйиладиган асосий талаблар ҳамда профессор-ўқитувчиларнинг тайёрлаш ва малакасини ошириш босқичлари баён этилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье описаны важные особенности системы военного образования в развитых зарубежных странах, основные требования к преподавателям высших военных учебных заведений, этапы подготовки и повышения квалификации профессорско-преподавательского состава.

SUMMARY. This article describes the important features of the military education system in developed foreign countries, the main requirements for teachers of higher military educational institutions, and the stages of training and professional development of professors.

ЭЛЕКТРОН ТАЪЛИМ РЕСУРСЛАРИ ВОСИТАСИДА АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИ КАСБИЙ ФАОЛИЯТГА ЙЎНАЛТИРИБ ЎҚИТИШНИНГ ДИДАКТИК ИМКОНИЯТЛАРИ

М.Х.Алламбергенова – педагогика фанлари номзоди, доцент

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: электрон ресурслар, ахборот технологиялар, касбий фаолият, электрон қўлланмалар, видео дарслар, дидактик воситалар.

Ключевые слова: электронные ресурсы, информационные технологии, профессиональная деятельность, электронные пособия, видеоуроки, дидактические средства.

Key words: electronic resources, information technology, professional activities, electronic aids, video lessons, didactic tools.

Замонавий ахборот технологияларининг таълим жараёнида қўлланилиши мавжуд бўлган кўпгина тушунчаларни ҳам мазмунан, ҳам моҳиятан қайта кўриб чиқишни таққоза этади.

Таълим жараёни дейилганда ўқитувчи ва талаба ўзаро муносабатидаги ахлият жараён кўз олдимизга келади. Эндиликда ушбу жараён электрон таълим ресурслари, интерактив ўқув мажмуалар, видео ва аудио ёзувлар, компьютер дастурлари, телевизион ва ижтимоий тармоқлар орқали он-лайн ўқув курслари билан уйғунлашиб бормоқда. Бу жараёнда ўқитиш талабанинг кўпроқ ички имкониятлари, интеллектуал потенциаллари, ахборотни қабул қилиш ва ўзлаштириш хусусиятларига бевосита боғлиқ.

Замонавий ахборот-коммуникация технологияларини миллий иқтисодиётимизнинг барча тармоқ ва соҳаларига кенг ва жадал қилиб бориши

ахборотлашган жамиятни шакллантиришга замин яратмоқда. «Ахборотлашган иқтисодиёт», «Электрон ҳукумат», «Электрон бошқарув», «Масофавий таълим», «Очиқ таълим», «Электрон таълим» каби тушунчалар ҳаётимизга кенг кириб келди.

Таълим жараёнини ахборотлаштириш масалалари билан қўллаб олимлар (психологлар, файласуфлар, педагоглар) шуғулланишган: Абдеев Р. Ф., Аванесов В. С., Гершунский Б. С., Тализина Н. Ф., Роберт И. В., Ракитов А. И. ва бошқалар. И. В. Роберт АКТ қўлланилишда қуйидаги педагогик мақсадларни кўрсатиб ўтган: таълим олувчининг шахсий ривожланиши, уни замонавий ахборотлашган жамиятнинг оммавий коммуникация ва глобаллашуви шароитида комфорт иш фаолиятига тайёрлаш; ахборотлаштириш, глобаллашув ва оммавий коммуникациялар шароитида ижтимоий буюртмани

ишлаб чиқиш; узлуксиз таълим тизимида ўқув жараёнининг барча босқичларини интенсификациялаш.

А.В.Соловов жамиятнинг таълимда АКТга бўлган муносабатларини ўзгартирувчи муҳим факторларни таъкидлаб ўтган: қўлланилаётган технологияларнинг адекватлиги; тушунарлилик; ўзаро муносабатлардаги акцентларнинг ўзгариши; индустриаллаштириш (ихтисосликни киритиш имконияти ва таълим жараёнида меҳнатни тақсимланиши); ҳар хил таълим процедураларини унификациялаш ва стандартлаштириш; миллий таълим тизимларини интеграция қилиш; таълим муассасаларини виртуаллаштириш; сифатни ошириш; иқтисодий самарадорлик; билимни товарга айлантириш; таълим соҳасида бозор муносабатларини ривожлантириш; инсоният катта қисмининг ривожланишида қалокликни енгиб ўтиш.

Хорижий мамлакатларда, жумладан Америка Қўшма Штатлари(АҚШ), Англия, Испания, Франция, Россия, Туркия, Япония, Жанубий Корея каби мамлакатларда таълим муассасалари учун электрон таълим ресурслари – электрон қўлланмалар, электрон дарсликлар, педагогик дастурий воситалар, интерактив ўқув мажмуалар яратиш ва улардан таълим муассасаларида фойдаланишга доир туркум илмий тадқиқотлар олиб борилган.

Фан ва техника соҳасидаги янгиликларни ўқув дастурлари мазмунига тез сингдириб бориш ва бу орқали ўқувчиларда замонавий билимларни шакллантириш замонавий таълимнинг муҳим омилларидан ҳисобланади. Бу ўз навбатида таълим сифатини ошириш учун электрон таълим ресурсларининг замонавий шакллари яратиш ва улардан таълимда фойдаланиш кўплаб фундаментал тушунчаларни нисбатан енгиб, чуқур ва мустақкам шакллантириш учун қулай шароит яратади.

«Ресурс» ибораси ҳозирги вақтда жуда кенг маънода ишлатилади. «Таълим ресурси» деганда эса ўқув жараёни давомида билим олишда фойдаланиладиган турли хил кўриниш ва шакллардаги ўқув материаллари манбаси тушунилади. Бошқача айтганда, таълим ресурси - ўқув жараёнида фойдаланиладиган ахборотларнинг электронлашган яъни компьютер ёрдамида махсус дастурий таъминот ёрдамида яратилган ўқув воситаси сифатида қараш мақсадга мувофиқ.

Мустақил давлатимиз ўзининг келажаги бўлган ёшлар орасидан замон талаблари даражасида билимга эга бўлган юқори малакали ва ҳар томонлама етук кадрларни кутмоқда. Биз олий таълим педагоглари талабаларда касбий кўникма ва малакаларини шакллантиришда миллий электрон таълим ресурслари базасини шакллантириш зарур. Чунки, амалий иш фаолиятида кенг фойдалана оладиган етук мутахассислар ҳамма вақт мамлакатимиз қудратини мустақкамлашга қаратилган барча иқтисодий ва рақамлашган соҳалар учун ҳамиша зарур.

Узлуксиз таълим тизимини бошқариш ва педагог кадрларнинг таълим сифатини ошириш бўйича миллий электрон таълим ресурслар базасини яратиш ва унинг асосида таълимга ахборот технологияларини жадал татбиқ этиш, қолаверса профессор-ўқитувчилардан дарс жараёнида ўзига хос янгича услубни қўллашни, касб маҳоратини доимий такомиллаштириб боришини талаб этади. Шу маънода ҳар бир раҳбар ходим ва профессор-ўқитувчилар ўзининг фаолиятида ахборот технологиялардан самарали фойдаланиб уни ўқув жараёнида татбиқ эта билмоғи, дидактик ўқитиш воситаларидан, жумладан электрон таълим ресурси имкониятларидан

фойдаланишни билиши, уларни таълим жараёни сифатини оширишда фаол қўллаш олиши керак. Чунки таълим жараёни сифати замонавий ахборот-коммуникация технологияларининг жадал суръатда амалиётга жорий этилиши билан боғлиқ бўлмоқда.

Таълим олувчилар учун касбий билим ва малакаларини электрон ахборот ресурслари ёрдамида шакллантириш учун зарур шароитларни яратиш таълим мазмунини такомиллаштиришнинг муҳим шартларидан бири саналади.

Замонавий электрон ресурслар ва ўқиш, мустақил таълим олиш ва олинган билимларни текшириш учун махсус дастурлар биргаликда «Электрон таълим ресурслари» деб аталади. Электрон таълим ресурси иборасига бирқанча таърифлар берилган бўлиб улар:

Электрон таълим ресурслари(ЭТР) деганда, фойдаланувчи, яъни ўқувчининг шахсий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда автоматик ростилаш имконини берувчи, эгалланган билимни автоматик назорат қилиш тизими билан бирлашган ўқув материалларини узатиш тизими тушунилади.

Электрон таълим ресурслари электрон қурилмалардан фойдаланган ҳолда тақдим этиладиган ўқув материалларидан иборат ўқув воситасидир. Умумий ҳолда ЭТР га ўқув видеофилмлари ва овоз ёзувлари қиради, уларни кўриш ва тинглаш учун оддий магнитофон ёки CD-плеер етарли. ЭТР таълимда қўллаш учун айниқса замонавий қурилма бу смарт техникалар ва албатта компьютердир [4].

Замонавий ЭТР га талаблар Давлат таълим стандартларига мослик; таълим беришнинг замонавий шаклларига йўналтирилган, юқори даражадаги интерфаоллик ва мультимедик таъминланиши; ўқув фаолиятини ташкил эта олишга қулай; индивидуал ва гурпуада ишлашни таъминлаши; ишончли материалларга асосланган; мос дарслик мазмунини тўлдирувчи ва қулай тарзда қўшимча маълумот бера олиш; техник платформага мослашиши; қулай интерфейс, навигация ва ранглар гаммасидан эга бўлишлик мақсадга мувофиқдир.

Педагог учун ЭТР функциялари:
рақамли объектларни намоиш қилиш;
виртуал лабораторияларни ва интерактив моделлардан фойдаланиш;
компьютерда тест ўтказиш;
қўшимча маълумотларни кооператив равишда олиш;
ўқувчиларнинг ижодий фаолиятини оширишдан иборат.

Ўқувчи учун ЭТР функциялари:
- дарсда индивидуал, илмий тадқиқот ва ижодий ишларни бажариш;
- уй вазибаларини бажаришда ёрдам;
- қизишни ошириш;
- автоматлашган назорат;
- билим олиш вақтининг ва темпининг ўқувчи томонидан танланиши;
- реферат, презентациялар тайёрлаш учун етарли даражадаги маълумотлардир.

ЭТР нинг асосий инновацион сифатлари
1. Таълим жараёнининг барча компонентларини қамраб олади.

- маълумот олиш;
- амалий машғулот;
- баҳолаш.
2. Интерактивлик. Оддий китобдан фойдаланиб бажарилган топшириқ ва виртуал борлиқдан фойдаланиб саёҳат қилишни амалга ошириш.

3. Аудиториядан ташқари таълим имкониятлари. Фақат аудитория бажариладиган машғулотларни хоҳлаган пайт ва хоҳлаган жойда бажариш.

Билимларни ўзлаштиришнинг муҳим шарти уни тушунишдир. Ижодкорлик қобилиятларини ривожлантиришда ЭТРдан фойдаланиш ўзига хос афзалликларга эга. У ўрганувчиларни мантикий фикрлашга, фанга илмий ва ижодий ёндошишга ўргатади, ўқувчилар учун ўқув мавзуларини янада асосли ва ишончли қилади, илмий дунёқарашни шаклланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади, билимларни мустақкам эгаллашга ёрдам беради, ҳис туйғуларга, эрқага таъсир этган ҳолда машаққатли ақлий фаолият натижасида фанга ва касбга нисбатан муҳаббат уйғотади. Шунга кўра, таъкидлашимиз мумкинки, ЭТРнинг дидактик имкониятлари бошқа ўқув воситаларига нисбатан, ўқувчиларнинг ижодий фаоллиги ва бу фаолиятнинг тўғри ташкил этилишида авзал ҳисобланади.

Мисол тариқасида бўлажак информатика ўқитувчилари дастурлаш тилларини билиши зарур. Дастурлаш тилларини бир дарс мобайнида бирданига тушуниш қийин жараёнларнинг бири. Бул қийинчиликларни бартараф этиш мақсадида бизлар тамонидан электрон ўқув қўлланмаси яратилди ва талабалар учун ёкин ёрдамчи ўқув қуроли бўлди.

Бугунги кунда энг замонавий дастурлаш тилларидан бири бу-Python dasturlash тилидур.

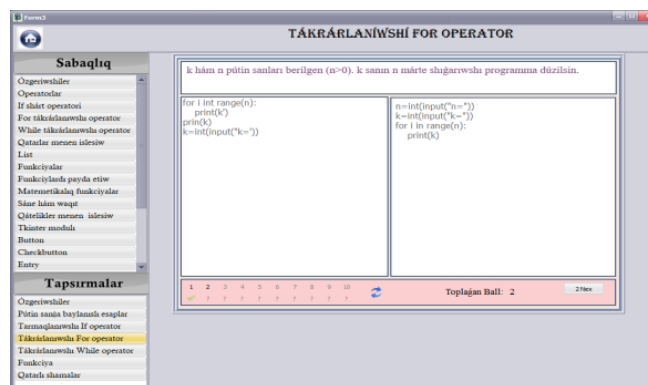
Информатикадан интерактив ўқув мажмуаларнинг самарадорлигига ва ундан фойдаланиб кизикарли дарс ўтилишига замин яратилади, бунда ўқувчилар мавзуларни мустақил ўрганиш малака ва қўникмаларини ўзлаштирадидлар, амалий ва назарий масалаларни ечадилар.

Ўргатувчи, намоёйшли, билимни назорат қилувчи, ўқувчилар ёки талабалар билимини баҳоловчи компьютер технологияларини дарс жараёнига татбиқ қилиб, электрон таълим ресурсларни яратиш ва уларни махсус яратилган дастурий воситалар ёрдамида ўтиш ўқувчи ёшларнинг ижодкорлик қобилиятларини янада ривожланишига олиб келади.

Яратилган электрон қўлланма 6 бўлидан иборат. Шунинг 4 таси ўқув машғулотларига тегишли дидактик контентлардан иборат.

Мисоли, дастур тузишни ўрганувчи “Тапсырмалар” бўлими 2 ойнадан иборат. Биринчи ойнада dasturning kodlari tartibsiz holda joylashtirilgan bo’lib унда kodlarni киритиш orqali o’ng tarafga ketma-ket joylashtirib algoritm tuziladi. Foydalanuvchi берилган misolning algoritmini next tugmasini bosib ишга туширади, agar algoritm to’g’ri bo’lsa foydalanuvchiga 2 ball beriladi va keyingi misolga o’tadi, aks holda algoritm xato chiqsa 1 ball kamaytirib boradi va u misolning to’liq algoritmini tuzmaguncha keyingi misollar oynasi ochilmaydi va aktiv ko’rinishga ega bo’lmaydi.

Демак, талаба дастурни тўғри тузуш алгоритмини билмагунча дастур кейинги топшириқларга ўтмайди. Бу эса, электрон қўлланма интерактив тарзда талабалар билан мулоқат қилишини таъминлайди.

Бугунги кунда ЭТРларнинг қўйидаги турлари мавжуд:

Электрон дарсликлар (ўқув қўлланмалар, маъруза матнлари...)

Педагогик дастурий воситалар

Электрон маълумотнома

Компьютерли машқлар тўплами

Компьютерли лаборатория амалиёти (моделлар, тренажёрлар..)

Компьютерли тестлаш тизими

Бундай ЭТРлардан бугунги кунда таълим жараёнида таълим сифатини оширишда самарали фойдаланиб келинмоқда. ЭТР шакллариининг ҳар бирининг ўзининг мазмуни, мақсади ва фойдаланиш ўринлари мавжуд.

Шу боис, барча фанлардан ЭТР яратишга катта аҳамият берилмоқда. Сабаби биринчидан, ЭТРда ахборотлар замонавий усулда мультимедия ва анимация воситалари ёрдамида тўлақонли ёритилади.

Иккинчидан олинган билимларни интерактив усулда назорат қилиш имкони мавжуд.

Учинчидан, ўқув-услугий мажмуаларнинг бугунги ҳолати ўқувчига оғирлик қилади, бинобарин унинг ЭТРни дискларда олиб, ундан бошқа компьютерларда ҳам фойдаланиш имкони мавжуд [3].

Шу боис ҳам республикаимизда айни даврда ЭТР яратиш соҳасида аппарат шаклланимоқда. Бунда қўйидагилар асосий тушунчалар бўлиб ҳисобланади: ЭТР - булар давлат таълим стандарти асосида мутахассислик ва йўналишлар бўйича фанларнинг алоҳида муҳимроқ бўлимларига оид нашрлар, намунавий ва ишчи режа, шунингдек, машқлар ва масалалар тўплами, харита ва схемалар альбоми, тузилмаларга оид атласлар, хрестоматия, диплом лойиҳаси бўйича кўрсатмалар, маълумотнома, энциклопедия, тренажёр кабилардир.

Шундай қилиб, ЭТР:

- ўқув дастурига мос келиши ва ўқув - услубий нашрларга қўйилган талабларга жавоб бериши керак;

- ўрганилаётган курс (ёки унинг қисми)нинг мазмунини очиб бериши, ўқув - услубий мақсадга эришиш учун етарли ҳажмга эга бўлиши лозим;

- ўқув-услугий мақсадларга эришишга хизмат қилувчи иллюстратив элементларни ўз ичига олиши, яъни унда компьютернинг мультимедияли имкониятларидан мумкин қадар максимал даражада фойдаланиш зарур.

Ўқув-таълим жараёнида қўлланиладиган ЭТР талабанинг қизиқишини қиска вақт ичида ўқув материалларини имкон қадар мустақил ўзлаштиришини ва ўқувчининг мантикий фикрлаш ва эслаб қолиш каби салоҳиятли имкониятларидан фойдаланишини таъминлаши лозим.

Адабиётлар

1. O'zbekiston respublikasining «Ta'lim to'g'risi»da qonuni, Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020-y., 03/20/637/1313-son

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тарақиёт стратегияси тўғрисида»ги ПФ-60-сонли Фармони.

3. Алламбергенова М. «Информатика ва ахборот технологиялари фанини» ўрганишда интерактив ўқув мажмуадан фойдаланиш. // Таълим муаммолари. 2013. №2.

4. Рўзимуродов О.Н., Ҳамдамов Р.Ҳ. Электрон ўқув нашрларни яратишда уларнинг мослашувчанлигини ошириш. «Фан ва таълимда ахборот-коммуникация технологиялари» Республика илмий-техник конференциясининг материаллари.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада бугунги кунда электрон таълим ресурсларини яратиш ҳамда унинг дидактик аҳамияти ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается создание электронных учебных ресурсов и его дидактическое значение на сегодняшний день.

SUMMARY. This article discusses the creation of electronic learning resources and its didactic significance today.

**INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA O'QUVCHILARNING
O'QISH-BILISH FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISH**

M.R.Annayeva – o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: integratsion ta'lim, pedagogik texnologiya, kompetensiya, sintez, fanlararo loyihalar, "O'quvchi-jamoat ishlari" loyihasi, "Reflektiv jurnallar yoki portfel" loyihasi.

Ключевые слова: интегративное образование, педагогическая технология, компетентность, синтез, междисциплинарные проекты, проект «Студент-связь с общественностью», проект «Рефлексивные журналы или портфолио».

Key words: integrative education, pedagogical technology, competence, synthesis, interdisciplinary projects, "Student-public affairs" project, "Reflective journals or portfolio" project.

Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarga bilim berishda, kasbiy tajribalardan kelib chiqib, turli fan sohalari o'rtasida aloqa o'rnatishlari uchun integratsiyalashgan ta'lim usullaridan foydalaniladi [4:3]. Bu ta'lim shakli o'quvchilarga bilim, ko'nikma, malaka jihatidan muvaffaqiyat qozonish imkoniyatini beradi, shuning uchun dunyoning eng rivojlangan Yaponiya, Finlandiya kabi mamlakatlarida integrativ yondashuv asosida o'qitish usullaridan keng foydalanib keladi.

Integrativ usullarda o'qitish masalalariga to'xtalishdan oldin bu istilah anglatgan ma'noga to'xtalib o'tmoqchimiz: integrativ ta'lim asosida o'qitish – o'quvchilarning ong-tasavvurida bizni o'rab turgan dunyo haqida yanada to'liq va atroflicha keng tasavvur qilish imkoniyatini yaratishdan iborat bo'lib, bolalar o'z bilimlarini amaliyotda qo'llay olish, bilimlarning tub mohiyatini keng ochib berish, olamni bir butunlikda, bir-biriga bog'liq holda tasavvur qilish imkoniyatlariga ega bo'ladi.

Integratsion yondashuv har bir mamlakat ta'lim tizimining milliy xususiyatidan kelib chiqqan holda ishlab chiqilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Hozirgi kunda mamlakatimizning zamonaviy ta'lim tizimida tub o'zgarishlar qatorida ta'lim tizimini hayotiy jarayonga integratsiyalash masalasi birinchi o'ringa chiqib bormoqda. Bu tizimni amaliyotga joriy qilishdan avval pedagog-xodimlarni quyidagi jarayonlarga tayyorlash kerak:

“...Birinchi bosqich: yangi g'oyaning paydo bo'lishi yoki yangilikning yuzaga kelishi bosqichi: uni shartli ravishda fundamental va amaliy-ilmiy tekshirishlar (yoki birdan paydo bo'ladigan) natijalaridan kelib chiqadigan yangilik bosqichi deb ataydilar.

Ikkinchi bosqich: kashf etish bosqichi: ya'ni moddiy yoki ma'naviy namuna ko'rinishidagi yangilik yaratish.

Uchinchi bosqich: yaratilgan yangilikning amalga qo'llanishi uni qo'shimcha ishlab mukammallashtirish orqali amalga oshiriladi. Bu bosqich yangilik kiritish orqali yuqori samaradorlikka erishish bilan yakunlanadi.

To'rtinchi bosqich: faqatgina yangilikni qabul qilish sharti bilan amalga oshirish.

Beshinchi bosqich: yangilikning tarqalishi, uning yangi sohalarga keng tatbiq etishni amalga oshirish.

Oltinchi bosqich: yangilikning biror sohada hukmron bo'lishi, bunda, xususan, yangilik o'z yangiligini yo'qotib, yangilik sifatida mavjud bo'lmay qoladi.

Yettinchi bosqich: yangilik qo'llanilishining doirasi qisqarib, uning yangi mahsuldorligi bilan almashadi...” [5:60].

Yuqoridagi bosqichlarni tashkil qilish va amaliyotga tatbiq qilishda jahon tajribasini o'rganish va uni milliy ta'limga joriy qilish bilan birga o'qituvchi tajribasi, sinf auditoriyasi muhiti, o'quvchi va o'qituvchilar hamkorlikni qay darajada tashkil qilinganligi ham muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga integratsion ta'lim tushunchalarni real jahon tajribasi bilan bog'lashni ham o'z ichiga oladi. Bu o'quvchilarni muloqot va tanqidiy fikrlash kabi yumshoq ko'nikmalarga ega bo'lishga undaydi, ular keyinchalik turli masalalar yoki hayotiy jarayonlarga bog'lash mumkin. Bu jihatdan asosiy maqsad shundan iboratki, o'quvchilar o'z bilimlarini egallab, turli fanlar bo'yicha mazmunli aloqalar o'rnatadigan va murakkab vaziyatlarda o'z malakalarini qo'llay oladigan tanqidiy fikrlovchilarga aylanadi. Bu jarayonni amaliyotga joriy qilishda pedagog-xodim innovatsion faoliyatni tashkil etish va dars jarayonini quyidagi bosqichda amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

“...Birinchi bosqich: tayyor metodik tavsiyanomalar aniqlab ko'chiriladi.

Ikkinchi bosqich: mavjud tizimga ayrim yangi moslama (modifikatsiya)lar, metodlar kiritiladi.

Uchinchi bosqich: yangi g'oyani amalga oshirish mazmuni, metodlari va shakli to'la ishlab chiqiladi.

To'rtinchi bosqich: o'qituvchi o'qitish va tarbiyalashning o'z konsepsiyasini va metodikasini ishlab chiqadi...”[5:56].

Bu jarayonlarni tashkil qilishda pedagogdan ta'lim-tarbiya sohasida nazariy bilimlarni muvofiqlashtiruvchi; obyektivlik, mavzuning dars jarayoniga mosligi, ilmiy nazariyasi amaliy jarayon bilan bog'langanligi, ilmiy nazariyaning hayotiy jarayonga zid kelmasligi asosiy qoidalardan biridir.

Ayniqsa, bu jarayonda ona tili darslarida o'quvchilarning o'qish-bilish faolligini rivojlantirishda asosiy chora-tadbirlarda integrativ yondashuv usullari birlamchi o'rinda turadi. Pedagog nazariy qoidalarni amaliyot bilan bog'lashda quyidagi talablarga e'tibor berishi kerak:

1. Kompetensiyalarga muvofiq o'quvchilarga ta'lim berish. O'quvchilarni yangi texnologiyalar, ma'lumotlar va zamonaviy kelajak kasblarga yo'naltirish asosida dars berish. Misol uchun, “Ona tili” darslarida zamonaviy aqli mashinalar, “IT va logistika”ga oid bo'lgan materiallarni berish orqali ularda bu sohaga qiziqish uyg'otish;

2. Amaliy tajriba va laboratoriya ishlari orqali o'qitish. Bunda fanga oid bo'lgan materiallarni amaliy tajriba orqali o'qitish [1:3]. Masalan: “Ona tili va o'qish savodxonligi”

darslaridagi so'z o'yinlariga oid topshiriqlarni "Texnologiya", "Tabiiy fanlar", "Tasviriy san'at" kabi fanlar bilan bog'lash. Bunda o'quvchilar topshiriqni o'zlashtirish bilan birga amaliy va uy-ro'zg'or buyumlarini yasashni o'rganadi. Bu esa o'quvchilarni kelajak hayotga tayyorlashda amaliy ko'nikma vazifasini bajaradi.

Bizning fikrimizcha, integratsion ta'lim tizmiga o'tishda faqatgina o'quvchini yo'naltirishning o'zigina kamlik qiladi. Bunda o'quvchi bilan bir qatorda o'qituvchilarga ham quyidagi talablarni qo'yish kerak:

1. Ta'lim sifati va fan kompetensiyalarining o'zgartirilishi. Boshlang'ich ta'limning "Ona tili" darslarida integrativ yondashuv usullari yangi ilmiy ma'lumotlar va tajriba bilan biriktirilgan bo'lishi kerak.

2. Tashabbuskorlik va turli ilmiy jurnallardagi maqolalar bilan ishlash. O'qituvchilarning ilmiy tatqiqotlar va tezislar bilan chiqishlarini ta'minlash, o'qituvchilar va maktablar o'rtasida muammoli ta'lim texnologiyalari asosida integrativ malaka almashishni ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Bu kabi tajriba almashish tashqi integratsion yondashuvni tashkil etadi. Eng avvalo, bu kabi yangiliklarni ommaga e'lon qilib, monitoring o'tkazib borish kerak.

3. Boshqaruvchi jamiyat bilan hamkorlik: "maktab, texnikum yoki universitet"ning o'zaro hamkorligini ta'minlash, integrativ yondashuv asosida tashkil etish va jamiyat tizimlari bilan muammolarni hal etish [2:3].

Bu kabi yondashuv "o'qituvchi-o'quvchi-kelajak hayot" o'rtasidagi integratsiyani yuzaga keltiradi. Bu yangilik ta'lim jarayoniga tatbiq qilinsa, integratsion ta'lim uchta asosiy komponentiga e'tibor berish o'rinli bo'ladi:

a) aloqa: turli tajribalar o'rtasidagi umumiylikni topish;

b) almashish: bir kontekstda o'rganilgan g'oyalari yoki ko'nikmalarni boshqasiga qo'llash;

c) sintez: yangi bilim olish uchun ikki yoki undan ortiq g'oya yoki ko'nikmalarni egallash [6:15].

Integratsion ta'limda o'quvchilar fan mavzularini hayotiy vaziyatlarda qo'llash mumkin bo'lgan chuqurroq va tizimli bilimlar bilan qurollantirish, sinfda integral ta'lim, fan sohaslarini chuqurroq tushunish va qadrlashga yordam beradi, bu esa tez o'zgaruvchan ish joyi ehtiyojlariga moslashishga yordam beradi.

Tadqiqotimiz davomida quyidagi integratsion yondashuvlarni qo'llashni tavsiya qilamiz:

Fanlararo loyihalar: o'quvchilar loyiha ustida ishlash yoki haqiqiy muammolarni hal qilish uchun turli fanlar bo'yicha hamkorlik qiladilar. Misol uchun, chiroqli shahar bog'ini yaratish uchun tabiatshunoslik, texnologiya va rasm darslarini birlashtirish. Bunda o'quvchilar shahar bog'ini yaratishda o'zlarining tasavvuridan foydalanib, ixcham, tejamkor, ekologik toza shaharcha yaratishga harakat qiladi. Bu esa bolaning atrof-muhit bilan munosabatlarini ijobiy tomonga o'zgartiradi.

O'quvchi – jamoat ishlari loyihasi: bu loyihada o'quvchilarni jamoat ishlarida qatnashish uchun rag'batlantiriladi. Sinf xonasini tozalash, gullar ekish va bezatish ishlarini o'qituvchi bilan birgalikda bajaradilar. Bu kabi usullar zamonaviy rivojlangan mamlakatlar, xususan, Yaponiyada keng qo'llaniladi hamda o'zining ijobiy natijalarini berib kelmoqda. Bundan tashqari uy hayvonlarini boqish va ular haqida taassurotlarini boshqa o'quvchilar bilan o'rtoqlashish orqali o'quvchilarning bir-biri bilan muvoqot texnikasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari o'quvchilarda mehr-shafqat tuyg'usining rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir qiladi.

Reflektiv jurnallar yoki portfel loyihasi. Bu loyihada o'quvchilar tarixiy obidalar yoki tabiatga sayohatga chiqqanlarida o'zlari bilan kundalik daftarlarini olib yuradilar. Bunda o'quvchilar ko'rgan ajoyibotlari, taassurotlari haqida yozib boradilar hamda do'stlari bilan fikr almashadilar [3:2]. Bu loyihaning o'ziga xos ijobiy xususiyatlaridan

biri atrof-muhitga befarq bo'lmaslik, fikrlash qobiliyatini rivojlantirish bilan birga o'quvchining yozma savodxonligini rivojlantiradi. Bu kabi loyihalarni o'zga tili sinflarda ona tili darslarida qo'llash, ayniqsa, samarali bo'ladi.

Bu kabi loyihalarni hayotga tatbiq qilishda ham bir qancha muammo va qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin. Tadqiqotimiz davomida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan bir qancha muammolarni sanab o'tmoqchimiz:

O'quv jarayonini tashkil etish bo'yicha muammolar: an'anaviy ta'lim tizimlari ko'pincha fanlarni alohida tashkil etish, undagi topshiriqlar ham faqatgina aynan bir fan yuzasidan tuzilganligi, integratsion ta'lim berishga to'sqinlik qilishi mumkin.

O'quvchilar qarshiligi: ba'zi o'quvchilar maxsus fanlardan, shu fangagina tegishli topshiriqlarni bajarishni afzal ko'radilar. Bu toifadagi o'quvchilarni integratsion o'qitishga moslashtirishga biroz vaqt va mehnat talab qiladi.

Logistik cheklovlar: ayrim chekka hududlardagi maktablarda yuqoridagi sanab o'tgan loyihalarimizni amalga oshirishda masofa bilan bog'liq muammolar yuzaga kelishi mumkin. Bunda o'qituvchilarga beradigan tavsiyamiz shundan iboratki, hudud sharoitidan kelib chiqqan holda topshiriqlarni berish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Vaqt cheklovlari: yuqoridagi topshiriqlar berilganda dars vaqti va topshiriq hajmini to'g'ri hisoblash kerak bo'ladi.

Tadqiqotimiz davomida integrativ yondashuvlar asosida o'qitish usullari yuzasidan tajriba-sinovlarimiz natijasiga tayangan holda quyidagi tavsiyalarimizni berib o'tmoqchimiz:

1. Ta'lim ko'rsatkichlarini o'stirish: o'quvchilarga o'qish va bilishni o'rganishda ko'rsatkichlarni qo'llash juda muhimdir. Bu, o'quvchilarning o'qish va bilish darajasini nazorat qilishga yordam beradi. Misol uchun, o'quvchilarning o'qish darajasini baholash uchun ekspressiv testlar, turli xil ta'lim texnologiyalari va boshqa ko'rsatkichlardan foydalanishingiz mumkin.

2. O'quvchilarni o'qish va bilishga o'rgatish: o'quvchilarga o'qish va bilishni o'rgatish, ularning o'z fikrlarini ifoda qilish va savollar berishga o'rgatishga yordam beradi. Bu usullar orqali o'quvchini baholashda "Testkari savol-javob", "Bumerang usullari" dan foydalanish ta'lim samaradorligini oshiradi.

3. O'quvchilarning o'qish va bilish qobiliyatini motivatsiyalar orqali oshirish: o'quvchilarni motivatsiyalar orqali rag'batlantirish, ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarida bu yuqori natija beradi. O'quvchilarni baholashda kunlik, haftalik, oylik baholarning sifati, sonini hisoblash orqali quyidagi namunaga o'xshash "medallardan" dan foydalanishni tavsiya qilamiz:

Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, o'quvchilarga integratsiyalashgan ta'lim berishda shunchaki bilim beradigan vosita sifatida qaramasdan, ta'lim sohasidagi bo'shliqlarni bartaraf etuvchi, aktiv kelajak hayotning bir qismini ta'minlab beradigan loyiha sifatida qarash kerak.

Adabiyotlar

1. Incheon declaration/ Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (Word Education Forum, 19-22 may 2015, Incheon, Republic of Korea). – Koreya: 2015. 3-b.
2. Кадырова М. Теория компетентностного подхода и взгляды на его педагогическое содержание. –М.: “Молодой учёный”. № 43 (333). 2020. –С.343.
3. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem soving). - Alexandria - Virginia, USA: ASCD, 2014. -R. 4.
4. Mavlyanova R., Raxmankulova N. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi, innovatsiya va intergatsiya (o'quv qo'llanma). –Toshkent: 2013.
5. Зеер Э.Ф., Шахматова Н. Личностью ориентированные технологии пофессионального развития специалиста. – Екатеринбург: 1999. –С. 58.
6. Furqatovna X.D. Bo'lajak tarbiyachilarning pedagogik faoliyatiga kreativ yondashuv. PEDAGOGS jurnali. –Toshkent: 2022/4/15.

REZYUME. Mazkur maqolamiz boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish-bilish faolligini integrativ yondashuvlar asosida o'qitish usullariga bag'ishlagan bo'lib, o'quvchilarni turli xil metod, loyihalar asosida o'qitish, o'quvchilarning muloqot va tanqidiy fikrlash kabi ko'nikmalarga ega bo'lishga undaydigan metodlardan foydalanilgan. Bundan tashqari, o'quvchilarning olgan bilimlarini amaliyotda qo'llash, zamonaviy kelajak kasblariga o'quvchilarni tayyorlash bo'yicha zaruriy ko'nikma, malaka, tavsiyalar haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. Данная статья посвящена методам обучения на основе интегративных подходов учебно-познавательной активности учащихся начальных классов, использованы методы, способствующие приобретению учащимися в обучении таких навыков, как общение и критическое мышление на основе различных методов и проектов учащихся. Кроме того, были обсуждены необходимые навыки, умения и рекомендации по применению полученных знаний учащимися на практике, подготовке учащихся к современной будущей профессии.

SUMMARY. This article is devoted to teaching methods based on integrative approaches to educational and cognitive activities of primary school students, using methods that help students master skills such as communication and critical thinking, based on various methods and student projects. In addition, the necessary skills, competencies and recommendations were discussed for applying the acquired knowledge through hands-on learning to prepare students for today's future professions.

TA'LIMNI INDIVIDUALLASHTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASOSLARI

S.F.Arzikulova – tadqiqotchi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: ta'lim, individuallashtirish, kredit-modul, mustaqil ta'lim, kommunikativ jarayon, psixologik, pedagogik.

Ключевые слова: образование, индивидуализация, кредитный модуль, самостоятельное обучение, коммуникативный процесс, психологический, педагогический.

Key words: education, individualization, credit module, independent learning, communicative process, psychological, pedagogical.

Kirish. Jahondagi turli mamlakatlar oliy ta'lim tizimini uyg'unlashtirish, ta'lim mazmuni, davomiyligi va tayyorlanadigan kadrlar darajalarining o'zaro muvofiqligini ta'minlash maqsadida amalga oshirilayotgan tadbirlar uchun 1999-yil iyun oyida Italiyaning Bolonya shahrida dunyoning 29 ta mamlakati o'rtasida imzolangan Bolonya deklaratsiyasi muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu deklaratsiyadagi asosiy kelishuvlardan biri ta'lim jarayoniga kredit-modul tizimini tatbiq etish hisoblanadi. Oliy ta'limdagi o'quv jarayoniga o'qitishni tashkil etishning kredit-modul tizimini joriy etish pedagogik salohiyat va talabning o'z-o'zini tarbiyalash faoliyati ko'nikmalarini shakllantirish omili bo'lib xizmat qiladi. Shu o'rinda modul so'ziga e'tibor qaratish lozim. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori Ziyodulla Mardonov dissertatsiyasida modul- lotincha so'z bo'lib, "modules" – "o'lov", "uslub" ma'nolarini anglatadi. "Modul" atamasi pedagogika ga informatika fanidan kirib kelgan bo'lib, u turli axborot tizimlarida foydalaniladigan konstruktsiya ma'nosini beradi hamda ularning egiluvchanligini ko'rsatadi [1:207].

Bilimlarni ijodiy o'zlashtirish, o'quv jarayonini tartibga solish doirasida va bilimlar hajmini hisobga olgan holda mutaxassislik, tanlov asosida ta'limni individuallashtirishda har bir bilim oluvchining hayotiy pozitsiyasi, ehtiyojlari, imkoniyatlari va qobiliyatlari inobatga olinadi.

Ta'limni individuallashtirish muammosi ko'p jihatdan har bir ta'lim oluvchi shaxsiga yo'naltirilganligi bilan tavsiflanadi. Ma'lumki, davlat tomonidan qabul ilinadigan o'quv dasturlari va rejalar asosan o'rta darajada o'zlashtiruvchilar uchun mo'ljallanadi. O'z navbatida bunday dastur yuqori darajada o'zlashtiruvchi talabalar uchun ancha yengillik qiladi va zeriktiradi. O'z navbatida qiyoin o'zlashtiruvchi ham muammoga duch kelib, ularning mazkur dasturni o'zlashtirishlari uchun qo'shimcha mehnat talab etiladi. Shu nuqtai nazardan talabalarining mustaqil faoiyatlarini individual asosda tuzish ularning bilim o'zlashtirish sifatini yaxshilashga olib keladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Individual ta'lim jarayonida quyidagi turdagi kommunikativ jarayonlar amalga oshadi:

Birinchidan, o'qituvchi har bir o'quvchi uchun alohida muloqot shakli va mazmunini ishlab chiqadi va individual yondashadi;

Ikkinchidan, bilim oluvchi mustaqil ravishda ma'lum bir ta'lim vositasi (darslik, qo'shimcha adabiyotlar, internet manbalari, axborot vositalari, ta'limiy dasutrlar kabi) bilan muloqotga kirishadi;

Uchinchidan, bilim oluvchilar o'zaro bilim o'zlashtirish ko'rsatkichlari mutanosib bo'lgan hamkor bilan muloqotga kirishadilar. Bunda har ikkalasining bilim o'zlashtirish ko'rsatkichlari teng yoki yuqori darajada bilim o'zlashtirish ko'rsatkichlariga ega bo'lgan talaba past o'zlashtiruvchi talaba bilan yordam berish maqsadida muloqotga kirishadi.

Mustaqil ta'lim jarayoniga individual yondashuv – pedagogikaning umumiy tamoyillariga mos bo'lib, **birinchidan,** talabalarining individual psixologik va pedagogik xususiyatlariga mos ravishda mustaqil ta'lim modellari ishlab chiqish bilan tavsiflanadi;

Ikkinchidan, talabalarining individual qobiliyatlarini, rivojlanish yo'nalishlarini inobatga olishni anglatadi;

Uchinchidan, talabalar bilan o'zaro muloqot o'rnatishda ularning psixologik holatlarini to'g'ri baholashni nazarda tutadi;

Mustaqil ta'limni individuallashtirish – bu talabalarining individual sifatlarini, psixologik-pedagogik xususiyatlariga asoslanuvchi mustaqil ta'lim topshiriqlarini ishlab chiqish va tashkil etish jarayonidir. Ushbu jarayon o'z ichiga individual yondashuvni amalga oshirishga yordam beruvchi turli o'quv-metodik, psixologik-pedagogik va tashkiliy-boshqaruv tadbirlarini qamrab oladi.

Mustaqil ta'limni tashkil etishda foydalaniladigan individual ta'lim texnologiyasida individual yondashuv va individual ta'lim topshiriqlari ustuvorlik qiladi. Umumiy holda olib qaraydigan bo'lsa, ta'limga individual yondashuv bugungi kunda ko'plab ta'lim texnologiyalarida ustuvorlik qiladi.

Ta'limni individuallashtirish muammosi o'tgan asrning boshlaridayoq ko'zga tashlanib, YE. Parkxarst tomonidan 1919 yilda Dalton shahrida (AQSH) sinf-dars tizimining

o'rniga o'quvchilarning o'qituvchi bilan hamkorlikda ishlab chiqilgan maxsus reja asosida amalga oshiriladigan individual mustaqil ishlaridan foydalanish nazariyasi taklif etiladi. Mazkur nazariya Dalton-plan deb nom oldi. Bugungi kunda ta'limni individuallashtirish borasida ham qator texnologiyalar ishlab chiqilmoqda va ulardan quyidagilar keng qo'llanilib kelinmoqda:

– Inga Unt tomonidan ishlab chiqilgan individuallashtirilgan ta'lim texnologiyasi;

– A.S. Granitskayaning adaptiv ta'lim tizimi;

– V.D.Shadrikov tomonidan ishlab chiqilgan individuallashtirishgan o'quv rejasi asosidagi ta'lim.

Oliy ta'lim jarayonida talabalar individual ta'lim topshiriqlari quyidagi mazmunda tuzilishi mumkin:

- Turli ilmiy manbalar (darsliklar, lug'atlar, ilmiy ma'ruzalar, o'quv qo'llanmalar, xrestomatiyalar) bilan ishlash;

- Turli topshiriqlar, masalalarni yechish;
- Kuzatuvlar tashkil etish;
- Empirik topshiriqlar;
- Pedagogik eksperiment o'tkazish;
- Esse, referat, maqola yoki insholar yozish.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8 oktabrdagi PF-5847-sonli Farmoni asosida "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"ga ko'ra mamlakatdagi oliy ta'lim muassasalarining 85 foizi 2030 yilgacha bosqichma-bosqich kredit-modul tizimiga o'tishi rejalashtirilgan. Kredit-modul tizimida auditoriya va mustaqil ta'lim soatlari nisbati o'rtacha 40/60 foizni tashkil etadi [2]. Ta'lim-tarbiya jarayonida talabalar mustaqil

ta'limini tashkil etish masalasini tahlil etish va ishlab chiqishga zamonaviy nuqtai nazardan yondashish, uning samarali metod, shakl hamda vositalaridan foydalanishga e'tibor qaratish bugungi kunning talabidir.

Tahlillar va tadqiqotlar mazkur muammolarni yechishda tayanch nuqta bo'lib pedagogning o'z pozitsiyasi, yangicha pedagogik tafakkurga ega bo'lishga xohishi va qobiliyati, alohida pedagogik dasturlar va texnologiyalarni tanlash va ishlab chiqish ko'nikmasi belgilanishini ko'rsatadi [3:78]. I.M.Osmolovskaya fikricha individuallashtirish ta'limni tabaqalashtirishning muhim shakli bo'lib, unda o'quv jarayoni nafaqat guruhning, balki har bir alohida olingan ta'lim oluvchining xususiyatlarini hisobga olgan holda quriladi.

Xulosa va takliflar. Ta'limni individuallashtirish muammosi ko'p jihatdan har bir ta'lim oluvchi shaxsiga yo'naltirilganligi bilan tavsiflanadi. Ma'lumki, davlat tomonidan qabul qilinadigan o'quv dasturlari va rejalar asosan o'rta darajada o'zlashtiruvchilar uchun mo'ljallanadi. O'z navbatida bunday dastur yuqori darajada o'zlashtiruvchi talabalar uchun ancha yengillik qiladi va zeriktiradi. O'z navbatida qiyin o'zlashtiruvchi ham muammoga duch kelib, ularning mazkur dasturni o'zlashtirishlari uchun qo'shimcha mehnat talab etiladi. Shu nuqtai nazardan talabalarning mustaqil faoiyatlarini individual asosda tuzish ularning bilim o'zlashtirish sifatini yaxshilashga olib keladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, talaba psixologiyasi asta-sekin tayyor bilimning "iste'molchisi" dan ta'limni ijodiy idrok etishga o'tadi. Ta'limning muhim jihati - zamonaviy talabaning "ma'naviyati"dir.

Adabiyotlar

1. Mardonov Z.A. Bo'lajak biologiya o'qituvchilarini kasbiy tayyorlashda modul texnologiyalarini takomillashtirish ped.fan. – Chirchiq: 2019. 207- b.

2. O'zbekiston Respyblikaci Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847 sonli Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/4545884>

3. Vozgova Z.V. Deyatelnostniy podxod k modelirovaniyu regionalnoy sistemi neprerivnogo povisheniya kvalifikatsii nauchno-pedagogicheskix rabotnikov: diss... dok.ped.nauk. -Moskva: 2015. 388-b.

REZYUME. Mazkur maqolada ta'limni individuallashtirish muammosi, individual ta'lim jarayonida kommunikativ jarayonlar, mustaqil ta'lim jarayoniga individual yondashuv, mustaqil ta'limni individuallashtirish, kredit-modul tizimi sharoitida ta'limni individuallashtirishning muhim jihatlari haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются проблема индивидуализации обучения, коммуникативные процессы в процессе индивидуального обучения, индивидуальный подход к процессу самостоятельного образования, индивидуализация самостоятельного образования, важные аспекты индивидуализации обучения в условиях кредитно-модульной системы.

SUMMARY. This article discusses the problem of individualization of learning, communication processes in the process of individual learning, an individual approach to the process of independent education, individualization of independent education, important aspects of individualization of learning in the conditions of a credit-module system.

BENEFICIAL LITERARY WORKS IN TEACHING ENGLISH

D.A.Atadjanova – a trainee teacher

N.M.Omarova – a trainee teacher

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: adabiyot, romanlar, o'qish, so'z boyligini oshirish, sarguzashtli hikoyalar.

Ключевые слова: литература, романы, чтение, расширить словарный запас, приключенческие рассказы.

Key words: literature, novels, reading, expanding vocabulary, adventurous stories.

Literature gives people pure pleasure and satisfaction to the life while reading thrilling works of the writers. By reading a mixed variety of novels or a short piece of writing readers can visualize the actions that are happening in these books. As a result, individuals can boost their world knowledge by means of reading literary works in different genres such as detective, drama, historical, folklore and others. Due to plenteous advantages, educators bring literary materials for the classes not only reading for excitement but also reading for main purposes as improving reading comprehension and vocabulary development. Moreover, "Many works in literature establish a strong connect with their audience through the stories they narrate or the message they carry. Readers tend to associate themselves with the emotions portrayed in these works and become emotionally involved in them. Literature thus has a deep impact on the readers' minds and in turn, their lives" [2]. Honestly,

literary works exerts a considerable influence on people's minds that assists them to identify what is good and bad. In this article some literary books will be suggested to teach English language with useful and feasible ways.

The Great Gatsby by Scott Fitzgerald. This masterpiece is referred as one of the beneficial and thrilling novels for individuals with its spellbinding events. "The Great Gatsby, a novel which engages with contemporary political and social issues, such as race, gender, assimilation, integration and class stratification, and has the potential to develop students' learning experiences through its reading, could be considered as a potent example of literature that is relevant to students' interests" [1:4]. According to this viewpoint, this work arouses interests of readers to enhance their language skills such as reading. The reason why, people who are learning foreign languages by literature can acquire knowledge quickly about a target language with the

help of engrossing poetry, novels, compilations. Furthermore, while reading new advanced words, word expressions are faced that urge students to work on themselves. So that *Great Gatsby* creates more possibilities to enrich students' vocabulary, improves personal experience, broadening their knowledge about real life situations.

Robinson Crusoe by Daniel Defoe. It is referred as one of the popular novels all over the world with its adventurous and amazing events. There is no one who does not know about this fascinating novel. People have overwhelming desire to read this work with enthusiasm again and again. Due to many advantageous sides, it is suggested for students to enhance their comprehension, vocabulary generally, it helps broaden their mind how to do, what to do if they come across challenging situations as Robinson. This novel tells the story of a shipwrecked person who stays alone on an island during many years. In this period, he begins to adapt this terrible situation by learning new skills to survive such as filtering fresh water, building a shelter, hunting dangerous animals to live. Specifically, he develops his innovative skills to create own necessities. From this novel, readers can take ample benefits:

- Expanding vocabulary;
- Developing reading comprehension;
- Learning life skills;
- Improving problem-solving abilities: critical thinking, creativity;
- Developing innovative skills;
- Learning how to overcome tough situations;
- Adapting for all situations of life;

"Robinson's actions and transactions demonstrate his openness to the opportunities presented to him. This characteristic is the key to success for any aspiring entrepreneur, because even if the opportunity sometimes does not match our initial plan, it may open up new avenues that can lead to unexpected improvements" [5:14]. Not only those benefits above, but also this idea about entrepreneurship gives a hand for youngsters to develop their entrepreneurial skills. Since, innovative abilities, creativity, adaptation, searching new opportunities and attempts to get rid of problematic situations can be clear examples for entrepreneurship. Truthfully, this novel is more appropriate for students of Secondary School and Higher Institution with its numerous of merits as specified above.

The Adventures of Huckleberry Finn by Mark Twain. This masterpiece describes the adventures of Huckleberry Finn that are full of captivating events for readers. Schoolchildren and students of Higher Institutions can read this work with pleasure and mostly develop their narrative skills. The absorbing stories of it engage learners' attention to pore over this novel ardently. The most crucial part of this novel is considered the description of slavery period.

Luciano Cabral mentioned that "Huckleberry Finn can teach us realism, non-standard language, tall tale, religion, humor, and rebellion. Nonetheless, there is yet one last issue we can learn from this novel. The moment Huck runs away from Widow Douglas's house, he inevitably sets off for a metaphorical journey. The Mississippi River through which he sails becomes the passage to a symbolic relationship between the black and the white American skin. The runaway Huck meets the runaway Jim, and then they establish a deep and close friendship" [3]. As it can be clear from this point of view, from this literary work learners not only can improve their English but also, they can improve social skills as friendship. Besides this, it is full of positive sides for learners that knowledge about realistic ideas, informal language, religion, and etc. is extended. Communities can learn to look the world with a real viewpoint in order to adapt all situations of life not to defeat while encountering troubles. The sequence of actions engrosses readers in reading till the end of the story that aids to boost their vocabulary and reading skill. In addition to this, due to unravelling of the plot learners cannot put it down. Over the years this bestseller is being sold by individuals and passed one generation into another.

Gulliver's Travels by Jonathan Swift. This marvelous feat has a significant role both in past times and modern years as well. It could be because it consists of a plethora of gripping occurrence that attracts readers' attention. Owing to compulsive reading, individuals feel themselves like in the fairytale that can imagine all events by absorbing in a book. "Gulliver's Travels contains humorous moments, most memorably those related to bodies and bodily functions, but its criticism reaches across a number of topics and uses a number of other techniques" [4:5]. Truthfully, satire is represented by such kind of humorous moments that includes lots of implied actions. In addition to this, people can learn some new terms as Lilliputian that describes the items or people that are tiny and interesting. The plot, settings, characters, all of them are beautifully described that make readers to read it from cover to cover.

To conclude, all of the books that are mentioned above are suitable for English learners who have great passion for literary works. Especially, they are dedicated to teach students of Secondary School and Higher Education due to the suitability for their levels. "Great Gatsby", "Robinson Crusoe", "The Adventures of Huckleberry Finn", "Gulliver's Travels" are meaningfully and beautifully written works with hilarious stories. Even if films were made with amusing events based on these books. English language learners can boost their language skills by learning new words, reading captivating stories. Due to numerous beneficial sides, these masterpieces are highly recommended for those who are really adore to improve language skills.

References

1. Anna Sefertzi. F. Scott Fitzgerald's *The Great Gatsby*. Developing Narrative Empathy through Literature in the Upper Secondary Classroom. Mittuniversitet, Mid Sweden University. 2022. -P.4.
2. Dr. Prasanta Kumar Padhi. The Relevance of Reading Literature in the 21st century. Dept. of Humanities, Veer Surendra Sai University of Technology, Burla 768018 Odisha India. International Journal of Management, Technology and Engineering Volume 8, ISSN NO:2249-7455. September 2018.
3. Luciano Cabral. What Can The Adventures of Huckleberry Finn Teach Us When We Teach The Adventures of Huckleberry Finn? Article originally published in: *Escritos Discentes em Literaturas de Língua Inglesa*. Vol. XII. Fernanda Medeiros & Vanessa Cianconi (ed.). In Portuguese, Universidade do Estado do Rio de Janeiro. Rio de Janeiro: Letra Capital, 2019.
4. Krishna Mahali, Assistant Professor. Course material on Gulliver's Travels for English Hons. Semester-II Paper-CC3 (British Literature: fiction and nonfiction) Department of English, Raja Narendralal Khan Women's College (Autonomous) Midnapore, West Bengal. April, 2020. -P.5.
5. Rachid Benfares. Reading Defoe Today. Robinson Crusoe: an Inspiring Entrepreneur. The international journal of applied language studies and culture (IJALSC), 6(2). English Department, University of Hassan II, Casablanca, Morocco. 2023. -P.14.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqola ingliz tilini muvaffaqiyatli o'rganish uchun foydali bo'lgan adabiy asarlar haqida. O'quvchilarga ta'lim jarayonida foydalanish mumkin bo'lgan kitoblar haqida ma'lumot beradi.

РЕЗЮМЕ. Данная статья о литературных произведениях, которые полезны для успешного изучения английского языка. Представляет читателям информацию о книгах, которые можно использовать в учебном процессе.

SUMMARY. This article is about literary works that are beneficial to learn English language successfully. It provides readers with the information about the books that can be used in teaching process.

SUN'IIY INTELLEKT TIZIMLARIDAN FOYDALANISHNING TA'LIM TIZIMIDAGI O'RNI

Z.E.Azimova – pedagogika fanlari doktori, professor

Andijon davlat pedagogika instituti

M.V.Abdujabborov – tayanch doktorant

Andijon davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: intellekt, sunʼiy intellekt, kompyuter, platforma, shaxsiylashtirish, repetitorlik, baholash, chatbot, oʻzgaruvchanlik, qiyin vazifa, moslashtirish, soddalashtirish, aniqlashtirish.

Ключевые слова: интеллект, искусственный интеллект, компьютер, платформа, персонализация, обучение, оценка, чат-бот, вариативность, вызов, настройка, упрощение, доработка.

Key words: intelligence, artificial intelligence, computer, platform, personalization, tutoring, assessment, chatbot, variability, challenge, customization, simplification, refinement.

Mamlakatimizda soʻnggi yillarda taʼlim tizimining barcha bosqichlarini zamonaviy talablar asosida tashkil etish boʻyicha amaliy ishlar hal qiluvchi bosqichga kirdi. Xususan, sunʼiy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish va ularni mamlakatimizda keng qoʻllash, raqamli maʼlumotlardan foydalanish imkoniyatini va ularning yuqori sifatini taʼminlash, ushbu sohada malakali kadrlar tayyorlash uchun qulay shart-sharoitlar yaratish masalasiga katta eʼtibor qaratildi.

Yurtimizda sunʼiy intellekt keng joriy etishda Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining “Sunʼiy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari toʻgʻrisida” [1]gi qarori va Prezidentimizning “Oʻzbekiston Respublikasi oliy taʼlim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi toʻgʻrisida” [2]gi farmoni ijrosini taʼminlash borasida ushbu maqolaning mazmuni sunʼiy intellektning taʼlim tizimidagi oʻrni, yutuq va kamchiliklarini yoritishga qaratilganligi bilan dolzarblik aks etadi. Sunʼiy intellektni tadbir qilinishini xattoki, hayotimizning kundalik holatlarida kuzatishimiz ham mumkin. Masalan, moliyaviy xizmatlarda firibgarlikni aniqlash, chakana savdoda ehtiyojni bashorat qilish, mijozlar bilan onlayn muloqat qilish yoki masofaviy qoʻllab-quvvatlash xizmatlarini amalga oshirish [3].

Sunʼiy intellekt bizning kundalik hayotimizning ajralmas qismiga aylandi va har bir sohaga oʻz taʼsirini koʻrsatib bormoqda. Sport sohasidan taʼlimgacha, sunʼiy intellekt bizning ishlashimiz va foydalanishimizni taqozo etmoqda. Taʼlimdagi sunʼiy intellekt barcha yoshdagi oʻquvchilar uchun yangi imkoniyatlar ochdi.

Uzluksiz taʼlim tizimida sunʼiy intellektidan foydalanish yuzasidagi yondashuvlar dunyo olimlari Melanie Mitchel, Stuart Russell, Kevin P. Murphy, Max Tegmark, Henry a. Kissinger, Erich Schmidt, Daniel Huttenlocher [6] va respublikamiz olimlari T.A.Xoʻjaqulov, N.T. Malikova [4]; Sh.A.Sadullayeva, D.Yusupov, F.Yusupov [3]; H.N.Zaynidinov, T.A.Xoʻjaqulov, M.P.Atadjonova [5] lar tomonidan tadqiq etilgan va ishlab chiqilgan.

Hozirgi kunda sunʼiy intellekt taʼlimning muhim va eng zamonaviy koʻrinishlaridan biri boʻlib, taʼlimda samaradorlikni oshirish uchun keng imkoniyatlarga ega. Quyida oliy taʼlim tizimida sunʼiy intellekt samaradorligining ahamiyatli tomonini koʻrib chiqamiz:

– oʻqituvchilar sunʼiy intellektidan foydalanib, talabalar uchun moslashtirilgan taʼlim dasturlarini yaratishlari mumkin;

– har bir talabaning oʻz oʻzgaruvchanliklariga mos keladigan darslar va taʼminotlarni taklif qilishga yordam berishi;

– oʻqituvchilarga kontentni yanada samarali yaratish va yangilash imkonini berishi, bu esa oʻquv materiallari doimo dolzarb boʻlishi;

– talabalarga oʻz taʼlim sohasidagi soʻnggi yangiliklardan xabardor boʻlishga yordam berish va kelajakda uchrashi mumkin boʻlgan muammolarni bartaraf etishga yordam berishi;

– har bir talabaga oʻrganish uslublari, qiziqishlari va qobiliyatlarini asosida shaxsiylashtirilgan taʼlim tajribasini taqdim etish orqali taʼlimni rivojlantirishi;

– taʼlim dasturlarini talabalar uchun yanada qiziqarli qilish uchun moslashtirishi;

– talabalarining taraqqiyotini kuzatib boradi va kuchli va zaif tomonlarini aniqlashi;

– talabalar oʻzlarining koʻp vaqt talab qiladigan va qiyin vazifalarini, topshiriqlarini va koʻp tanlovli testlarni bajarishga koʻmaklashishi;

– chatbotlardan foydalanib, talabalar oʻqituvchilar va guruh rahbarlari bilan jonli suhbatlar oʻtkazish;

– botlardan moslashtirilgan javoblar boʻyicha chet tilini oʻrganish jarayonini soddalashtirish;

– til oʻrganish boʻyicha eng katta platforma ekanligi;

– talabalarni audio va vizual suhbatlarga ega boʻlish va til oʻrganishni oson va qulaylashishi;

Bundan koʻrinadiki, uzluksiz taʼlimda sunʼiy intellektning qoʻllanilishi eksponensial surʼatlarda oʻsib borayotgani uning oʻrni va ahamiyatini oshirmoqda. Xususan, 2020-yilda sunʼiy intellektning taʼlim bozori hajmi 1,1 milliard AQSh dollarini tashkil etdi. Yunesko hisobotlariga koʻra, 2024 yilga kelib u 6 milliard dollarga yetishi kutilmoqda bu atigi toʻrt yil ichida 445 foizga sezilarli oʻsgan deb hisoblasak, Market Research Engine hisobotiga koʻra, bozor hajmi 2027-yilga kelib 12 milliard AQSh dollariga yetishi va uch yildan soʻng u yana 100 foizga oʻsishi kutilmoqda.

Dunyo boʻylab koʻplab institutlar jarayonlarni avtomatlashtirish va samarali taʼlim berish uchun sunʼiy intellektidan foydalanmoqda. Sunʼiy intellekt taʼlimni kamaytirmaydi, balki uni koʻp jihatdan yaxshilaydi. Sunʼiy intellektning ijobiy afzalliklari va salbiy kamchiliklari uning interaktivligi hamda intellektualligini taʼminlaydi. Sunʼiy intellekt taʼlimga integratsiyalashning beshta qiziqarli potentsial afzalliklari mavjud:

– shaxsiylashtirish

– repetitorlik

– baholash

– kurs sifati boʻyicha fikr-mulohazalar

– talabalar uchun mazmunli va tezkor fikr-mulohazalar

Shaxsiylashtirish: bitta oʻqituvchi uchun har bir oʻquvchining oʻz sinfidagi ehtiyojlarini qanday qondirishni bilish juda qiyin boʻlishi mumkin. Sunʼiy intellekt tizimlari har bir oʻquvchining individual taʼlim ehtiyojlariga osongina moslashadi va oʻrganishni ularning kuchli va zaif tomonlariga yoʻnaltirishi mumkin.

Repetitorlik: sunʼiy intellekt tizimlari oʻquvchiga ularning oʻrganish uslubi va mavjud bilimlarini aniqlash orqali yordam berishi va yoʻnaltirishi mumkin.

Baholash: albatta, sunʼiy intellekt javob kalitlari yordamida imtihonlarni baholashga yordam beradi; ammo u talabalar qandav ishlaganligi haqida maʼlumot toʻplash baholashni mavhumlashtirishi mumkin.

Kurs sifati boʻyicha fikr-mulohazalar: misol uchun, agar koʻplab talabalar savolga notoʻgʻri javob berishsa, sunʼiy intellekt talabalarga yetishmayotgan aniq maʼlumotlar yoki gʻoyalarni taqdim etishi mumkin.

Talabalar uchun mazmunli va tezkor fikr-mulohazalar: baʼzi talabalar tavakkal qilishdan yoki sinfdan tanqidiy fikr-mulohazalarni olishdan uyalishlari mumkin, ammo sunʼiy intellekt yordamida talabalar oʻrganish uchun zarur boʻlgan xatolarga yoʻl qoʻyishlari va yaxshilash uchun zarur boʻlgan fikr-mulohazalarni olishlari mumkin.

Bu dunyodagi hamma narsa muvozanatli boʻlishi uchun oʻzining ijobiy va salbiy tomonlariga ega boʻlishi kerak va

sun'iy intellekt ham bundan mustasno emas. Ta'limga integratsiyalashda sun'iy intellektning 4 ta kamchiliklarini ko'rib chiqamiz:

- o'qituvchining mehnat xavfsizligiga tahdid;
- insonparvarlashtirilgan ta'lim tajribasi;
- o'qituvchilar uchun amalga oshirish qimmat;
- texnologik qaramlik.

O'qituvchining mehnat xavfsizligiga tahdid: Bu hali sodir bo'lmayapti, ammo sun'iy intellektning rivojlanishi ta'limdagi muayyan ish rollariga bo'lgan ehtiyojga ta'sir qilishi mumkinligi tashvishlidir. Ta'lim jarayonining ko'proq jihatlari avtomatlashtirishda davom etar ekan, inson o'qituvchilariga kamroq talablar qo'yilishi mumkin, bu esa mahsulдорlikning oshishiga va ishning yo'qolishiga olib kelishi mumkin.

Insonparvarlashtirilgan ta'lim tajribasi: Ta'limdagi sun'iy intellektning eng katta kamchiliklaridan biri shundaki, u o'rganish tajribasini insoniylashtirishi mumkin. Tarkibni yaratuvchi va darslarning tezligini hal qiluvchi sun'iy intellekt algoritmlari bilan talabalar inson o'qituvchisi taklif qiladigan nozik yondashuvni o'tkazib yuborishi mumkin. Bundan tashqari, sun'iy intellekt algoritmlari tarfakashlikni davom ettirishi mumkin, ya'ni ular har bir talabaning ehtiyojlariga moslashtirilgan inklyuziv va xilma-xil o'quv dasturini taqdim eta olmasligi mumkin.

O'qituvchilar uchun amalga oshirish qimmat: sun'iy intellektning ta'limdagi yana bir kamchiligi shundaki, uni qo'llash o'qituvchilar uchun qimmatga tushishi mumkin. Hamma maktablar va ta'lim muassasalarida sun'iy intellekt vositalari va texnologiyalariga sarmoya kiritish uchun

byudjet mablag'lari mavjud emas. Bundan tashqari, maktablarda sun'iy intellektni ommaviy qabul qilish narxi hozir juda yuqori bo'lishi mumkin. Agar o'qituvchi xarajatlarni o'z zimmasiga olsa, uni ushlab turish qimmat va qiyin bo'lishi mumkin.

Texnologiyaga qaramlik: maktablar sun'iy intellektga asoslangan yechimlarga tobora ko'proq tayanar ekan, o'qituvchilar va o'quvchilar texnologiyaga haddan tashqari qaram bo'lib qolish xavfi ostida. Uzoq muddatda bu qaramlik muhim an'anaviy o'qitish usullarini e'tiborsiz qoldirishi va tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga olib kelishi mumkin.

Yuqoridagi fikrlarga tayangan holda, quyidagicha xulosa qilish maqsadga muvofiq. Sun'iy intellektning ijobiy va salbiy tomonlari juda kuchli; lekin o'qituvchi sifatida siz o'zingizni sun'iy intellektidan ta'lim maqsadlarida foydalanishni cheklashingiz kerak emas. Bizning dunyomiz u borada rivojlanmoqda va biz sun'iy intellektning kuchi zarardan ko'ra ko'proq foyda keltirishi mumkinligini tan olishimiz kerak, shuning uchun siz uni nafaqat ta'limda, balki barcha sohalarida qo'llanilishini kutishingiz mumkin. Biz uni me'yorida ishlatishni o'rganishimiz va talabalarimiz uchun sun'iy intellektga to'liq tayanmasliklari uchun yaxshi imidj yaratishimiz kerak.

Umuman olganda, sun'iy intellektning ta'limdagi roli o'qituvchilar hamda talabalar uchun yangi imkoniyatlarni taklif qiladi. Undan faol foydalanish orqali o'qituvchilar va talabalar o'sishi, rivojlanish talabalar natijalarini yaxshilash va guruhdagi tenglikni ta'minlash imkoniyatini yaratadi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 17.02.2021-yildagi PQ-4996-son Qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 05.10.2020-yildagi PF-6079-son Farmoni.
3. Sadullaeva Sh., Yusupov D., Yusupov F. "Sun'iy intellekt va neyron to'g'ri texnologiyalar". – Toshkent: 2020. 8-b.
4. Xo'jaqulov T.A., Malikova N.T. "Sun'iy intellekt". – Toshkent: 2020. 4-b.
5. Zayniddinov H.N., Xo'jaqulov T.A., Atadjanova M.P. "Sun'iy intellekt". – Toshkent: 2018. 18-b.
6. <https://www.eecs.mit.edu/people/daniel-huttenlocher/>

REZYUME. Maqolada sun'iy intellektning ta'lim tizimidagi o'rni, uning imkoniyatlari va ushbu sohadagi ilmiy yangiliklari keltirilgan. Ta'lim tizimida sun'iy intellektidan foydalanishning afzalliklari va kamchiliklari ta'kidlangan. Sun'iy intellektidan to'g'ri foydalanish va uning samaradorligini oshirish bo'yicha yondashuvlar izohlangan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена роль искусственного интеллекта в системе образования, его возможности и научные инновации в этой области. Выделены преимущества и недостатки использования искусственного интеллекта в системе образования. Объясняются подходы к правильному использованию искусственного интеллекта и его эффективности.

SUMMARY. The article presents the role of artificial intelligence in the educational system, its possibilities, and scientific innovations in this field. It highlights the advantages and disadvantages of using artificial intelligence in the educational system. Approaches to the correct use of artificial intelligence and its effectiveness are explained.

ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТ ТА'ЛИМ FAOLIYATINI SAMARALI TASHKIL ETISH VOSITASI SIFATIDA

B.S.Bekniyazov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Ajiniyaz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: vaqt, ta'lim tashkiloti, rahbar, taym menejment, vaqtni boshqarish, ta'lim texnologiyalari, ta'lim jarayoni, ta'lim faoliyati, Eyzexauer matritsasi.

Ключевые слова: время, образовательная организация, руководитель, тайм-менеджмент, образовательные технологии, образовательный процесс, образовательная деятельность, матрица Эйзенхауэра.

Key words: time, educational organization, leader, time management, time management, educational technologies, educational process, educational activities, Eisenhower matrix.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ta'lim tizimining samaradorligi uning raqobatbardosh bo'lishi juda ko'p omillarga bog'liq bo'lib, ular ichida zamonaviy taym-menejment funksiyalari alohida ahamiyat kasb etadi.

Taym-menejment (ingl. «time-management» – **vaqtni boshqarish**) – shaxsiy va professional sohalarida maqsadlarga erishishga hissa qo'shadigan ish va shaxsiy vaqtni samarali tashkil etishga imkon beradigan texnologiya sifatida qarash kerak bo'ladi. Bizning fikrimizcha **taym-menejment** – eng avvalo, insonning jismoniy, aqliy va ruhiy rivojlanishiga qaratilgan mehnat va mashqlar yig'indisidir [2:49].

L.J.Zeyvertning fikricha, vaqtni boshqarish – bu o'z-o'zini boshqarish va o'z turmush tarzini intensiv shakllantirishdir. Vaqtdan unumli foydalanish doimiy

ravishda insonni bezovta qiladi. Chunki, barcha insonlar ham belgilangan muddatga muvofiq oldiga qo'ygan maqsadlarni amalga oshira olmaydilar [3:25].

Kimdir kam kuch sarflash orqali muvaffaqiyatlarga erishadi, kimdir esa ko'p kuch yo'qotish hisobiga past natija ko'rsatkichiga ega bo'ladi. Shu boisdan ham vaqtdan unumli foydalanish masalasi psixologik muammo sifatida boshqaruv faoliyatimizda uchrab turadi. Ko'p holatlarda vaqtni unumli boshqarish jarayoni quyidagi unsurlarni o'z ichiga oladi: ishlash qobiliyati va his-tuyg'uni boshqarish; maqsadni to'g'ri rejalashtirish; vazifalarni belgilash va amalga oshirish; oldinga qo'yilgan maqsadga erishish; xulosa chiqarish [4:7].

Hozirgi kunda o'qituvchilar o'z ishlarini ko'p qirrali rejimda bajarmoqda. Ular nafaqat ta'limning ijtimoiy

mavqeini yaxshilash, balki o'quvchilarning jismoniy va ruhiy salomatligini muhofaza qilish va mustahkamlash, ularning o'sishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish, umumiy shaxsiy madaniyatni shakllantirish bilan bog'liq muammolar majmuasini hal qilishlari, axloqiy, estetik va intellektual qadriyatlarini singdirish, shuningdek, ularni sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyojni rivojlantirish kabi vazifalarni hal qilmoqda.

O'qituvchining o'zi o'z ishini samarali bajarishga imkon beradigan muayyan vakolatlar va maxsus bilimlarga ega bo'lishi kerak. O'qituvchining doimiy o'z-o'zini rivojlantirish va kasbiy mahoratini oshirish bilan bog'liq ko'plab mehnat vazifalari va muammolarni hal qilishning muhimligi, shuningdek, ma'lum uy ishlarini bajarish zarurati jiddiy vaqt tanqisligi sharoitida amalga oshirilmoqda. Bu neyropsix charchoq nafaqat uning sog'lig'iga, balki pedagogik jarayonning o'ziga ham xavf tug'dirishiga olib kelishi mumkin.

Har qanday faoliyatda vaqtni boshqarish usullarini o'zlashtirish va undan ish faoliyatida oqilona foydalanish pedagog xodimlarning samarali ishlashlari uchun katta yordam beradi. Gleb Arxangelskiyning fikriga ko'ra, vaqtni boshqarish – bu almashtirib bo'lmaydigan hayot vaqtidan shaxsiy maqsadlar va qadriyatlarga muvofiq foydalanish imkonini beradigan texnologiya. Shuning uchun vaqtni boshqarishning maqsadli funksiyasi baxtdir [1:13].

Vaqtni boshqarish elementlariga quyidagilar kiradi: vaqtdan foydalanishni tahlil qilish, maqsadni belgilash, vaqtni rejalashtirish, vaqt resurslaridan noratsional foydalanish sabablariga qarshi kurashning turli usullarini ishlab chiqish. O'z navbatida, to'g'ri qo'yilgan maqsad identifikatsiyalash mezonlarini belgilaydi, maqsadga erishish haqidagi savolga asosli javob berishga imkon beradi va o'z vaqtini samarasiz sarf-xarajatlardan tejab, keyingi ko'zlangan maqsadga tez va zudlik bilan o'tish imkoniyatini beradi.

Bugungi kunda vaqtni boshqarish muammosiga turli xil yondashuvlar mavjud. Shunday qilib, mutaxassislar vaqtni boshqarishning uch turini ajratib ko'rsatishadi: Personal (shaxsiy), rolga asoslangan (professional), ijtimoiy vaqtni boshqarish [4].

Personal (shaxsiy) taym-menejmentning asosiy maqsadi insonga shaxsiy maqsadlariga erishishda, ya'ni "ichki muvaffaqiyatga" erishishda yordam berishdir.

Personal (shaxsiy) taym-menejment usullari orasida insonga o'zini chuqurroq bilishda, uning istak va intilishlarini aniqroq aniqlashda, muvaffaqiyatga erishishdagi ichki to'siqlarni yengib o'tishda yordam berish va boshqalar kiradi. Personal (shaxsiy) taym-menejmentda hayotning turli sohalariga sarflangan vaqtni optimal-lashtirish go'yo «ichkaridan» insonning o'zini uyg'unlashtirish orqali erishiladi.

Rolga asoslangan (professional) taym-menejmentning vazifasi insonga har qanday ijtimoiy rolni bajarish doirasida muvaffaqiyatli bo'lishiga yordam berishdir. Ushbu ijtimoiy rollardan biri bu bizning professional rolimiz – qayerda va kim bilan ishlaymiz, qanday ish vazifalarini bajaramiz va buni qanchalik samarali amalga oshiramiz. Professional taym-menejmentning 50% ini mehnat faoliyati psixologiya-si, ya'ni 50% ini MIT (mehnatni ilmiy tashkil etish) rein-jiniring va sifat menejmenti ya'ni mehnat samaradorligini oshirish usullari tashkil etadi.

Misol uchun, siz rahbarlik lavozimida ishlaysiz va har qanday kichik ikkinchi darajali vazifalarni mustaqil rav-ishda bajarish uchun juda ko'p vaqt sarflaysiz. Ehtimol, bu sizning ba'zi boshqaruv kompetensiyalaringiz yetarli dara-jada rivojlanmaganligi bilan bog'liq: ishingizga ustuvorlik bera olmaslik; ish kunini rejalashtira olmaslik; kichik vazifalarni qo'l ostidagilarga topshira olmaslik va hokazo. Siz-ning kasbiy faoliyatingizda «vaqt yetmaslik» sabablari aniqlangandan so'ng, siz uning salbiy oqibatlarini «davo-

lash» sxemasini va vaqtni boshqarish usullarini tanlashingiz lozim [5].

Ijtimoiy taym-menejment shaxslararo munosabatlarda yoki bir nechta odamlarning umumiy vaqt boshqaruvi-ga bog'liq muammolarni o'rganadi. Bunga korporativ vaqtni boshqarish misol bo'la oladi munosabatlar vertikal ravishda tartibga solinganda, aloqa ikki tomonlama: menejerdan xo-dimgacha va aksincha.

Vaqtni yo'qotishning aniqlangan faktlarini yengishga yordam beradigan turli xil vaqtni boshqarish texnologiya-lari mavjud, ammo zamonaviy taym-menejment nafaqat usullar va individual texnika va texnologiyalar to'plami, balki o'zini va o'z faoliyatini boshqarishning keng qamrovli tizimidir. Shunday qilib, S.Kovi vaqtni boshqarishning to'rtta darajasini belgilaydi [6:76].

1-daraja - bu kuch va vaqt sarflashni talab qiladigan hamma narsani tartibga solish va tizimlashtirish uchun eslatmalar. Biroq, ushbu texnologiyadan foydalanish inson resurslarini rivojlantirishga va ulardan samarali foyda-lanishga yordam bermaydi;

2-daraja taqvim va kundaliklardan foydalanishni tavsi-flaydi, bu kelajakka qarash, voqealar va tadbirlarni re-jalashtirishga urinishni aks ettiradi. Ushbu texnologiyadan foydalanadigan odamlar ko'proq o'zini tuta bilish bilan ajralib turadi, ular hamma narsani o'z vaqtida bajarishga muvaffaq bo'lishadi;

3-daraja - vaqtni boshqarishdagi zamonaviy vaziyat, ustuvorliklar belgilab qo'yilgan, aniq maqsadlarni belgilash va kundalik rejalashtirishga e'tibor qaratish. Bu darajadagi odamlar maqsadlarni aniq belgilaydilar, har bir kunni re-jalashtirishadi va ustuvorliklarni aniqlaydilar. Bu daraja vaqtni boshqarishning zamonaviy yondashuviga eng mos keladi;

4-daraja bizning umidlarimizni harakat va vaqtning o'ziga emas, balki munosabatlarni saqlab qolish va rivojlantirish va natijalarga erishishga qaratadi. Vaqtni boshqarishning to'rtinchi darajasining mohiyati shundaki, biz vaqtni to'rtta usuldan birida o'tkazamiz. Shoshilinch (tezkor e'tibor talab qiladigan narsa) shoshilinch emas; mu-him (sizning missiyangiz, qadriyatlarangiz va maqsadlar-ingizni amalga oshirishga hissa qo'shadigan narsalar) - mu-him emas. Bu usul D.Eyzenxauer matritsasi deb ataladi.

D.Eyzenxauerning «matritsa»si vazifalarga ustuvorlik berish va vaqtni rejalashtirish uchun yaxshi vositadir. Bu sizga nimaga e'tibor qaratish, nimani topshirishga harakat qilish va nimani butunlay tark etishni hal qilishga yordam beradi.

Aynan ushbu usulning asosiy tamoyili: «Hamma sho-shilinch masalalar ham muhim emas va hamma muhim masalalar ham shoshilinch emas» iborasi ham unga tegish-lidir. Matritsa ikkita ustunga asoslangan - «muhim» va «shoshilinch». Har qanday muammoni ko'rib chiqayotgan-da, biz faqat ikkita savolga javob berishimiz kerak: «Bu muhimmi?» ha/ yoq; «Bu shoshilinchmi?» ha/yoq; Javo-blarga qarab, vazifalarni sektorlarga taqsimlang: muhim, shoshilinch; muhim, shoshilinch emas; shoshilinch, ahamiyatsiz; shoshilinch emas, ahamiyatsiz.

Olingan tarmoqlar bilan nima qilish taklif qilinmoqda?

Muhim shoshilinch masalalar: bajarilmasligi maqsadga erishish uchun xavf tug'diradigan vazifalar; katta qiyin-chiliklarga duch kelmaslik uchun hal qilinishi kerak bo'lgan vazifalar; sog'liq muammolari.

Shoshilinch bo'lmagan muhim masalalar: joriy ish loyihalarini amalga oshirish; moddiy baza bilan bog'liq uy-ro'zg'or ishlari; muhim voqealarga tayyorgarlik; o'z-o'zini tarbiyalash; kasalliklarning oldini olish, sport, sog'lom tur-mush tarzi.

Eng muhim sektor. Bu yerda strategik maqsadlar va ke-lajakdagi muvaffaqiyatlar yashaydi. Tadqiqotlarga ko'ra, ushbu sohaga e'tibor qaratganlar katta muvaffaqiyatlarga erishadilar.

Ushbu sektordagi vazifalarni o'zingiz hal qilish va ularga maksimal vaqt ajratish tavsiya etiladi.

Shoshilinch ahamiyatsiz masalalar: chalg'itadigan narsalar; ba'zi qo'ng'iroqlar va uchrashuvlar; to'satdan paydo bo'ladigan kundalik muammolar; qarindoshlar va do'stlar doirasidan tashqaridagi odamlarga nisbatan xushmuomalalik imo-ishoralari (bayramlarda bo'lish, uzoq suhbatlar); do'stlarning o'zlari hal qilishlari mumkin bo'lgan muammolarni hal qilish uchun so'rovlari.

Ushbu segmentdagi vazifalar asosiy maqsadlarga erishishga ta'sir qilmaydi. Ular sizni chalg'itadi va muhim narsaga e'tiboringizni qaratishingizga to'sqinlik qiladi.

Muhim bo'lmagan shoshilinch masalalar: teleseriallar va ijtimoiy tarmoqlar; kompyuter o'yinlari; telefonda suhbatlashish; hech qanday foyda keltirmaydigan sevimli mashg'ulotlar. Bu yerda vaqtni behuda o'tkazadigan va bizning sevimli, lekin foydasiz narsalarimiz yashaydi, hamma narsadan ajralish juda qiyin, chunki bu «dam olish» va «mening qulayligim».

To'rtinchi daraja muhimlik va samaradorlik nuqtayi nazaridan vaqtni yaratadigan xodimning ichki samaradorligi va muvaffaqiyati tamoyillariga asoslanadi.

Shunday qilib, vaqtni boshqarishning asosiy darajalariga quyidagilar kiradi:

1. Samaradorlik va muvaffaqiyatni oshirish texnologiyalari. So'zning odatiy ma'nosida vaqtni boshqarish quyidagi savollarga javob beradi: «Qanday qilib vaqt birligida ko'proq ishlash mumkin?», «Muddatlarda qanday bajarish kerak?» «Qanday qilib ishlar va vazifalarni unutmaslik va ularni o'z vaqtida bajarish kerak?» va boshqalar.

2. Vaqtni boshqarish tizimining ikkinchi darajasi – rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish. Birinchi va ikkinchi elementlar strategik qarorlar qabul qilish, maqsadlarni belgilash va ularning o'zaro bog'liqligi bilan uzviy

bog'liqdir. Aynan shu bosqich harakat yo'nalishini belgilaydi va vaqtni samarali boshqarishning muayyan vositalari va usullarini tanlash bilan bog'liq.

3. Falsafiy darajasi. Vaqtni boshqarish kontekstida quyidagi savolga javob beradi: «Nima uchun?». Tanlangan maqsadlarning qiymatini aniqlash. Ushbu bosqich, ayniqsa, vaqtni boshqarishning korporativ tamoyillarini ishlab chiqish bosqichida, vaqtning va har bir xodimning qiymati butun tashkilotda vaqtni boshqarish tamoyillarini muvaffaqiyatli amalga oshirishga hissa qo'shadigan hal qiluvchi omil bo'lganda muhimdir. Biz vaqtni boshqarish bo'yicha o'rganishni samaradorlik texnologiyalari darajasida boshlaymiz. Ushbu daraja vaqtni boshqarish sohasida samaradorlikni oshirish yo'lidan muvaffaqiyatli o'tish, chuqurroq o'zgarishlarga tayyorgarlik ko'rish va kelajakda foydali bo'lgan asosiy vaqtni boshqarish vositalarini ishlab chiqish uchun zarurdir. Va bu bosqichda birinchi qadam vaqt sarfini nazorat qilish uchun shaxsiy tizimni shakllantirishdir [7].

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, ta'lim muassasalarida pedagog-xodimlar tomonidan bajariladigan vazifalarning maqsadini belgilash, maqsadiga ko'ra bajariladigan vazifalarning muhimlik darajasini aniqlash hamda ulardan qaysilari muassasa faoliyatini takomillashtirishda o'ta muhim, qaysilarini bosqichma-bosqich bajarish mumkinligini belgilab olish zarur. Pedagog-xodimlar kunlik ishlarini tahlil qilishlarida, ma'lum bir vazifani bajarish uchun qancha vaqt sarfladim yoki shunga yaqin, turdosh bo'lgan vazifani bajarishga qancha vaqt sarfladim-u, qanday xatoliklarga yo'l qo'ydim va bu xatolarimni tuzatishga qancha vaqt ketdi, bu ortiqcha sarflangan vaqt davomida qancha muhim ishlarni amalga oshirishim mumkin edi kabi savollarga javob topishlari vaqtni to'g'ri taqsimlash va faoliyatni takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

1. Архангельский Г. Корпоративный тайм-менеджмент: Энциклопедия решений. -М.: «Альпина Паблишер», 2015. –С. 211.
2. Богославец Л.Г. Тайм-менеджмент в работе образовательных учреждений: методическое пособие. Л.Г.Богославец, О.И.Давыдова. - Москва: «Сфера», 2013. – С.125.
3. Зайверт Л. Если спешишь - не торопись: новый тайм-менеджмент в ускорившемся мире: семь шагов к эффективности и независимости в использовании времени /Л.Зайверт; пер. с нем. Н.С.Сироткина. -Москва: «Интерэксперт», 2011. –С. 255.
4. Юсупова Н. Тайм менеджмент вақтни бошқариш. -Т.: «Янги авлод» 2009. 88-б.
5. Богославец Л.Г. Тайм-менеджмент в работе образовательных учреждений: методическое пособие / Л.Г.Богославец, О.И.Давыдова. – Москва: «Сфера», 2013. –С. 125.
6. Кови С. Первое прежде всего. -Москва: «Колибри», 2003. –С. 284.

REZYUME. Ushbu maqolada umumta'lim maktab rahbarlari faoliyatida vaqtni boshqarish vositalari, vaqtni boshqarish texnologiyalari va ta'lim jarayonini boshqarish sohasida ushbu texnologiyalardan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещены инструменты и технологии тайм-менеджмента и особенности использования этих технологий в сфере управления образовательным процессом в деятельности руководителей общеобразовательной школы.

SUMMARY. This article describes time management tools, time management technologies and the specific features of using these technologies in the field of educational process management in the activities of general education school leaders.

AJDODLAR MEROSI – BUYUK QADRIYAT

G.M.Ergasheva – dotsent

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Tayanch so'zlar: ma'rifatparvar ajdodlar, buyuk ajdodlar merosi, milliy qadriyatlarni ulug'lash, ta'lim-tarbiya jarayonida qadriyatlar.

Ключевые слова: просвещенные предки, наследие великих предков, прославление национальных ценностей, ценности в процессе воспитания.

Key words: enlightened ancestors, heritage of great ancestors, glorification of national values, values in the process of education.

Kirish. Respublikamizda keyingi yillarda qabul qilingan ta'lim va tarbiya to'g'risidagi qator me'yoriy hujjatlar, jumladan O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 24-sentabrdan kuchga kirgan «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» bozor iqtisodiyoti sharoitlarida muvaffaqiyatli ishlay oladigan, mustaqil fikrlovchi kadrlarni tayyorlashda oila, mahalla va o'quv bilim yurti nufuzini yanada yuqori pog'onaga ko'tarishni taqozo etadi. Zero, ta'lim-tarbiyani takomillashtirishda ham davlat bosh islohotchidir, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, birinchidan, yosh avlodga o'zligimizni, muqaddas an'alarimizni anglash tuyg'ularini, xalqimizning ko'p asrlar davomida shakllangan ezgu orzularini, jamiyatimiz

oldiga bugun qo'yilgan oliy maqsad va vazifalarni singdirish; ikkinchidan, jamiyatimizda bugun mavjud bo'lgan hurfkrlikdan qat'iy nazar yoshlarni jipslashtiradigan, xalqimiz va davlatimiz daxlsizligini asraydigan, el-yurtimizni eng yuksak maqsadlar sari chorlaydigan yagona g'oya — milliy mafkuraga sadoqat ruhida tarbiyalash; uchinchidan, yoshlarni baynalmilal jahon hamjamiyatida, xalqaro maydonda O'zbekistonga munosib hurmat tug'dirish uchun intilish ruhida tarbiyalash; to'rtinchidan, yosh avlodni vatanparvarlik, el-yurtga sadoqat, yuksak odamiylik va insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalash; beshinchidan, yosh avlodni ulug' ajdodlarimizning munosib vorislari ekanliklari, ayni vaqtda jahon va zamonning umumbashariy yutuqlarini egallash

ruhida tarbiyalash O'zbekistonda o'quvchi-yoshlarni tarbiyalashning eng dolzarb masalasidir [1:488].

Adabiyotlar tahlili. Sharq mutafakkirlari va allomalarining ijodiy meroslarida o'qituvchi tarbiyachi mahorati, ustozlik-shogirdlik shartlariga ham alohida o'rin berilgan. Quyida shularga misollar keltiramiz: Masalan, mashhur faylasuf va mutafakkir, qomusiy ilmlar bilimdoni Abu Nasr Farobiydir. Abu Nasr Farobiyning inson kamoloti haqidagi ta'limoti ta'lim-tarbiya sohasida katta ahamiyatga ega. Farobiy ta'lim tarbiyaga bag'ishlangan asarlarida ta'lim-tarbiyaning muhimligi, unda nimalarga e'tibor berish zarurligi, ta'lim-tarbiya usullari va uslubi haqida fikr yuritadi. "Fozil odamlar shahri", "Baxt saodatga erishuv to'g'risida", "Ixxo - al - ulum", "Ilmlarning kelib chiqishi", "Aql ma'nolari to'g'risida" kabi asrlarida ijtimoiy - tarbiyaviy qarashlari o'z ifodasini topgan. Farobiy o'z ishlarida ta'lim-tarbiyani uzviy birlikda olib borish haqida ta'lim bergan bo'lsa ham, ammo har birining insonni kamolga yetkazishda o'z o'rnini va xususiyati bor ekanligini alohida ta'kidlaydi.

Farobiy "Baxt - saodatga erishuv to'g'risida" asarida bilimlarni o'rganish tartibi haqida fikr bayon etgan. Uning ta'kidlashicha, avval bilish zarur bo'lgan ilm o'rganiladi, bu - olam asoslari haqidagi ilmdir. Uni o'rgangach, tabiiy ilmlarni, tabiiy jismlar tuzilishini, shaklini, osmon haqidagi bilimlarni o'rganish lozim. Undan so'ng, umuman, jonli tabiat o'simlik va hayvonlar haqidagi ilm o'rganiladi, deydi.

Farobiy inson kamolotga yolg'iz o'zi erisha olmaydi. U boshqalar bilan aloqada bo'lish, ularning ko'maklashuvchi yoki munosabatlariga muhtoj bo'ladi. Uning fikricha tarbiya jarayoni tajribali pedagog, o'qituvchi tomonidan tashkil etilishi muhimdir. Chunki har bir odam ham baxtni va narsa hodisalarni o'zicha bila olmaydi. Unga buning uchun o'qituvchi lozim.

Bunga Farobiy ta'lim-tarbiyani to'g'ri yo'lga qo'yish orqali erishish mumkin, deydi. Chunki maqsadga muvofiq amalga oshirilgan ta'lim - tarbiya insonni ham aqliy, ham axloqiy jihatdan kamolga yetkazadi, xususan, inson tabiat va jamiyat qonun-qoidalarini to'g'ri bilib oladi va hayotda to'g'ri yo'l tutadi, boshqalar bilan to'g'ri munosabatda bo'ladi, jamiyat tartib qoidalariga rioya etadi [3:55-56].

Farobiy birinchi bo'lib ta'lim va tarbiyaga ta'rif bergan olimdir. Ta'lim - so'z va o'rganish bilangina amalga oshiriladi. Tarbiya - esa amaliyot, ish-tajriba bilan amalga oshiriladi. Ta'lim-tarbiya ikki yo'l bilan amalga oshiriladi: qanoatbaxsh, ilhomlantiruvchi so'zlar va majbur etish. Har kimki ilm, hikmatni desa, uni yoshligidan boshlasin, so'zining ustidan chiqsin, yomon ishlardan saqlanadigan bo'lsin, hiyonat, makr va hiylalardan uzoq bo'lsin, diyonatli bo'lsin, ilm va ahli ilmdan mol-dunyosini ayamasin. Inson yaxshi tarbiya ko'rmagan va turmushda yaxshi tajriba orttirmagan bo'lsa, u ko'p narsalarni nazarga ilmay va ularidan jirkanadi. Bunday narsalar unga noo'rin bo'lib ko'rgan narsalar zaruriy bo'lib chiqadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Uyg'onish davrining yetuk namoyandalaridan yana biri Abu Rayhon Beruniydir. Beruniy barcha illatlarning asosiy sababi ilmsizlikda deb biladi. Ilmlarni egallashda esa shaxsda intilish va qiziqish, muhitni alohida ta'kidlaydi. Bilim olishda tushunib o'rganish, ilmiy tadqiqotchining poklikka rioya etishiga alohida e'tibor beradi. Jamiyatning ravnaqi, ma'rifatning rivojiga bog'liq degan g'oyani ilgari so'radi.

Beruniy bilim olishni axloqiy tarbiya bilan bog'laydi. Zero, insonda komillikning muhim mezonini yuksak axloqlilikdir. Beruniyning inson kamolotida axloqiy tarbiyaning muhim o'rnini ta'kidlashini uning yuqorida qayd etilgan "O'tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar", "Hindiston", "Mineralogiya", "Kitob as Saidona", "Al Qonuni al Mas'udiy", "Giodeziya" va boshqa asarlarida ko'ramiz.

Beruniy fikricha, axloqiylik insonning eng asosiy sifati

bo'lishi kerak. Bu xislat birdaniga tarkib topmaydi. U kishilarning o'zaro muloqoti, ijtimoiy muhit - jamiyat taraqqiyoti jarayonida tarkib topadi.

Beruniy ham axloqiy tarbiyaga musulmon dini talablaridan kelib chiqqan holda ta'rif beradi. Axloqiylik yaxshilik bilan yomonlik o'rtasidagi kurash natijasida namoyon bo'ladi va tarkib topadi deydi, u. Yaxshilik va yomonlik insonning xulq-atvorini belgilaydigan mezon sifatida qo'llaniladi.

Beruniy faxrlanishni yaxshi xulq ma'nosida ishlatib, "Yodgorliklar"da shunday deydi: "Faxrlanish - haqiqatda yaxshi xulqlar va oliy fe'llarda oldin ketish, ilmu hikmatni egallash va imkoniyat boricha mavjud nopokliklardan tozalanishdir. Kimda shunday sifatlar topilsa, hukm uning foydasiga va kimda bular yetishmasa, hukm uning zarariga bo'ladi" Demak, Beruniy insonning ma'naviy qiyofasidagi barcha axloqiy xislatlarni yaxshilik va yomonlik kabi ikki turga bo'ladi.

- Beruniy insonni tabiatning eng oliy kamoloti deb qaraydi. U insonning ma'naviy qiyofasidagi barcha axloqiy xislatlarni yaxshilik va yomonlik kabi ikki turga bo'ladi.

- Beruniy ta'limotiga ko'ra inson kamolotida uch narsa muhim rol o'ynaydi: 1. Irsiyat. 2. Muhit. 3. Tarbiya.

- Beruniyning ilmiy bilimlarni egallash yo'llari, usullari haqidagi fikrlari hozirgi davr uchun ham dolzarbdir. U o'quvchiga bilim berishda:

- o'quvchini zeriktirmaslik;
- bilim berishda bir xil narsani yoki bir xil fan-ni o'rgatavermaslik;
- uzviylik, izchillik;
- yangi mavzularni qiziqarli, asosan, ko'rgazmali bayon etish va xokazoga e'tibor berishi kerakligini uqtiradi.

Uyg'onish davrining yetuk namoyandalaridan yana biri Abu Ali ibn Sino hisoblanadi. U haqiqatni bilish uchun bilimga ega bo'lish kerakligi, lekin har qanday bilim ham haqiqatga olib kelmasligi, inson o'z bilimining haqiqiylikni bilishi uchun mantiqni ham bilishi zarurligini uqtiradi. Ibn Sinoning ta'lim metodlari haqidagi ta'limoti asosida ham bilimlarni egallashda mantiqiy tafakkurga, shaxsiy kuzatish va tajribalarga tayanish kerak degan g'oya yotadi.

Ibn Sino bolani maktabda o'qitish va tarbiyalash zarurligini qayd etib, maktabga barcha kishilarning bolalari tortilishi va birga o'qitilishi va tarbiyalanishi lozim deb, bolani uy sharoitida yakka o'qitishga qarshi bo'lgan. Bolani maktabda jamoa bo'lib o'qishini foydasi quyidagicha ifodalangan: agar o'quvchi birga o'qisa u zerikmaydi, fanni egallashga qiziqish yuzaga keladi, bir-biridan qolmaslik uchun harakat, musobaqalashish istagi rivojlanadi. Bularning hammasi o'qishning yaxshilanishiga yordam beradi. O'zaro suhbatda o'quvchilar bir-biriga kitobdan o'qib olganlari, kattalardan eshitganlarini hikoya qiladilar. Bolalar birga to'planganlarida bir-birini hurmat qila boshlaydilar, do'stlashadilar, o'quv materiallarini o'zlashtirishda bir-biriga yordamlashadilar, bir-biridan yaxshi odatlarni qabul qiladilar.

Ta'lim-tarbiyaga doir qarashlari:

- Ibn Sinoning fikricha insonlar xulq-atvorida birmuncha nuqsonlar bor. Bular: aldash, rashk, o'ch olish, adovat, bo'xton, irodasizlik kabilardir.

- U fanlar tavsifi haqida ham fikr bildirgan. Olim birinchi o'ringa tibbiyot fanlarini qo'yadi. Falsafani esa ikki guruhga - nazariy va amaliy guruhga ajratadi. U birinchi guruhga etika, iqtisod, siyosatni kiritadi. Ikkinchi guruhga fizika, matematika, metafizika dunyo qonuniyatlarini o'rganuvchi barcha fanlarni kiritgan.

Ibn Sino bilim olishda bolalarni jamoa bo'lib maktabda o'qitish zarurligini ko'rsatadi va ta'limda quyidagilarga rioya etish zarurligini ta'kidlaydi: 1) bolaga bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qoymaslik; 2) ta'limda engildan qiyonga ori shorkali bilim berish; 3) olib boriladigan mashqlar bolalar yoshiga mos bo'lishi; 4) o'qitishda jamoa bo'lib maktabda o'qitishga e'tibor berish; 5) bilim berishda

bolalarning mayli, qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish; 6) o'qitishni jismoniy mashqlar bilan qo'shib olib borish.

Tahlil va natijalar.

Insonparvarlik g'oyasini amalga oshirishning asosiy vositalari sifatida yuksak axloqiy odatlar, insoniy munosabatlar va xislatlarni tarkib toptirishga olib keluvchi ta'lim-tarbiyani amalga oshirish muhim masala qilib qo'yilgan. Zero, insoniylik g'oyasida yuksak axloqiy xislatlar ifodalanganligi uchun ham Sharq uyg'onish davri falsafasi va pedagogikasida ta'limiy-axloqiy yo'nalish muhim ahamiyat kasb etadi.

Axloq masalasi faylasuflarning, buyuk mutafakkirlarning ham, tarixchi-yu adiblarning ham birdek diqqat markazida bo'ldi. Ta'limiy-axloqiy risolalar paydo bo'lib, axloqning ham nazariy ham amaliy masalalari tahlil etilgan. «Fozil odamlar shahri», «Baxt-saodatga erishuv haqida», «Axloq haqida risola», «Ishq risolasi», «Axloqi Nosiriy», «Axloqi Jaloliy», «Axloqi Muhsiniy», «Hibatul haqoyiq», «Guliston», «Bo'ston», «Mahbub ul qulub» kabi Farobiy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Tusiy, Davoniy, Koshifiy, Kaykovus, Sa'diy, Jomiy, Alisher Navoiylarning ta'limiy-axloqiy asarlari inson shaxsini ma'naviy-axloqiy shakllantirish muammosini hal etishda sof pedagogik asarlar sifatida muhim ahamiyatga ega. Mazkur ta'limiy-axloqiy asarlarda insonning ma'naviy kamolga yetishi yuksak xulq-odob, ilm-fanni egallash asosidagina amalga oshishi mumkin, degan g'oya ilgari surildi [4:276-277].

Xorazmiy, Farobiy bu metodni asoslab berishgan buyuk mutafakkirlar edi. Bular bilan bir qatorda o'sha davrda yaratilgan barcha ta'limiy-axloqiy risolalarda ham aqliy tarbiyada zehnni tarbiyalash, aqliy kamolot yo'llari, bilimlarni asl mohiyatini yoritishga harakat qildilar. Lekin, biz shu paytgacha tayangan materialistik ta'limotga asosan olimlar yuksak axloq haqidagi g'oyalarni islomning axloqiy dogmatikasiga qarshi ishlab chiqilgan, o'z fikrini mantiqiy, izchil asosli ifodalashga asoslangan ratsionalistik ta'limot ham islom falsafasi – kalomning hissiy bilishni va aqliy bilishdan iborat ta'limotini – sehrli bilish haqidagi ta'limotga qarshi shakllangan, deb ta'lim berganlar. Aslini olganda esa, Sharq uyg'onish davrining ta'limiy-axloqiy qarashlarining asosi Islomning umuminsoniy va o'ziga xos haq-huquqlariga, talab va tamoyillariga borib taqaladi. Zero, barcha mutafakkirlarimizning ta'lim-tarbiyaga oid qarashlarining asosi ham Qur'on va hadis ta'limotiga asoslanadi. Chunki biz nazarda tutayotgan davrdan boshlab savod o'rgatish Qur'on va hadislarini o'rgatish va ulardagi ko'rsatmalarni o'zlashtirish bilan birga olib borilgan. Shunga ko'ra Qur'on va hadislardagi pand-nasihatlar ham olimlar, ham adiblar ijodiga ta'sir etgan [5:67-69].

Hadislaridagi umuminsoniy fazilatlariga alohida urg'u berilgan. Ularda ilgari surilgan musulmonlarning muhim xislatlari: halollik, poklik, saxovat, himmat, mehr-oqibat, ehson, sharm-hayo, ilm izlash, muomala qoidalari, axloq mezonlari va boshqalar o'z ifodasini topgan va sharq adabiyotiga, jumladan ta'limiy-axloqiy asarlarga ta'sir etdi. Mutafakkirlarning o'z ishlarida o'qitish va ta'lim-tarbiyaga e'tibori natijasida, pedagogika va didaktika masalalariga orta bordi. Pedagogika sohasida inson va uni kamolga yetish bilan bog'liq muammo asosiy o'rinni egalladi [6:320].

Mutafakkirlar ta'lim-tarbiyaga oid fikrlarida inson kamoloti muammosini baxt-saodatga erishish uchun shiroit yaratish, degan g'oyani ilgari surish bilan bog'lab talqin etdilar. «Farobiy, Nizomiy, Jomiy, Navoiy asarlarida oliy

axloq, ma'rifatga, ma'naviy erkinlikka erishuv baxt-saodat, deb talqin etildi va bu baxt-saodat adolatli, zulmdan holi, ideal yetuk jamoa va ideal rahbar hokim bilan bog'liq holda tasavvur etildi. Sharq uyg'onish davri ta'limiy-didaktik asarlarida inson shaxsining kamol topish yo'llari, usullari bayon etildi. Haqiqiy yuksak axloqli inson xislatlari haqida fikr yuritilganda birinchi o'rinda adolatparvarlik g'oyasi yotadi. Sharq uyg'onish davrida sof pedagogik asarlar yaratib, ta'lim va tarbiyada inson yetukligining xususiy va umumiy yo'llari haqida o'lmas ta'limoti bilan nom qoldirgan tarbiyashunos olimlar ham maydonga keldi [7:4219-0772].

Abu Nasr Farobiy yoshlar ta'lim-tarbiyasi to'g'risida fikr bildirar ekan, u ikki narsani inson aqliga xosligini ajratgan: 1) Tabiatdan olingan tabiiy jumboqlar. 2) Ta'lim-tarbiya natijasida erishilgan iroda va istakka mos intilish. Allomaning qayd etishicha, tabiiy qobiliyat bilan birgalikda yoshlarda ta'lim-tarbiyaning ham ahamiyati beqiyos ekan. Bu esa isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Bu sohada Ibn Sinoning pedagogik merosi tahsinga sazovor. Uning ta'kidlashicha, yoshlar ta'lim-tarbiyasi tizimi quyidagilarni o'z ichiga oladi: 1) Aqliy tarbiya. 2) Estetik tarbiya. 3) Jismoniy tarbiya. 4) Axloqiy tarbiya. 5) Hunar o'rgatish. Yuqoridagi tarbiya turlarini yoshlar ongiga singdirishda o'qituvchi, tarbiyachi bilan bir qatorda, oilada otalarning ham o'rni muhim hisoblanadi. Ibn Sino qoldirgan ushbu tarbiyaviy meros bugungi kunda yoshlarni har tomonlama yetuk, barkamol bo'lib shakllanishlarida muhim ahamiyat kasb etadi.

Buyuk mutafakkirlardan biri, Abu Rayhon Beruniyning ta'kidlashicha, ta'lim jarayonida shaxsiy namuna, shaxsiy o'rnak hamda ko'rsatmalilik (ko'rgazmalilik) muhim ahamiyatga ega. Ta'lim jarayonidagi bunday xususiyatlar yoshlarning kuzatish qobiliyatini rivojlantiradi, tasavvuri va tafakkurini kengaytiradi.

Ibn Sinoning yoshlar tarbiyasiga oid fikrlariga qo'shimcha tarzda, Beruniy yoshlarda mehnatsevarlikni tarbiyalash zarurligini alohida ta'kidlagan. Beruniy o'z asarlarida yoshlar bilan amalga oshirilayotgan ta'lim-tarbiya jarayonida quyidagi tamoyillarga amal qilish lozimligini uqtirgan. Jumladan: ta'limning ongliligi; ko'rgazmalilik; tizimlilik; izchillik; dalillarga asoslanganlik; nazariya bilan amaliyotning bog'liqligi.

Yuqoridagi fikrlardan shuni xulosa qilish mumkinki, sog'lom avlod – bu millat, yurt kelajagi, uning mustahkam poydevorini esa barkamol, yetuk, ma'nan sog'lom farzandlarga qura oladi. Zero, jannatmakon yurtga barkamol, yetuk insonlarga yarashadi. Farzandlari sog'lom yurt esa, taraqqiy etadi, yuksaladi va hech qachon, hech kimdan kam bo'lmaydi. Ajdodlarimiz ezgu maqsadlariga sodiq qolib, bugun biz sog'lom avlod tarbiyasiga alohida e'tibor qaratar ekanmiz, shu barobarida Vatanimiz obodligi va ozodligi, turmushimiz erkinligi va farovonligi sari qat'iyat bilan qadam tashlaymiz. Ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan bebaho didaktik meros yoshlar ta'lim-tarbiyasida muhim hisoblanadi. Bugungi kunda ular tomonidan yaratilgan ta'lim-tarbiya usullarini xorijiy ilg'or tajribalar bilan uyg'unlashtirish va ta'lim jarayonida unumli foydalanish ta'lim jarayonida kutilgan samaradorlikka erishish imkonini beradi. Demak, biz Sharq uyg'onish ta'lim-tarbiya muammolarini tahlil etar ekanmiz, uni ikki yo'nalishda – qomusiy olimlar ijodiy merosida ta'lim-tarbiya muammosi va sof ta'limiy-axloqiy asarlarda komil insonni tarbiyalash muammolarining hal etilishi orqali ifodalanganini ko'ramiz.

Adabiyotlar

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. -Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017. 488-b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'jallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" PF-60 sonli Farmoni. <https://lex.uz>
3. Ergashev R.N., Ergasheva G.M., Eshonqulova M.X. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi. Darslik. "Zuxra baraka biznes". – T.: 2022. 55-56-b.
4. Raxmatova Z.G. Ajdodlar me'rosi va milliy qadriyatlarni ulug'lash. Hosted from Washington, DC USA <https://econference->

zone.org March 20th -21st 2022. 276-277-b.

5. Ergasheva G.M. "Tarbiyaviy ishlar metodikasi. O'quv qo'llanma. "Zuxra baraka biznez". – T.: 2023. 67-69-b.

6. Pedagogika entsiklopediya. I jild / tuzuvchilar: jamoa. – Toshkent: "O'zbekiston milliy entsiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2015. 320-b.

7. Ergasheva G.M. Approaches to education in the history of Uzbek pedagogy. international bulletin of engineering 4219-0772 : NSSI. IBET /Volume 4, Issue 1, January.

REZYUME. Maqolada bugungi kunda milliy madaniyatimiz, ilm-fan, adabiyot va san'atimiz yuksalishiga ulkan hissa qo'shgan ma'rifatparvar ajdodlarimizning boy merosini o'rganish, targ'ib etish, uning mazmun-mohiyatini yosh avlod ong-u shuuriga singdirishga alohida e'tibor qaratilayotgani haqida so'z boradi. Ushbu maqola, ajdodlar merosi hamda buyuk qadriyatlarni ulug'lash mavzusi asosida yozildi.

РЕЗЮМЕ. Сегодня это большой вклад в развитие нашей национальной культуры, науки, литературы и искусства, изучать и пропагандировать богатое наследие наших просвещенных предков, его суть особое внимание уделяется воспитанию сознания молодого поколения. Эта статья, наследие великих предков и был написан на тему прославления национальных ценностей.

SUMMARY. Today, it is a great contribution to the development of our national culture, science, literature and art to study and promote the rich heritage of our enlightened ancestors, its essence special attention is paid to instilling in the consciousness of the young generation. This article, the legacy of great ancestors and was written based on the theme of glorifying national values.

ИЛИМИЙ ИЗЕРТЛЕҮДИҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МАШҚАЛАСЫН ИСЛЕП ШЫҒЫҰДА АБУ РАЙХАН БЕРУНИЙДИҢ ҚОСҚАН ҮЛЕСИ

З.Б.Есназарова – тарих илимлериниң кандидаты, доцент

З.М.Глеумуратова – ассистент оқытушы

А.А.Утемисов – ассистент оқытушы

Әжанияз атындағы Нәвис мәмлөкетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Беруний, Хоразмий, Фарғоний, Ибн Сино, Термизий, Улугбек, Навоий, Бобур, фан, назария, методология, тил, муаммо.

Ключевые слова: Беруний, Хорезмий, Ферганский, Ибн Сино, Термизий, Улугбек, Навои, Бобур, наука, теория, методология, язык, проблема.

Key words: Beruni, Khorezm, Fergana, Ibn Sina, Termez, Ulugbek, Navoi, Babur, science, theory, methodology, language, problem.

Берунийдин илимий мийрасларын үйрениў соны көрсетеди, Беруний уллы ойшыл ретинде инсан билиўи машқаласына үлкен дықкат қаратады. Ол өзиниң тәбийий-илимий изертлеўлери менен бир қатарда билиў усыллары ҳәм жоллары мәселелери, ҳақыйқатлыққа ерисиў, илимий методология машқалаларына үлкен дықкат аўдарады.

Уллы ата бабамыз Мухаммед Хорезмийдин бир хикмети бар: Сөз- гүл, жумыс- мийўе". Ойлайман, бүгин белгилеп алатуғын жобаларыңыз қаншелли пухта болса, жумысыңыз жақсы нәтийже береді. Сизлер көп китап оқыған, билимди аўлад сыпатында мәмлөкетимиз өтмишинде жәхән цивилизациясы бесиклеринен бири болғанын жақсы билесиз. Сиз Хоразмийлер, Ферғанийлер, Беруний ҳәм Ибн Сина, Улугбек Наўайы ҳәм Бабурлар, Бухарийлар, Термизийлер аўладысыз. Мине, усындай уллы ўатанластарымыз дөреткен бийбаха билим ҳәм ашылыўлар бүгин пүткил адамзатқа хызмет етпекте [1]. Демек, усы көз-карастан алып қарағанда. Абу Райхан Берунийдин философиялық, илимий изертлеўдин методологиясына еткен хызмет үлкен. Усы пикирди тастыйықлаў ушын немис шығыстаныўшысы Карл Эдуард Захау: "Дүньяда таўлар көп, бирақ олар арасында сондай жоқары бир шың бар болып, бул шыңды адамзат ҳеш қашан жеңе алмайды." Бул – Беруний"- деген [2] сөзлери пикиримиздиң дәлили болып табылады.

Берунийдин илимий изертлеўдин методологиясы мәселесин де талқылаған, оның ҳәр қыйлы мийнетлеринде ортаға қойылған төмендеги принциптерди атап өтиўге болады:

1. Өз ойынды гөнерген, тосыннан пайда болған, фанатизмге ҳәм өш алыўға негизлеген пикирлерди тазалаў зәрүр.

2. Тәбиятты изертлегенде оның өзине сүйениў, оның өзінде болған ынамларға тийкарланыў керек.

3. Предметти изертлеўди оны қурайтуғын элементлерди тексеріўден баслаў керек.

4. Жеке жағдайлар ушын жуўмақ шығарғанда улыўмалық қағыйдаларды басшылыққа алыў керек.

5. Предметти изертлегенде ол туўралы ой жүргизиў керек.

6. Ҳәр қыйлы мағлыўматларды, пикирлерди, әңгемелерди бақлаў, салыстырыў, теңеп көриў керек ҳәм

шынлықларын яғный тәбияттағы ынам ҳәм тәртиплерге қарсы келмейтуғынлықларын анықлаў керек.

7. Изертлеў ўақтында белгилден белгисизге, жақыннан узаққа қарай жүриў керек.

8. Илим, шынлықтың ең исенимди өлшеми бақлаў, сынаў-тәжирийбеден басқа нәрсе болыўы мүмкин емес. Сынаўдан басқа үстинликке ийе дәстүр, тәжирийбеден тексеріўден басқа табысқа алып баратуғын көрсетпе жоқ. Тәжирийбеге ғана таяныў лазым.

9. Егер узақ өтмишти билиў керек болса, онда предметти тарихын, ол туўралы ертеде жасап өткен халықлардың ҳәм адамлардың аңызларында ҳәм билдириўлеринде хабар етилген барлық нәрселерди үйрениў керек. Олардың ишиндеги дурысын өтиригинен ажырата билиў, тәбийий ынамларға ҳәм тәртиплерге сай келетуғынын алыў зәрүр. Хабарлардың ишинде ең әҳмийетлиси жазба хабар.

10. Тилди, оның структурасын, жазыў-сызыўды билиў шәрт.

11. Илимпаз өзине жоқары талап қойыўы, оғада дыққатлы болыўы, қәтелерди излеп таба билиўи, өзін-өзи қайта тексерип көриўи, мийнеттен зерикпеўи, илимде шынлық ушын ҳәр түрли өтирик, жүзегәйликке қарсы гүрес алып барыўы тийис. Беруний инсан ҳәм илимпаз сыпатында қарапайым өмир сүрген, бақалы сыйлықлардан бас тартқан. Оның өмири-илим жолындағы қахарманлық.

Берунийдин философиялық жақтан пикирлери бойынша алып қарайтуғын болсақ биз төмендеги пикирлерге итибар беремиз. Берунийдин логикаға байланыслы шығармалар жазбаған, бирақ ол ынам қағыйдалардан, сыпатлаў усылларынан илимий әмелий искерлигинде кең қолланған. Берунийдин уллы хызметлеринен бири тәбият ҳәм жәмийетти билиўдин илимий методын ислеп шыққанлығы үлкен әҳмийетке ийе.

Беруний илимий методтың тийкарғы принциптерин «Өткен аўладлардан қалған естеликлер» шығармасында көрсетип өткен. Бул төмендегилерден ибарат:

- ақылды бийкаршы пикирлерден тазалаў;

- тәжирийбеге тийкарланыў;

- билиўди, дәслеп, предметти шөлкемлестириўши элементлерден баслаў;

- сезиўлик билиўге тийкарланған дедукциядан пайдаланыў;

-логикалық пикирлеу, анализлеу хэм улыўмаластырыў;

- бақлаў, салыстырыў, белистириў аркалы шынлықты анықлаў;

- белгили нәрседен белгисиз болғанына, жақынлығынан узақланыўына қарап пикир жүргизиў;

-узақ өтмишти билиў ушын предметтиң, кубылыстың тарийхын хэм ол ҳаққында басқалардың берген мағлыўматларын үйрениўди алып қараған.

Анализлеп қарағанымызда. Беруний бабамыз. Р. Декарт хэм Ф. Бэконлардан бұрын илимий билиўдин методынның зәрүр екенлигин атап көрсеткен хэм оның тийкарғы қағыйдаларын ислеп шыққан. Берунийдин усы пикирлери батыс философларының пикирине қарағанда кеңлиги менен ажыралып турады [3].

Жер бетинде ғалаба өзгерис идеясын Беруний «Минерология» мийнетинде алға қойды. «Турақлы түрде қалатуғын ҳешнәрсе жоқ. Буннан тысқары, пүткил дүнья бул процесске бойсынады» [4].

Билиўдин әхмийети, қәлиплесиў хэм раўажланыў нызамлықлары, өзгешеликлерин үйрениў философия тарийхында әхмийетли орын ийелеп келмекте. Инсан өз билими себеппи болмыс, тәбият, жәмийетти өзгерттиреди. Сол себеппи, билиў мәселесине уллы ойшылар, философлар үлкен дыққат аўдарып келген.

Берунийдин илимий мийрасларын үйрениў соны көрсетеди, Беруний уллы ойшыл ретинде инсан билиўи машқаласына үлкен дыққат қаратады. Ол өзиниң тәбийий-илимий изертлеўлери менен бир қатарда билиў усыллары хэм жоллары мәселелери, ҳақыйқатлыққа ерисиў, илимий метод машқалаларына үлкен дыққат аўдарады.

Берунийдин пикири бойынша, билиўдин тийкары, дүнья ҳаққында бизиң билимлеримиздиң дереги бизге сезиў органларымыз аркалы берилген сезимлик билиўлер болып есапланады. Егер де сезиў органларымыз болмағанында, бизиң дүнья ҳаққында билимлеримиз болмаған болар еди. Мысалы, егер көз болмағанда, адам рең ҳаққында көз-қарасқа ийе болмас еди. «Егер туўма соқыр адам, басқалардан көриў ҳаққында еситпегенде, өзи реңлерди айырып билетуғын бесинши сезим бар екенлигин билмеген болар еди» [5].

Беруний адамның сезиў органлары ҳайўанлардикине уқсайтуғынлығын айтады. Беруний хәр бир сезиўдин түрин сүўретлейди, олар бойынша ҳайўанлар сыртқы орталықта бағдарланады. Беруний ең ақырында

сондай жуўмаққа келеди: «Бул сезимлер аркалы ҳайўанлар өмиринде тәртип хэм турақлы қайта тиклениў белгиленеди».

Адамның сезиў органлары усы мақсетлерге, яғный ең алды менен адамнан тысқарыда жайласқан информацияны бериўге хызмет етиўи керек. «Хәр бир сезим белгили бир «титиркендириўши»ге жуўап бериўи керек». Беруний бул титиркендириўшилер материаллық екенлигине гүман етпейди, себеби булар сезимлерди пайда етеди.

«Көриўдин титиркендириўшиси нур болып есапланады, ол ҳаўа аркалы денелердин реңлерин, сондай-ақ формалары хэм сыртқы көринислерин алып өтеди, олардың жәрдемінде (предметлердин) саны билинеди.

Еситиўдин титиркендириўшиси сеслер болады, ал оған ол ҳаўа аркалы жетип келеди.

Ийис сезиўдин титиркендириўшиси ийислер, оны ҳаўа мурынға алып келеди, ийислер ийис шығарып турған предметтен суўдан пуўдың ажыралып шыққаны хэм оның бөлекшелери ҳаўа менен араласқаны сыяқлы ажыралып шығады.

Дәм билиў сезиминиң титиркендириўшиси аўқаттың хәр қыйлы дәм болып есапланады. Оны аўқат жеўшиге сезиў органлары болған тил, таңдайға суйықлық алып келеди.

Бесинши сезим, барлық денени қамтыўшы терилик сезиў, ол денениң хәмме ағзаларына тән хэм айырым органға ийе емес.

Денениң сыртқы қатламы ең биринши болып сыпатлы өзгешеликлерди қабыл етеди, олар терилик сезимниң титиркендириўшиси болып есапланады хэм сонлықтан бул сезим хәммесинен бурын тек териге тән...» [6].

Солай етип, сезимлер өзлериниң тийкарында денелик, материаллық дүньяға ийе хэм олардың хәр қайсысы материаллық ҳақыйқатлықтың қандайда бир тәрәпин қамтыйды. «Сезимлер өзиниң титиркендириўшилер тәрәпинен оятылады.» Бул жерде Беруний материалистлик көзқарасларын айтады.

Адам тәжирийбе хэм ақыл аркалы ҳақыйқый билимлерди жалған билимлерден ажыратып көрсетеди. Беруний айырым илимлерде тәжирийбе, эксперименттиң әхмийетин жоқары көтерип қоймастан, оны өз изертлеўлеринде кең қолланды. Тәжирийбелли илимлерде эксперимент техникасының өзін жетилистириўге үлкен үлес қосты.

Әдебиятлар

1. Мирзиев Ш.М. Аждодлардан ибрат олиб, ҳаётда мўъжиза яратишга астойдил интилишингиз керак. / Янги Ўзбекистон. 20 октябрь, 2022.

2. <http://www.facebook.com/groups/semizkent/permalink/812587256632784>.

3. Философия. Учебник Под ред. В.Д.Губина, Т.Ю.Сидориной. –М.: 2009. 50-б.

4. Материалы по прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. –Т.: 1992. 73-б.

5. Шарипов А. Великий мыслитель Абу Райхан Беруний. –Т.: 1972. 5-б.

6. Абу Райхон Беруний. Минерология. 1963. 8-9-б.

7. Материалы по прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. –Т.: 1992. 73-б.

8. Шарипов А. Великий мыслитель Абу Райхан Беруний. –Т.: 1972. 5-б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада қомусий олим Абу Райхон Берунийнинг илмий тадқиқотнинг назарий методологик муоммасини ишлаб чиқишига қўшган салмоқли ҳиссаси, унинг илмий ёндашувларига маҳаллий ва хорижий олимларнинг берган баҳоси таҳлил қилинган ва ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется и изучается значительный вклад среднеазиатского энциклопедиста Абу Райхана Беруни в разработку теоретико-методологической проблемы научных исследований, оценку его научного подхода отечественными и зарубежными учеными.

SUMMARY. This article analyzes and examines the significant contribution of the Central Asian encyclopedist Abu Rayhan al-Beruni to the development of theoretical and methodological issues in scientific research, evaluating his scholarly approach by both domestic and international scholars.

АКРОБАТИКА МАШҚЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ УСЛУБИЯТИ

А.Ж.Ешбаев – доцент

Ш.Б.Утениязова – талаба

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: техник тайёргарлик, ҳаракатлар “мактаби”, ҳаракатлар координацияси, артистизм, статистика, ҳаракатлар биомеханикаси.

Ключевые слова: техническая подготовка, «школа» движений, координация движений, артистизм, статистика, биомеханика движений.

Key words: technical training, “school” of movements, coordination of movements, artistry, statistics, biomechanics of movements.

Долзарблиги. Акробат махсус ўргатиш ва спортда такомиллаштириш жараёнида ўзи учун янги бўлган катта миқдордаги машқларни ўзлаштиради, олдин ўзлаштирган ҳаракатларини ижро этиш даражасини оширади. Шу нуктаи назардан, акробатикада техник тайёргарликнинг асосий предмети – ҳаракат кўникмаси ҳисобланади. Бу, асосий предметлар спортчининг мос равишдаги жисмоний (ҳаракат) ва психик сифатлари ҳисобланган тайёргарликнинг бошқа иккита туридан фарк қилади.

В.Н.Болобан, В.Н.Куришь, В.А. Скаунларнинг фикрига кўра, мусобақа машқларининг мураккаблигининг ўсиб бориши, ижро маҳорати сифатига нисбатан талабларнинг ортиши, акробатик элементларнинг спорт техникасининг барқарорлиги шароитларида амалга ошириладиган акробатларнинг техник тайёргарликлари (ТТ) кўп йиллик спортда такомиллашувнинг тизимли характерига эга бўлиши керак [1].

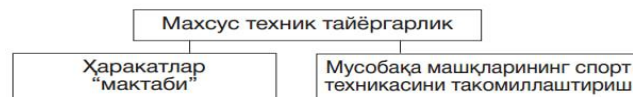
Биз ушбу мақоламизда акробатларнинг техник тайёргарликлари структурасини ўрганишни мақсад қилганмиз ва ушбу мақсадни амалга ошириш учун қуйидаги усуллардан фойдаландик.

1. Акробатика ва бошқа спортнинг мураккаб координацион турлари бўйича илмий ва методик адабиётларни, акробатларни тайёрлашнинг малакавий, ўқув ва тренировка дастурлари мазмунини, эркин ва финал акробатик машқларнинг мазмунини, тренерлар ўртасида ўтказилган анкета-сўров материалларини, мусобақалар натижалари баённомаларини ўрганиш.

2. Тайёргарликнинг мақсадли дастурларини қўллаш орқали базавий акробатик машқлар спорт техникасининг асосий элементларини биомеханик кўрсаткичларини амалга ошириш асосида ўсмир акробатларнинг махсус техник тайёргарлиги самарадорлигини тадқиқ қилиш.

Тадқиқотларда спорт акробатикаси бўйича Нукус шаҳридаги гимнастика спорт турига ихтисослаштирилган спорт мактаби шароитида йўлакчада акробатик сакрашлар билан шуғулланадиган I ва II спорт разрядига эга бўлган 13-14 ёшдаги спортчилардан 20 нафари иштирок этди. Тадқиқотлар 2022-2023 йиллар давомида ўтказилди.

Тадқиқот натижалари. Кўп йиллик спорт такомиллашуви даврида акробатларнинг техник тайёргарликлари структурасини тадқиқ қилиш, унинг учта компонентини ажратиш имконини берди (**1-расм**). Акробатларнинг техник тайёргарликлари структураси компонентлари, ўзининг мақсади ва мазмуни бўйича кўп йиллик спортда такомиллашув босқичларига, яъни: ҳаракатлар “мактаби” – дастлабки тайёргарлик босқичига; махсус техник тайёргарлик – базавий босқичга; мусобақа машқларининг спорт техникасини такомиллаштириш – спортда такомиллашув босқичига функционал жиҳатдан мос келиши аниқланган. ТТ структураси компонентларининг ўқув материали кетмакетликка эга, функционал жиҳатдан ўзаро боғлиқ ва спорт тайёргарлиги вазифаларини ҳал қилишда ўзаро қўмаклашади.

1-расм. Акробатларнинг техник тайёргарликлари структураси компонентлари

ТТ структурасининг биринчи компоненти – ҳаракатлар “мактаби” спорт акробатикасининг ривожланиши аънасини ва бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда такомиллашишда давом этади. Координацияси мураккаб бўлган спорт турларида ўсмир спортчиларда ҳаракатлар “мактаби”ни шакллантириш бўйича бой тажриба тўпланган [2]. Бу, ҳаракатлар “мактаби”нинг тўғри шакллантирилган мақсадлари билан боғлиқ, яъни:

1. Ўсмир спортчиларнинг координацион қобилиятларини мувозанатга, ҳаракатлар ва машқларни фазода ва вақт ичида таҳлил қилишга, мушак кучланишларини табақалаштиришга, вестибуляр реакцияларнинг барқарорлиги ва сезувчанлигига, ҳаракатларнинг симметрияси ва асимметриясига, тананинг позалари ва ҳолатларини баҳолашга, ҳаракатларнинг суръати ва ритмига ва бошқаларга қарата йўналтирилади.

2. Болаларни катта миқдордаги хилма хил оддий машқларни бажаришга ўргатиш ва шу тарзда организмнинг сенсор тизимларини машғулотлар ва мусобақалар шароитларида секин-аста мураккаблашиб борадиган машқларни самарали бажаришга “ихтисослаштириш” учун зарур бўлган ҳаракатлар жамғармасини яратишга. Гимнастиканинг асосий воситалари – мусика, ўйинлар, рақс, хореография, “кичик” акробатика, батутда сакрашлар, машқларнинг мавзули мажмуалари, техник воситалар ва бошқалар амалга оширилади.

3. Ўсмир спортчиларда машқларни бажаришнинг гимнастик услубини шакллантириш учун қуйидагилар характерли: чиройли қадди-комат, гавда чизиқларининг тўғрилиги, оёқларнинг тўғрилиги, оёқ учларининг тортилганлиги, тана позалари ва ҳолатларининг аниқлиги, ҳаракатлар динамизми, хореография, артистизм.

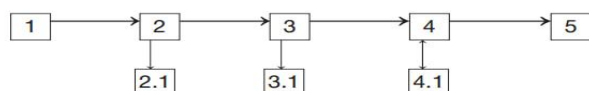
ТТ структурасининг иккинчи компоненти – махсус техник тайёргарлик (МТТ) тренер ва спортчи ишининг йўналиши сифатида – гимнастика спорт турлари бўйича мутахассисларнинг ишларида очиб берилган [5]. Шундай қилиб, алоҳида МТТ фани мавжуд бўлиши керак. У нафақат мусобақа машқларидан (тайёргарликнинг мақсадини ташкил қиладиган), балки келажакда ўзлаштирилиши белгиланган мусобақа машқлари учун зарурий базани ташкил қиладиган махсус танланган ва тизимлаштирилган ўқув-тренировка машқларидан ҳам иборат бўлиши керак.

МТТнинг аҳамияти ўта юқори – бу юқори малакали гимнастикани тайёрлашнинг асоси ҳисобланади. МТТ нинг мақсади – спортчиларда базавий акробатик машқларнинг асосий элементларини ва уларнинг динамик бирлашмаларини тўпламлар ва комбинациялар кўринишида бажариш бўйича махсус ҳаракат кўникмаларини шакллантиришдан ҳамда шу асосда долзарб педагогик технологияларни қўллаш билан спортчиларни ихтисослашти-рувчи машқларни бажаришга тайёрлашни амалга оширишдан иборат [3,4].

Акробатик машқларни, жумладан, рондат-сальто боғламида рондатдан кейин бажарилган гуруҳлашти-

рилган ҳолатда орқага сальто машини биомеханик таҳлил қилиш спорт техникасининг учта асосий элементини — ишга тушириш позасини (ИТП), “гуруҳлашиш” позаси ва унинг мультипликациясини (МП), якуний позани (ЯП) ажратиш имконини берди. Гуруҳлашган ҳолатда орқага сальто машини таҳлил қилиш материалида ишга тушириш позаси — бу сальтонинг тайёргарлик фазасида таянчда тана биозвеноларини биомеханик жиҳатдан юқорига самарали депсиниш учун рационал ҳолати эканлиги аниқланган. Гуруҳлаштирилган ҳолатда орқага сальтони бажариш пайтида, юқори малакали спортчиларни координаталар тизимида ишга тушириш позаси вертикалгача 7-5° дан ва вертикал ортида 5° дан иборат бўлган депсиниш секторидида жойлашган. Спортчилар оёқ учларида таянчда туриб, қўлларини олдинга-юқорига кўтариб, танасини каттик таранглашган ҳолатга ўтказишади.

Тана биозвеноларининг натижа берувчи ҳаракатларининг хилма-хиллиги ва турли йўналганлигига қарамасдан кўрсаткичлар таҳлили гуруҳлаштирилган ҳолатда орқага сальтонинг спорт техникасини асосий элементларини функция қилишини сабабли-оқибатли характери тўғрисида хулоса юритиш имконини беради. Депсинишнинг белгиланган секторидида оёқ учларида таянчда туриш ҳолатида тана биозвеноларининг рационал каттик таранглашган ҳолати танани орқага ҳаракатланишини тўхтатишга кўмаклашади, ОЦМ ва тана биозвеноларининг натижа берувчи тезликларини ҳамкорлик қилиши учун шарт-шароит яратади ва акробатга учуш траекториясининг кўтарилувчи қисмида танани айлантиришни катта миқдорда бажариш, ОЦМни 150 см баландлиққа кўтариш орқали танани юқорига “бураш” имконини беради. Ушбу профилдаги акробатик сакраш машқларини янада мураккаблаштиришнинг сабаби шундан иборат бўлса керак [3,5].

2-расм. Акробатик машқнинг фазали структураси:

1 — дастлабки туриш ҳолати; 2 — тайёргарлик ҳаракатлари; 2.1 — ишга тушириш позаси; 3 — асосий ҳаракатлар; 3.1 — позаларни мультипликациялаш;

4 — якунловчи ҳаракатлар; 4.1 — якуний поза — тўхташ ва бошқа ҳаракатга ўтиш учун ерга қўниш; 5 — якуний ҳолат.

Спорт техникасининг ажратилган асосий элементлари акробатик машқнинг мавжуд структуравий фазасини тўлдиради (2-расм) ва ишни МТТ да мужасамлаштириш имконини беради. Анкета маълумотлари ва педагогик тажриба МТТни ТТ структурасининг компоненти сифатида кейинчалик ишлаб чиқишнинг муҳимлигини тасдиқлади. “Акробатларни кўп йиллик спортда такомиллашувининг қайси босқичида МТТ амалга оширилиши керак?” деган саволга 100% мураббийлар “Барча босқичларида”, деб жавоб беришди. Мураббийларнинг фикрига кўра, тайёргарликнинг дастлабки босқичида МТТ бўйича ўқув материали 20% ни, базавий босқичда — 52% ни ва спортда такомиллашув босқичида — 28% ни ташкил қилиши керак.

Хулосалар.

1. Акробатларнинг техник тайёргарлиги структурасининг учта компонентлари (ҳаракатлар “мактаби”, махсус техник тайёргарлик, мусобақа машқларининг спорт техникасини такомиллаштириш) акробатик машқларнинг спорт техникасини ривожлантириш ва такомиллаштириш мазмунини ва йўналганлигини белгилайди.

2. Акробатик машқларнинг фазали структураси спорт техникасини асосий элементлари ва уларнинг биомеханик тавсифлари билан тўлдирилди. Машқнинг тайёргарлик фазасида — ишга тушириш позаси — кейинги самарали ҳаракатлар учун координаталар тизимида, таянчда; асосий фазада — позаларнинг, жумладан, машқларнинг таркибини белгилайдиган ва тавсифлайдиган комбинациялашган мультипликацияси; якунловчи фазада — тўхташга ва бошқа ҳаракатга ўтиш учун ерга қўнишни шакллантирадиган якуний поза, тана звеноларини биомеханика жиҳатидан юқори рационал ҳолати ҳисобланади.

3. Техник тайёргарлик структурасидаги махсус техник тайёргарлик кўп йиллик спортда такомиллашувнинг барча босқичларида долзарбдир. Унга дастлабки босқичда ўқув материалнинг 20%, базавий босқичда — 52% ва спортда такомиллашув босқичида — 28% ажратилади.

Адабиётлар

1. Гавердовский Ю.К. Обучение спортивным упражнениям. Биомеханика. Методология. Дидактика. -М.: Советский спорт, 2008. — С.912.
2. Смолевский В.М., Гавердовский Ю.К. Спортивная гимнастика. — Киев: Олимпийская литература, 1999. — С.462.
3. Умаров Х.Х. Акробатика машқларининг биомеханик таҳлили «Фан-спортга» илмий-назарий журнал. . 2020/4 55-58-б.
4. Гавердовский Ю.К. Техника гимнастических упражнений. Популярное учебное пособие. — М.: «Терра — Спорт», 2002. — С. 512.
5. Эштаев А.К., Умаров М.Н., Иштаев Д.Р., Тўйчиев З.Ў., Эштаев С.А., Пахрудинова Н.Ю. Гимнастика назарияси ва услубияти Эштаев А.К. Гимнастика назарияси ва услубияти. —Тошкент: «Баркамол фойз медиа», 2017. 497-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада акробатика машқларининг биомеханик таҳлилининг асослари очиб берилган. Спортчиларнинг ҳаракат амаллари структураси, ҳаракатлар “мактаби” асосланган. “Махсус техник тайёргарлик”ни сакровчи ўсмир акробатларни тайёрлашнинг умумий тизимидаги аҳамияти, мусобақа машқи техникасини ўқув йиллари бўйича такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган.

РЕЗЮМЕ. В статье раскрывается биомеханический анализ акробатических упражнений. Обосновывается структура двигательного действия спортсменов, «школа» движений. Определяется значимость «специальная техническая подготовка» в общей системе подготовки юных акробатов-прыгунов, направленность совершенствование техники соревновательного упражнения по годам обучения.

SUMMARY. This article describes the biomechanical analysis of acrobatic exercises. The structure of the motor action of athletes, the “school” of movements, is justified. The significance of “special technical training” is determined in the General system of training young acrobats — jumpers, the direction of improving the technique of competitive exercises for years of training.

QARAQALPAQ XALQ QOSÍQLARÍNÍN RAWAJLANÍWÍNDÁ KOMPOZITOR Ğ.AMANIYAZOVTÍN TUTQAN ORNÍ

G.Eshbaeva — docent

Ўzbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutí Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: san‘at madaniyati, ijodiyot, bastakor, xalq qo‘shig‘i, janr, xalq an‘anaviyligi.

Ключевые слова: искусство, культура, творчество, композитор, народная песня, жанр, народная традиция.

Key words: art, culture, creativity, composer, folk song, genre, folk tradition.

Qaraqalpaq xalqınıń kórkem-óneri álwan túrli bolǵanlıqtan, kóp jıllar dawamında biybaha baylıqlarǵa iye qosıqlarǵa hám hár qıylı awızekı dóretpelerine oǵada bay bolǵan xalıqtıń turmıs tárizinen kelip shıqqan kewil

keshirmelerin bildiriw menen birge tereń tariyxıy dereklerge iye. Sebebi xalıqtıń basınan ótkenleri xalıq qosıqlarında jarqın kórinislerin tapqan. Qosıqlarda ápiwayı xalıqtıń turmıs haqıyqatlıǵı anıq kórinedi. Awır dáwir waqtında dórelgen bunday hasıl dóretpeler óziniń qunın usı kúńge shekem joǵaltpaǵan. Xalıq óz qosıqlarına húrmet penen qaraǵan hám qádirlep saqlay bilgen. Atababalarımızǵa ruwxıy mádet baǵıshlaǵan awızeki xalıq dóretpeleriniń esap-sanı joq. Filologiya ilimleriniń doktori N.Dáwqaraev «Qaraqalpaq xalıqı - óziniń qayǵılı kúnlerinde de, quwanışlı kúnlerinde de qosıqsız, saz-sáwbetsiz, awızeki poeziyasız jasay almadı»- dep jazǵan [1:45-46].

Qosıq adamǵa tuwılǵan waqtınan baslap joldas bolǵan. Rus ilimpazı A.Belyaev 1903-jılı Sankt Peterburg Universitetinde 5-kurs studentı waqtında folklorı jıynaw hám izertlew jumısları menen qaraqalpaq awılların aralaǵan hám xalıqtıń qosıqshılıǵın kórip tań qalıp, olardı «Qaraqalpaqlar dala búlbúlleri» - dep atap ótken [2:85]. Bul haqıyqatlıqtı kórgen ilimpazlar biziń xalqımızdıń qosıq penen tuwılıp, qosıq penen jasaytuǵına hám qosıq penen dúnyadan ótetuǵına tiykarlanıp aytqan. Qosıq xalıq turmısındaǵı hár qanday tariyxıy ózgerislerge qaramastan xalıqtıń ruwxıy baylıǵı bolıp xızmet etip kelgen. Kórkem-óner xalıqqa zawıqlı ómir baǵıshlaw menen birge óziniń tınımsız miyneti arqalı jaqsı turmıs keshiriwge talpındırıp, ruwxıy jaqtan qollap quwatlap, arzuw-niyetlerine qaray jeteleydi.

Qaraqalpaq xalıq muzıka kórkem-ónerinde qosıq janrı úlken orındı iyeleydi. Xalıq qosıqlarınıń tiykarı uzaq ótmishke barıp taqaladı. Sebebi qosıqlardıń payda bolıwı hám jańǵa jaǵımlı nama irǵaqlarınıń estetikalıq bay mazmunǵa iye bolıwı bul óz-ózinen payda bolmaǵan. Xalıq óziniń basınan ótkergen hár qıylı tariyxıy waqıyalarǵa bay turmısın, ruwxıy kewil keshirmelerin hám psixologiyasın qosıqlar arqalı sáwlelendiren. Adamlardıń hár tárepleme estetikalıq zawıqqa bóleniwine qosıqtıń tásiрі oǵada kúshli bolǵan. Ápiwayı hám jaydarı sózlerden quralǵan qosıqlar barlıq waqıtta adamnıń ómirge, gózzallıqqa degen súyiwshiligin arttırıp, óziniń eń jaqsı ideyaları menen xalıqtı tárbiyalap keledi. Bunday qosıqlar Watandı qádirlewge shaqıradı, miynetke degen súyispenhilikti arttıradı hám júreklerde muhabbat sezimlerin oyatadı. Sebebi qosıq hám saz arqalı insan quwanışın, shadlıǵın, qayǵısın, arzuw-ármanların, ishki sezimlerin, debdiwlerin shıǵara alǵan. Qosıq adamdı sıyıqlap alatuǵın kúshke iye ekenligi hámmege belgili. Sonlıqtan da sóz benen jetkere almaǵan názik oyların saz arqalı jetkergen [3:66-68].

Xalıq qosıqları xalıqtıń turmıs tirishiligi menen birgelikte tıǵız baylanıp rawajlanıp kelgen. Olar hár qıylı toy-tamashalarda, geshteklerde atqarılǵan. Bir awılǵa jıraw, baqsı, qıssaxanlar kelse alıs-jaqın awıllardan adam qalmay qurǵa jıynalǵan. Jıynalǵan jámaát milliy dóretpelerimiz bolǵan dástanlarımızdı, xalıq qosıqları menen namalarımızdı uyıp otırıp tınlaytuǵın bolǵan. Mine usınday mádeniy dem alıslar sol waqıttaǵı xalıq turmısında úlken tárbiya mektebi bolıw menen birge, olarǵa ruwxıy baylıq inám etken. Xalıq dóretpeleriniń hámme awızeki túrde áwladtan-áwladqa, atadan-balaǵa, alıs-alıs awıllardan izlep kelip ustaz-shákirt túsiw jolı menen biziń zamanımızǵa shekem jetip kelgen. Muzıka miyrasınıń dóretiwshileri, saqlawshıları, qosıqshılar, sazandeler hám de basqada xalıq dóretiwshileriniń wákilleri ásirler boyı xalıqtıń kórkem-óner miyrasın esinde saqlap kelgen. Xalıq arasında muzıka ónerine degen qızıǵıwshılıq júdá kúshli bolǵanlıǵı sebepli, muzıka mádeniyatı jaqsı rawajlanıp kelgen. Xalıqta hár qıylı dárejedeǵı talant iyeleriniń dóretpeleriniń ishinde xalıq júreginen orın iyelegen shıǵarmalarınń eń hasılları saqlanıp, usı kúńge shekem jetip, búgingi atqarıwshılardıń repertuarlarında tiykarlıq orınları iyelep kelmekte. Sebebi bul dóretpelerde ideyalıq mazmunı jaǵınan xalıqtıń aqıl-oyı, arzuw-ármanları, keleshekke bolǵan umtılısları sáwlelengen. Sonıń menen birge xalıq qosıqları xalıqtıń tariyx aynası bolıp, milletimizdiń ózligin ańlatıp turadı.

Qaraqalpaq xalıq qosıqları muzıkasınıń janrlıq ózgesheligi menen kóp túrliklikke iye. Muzıkalıq janrı jaǵınan hár táreplemeligi menen tıǵız baylanısta bolıp rawajlanıp keliwi, qosıqlardıń tematikasınıń hár qıylı bolıwına baylanıslı boladı. Qosıqtıń poetikalıq tekstiniń mazmunına qaray nama dóretiledi hám bunday birigiw arqalı qosıq shıǵarmaları payda boladı. Qosıqta nama menen tekst birdey salmaqqa iye, hámde olar bir maqsetti orınlawǵa qaratılǵan. Hár bir xalıq qosıqlarında óz ara tıǵız baylanısta bolǵan nama dúzilisi menen poetikalıq tekst qatarları hár dayım birin-biri tolıqtırıp kelgenligi arqalı qunlı (kúshli) qosıqlar payda boladı. Namadaǵı frazalar teksttegi sóz qatarları menen ushlaıwı nátiyjesinde melodiyalıq sezura payda boladı. Xalqımızdıń «Qurı sóz qulaqqa jaqqas», - degen gápi namasız qosıqtaǵı sóz yadta saqlanıp qalmaydı [4:89]. Qaraqalpaq qosıq qurılısında taqmaq forması bolmagánlıǵı sebepli aytım qosıqlar keńnen taralǵan. Bul qosıqlardı atqarıwshılar yadda saqlaw ushın hám onı xalıqqa inám etiw ushın namaǵa salıp aytqan, demek, qosıq naması menen aytılsa ol umitilmaydı eken. Qaraqalpaq xalıq dástanlarındaǵı nasrıy aytılwı bet ashar, aytıslar dawıs tolqınlarındaǵı irǵaqlar menen tebrenip intonaciylarǵa salınıp aytıladı. Qaraqalpaq xalıq namalarında xalıqtıń basınan ótkergen tariyxıy waqıyalar, dástúrler, aydın keleshekke degen umtılısları, eline degen súyispenhiligi, muhabbatqa sadıqlıǵı súwretlengen.

Qaraqalpaqstanǵa xızmet kórsetken kórkem-óner ǵayratkeri (1990), Ózbekstan xalıq bilimlendiriw aǵlası, «Miyette mártligi», «Miyet veteranı» ordenleriniń iyesi respublikaǵa belgili melodist-kompozitor, professor, muzıka jámiyetlik ǵayratı G.Amaniyazov 1940-jılı Kegeyli rayonında tuwıladı. G.Amaniyazov 1955-jılı Nókis xojalıq texnikumına oqıwǵa kirip háweskerler dógerigine qatnasıp júrip, sońǵı kurslarında oqıp júrgende radio esittiriw komitetinde ansamblde qosıqshı sıpatında jum isley basladı. Bul ansamblde oǵan ustazlıq etken belgili baqsı hám kompozitor ansamblidin muzikalı basshısı J.Shamuratov hám A.Xayratdinovlar boladı. Ol ustazlarınan alǵan tásiřleri nátiyjesinde olardıń másláhátlerin tınlap 1959-jılı M.Ashrafıy atındaǵı Tashkent Mámleketlik konservatoriyanıń vokal fakultetinde oqıp onı professor A.D.Islamovnıń klasında 1966-jılı pıtkeredi. Oqıp júrgen kúnleri vokal qánigesi qatarında Ózbekstannıń ataqlı kompozitorları, konservatoriyanıń professorları B.I.Zeidman hám B.F.Gienkolardıń klasında nama jazıw boyınsha oqıydı. 1971-1973-jılları G.Amaniyazov Tashkent Mámleketlik konservatoriyanıń kompozitorlıq fakultetinde B.F.Gienkodan fakultativ túrde kompoziciya sırların úyrenedi.

G.Amaniyazov 1966-jıldan baslap kórkem-óner tarawınıń bir qansha tarmaqlarında belgili xızmetlerdi atqarıp keldi. Ol 1966-1968-jılları Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq Mámleketlik filarmoniyada muzıka drama hám komediya teatrında vokal qánigesi boyınsha oqıtıwshı, 1968-jıldan 1973-jılǵa shekem Qaraqalpaqstan mádeniyat ministrliginde repertuar bóliminiń baslıǵı, 1973-1976-jıllar Berdaq atındaǵı Mámleketlik filarmoniyada qosıq úyretiw muǵalimi lawazımın atqarsa, 1976-1978-jılları respublikalıq xalıq dóretiwshiligi úyiniń direktori, al 1978-1985-jılları Q.Ayimbetov atındaǵı mádeniy aǵartıw texnikumınıń oqıw isleri boyınsha direktordıń orınbasarı, 1985-jılı Qaraqalpaqstan televidenie hám radio esittiriw komitetiniń aǵa muzıka redaktori, 1986-jıldan baslap 1992-jılǵa shekem Nókis rayonında balalar muzıka mektebiniń direktori bolıp islep kelse, al 1992-jıldan baslap Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutınıń «Muzıka súwretlew óneri» fakultetiniń «Muzıka teoriyası hám vokal» kafedrasınıń baslıǵı, sońǵı jılları kafedra oqıtıwshısı bolıp islep, 2012-jılı dúnyadan ótti [5:103].

G.Amaniyazovtıń dóretiwshiligi keń quramalı bolıp xalqımızǵa 300 den aslam jawıngerlik temadan baslap, balalar hám jaslarǵa arnalǵan qosıqlar, aytıslar, xorlar, oyınlar,

romanslar, fortepiano hám basqa da sáz-ásbapları ushin pesalar, tarlı kvartet ushin da bir neshe namalar dóretti. Ol belgili kompozitor A.Sultanov penen birge K.Dosanovtıń «Aral hawazı» spektakiline namalar jazdı. Sonday-aq, xalıq teatrı ushin dramaturg P.Tilegenovtıń «Qúdiret» pesasına muzıkalar jazdı. Ásirese qosıq janrında G.Amaniyazovtıń xalıqımızǵa júdá belgili bolǵan namalarınan «Kórdinbe», «Tuwılǵan jer qádirlı», «Sárwi boylı sárwi nazlı nigarım», «Ótip ketti eki janan», «Qaylardasań», «Naymandı yarım», «Kóp kúttirdiń qara kózlim», «Dilbarım», «Jarasıqsız ómirime», «Jigitler», «Ańsayman seni», «Háyıwı», «Qurılıshı dostıma», «Ardaqlı atalar», «Kórinde» h.t.b. [5:90]

G.Amaniyazovtıń balalar hám jas-óspirimler ushin 120 dan aslam qosıq, xor,oyın, sazlar dóretken. Qosıqshılar, vokal ansamblleri ushin jazǵan shıǵarmaları xalıqımızǵa keńnen tanılıp, olarǵa «Nókis aqshamı», «Atqan tańlar», «Gárezsizlik atım bar», «Meniń gózal bostanımda», «Bul biziń jaslıq», «Miyrim qandırar», «Bolmas shadı zaman», sonday-aq, aytıslardan «Men saǵan, sen maǵan», «Sárwi boylı», «Atız basında» h.t.b. shıǵarmaların atap ótsek boladı. G.Amaniyazov joqarıda atı atalǵan namalardan tısqari xalıq sazları orkestri ushin da bir qansha namalardıń avtorı sıpatında belgili. Qashqar rubabı ushin koncert pesası, Chang ushin koncert valsı, «Baxıtlı kúńler» syuitası, «Dáwir qızları» atlı namaları qatarında «Qara kózlim», «Jigitler», «Analar», «Armanıń barma», «Awıl tańları» qusaǵan qosıqları xalıq sazları orkestriniń atqarıwında radiodan estirilip kelmekte. Sonday-aq, violonchel hámeliwden aslam fortepiano ushin shıǵarmaları, «Sheksiz dalalar» atlı tórt bólimnen ibarat a-kapella xori kompozitorıń dóretiwshiliginde salmaqılı orındı iyeleydi.

G.Amaniyazovtıń 60 tan aslam jergilikli gazeta-jurnallarda shıqqan monografıyaları, ocherkleri, maqalaları bar. Bir neshe jıllar dawamında «Keliń birge qosıq aytayıq» telekórsetiwiniń ózi tayarlap hám alıp bardı. G.Amaniyazovtıń 25 ten aslam qosıqları hám ansambl ushin namaları Tashkentte gramplastinkaǵa jazıp alıńǵan bolsa, onnan 19 namanıń arnawlı muzika redaktori bolıp, solar-dan bir qanshası repertuar retinde notası menen 1971-jılı «Qaraqalpaqstan» baspasınan shıqtı. 1968-73-jılları G.Amaniyazov «Ámiwdárya» jurnalında redkollegiya aǵzası bolıp islep, kórkem-óner tarawlarına baylanıslı maǵlıwmatlardı tayarlap, kompozitorlar, atqarıwshılar, mádeniy jańalıqlar jazıp, notaları menen qosıqlardı jurnaldıń qabına shıǵarıw qusaǵan jumislardıń kópshilikke keńnen tanıtıp bardı.

G.Amaniyazov mektep oqıwshılarına K.Ótegenov penen birge I-III,V klassları ushin «Қосық нама сабақығы», T.Eshbaev penen birge VIII klass ushin «Қосық нама сабақығы», sonday-aq, jeke óziniń avtorlıǵında «Balalar baqshasında музыка» metodikalıq kórsetpeleri menen «Келиң бирге қосық айтайық», «Айымхан Шамуратованың айтқан қосықтары» sıyaqlı kitapları baspadan shıqtı. Qosıqlar kóp túrli bolǵanlıǵı sebepli olardı namasına, tekst qatarlarına hám karakterine qaray bóliwdi muzika izertlewshileri maqul kórdi. Bunday izertlew jumısı qaraqalpaq xalıq namaların muzikalıq jaqtan talıqlaw jumısında ózbek muzika izertlewshisi I.Akbarov óziniń «Qaraqalpaq xalıq namaları» toplamında bir qatar pikirlerdi bildiredi. «Qosıqlar» hám «dástanlar» dep ol qaraqalpaq namaların eki toparǵa bóledi. Sonıń menen birge bul namalardıń ózgesheligi haqqında ondaǵı namanı ayırıqsha etip turǵan melizmler, ritmikalı súwreti, ladı hám bul namalardıń basqa da tuwısqan xalıqlar muzıkası menen baylanısı haqqında muzika talıqlawına zárúr bolǵan bir neshe anıqlama kirgizip bahalı pikirlerdi aytıp ótken.

Qaraqalpaq namaları kóbinese quramalı formada, keń

diapozonda, hár tárepleme rawajlanıp, ırǵaqları milliy koloritine say bolıp keledi. Qaraqalpaq xalıq qosıqları bir neshe túrlerge bólinedi. Lirikalıq, epikalıq, tariyxıy, socialıq qarsılıq kórsetiw, oyın-kúlki hám sazlar dep V.Shafrannikov «Қарақалпақские народные песни» toplamında xalıq namaların bólgan [6:77].

Bul qosıq toplamında izertlewshi V.Shafrannikov qaraqalpaq namaların kóp qırılı bolǵanlıǵı, onıń koloritiniń reń-bereńligi hámde hár qıylı xarakterge bay bolǵanlıǵın esapqa alıp, qosıq qatarlarına qaraǵanda namalardı kóbirek itibar berip, onı ózi islep shıqqan sistemaǵa tuwrı jaylastırıwǵa hárezet etken.

Jáne de shıǵıs xalıqınıń muzıkaların izertlewshi belgili rus ilimpazı professor V.Belyaev óziniń ilimiy izertlew jumısında ózbek hám túrkmen xalıq muzıkaların qaraqalpaq muzıkası arasındaǵı jaqınlıǵı haqqında pikirler bildiredi. Ol usınday jaqınlıqlardı aytıp ótiw menen birge qaraqalpaq xalıq namaların originallıǵına, milliy belgilerine eń tiykarǵı dıqqatın awdaradı. Mısalı, frigiyladında intonaciyanıń kóp bolıwı, arttırılǵan sekunda intervalınıń kem qollanıwı hám taǵı basqa da ózine tán ózgesheliklerdiń bar ekenligin atap ótken.

Qaraqalpaq muzıkasında atqarıwshılardı baqsı, jıraw, sazende, qıssaxan, qosıqshı dep bólgan. Solarǵa qaray olardıń atqaratuǵın qosıqların janrlardı ayırıp, soǵan qaray xalıq qosıqları hám qaraqalpaq xalıq kompozitorların shıǵarmaları dep eki iri toparǵa bólgan. Qaraqalpaq folklorındaǵı miyraslarımızda qaraqalpaq xalıq qosıqları úlken, ayırıqsha orındı iyeleydi. Olar kóp tarmaqlı bolıp: miynetli jırlawshı, tariyxıy waqıyalardı baylanıslı, Watan, tábiyat gózallıqların táriyplewshi mazmun-maǵanaǵa iye. Solardıń qatarında dástúr-salt qosıqları bolıp, olarǵa besik jırı, hawjır, yaramazan, joqlaw, sınsıw hám qaraqalpaq xalıq dóretiwshiliginde keń taralǵan túrleriniń biri aytıslar, adamnıń kewil sezimlerin obrazlı súwretlep beretuǵın muhabbat qosıqları, qızlar qosıqları sonıń menen birge dinge baylanıslı aytımlar bádik, gúlapsan túrleri sózimizdiń ayqın dáliyli bola aladı. Xalıq qosıqları adamlardıń jasaw turmısınan, islegen isinen hámde sol eldiń tariyxına múrajat etip alıńǵan sóz qatarlarınan bolǵanlıǵı ushin bul qosıqlardı hár bir qosıq shaydası atqarıwına haqlı. Sebebi, olardan professionallıqtı talap etpeydi, olardıń basım kópshiligi massalıq atqarıwına da ılayıq bolıp, dóretiwshi de hám atqarıwshı da xalıq [7:83].

Solay etip, qaraqalpaq xalıq muzıkası atqarıwshılardıń bóliniwine hám shıǵarmanıń specifikalıq ózgesheligine qaray anıqlanadı. Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń túrleri oǵada kóp. Olar keń kólemde bolıp namanıń ápiwayılıǵı, quramalıǵı, onıń forması, jáne de atqarıwshılıq usılı jaǵınan eki iri toparǵa: tar diapozonlı qosıqlar hám keń diapozonlı qosıqlar bolıp bólinedi. Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń ishinde ayırım qosıqlar teksti jaǵınan júdá ápiwayı bolıp hám olardıń qosıq qatarları úsh sezuradan qurılǵan. Olardıń nama dúzilisi júdá ápiwayı, qısqa túrde kvarta, kvinta hám siyregirek seksta intervallardan ibarat bolıp, tar diapozonlı qosıq toparına kiredi.

Sóz qatarları qısqa bolǵanlıǵı sebepli naması da kishirek kólemdegi frazalar menen bir-eki qatarǵa jazılıp bir kupletti quraydı, keyingi kupletlerge sol nama tákiratlanadı. Bul kishi frazalardan qurılǵan nama óziniń jeńil ırǵaqları menen qaytalanıwı qıssaxannıń namasına uqsap ketedi. Qıssaxan jolında aytılauǵın qosıqlardıy bolıp hár bir buwıǵa bir ses tuwra keledi, lekin teksttiń anıq mazmunın nama arqalı bayanlap onı bayıtıp baradı. Poetikalıq tekst qatarları qosıqtıń melodiyalıq qatarlarına teń bóleklerge bólinip, xalıq qosıqlarında bir neshe qatardıń belgili uyqasıyqta tákiratlanauǵın qosıq túrleri kóp ushırasadı.

Адебиетатлар

1. Айымбетов К. Халық даналығы. – Нөкіс: «Билим», 1968.
2. Айтмуратов Ж. Культура Каракалпакстана в 70-90 годы: Общее состояние и тенденции развития. Автореферат дис. кандидата исторических наук: 07.00.02. – Нукус: 1997.
3. Nadirova A. Qaraqalpaq muzika tariyxı. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2019.

4. Максетов Қ. Қарақалпақ жыраў баксылары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.

5. Палуаниязов П. История музыкальной культуры Каракалпакстана (1925-1950 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата. Исторических наук специальность 07.00.02. – Нукус: 2003.

6. Назайкинский Е. Логика музыкальной композиции. -М.: « » 1982

7. Халимов А. Қарақалпақ халық намалары («Узбекская народная музыка» сериясы). Т.VIII. – Т.: 1959.

REZYUME. Ushbu maqolada bastakor G'.Amaniyozovning qoraqalpoq xalq qo'shiqlari rivojidadagi o'imi va xalq hayoti bilan chambarchas bog'liqligi ko'rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается роль композитора Г.Аманиёзова в развитии каракалпакской народной песни и его тесная связь с жизнью народа.

SUMMARY. This article examines the role of the composer G.Amaniyozov in the development of Karakalpak folk songs and his close connection with the life of the people.

TA'LIM SOHASIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI JORIY QILISH – IJTIMOIIY PEDAGOGIK ZARURIYAT SIFATIDA

X.X.Xamzayev – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*

A.Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti

Tayanch so'zlar: oliy ta'lim, klassik ta'lim, ta'limni raqamlashtirish, elektron ta'lim, masofaviy ta'lim, platforma, sun'iy intellekt, qonunchilik.

Ключевые слова: высшее образование, классическое образование, цифровизация образования, электронное образование, законодательство.

Key words: higher education, classical education, digitization of education, electronic education, legislation.

Bugungi globallashuv jarayonida zamonaviy oliy ta'limning maqsadi kelajakda mutaxassislarni kasbiy faoliyat sohasi bilan bog'liq muayyan bilim va ko'nikma va kompetensiyalarni shakllantirishdir. Raqamli iqtisodiyotning ta'siri ta'lim jarayonlariga raqamli texnologiyalarni joriy etishni talab qiladi.

Klassik an'anaviy ta'lim usullarining ilg'or raqamli usullar bilan uyg'unligi ta'lim samaradorligini maksimal darajada oshirishga imkon beradi, chunki ushbu usul yordamida ta'lim olayotgan bo'lajak mutaxassislar rivojlanayotgan raqamli muhitda talabgor va raqobatbardoshdir. COVID-19 tarqalishining oldini olish maqsadida respublikamiz ta'lim muassasalari, jumladan oliy ta'lim muassasalari ham to'liq onlayn shaklga o'tkazildi. Aytish mumkinki, pandemiya universitetlarda onlayn xizmatlar ulushini ko'paytirdi va o'qituvchilarga qo'yiladigan talablarni tubdan o'zgartirdi.

Ta'limni raqamlashtirish jarayoni masofaviy o'qitish texnologiyalari va elektron ta'limning boshqa elementlarini o'quv jarayonlariga tatbiq etishni anglatadi. Ya'ni, ta'limni raqamlashtirish – bu o'quv jarayonini to'liq qayta ko'rib chiqish, eng ilg'or raqamli texnologiyalarni birlashtirgan jarayondir, xususan, o'qituvchilar va talabalar o'rtasida asosan internet orqali va turli xil raqamli manbalar va boshqa aloqa kanallaridan foydalangan holda o'zaro aloqalarni o'rnatishga imkon beradi.

Bu sohada respublikamizda bir qancha olimlar o'z tadqiqot ishlarini olib borishgan. Xususan, bo'lajak o'qituvchilarini tayyorlashni takomillashtirish, ularni raqamlashtirilgan ta'lim muhitida rivojlantirish, raqamli texnologiyalarning ta'lim sifatini oshirishdagi roli kabi muammolar bo'yicha U.N.Nishonaliyev, A.R.Xodjabayev, N.SH.Shodiyev, N.A.Muslimov, X.I.Ibragimov, E.I.Ro'ziyev, O'.Q.Tolipov, N. Sayidahmedov, D.Ergashev, O.Abduquddusov, E.T.Choriyev, O.To'raqulov, J.Hamidov, A. Jo'rayev, U.Jumanazarov, O.Qo'ysinovlar va boshqa ko'plab respublikamiz olimlari tomonidan ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan.

Bugungi kunda ta'limni raqamlashtirish elementlari “elektron ta'lim” va “masofaviy ta'lim texnologiyalari” tushunchalari orqali ochib beriladi. Ushbu tushunchalar raqamlashtirishning ajralmas qismi bo'lib, ta'lim faoliyatini raqamlashtirish ruhida tashkil etishni tavsiflaydi, ta'lim jarayonlarida raqamli muhit elementlaridan foydalanishni qonuniylashtiradi.

Ta'limni raqamlashtirish bir vaqtning o'zida sodir bo'lishi mumkin emas, bu raqamli texnologiyalarni ta'lim sohasiga bosqichma-bosqich joriy etishdan iborat uzoq jarayon. Global miqyosda ta'limni raqamlashtirishga

asoslangan uchta jarayon mavjud:

- 1) mehnatni kapital bilan almashtirish;
- 2) mehnatni mehnat bilan almashtirish;
- 3) kapitalni kapital bilan almashtirish.

Birinchi jarayon video ma'ruzalar va turli xil elektron materiallar va qo'llanmalar yaratish orqali o'quv materiallarini raqamlashtirish tendensiyasi bilan bog'liq bo'lib, ular nazariy jihatdan an'anaviy ma'ruzachi “ma'ruzachi” figurasini ikkinchi o'ringa qo'yadi. Inson resursi qisman raqamli material-kapital bilan almashtiriladi va masofaviy o'qitish tizimlari yaratiladi.

Ta'limni raqamlashtirishning ikkinchi jarayoni professor-o'qituvchilar o'rtasida ish yukini qayta taqsimlash bilan bog'liq, chunki ba'zi fanlar onlayn shaklga o'tmoqda va bir vaqtning o'zida ularga kengroq auditoriyani jalb qilish imkonini beradi. Misol uchun, agar universitetda kampuslar bo'lsa, kampuslararo fanlarni onlayn shaklda yaratish mumkin.

Uchinchi jarayon masofaviy o'qitish texnologiyalari elementlarini oliy ta'limning klassik shakllariga: kunduzgi, sirtqi va kechki ta'lim shakllariga kiritish bilan bog'liq. Biz ta'lim tashkilotlarining klassik moddiy-texnik imkoniyatlarini masofaviy ta'lim modeli elementlari bilan bo'lishish imkoniyati haqida gapiramiz, bunda dunyoning istalgan nuqtasidan o'rganish minimal maxsus texnik vositalar (noutbuk, smartfon va boshqalar) va internet tarmog'iga ulanish tufayli mumkin bo'ladi.

Shu bilan birga, ta'limni raqamlashtirishni murakkab jarayon sifatida ko'rib chiqish eng oqilona yo'l bo'lib, unga normativ-huquqiy tartibga solishni takomillashtirish, texnik baza va dasturiy ta'minotni yaratish, natijalarni baholashning samarali tizimini ishlab chiqish, shuningdek, o'qituvchilarning o'zlarini qayta tayyorlash mexanizmlari kiradi. Ta'limni raqamlashtirish ikkita ajralmas komponentni o'z ichiga olishini tushunish muhimdir: o'quv jarayonining o'zini raqamlashtirish, shuningdek, uni boshqarish.

Pandemiya sharoitida ta'lim tashkilotlari onlayn ta'limni boshqarish tizimining yo'qligi muammasiga duch kelishdi. Dastlab, onlayn shaklda darslarni o'tkazish, oraliq va davlat yakuniy attestatsiyasini tartibga soluvchi mahalliy hujjatlarni ishlab chiqishda qiyinchiliklar yuzaga keldi. Shuningdek, test va imtihonlarni birinchi va ikkinchi marta qayta topshirishni tashkil etish, apellyatsiya shikoyati berish tartibi bilan bog'liq savollar tug'ildi va bir qator ta'lim tashkilotlari davlat va boshqa qonun bilan muhofaza qilinadigan sirlardan iborat fanlarni, shuningdek, majburiy yuzma-yuz o'qitishni talab qiladigan fanlarni amalga oshirish masalalarini zudlik bilan hal qilishlari kerak edi (masalan, davlatni himoya qilish, qonun va tartibni ta'minlash manfaatlarini uchun kadrlar tayyorlash bilan

shug'ullanadigan tashkilotlarda jismoniy tarbiya modullari).

Mamlakatimizda ta'lim faoliyatini raqamlashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan bir qator davlat tashabbuslari amalga oshirilmoqda. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasida raqamli texnologiyalari sanoatini rivojlantirish strategiyasini amalga oshirish doirasida o'quv jarayoniga axborot texnologiyalarini joriy etish belgilangan. Xususan, ta'lim sohasida raqamli ko'nikmalarni oshirish maqsadida quyidagi tadbirlar amalga oshiriladi:

- ta'lim pog'onasining boshlang'ich bosqichida o'quvchilarga raqamli texnologiyalarni taqdim etish orqali raqamli ko'nikmalarni o'zlashtirish uchun imkoniyatlar yaratish, tahliliy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, kelajakda zarur bo'ladigan keng ko'lamli raqamli transformatsiya sharoitida yoshlarga bilim va ko'nikmalar berish;

- yagona masofaviy ta'lim platformasini kelajakda ta'limning barcha yo'nalishlarida tatbiq etish maqsadida yaratish va amalga oshirish;

- o'quvchilar uchun raqamli texnologiyalardan foydalanishning umumiy darajasini oshirish maqsadida umumta'lim maktablarining asosiy o'quv dasturlariga doimiy o'zgartirishlar kiritish;

- texnologik kasblar va innovatsion faoliyat sohasida o'qishni tashkil etishga qaratilgan yuqori samarali xalqaro amaliyotni ta'lim tizimiga joriy etish;

- axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan bog'liq yo'nalishda kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari sonini, axborot texnologiyalar sohasida o'rtacha darajada kompetensiyaga ega bo'lgan o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi muassasalari bitiruvchilarini oshirish;

- axborot texnologiyalar sohasidagi tashkilotlarining o'quv jarayonlarga qatnashishini rag'batlantirish orqali umumta'lim maktablarda fanlarni o'qitish metodlarini takomillashtirish;

- oliy ta'lim muassasalarida tegishli sohalarida "Buyumlar interneti", robototexnika, sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llash va o'rganish bo'yicha laboratoriyalar, shuningdek, xorijiy korxonalarni ushbu sohaga jalb qilishni tashkil qilish;

- qog'oz shaklidagi materiallarni raqamlashtirish shakllaridan foydalanish bo'yicha davlat yagona talabini ishlab chiqish va qo'llab-quvvatlashni ta'minlash orqali ta'limda o'quv materiallarini raqamlashtirish;

- raqamli texnologiyalar sohasida ilmiy-tadqiqot ishlarini rivojlantirish va rag'batlantirish, ularning tashkiliy mexanizmlarini takomillashtirish;

- maktabgacha, o'rta, professional va oliy ta'lim tizimi uchun elektron ta'lim resurslarini yanada takomillashtirish, shuningdek, ichki va jahon ta'lim resurslaridan foydalanishni ta'minlash;

- inson kapitalini rivojlantirish, shu jumladan, ixtisoslashgan ta'limni rivojlantirish hamda IT-sohasidagi kasblarni ommalashtirish, IT-korxonalar uchun institutsional sharoitlarni yaxshilash va ma'muriy to'siqlarni kamaytirish;

- elektron xizmatlarga aholi ishonchini shakllantirish va aholining tez rivojlanayotgan raqamli imkoniyatlaridan foydalanish yuzasidan zarur ko'nikmalarni shakllantirish bo'yicha samarali choralarni ko'rish;

- ijtimoiy tarmoqlardan foydalangan holda, texnologiya hayotiy muhim masalalarni hal qilish, o'qitish, ish qidirish va tadbirkorlikni rivojlantirishga yordam beradigan mavzularda muntazam ravishda ta'lim kampuslarini o'tkazish [2].

Zamonaviy raqamli ta'lim muhitini yaratish va raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali ta'limni o'zgartirish mamlakatimiz uchun ustuvor ahamiyatga ega. Oliy ta'limni raqamlashtirish tegishli meyoriy-huquqiy bazasiz mumkin emas. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun ta'lim dasturlarini amalga oshirishda elektron ta'lim va masofaviy o'qitish texnologiyalaridan foydalanishni qonuniylashtirdi [1].

Elektron ta'lim jarayoni ta'lim dasturlarining barcha elementlari uchun elektron ta'limni joriy etishga imkon beradi. Gap shundaki, ta'lim dasturi to'liq onlayn muhitda amalga oshirilishi mumkin: o'quv ma'ruzalari va amaliy mashg'ulotlardan davlat yakuniy nazoratlariga qadar.

Shu bilan birga, elektron ta'limdan faqat ma'lum bir ta'lim dasturlarida foydalanadigan ta'lim tashkilotlari uchun maxsus talablar qo'yiladi, xususan: onlayn muhitning ishlashi uchun sharoit yaratish, shuningdek, uning xizmatga yaroqliligini ta'minlash, talabning shaxsini majburiy identifikatsiyalashni ta'minlash, bilimlarni nazorat qilish va tegishli baholash. Ushbu talablar juda mantiqiy va birinchi navbatda raqamli texnologiyalardan foydalangan holda ta'lim dasturlarida o'qish imkoniyatini ta'minlashga qaratilgan.

Bundan tashqari, Davlat ta'lim standartlari ta'lim tashkilotlarini talabalarga o'quv dasturlariga kirishni ta'minlaydigan elektron axborot va ta'lim muhitini, fanlarning ish dasturlari (modullar), amaliyot, elektron kutubxona tizimlari va elektron ta'lim resurslari nashrlari, ish dasturlarida ko'rsatilganidek, o'quv jarayonining borishini qayd etish, oraliq sertifikatlash natijalari va asosiy ta'lim dasturini o'zlashtirish natijalari, barcha turdagi darslarni o'tkazish, o'quv natijalarini baholash tartibini yaratishga majbur qiladi va bu masofaviy o'qitish texnologiyalaridan foydalangan holda ta'minlanadi.

Zamonaviy qonunchilik bazasi ta'lim tashkilotiga ta'lim dasturlarini amalga oshirish yo'llarini tanlash imkoniyatini beradi, klassik va elektron usullarning kombinatsiyasiga ruxsat beriladi, shuningdek, ikkala usuldan ham sof shaklda foydalanish mumkin, ammo elektron ta'limga nisbatan ma'lum cheklavlar bor, chunki faqat masofaviy o'qitish usulidan foydalanish mumkin bo'lmagan mutaxassisliklar ro'yxati mavjud. Bu yerda biz professional ta'lim bilan taqqoslashimiz mumkin, chunki ushbu ta'lim darajasi uchun elektron ta'limni sof shaklda ishlatishda ham ma'lum cheklavlar mavjud.

Ta'limni raqamlashtirish kontekstida onlayn kurslarning huquqiy maqomi va huquqiy tartibga solish asoslarini aniqlash alohida qiziqish uyg'otadi, chunki ular hozirda ko'plab universitetlarning ta'lim dasturlariga faol kiritilmoqda. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, onlayn kurslardan foydalanishga jalb qilingan talabalar soni 7 yilda 2016 million kishini tashkil etdi [3]. 2019-yilda faqat Coursera raqamli platformasidan foydalanuvchilar soni 40 million kishini tashkil etdi, bu onlayn kurslar auditoriyasining 5 barobardan ko'proq o'sishini ko'rsatadi.

Shunga ko'ra, onlayn kurslarni huquqiy tartibga solishni aniqlashtirish kerak. Qonunchilik darajasida birinchi marta "onlayn kurs" atamasi elektron ta'lim tartibida qayd etildi va ushbu qonunga binoan onlayn kurslar, birinchi navbatda, o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish usuli hisoblandi. Ikkinchidan, bu aslida elektron kurs mustaqil ta'lim dasturi, chunki onlayn kurslarga kirish u cheksiz ko'p foydalanuvchilar tomonidan internet orqali amalga oshiriladi. Ya'ni onlayn kurs – bu zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishga asoslangan va tizimlashtirilgan elektron ta'lim va boshqarish vositalari asosida uslubiy va tizimli ravishda qurilgan mustaqil va avtonom o'quv bo'linmasini ifodalovchi o'quv kursi.

Onlayn kurslarni aniqlashga ikkinchi yondashuv nafaqat mamlakatimizda, balki chet ellarda ham keng tarqalgan, aynan shu ta'rif oliy ta'lim sharoitida onlayn kurslarni zamonaviy qo'llashning mohiyatini aniq ochib beradi. Ya'ni onlayn kurs – bu oliy yoki professional ta'lim o'quv dasturiga kirmaydigan, talabalar tashabbusi bilan, shu jumladan, ta'lim tashkilotidan tashqarida o'zlashtirilgan mustaqil bilimdir.

Onlayn kurslar natijalariga ko'ra, ta'lim dasturini tugatganligini tasdiqlovchi sertifikat olish mumkin. Shu munosabat bilan, talabalar tomonidan onlayn kurslarni o'tkazish amaliyoti deyarli o'z universitetlari hududlaridan

tashqarida tarqalmoqda, bu esa keyinchalik o'zlashtirilayotgan ta'lim dasturiga ma'lum fanlar bo'yicha onlayn kursni kreditlash masalasini hal qilish zarurligiga olib keladi.

Raqamlashtirishning yana bir qiziqarli jihati – ta'limda xorijiy onlayn kurslardan foydalanishning qonuniyligini ta'minlash. Bugungi kunda O'zbekiston va xorijiy universitetlar ta'lim sohasida hamkorlik qilishlari uchun harakatlar boshlangan. Talabalarga ta'lim faoliyati bilan shug'ullanadigan bir nechta tashkilotlarning, shu jumladan, xorijiy tashkilotlarning resurslaridan foydalangan holda ta'lim dasturini o'zlashtirishga ruxsat beriladi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni // "(Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 12.10.2021-y., 03/21/721/0952-son).

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktabrdagi "Raqamli O'zbekiston – 2030" [strategiyasini](#) tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6079-sonli Farmoni. (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2020 yil 12 oktabr, 40-son, 443-modd).

3. www.openbusiness.ru.

REZYUME. Maqolada oliy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalardan foydalanishning huquqiy-meyoriy asoslari, bu jarayonda onlayn kurslardan, ta'limni raqamlashtirish elementlaridan, raqamli texnologiyalardan foydalanish roli tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется важность и роль использования онлайн-курсов, элементов цифровизации образования и цифровых технологий в системе высшего образования.

SUMMARY. The article analyzes the importance and role of using online courses, elements of digitization of education, and digital technologies in the higher education system.

“TAORIFI MUSLIMIN” JURNALIDA TURKISTONDAGI ISLOHOTCHILIK JARAYONLARINING YORITILISHI

A.O.Xasanov – *tayanch doktorant*

O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti

Tayanch so'zlar: “Taorifi muslimin” jurnali, milliy matbuot, Istanbul, Turkiston tarixi, Asfandiyorxon, Buxoro

Ключевые слова: журнал «Таорифи муслимин», национальный пресса, Стамбул, история Туркестана, Исфандиярхан, Бухара.

Key words: “taorifi muslimin” journal, national press, Istanbul, History of Turkistan, Isfandiarkhan, Bukhara.

XX asr boshlari butun Sharq olamida ozodlik g'oyalari keng yoyilgan, yangi uyg'onish pallasi boshlangan davrlardan biri sifatida tarixga kirdi. Xuddi shu davrda Rossiya imperiyasi tarkibidagi musulmon xalqlari hayotida ham mustamlakachilikka qarshi kurash yo'nalishida fikriy o'zgarishlar jarayoni yanada rivojlanib bordi. 1905-1911-yillar orasida Rossiya, Turkiya, Eron kabi davlatlarda yuz bergan inqiloblar ta'sirida qaram xalqlarning ozodlik sari intilishlari kuchaydi. Xususan, Turkiston o'lkasida ham xalqni yagona maqsad ostida birlashtirib, o'z haq-huquqlari uchun ongli siyosiy kurash orqali ozodlikka chiqarish harakati shakllandi. Yangi g'oyalar va islohotchilikka da'vat ichki va tashqi davriy nashrlar orqali keng yoyilib turdi.

Rossianing mustamlakachilik siyosatini fosh qilishda 1905-yildan so'ng faoliyatini yo'lga qo'ygan milliy matbuotning hissasi beqiyos bo'ldi. Butun imperiya tarkibidagi musulmon o'lkalari qatori Turkistonda ham yangi milliy nashrlar dunyo yuzini ko'rdi. Ammo imperiya hukmron doiralari bu holdan unchalik xushlanmadi. Turkistondagi ilk milliy matbuot namunalari bo'lgan “Taraqqiy” (1906) va uning davomchisi “Xurshid” (1906) gazetalari hukmron sinf siyosatiga muxolif fikrlari uchun mustamlakachilar tomonidan yopildi. “Tujjor” (1907) gazetasida bu haqida quyidagicha yoziladi: “... o'tgan yil Ismoil Abidov, Munavvarxon Abdilrashidxonovlar “Taraqqiy” va “Xurshid” gazetalarini nashr etsalar ham hukumat hozirag'a muxolif o'lg'anlari sababli gazetalari to'xtatildi” [1]. Undan so'ng chop qilingan “Shuhrat” (1907) va “Osiyo” (1908) gazetalarini boshiga ham yuqoridagi gazetalarining kuni tushdi. Va Turkiston milliy matbuoti 1913-yilga qadar biroz muddat sukutda qoldirildi.

Rossiya mustamlakachilarning har qanday taqiqlariga qaramay turkistonli millat oydinlari uning mustamlakachilikka asoslangan siyosatini fosh qilishdan bir zum ham to'xtab turishmadi. O'z fikrlarini nafaqat o'lkadagi milliy matbuot orqali, balki Qozon, Orenburg, Ufa, Boku, Istanbul va Qobul kabi shaharlarda maslakdosh taraqqiy-

Shu munosabat bilan ta'lim sohasidagi qonunchilik bazasini sifatli isloh qilish va “Ta'lim to'g'risida”gi qonunga o'zgartirish kiritish taklif etiladi. Biz ta'lim tashkilotlarining o'zlari faoliyatida raqamli texnologiyalardan foydalanish tamoyillari to'g'risidagi qonunning alohida moddasini joriy etish, ta'lim tashkilotlarini o'quv jarayonlarida ilg'or texnologiyalarni qo'llashga majbur qilish zarurligini ta'kidlaymiz. Bu O'zbekistonning barcha oliy ta'lim muassasalarida raqamlashtirish jarayonlarini boshlashga imkon beradi, bu esa mahalliy ta'lim muassasalarining ta'lim xizmatlari bozorida raqobatbardoshligini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

parvarlari tomonidan chiqariladigan turli gazeta va jurnallar orqali ham muntazam yoyib bordilar. Butun musulmon dunyosini rus mustamlaka changalida qolgan Turkiston ahvoli bilan tanishtirishga intildilar. Usmonli imperiyasida nashr qilingan “Taorifi muslimin” jurnali bu borada alohida minbar vazifasini bajardi. Jurnal bir tomondan Turkistondagi muxbirlari orqali u yerdagi voqea-hodisalar bilan Usmonli xalqini tanishtirishga intilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan Buxoro, Samarqand, Xivadagi oz sonli taraqqiy-parvarlarning ovozig'a aylandi [10:340]. Shu sababli undagi islohotchilik va ozodlik g'oyalaridan qo'rquvga tushgan rus mustamlakachilar jurnal sahifalarini sinchiklab tekshirib bordilar [2].

Diniy, siyosiy, tarixiy, falsafiy va islom olamidan bahs etgan “Taorifi muslimin” haftalik jurnaliga 1910-yili Istanbulga ko'chib borgan tatar taraqqiyparvarlari Ahmad Tojiddin va Yoqub Kamol tomonidan asos solingan [11:394]. Abdurashid Ibrohimov uning bosh muharriri bo'lgan [3:1]. Nashriyot matbaa idorasi dastlab Istanbuldagi Marjon Ali Posho hovlisida, keyinchalik Boyazid chodirchilar ko'chasidagi idorada joylashgan. Jurnal 1910-yil 16-apreldan 1911-yil 2-fevralga qadar ikki haftada bir marta usmonli turkchasida chiqib turgan. Bir yilga yaqin muddat oralig'ida jami 32 son nashr etilib, maqolalarning asosiy yo'nalishi diniy, siyosiy, tarixiy, falsafiy va islom olami mavzularidan tarkib topgan. Qur'oni Karimning Oli Imron surasining 103-oyati “Allohning arkonini mahkam tut-sangiz, halokatdan saalanib aolasiz” hamda Huiorot surasining 13-oyati “Ey insonlar! Sizlarni bir erkak va bir ayoldan yaratdik. Bir-biringiz bilan tanishishingiz uchun, sizlarni turli xalalar va qabilalarga avirdik. Albatta, Allohga ko'ra eng hurmatligingiz gunohlardan saqlanuvchi — taqvodoringizdir...”¹ oyatlari jurnalga shior qilib olingan.

¹ Hozirda IRCICA nomi ostida faoliyat yuritayotgan Islom xalqaro madaniyat tashkiloti ham shu shior ostida ish olib boradi.

Jurnalning bosh maqsadi 1-sondagi ilk maqolada batafsil tushuntirib o'tiladi. Unda Sharqdagi butun musulmon olami yot ellar qo'ldi ezilayotgani, zulm ko'rayotgani, o'zligini yo'qatayotgani, islom olami zaif holatda ekanligi va shu sababli ularga yordam qo'lini cho'zadigan, taraqqiyot va ozodlik sari yo'l ko'rsatadigan bir vosita o'laroq ushbu jurnal nashr qilinishga ahd qilinganligi bildiriladi. Garchi jurnal islom dini g'oyalari asosida musulmonlar hayotini isloh qilishni o'zining asosiy vazifasi deb bilsa-da, muharrirlar jamoasining kelib chiqishi va Istanbul-Qozon o'rtasidagi mustahkam aloqalar sababli uning sahifalarida Rossiya musulmonlarini ozodlikka chiqarish masalasi doim ustuvorlik qilgan [13]. Uning asl faoliyat markazida Rossiya musulmonlari ozodlik harakati turgan [12:14]. Xususan, Turkistonning qaram ahvoriga achingan muallif bosh maqolasida shunday fikrlar yoziladi: *"Vaqtla nur madaniyat islomiya ufqini tutgan Movaroun-nahr bugun zulmat ichkarisindadir. Musulmonlari esa zulm haqorat ostida ingraydir. Ustlaridan odob islomiya sekin-sekin yo'qolib o'rniga Hindiston usulidagi odat majusiya, Ovro'padan kelgan madaniyat deya bilingan bir taqim gus-tohliq, safohat joy olmish. Faqat ajabo! Qaysimizning quloqlarimiz bu ahvolni eshitmoqda, ko'zlarimiz guvoh bo'lmoqda, qalblarimiz esa qonamoqda. ...Faqat maaltaas-suf bu hola osif ishtihola boqubda lison hollarina tarjimon bo'lajak, dardlarina darmon bo'lajak matbuot yo'q huk-mindadir"* [4:2]. Umuman, jurnal o'sha davrda mustamlaka zulmi ostida ezilayotgan va huquqlari poymol bo'layotgan barcha musulmon xalqlari hayotidan so'zlovchi, o'z erki, huquqi, madaniyati uchun kurashishga chorlovchi, mustam-lakachilik siyosatini fosh qiluvchi vosita sifatida yuzaga kelgan edi.

"Taorifi muslimin" jurnalining maqsadlaridan yana biri Rossiyadagi musulmon turklar bilan Usmonli turklar yagona ittifoqqa birlashtirish maqsadini ham ko'zlagan [10:28].

Tadqiqot jarayonida jurnalda e'lon qilingan Turkiston tarixiga oid jami 20 ta maqola aniqlandi. Ushbu maqolalarning 3 tasi Turkiston general-gubernatorligi, 4 tasi Xiva xonligi va 13 tasi Buxoro amirligi tarixiga oid bo'lib, aksariyat maqolalarning muallifi ko'rsatilmagan.

Turkiston tarixi bilan bog'liq ilk maqola jurnalning 1910-yil 2-sonida "Buxoro tahlikada..." nomi bilan chop qilinadi. Unda 1910-yili Buxoroga Rossiya imperiyasidan 2 marta tekshiruv komissiyasi kelib, Buxoro hududidagi yer-larni hisoblab chiqqani, aholi soni va xazinaga tushadigan daromadlar haqida mahalliy ma'murlardan ma'lumotlar olganligi, ammo bu 1873-yili Rossiya bilan imzolangan shartnomaga zid ekanligi haqida so'z boradi. Maqolaning bosh g'oyasi rus komissiyasining faoliyati mazmun-mohiyatiga qaratilib, bu holat Buxoro davlatining ichki mustaqilligiga barham berish yo'lidagi hatti-harakat sifatida baholanadi. Shuningdek, Rossiyadan kelgan tekshiruv komissiyasi raisi (*senator Palen nazarda tutilgan – A. X.*) Buxoro qushbegisi orqali Buxoro mufitylaridan domla Ikrom bilan suhbat o'tkazish uchun uni o'z huzuriga chorlaganligi ham yozilgan. Lekin, domla Ikrom bu holat mutaassiblar tomonidan noto'g'ri talqin qilinishi mum-kinligini nazarda tutib unga rozi bo'lmagan [5:29-30]. Shunda rus ma'murini o'zi domla Ikrom uyiga tashrif buyurib, u bilan suhbat qurgan va undan mamnun ekanligini izhor qilgan. Bundan ko'rinadiki, domla Ikrom o'z nufuzi, aqli va ochiq fikrga egaligi bilan nafaqat Buxoro, balki butun Turkiston mintaqasida tanilgan shaxslardan biri bo'lgan. Rus mustamlakachilari domla Ikromni milliy islohotchilik harakatining yetakchisi deb bilgan. Shuning uchun Buxoroga yuborilgan rus komissiyasi zimmasiga u bilan suhbat o'tkazib, uning yaxshilab "tekshirish" vazifasi yuklatilgan.

Jurnalning 25-sonida esa "Buxoroli Abdurauf" taxallusi ostida Fitratning fors tilidagi *"Buxoro vaziri Nasrullo biy parvonachi afandi hazratlariga ochiq maktub"* [6:10]

nomli maqolasi nashr qilingan. Unda o'zi kabi islohot tarafdorlari nomidan "yangi tartiblarga ehtiyojlari borligi", "mamlakat idorasidagi xatolar tufayli o'lka taraqqiyotdan orqada qolib, xarob bo'layotgani", "qo'shbegini islohot tarafdori bo'lgan kishi sifatida ko'rishlarini va undan bu yo'lda xizmat qilishini umid qilayotganlari" ochiq maktub orqali bildirilgan. Umuman olganda, maqolada mavjud davlat tuzumini isloh qilishga qaratilgan chaqiriqlar asosiy o'rinni egallagan.

Xiva xonligi tarixiga oid maqolalarning dastlabkisi jurnalning 1910-yilgi 22-sonida mavjud. *"Xiva va islohot"* nomli ilk maqolada Muhammad Rahimxon II vafotidan keyin Xivada amalga oshirilgan islohotlar haqida hikoya qilinadi [7:359-360]. Isfandiyorxonning taxtga chiqishi davlat boshqaruv hayotida ijobiy o'zgarishlarga sabab bo'lgani alohida ta'kidlanadi. Xonning maorif, soliq, davlat boshqaruvi va ijtimoiy islohotlarga kirishgani haqida ma'lumotlar keltiriladi. Ayni paytda, bu islohotlar davomli bo'lsa, *"Xivaning Movarounnahrda mumtoz bir mamlakatga aylanishi"* ta'kidlanadi. Lekin, islohotlar davomiga ruslar yo'l bermasligi masalasiga to'xtalgan muallif o'z so'zlarini quyidagi jumlar bilan tugatadi: *"Faqat ajabo! u manhus murdor siyosat bunga yo'l berajakmi? Ishta bizlari eng ziyoda dushindiran nuqta burasidir. Qo'rqiyrizki, go'stardiklari shu asir hayot insoniyat va madaniyata xidmat edan ruslar tarafidan istiqloklarina yapilajaq bir suiqasdila natijalanmasun..."*.

Jurnalning yana bir sonida esa Isfandiyorxonning 1910-yilgi Islohot farmoni so'zma-so'z ko'chirib nashr qilinadi [8:375]. Yangi islohotlar o'tkazayotgani uchun Isfandiyorxonga *"...xon hazratlari g'oyat sof va buyuk yurakli, qalbinda millatning rafoh va saodatina chalishmoqdan boshqa bir amal dashimayan oliyanob vatanparvar bir hukmdor muhtaramdir"*, deb ta'rif beriladi [9:26].

Shuningdek, o'rganishlar natijasida jurnalning jami 32 sonida Turkiston mintaqasi tarixiga oid quyidagi maqolalar aniqlandi:

T/r	Maqola nomi	Muallifi	Chiqqan sana, soni va beti
1	Buxoro holi tahlikada...	Muallifi noma'lum	1910-yil 29-aprel, 2-son, 29-bet.
2	Buxoro holi tahlikada...	Muallifi noma'lum	1910-yil 13-may, 3-son, 47-bet.
3	Buxoroda xafiya usuli	Muallifi noma'lum	1910-yil 27-may, 4-son, 69-bet.
4	Buxorodan mak-tub	Abdulloh	1910-yil 8-iyul, 7-son, 119-bet.
5	Buxoro maktubi	Muallifi noma'lum	1910-yil 5-avgust, 9-son, 151-bet.
6	Buxorodan olgan bir varaqamiz	Muallifi noma'lum	1910-yil 27-avgust, 11-son, 183-bet.
7	Xivadan maktub (Hoja Xorazmning holati hozirasi)	Mulla Berdiquq Qori Mahmud	1910-yil 30-sentabr, 16-son, 260-bet.
8	Xiva va islohot	Shoh Ahmad	1910-yil 18-noyabr, 22-son, 359-bet.
9	Xiva xoni Isfandiyorxon tarafidan chiqaril-gan Farmoni oliy		1910-yil 25-noyabr, 23-son, 375-bet.
10	Buxoro vaziri Nasrullobiy par-vonachi afandi hazratlariga ochiq maktub	Buxoroli Abdurauf	1910-yil 8-dekabr, 25-son, 10-bet.
11	Xivada maktablar islohi	Shoh Ahmad	1910-yil 23-dekabr, 26-son, 26-bet.

12	Buxoro amiri Abdulahadxon hazratlarini vafoti munosabati ila	Abdurashid Ibrohim	1911-yil 12-yanvar, 29-son, 65-bet
13	Buxorodan maktub	Muallifi noma'lum	1911-yil 12-yanvar, 29-son, 73-bet
14	Buxoroda ijroot	Ahmad Tojiddin	1911-yil 12-yanvar, 29-son, 75-bet
15	Buxoro xoniya jadidi	Muallifi noma'lum	1911-yil 12-yanvar, 29-son, 79-bet
16	Buxoroda yong'in	Muallifi noma'lum	1911-yil 12-yanvar, 29-son, 79-bet
17	Turkiston falokat zodagoni	Ahmad Tojiddin	1911-yil 26-yanvar, 31-son, 101-bet
18	Buxoroda yangi amir	Sherik	1911-yil 26-yanvar, 31-son, 107-bet
19	Turkistonda safolat	Muallifi noma'lum	1911-yil 26-yanvar, 31-son, 109-bet
20	Turkiston zilzilasi uchun	Muallifi noma'lum	1911-yil 2-fevral, 32-son, 127-bet.

Turkiston mintaqasiga oid yuqoridagi maqolalarning aksariyat qismida asosan davlat hokimiyatining siyosiy ahvoli, hukmdorlarning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va

madaniy sohalarida yuritayotgan siyosati tahlil va tanqid qilinadi. Rossiyaning Turkiston o'lkasida olib borayotgan mustamlakachilik siyosatining asl mohiyati ochib beriladi. Buxoro va Xiva hukmdorlari rus mustamlakachilik siyosatining mazmun-mohiyatini to'la anglagan holda mutlaq istiqbolga erishish chora-tadbirlarini ko'rishga da'vat qilinadi.

Yuqoridagi ma'lumotlardan xulosa qilinsa:

"Taorifi musulimin" jurnali turkistonli oydin fikrli kishilar uchun senzura dan holi minbar vazifasini bajardi;

Usmonli davlati va xalqini Turkistondagi rus mustamlakachilik siyosati bilan tanishtirib bordi. Turkiy xalqlar do'stligi g'oyasini yoyishga intildi;

Butun Rossiya imperiyasi, shu jumladan, Turkistondagi ozodlik g'oyalarini yoyishga katta e'tibor qaratdi. O'z sahifalarida Turkiston, Buxoro va Xiva mintaqalaridagi qoloq va mustamlakachilik siyosiy boshqaruvni ayovsiz tanqid qildi. Hukmdorlarni yangi islohotlar o'tkazishga dav'at etdi. Islohotchilik harakatini qo'llab-quvvatladi.

Binobarin, unda o'z ifodasini topgan ma'lumotlar Turkiston mintaqasi tarixining kemtik sahifalarini to'ldirishda muhim manba o'laroq qimmatli ahamiyat kasb eta oladi.

Adabiyotlar

1. Matbuot olami yoki sababi ta'sis g'azeta (Tujjor). / "Tujjor" 1907-yil, 21-avgust.
2. O'zbekiston Milliy arxivi. I-461-fond. 728-ish.
3. "Taorifi musulimin" jurnali. 1910-yil 16-aprel. 1-son.
4. Maqsad. // "Taorifi musulimin" jurnali. 1910-yil 16-aprel. 1-son.
5. Buxoro tahlkada... // "Taorifi musulimin" jurnali. 1910-yil 29-aprel. 2-son.
6. Buxoroli Abdurauf. Buxoro vaziri Nasrullobiy parvonachi afandi hazratlariga ochiq maktub // 1910-yil 8-dekabr. 25-son.
7. Shoh Ahmad. Xiva va islohot. // "Taorifi musulimin" jurnali. 1910-yil 18-noyabr. 22-son.
8. Xiva xoni Isfandiyorxon tarafidan chiqarilgan Farmoni oliy. // "Taorifi musulimin" jurnali. 1910-yil 25-noyabr. 23-son.
9. Shoh Ahmad. Xivada maktablar islohoti. // "Taorifi musulimin" jurnali. 1910-yil 23-dekabr. 26-son.
10. Ahmet Kanlidere. Idil-Ural ve Turkistan'da fikir hareketlari: Dini islahçilik ve ceditçilik. -Istanbul: 2021.
11. Istanbul kütüphaneleri arap harfli süreli yayınlar toplu kataloğu (1828-1928). -Istanbul: 1986.
12. Sevdä Özkaya. Meşrutiyet dönemi basınından örneklerle Türkistan. -Istanbul: 2016.
13. Qarang: <https://katalog.idp.org.tr/dergiler/60/tearuf-i-muslimin>

REZYUME. Ushbu maqolada XX asr boshlarida Turkiyada nashr qilingan "Taorifi musulimin" jurnali haqida ma'lumot beriladi. Jurnal sahifalarida yoritilgan Turkiston tarixi bilan bog'liq maqolalar tahlil qilinib, ularning mazmun-mohiyati va ko'lami ochib beriladi. Jurnal Turkistonning siyosiy, ijtimoiy va madaniy tarixi bo'yicha qimmatli manba ekanligi asoslanadi.

РЕЗЮМЕ. В статье даётся краткая информация о журнале «Таорифи Муслимин», который издавался в Турции в начале XX века. Анализируются опубликованные в журнале статьи по истории Туркестана, раскрывается их статистика и содержание. Показано, что журнал является важным источником для изучения политической, социальной и культурной истории Туркестана.

SUMMARY. This article gives us a brief information about the journal "Taorifi Muslimin" which was published in Turkey at the beginning of the 20th century. Published articles in the journal are based on the history of Turkestan are analyzed and their statistics and content are here in revealed. This has shown that the journal is an important source for studying the political, social and cultural history of Turkestan.

UDK 221(2024)

DEVELOPMENT OF THE BASICS OF FINGERING TECHNIQUE IN THE PIANO STYLE OF G.DEMESINOV'S MUSIC

G.I.Hojametova - PhD. professor

Nukus branch of the State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan

Tayanch so'zlar: musiqa, fortepiano, partiya, ovoz, solist, sikl, tokkatina, nokturn.

Ключевые слова: музыка, фортепиано, партия, звук, солист, цикл, токкатина, ноктюрн.

Key words: music, piano, part, sound, soloist, cycle, toccatina, nocturne.

He created many works in all musical genres from symphony to song. These include symphonic works, works for chorus with symphony orchestra and arrangements of Karakalpak songs for voice and folk orchestra, a cycle of piano pieces for youth, chamber instrumental works, romances and songs. Being an innovator in many genres of professional academic music, the composer always strived to maximize the realization of his ideas and designs. According to musicologist, a member of the Union of Composers of Karakalpakstan D.Khudaibergenova "In the basis of all his works there is an original, creative thought, deep national origin" [1:31-33].

Honored Art Worker of Karakalpakstan, laureate of the Berdakh State Prize, composer and conductor Gaip Demesinov occupies one of the most honorable places among composers and art workers of the twentieth century. His contribution to the treasury of Karakalpak music and

his influence on the development of musical creativity of the country are exceptionally important. G. Demesinov is a composer who came to the musical art in the early 70s of the XX century. Gaip Demesinov's compositional work is multifaceted.

From an interview with the composer: "I was born in Karakalpakstan, in Kungrad. I know the language, culture, traditions, customs of the people and I cannot imagine myself outside of Karakalpak music. My first symphony is dedicated to the establishment of Soviet power in Karakalpakstan. Its first movement is called "Komsomolists". The second symphony "Bozatau" is about the historical past of the people, the ancient land of the Karakalpaks.

The piano concerti utilize the intonation and harmonic structure of instrumental melodies of the Karakalpak people. This principle is preserved in the Prelude and Fugue

for Symphony Orchestra. Besides, there are compositions of chamber-instrumental genre and vocal works. I consider it my duty to write music for the people on whose land I was born and grew up" from the interview with the composer [2:106].

After graduating from the conservatory, he attracted the attention of the musical community with his bright multi-genre works imbued with Karakalpak folk tunes and soon achieved recognition by the people. In 1973 he became a member of the Union of Composers of Uzbekistan.

In order to develop modern musical creativity in Karakalpakstan, he worked hard: he created, taught, directed an orchestra, processed and propagandized folk music. Despite the fact that he lived a short life, he left a great trace in the history of music of the country.

The fusion of man and nature expressed in the Nocturnes requires the performer to immerse himself in the world of spiritual life of the romantic soul of an artist who perceives reality poetically. The piano works of Gaip Demesinov, represented mainly by works of small form, are characterized by a bright and original style, the comprehension of which by the performer reveals fascinating creative tasks. The Toccata, which embodies images of will, energy and action, is indicative in this respect. The feeling of a huge intonational growth, rhythmic assertiveness, combined with the peculiar character of the work, prophesize the performer's artistic persuasiveness and impression in conveying the style of G.Demesinov's music.

The speed and accuracy of the motor reaction to the text being read depends to a great extent on the fingering technique, i.e. the ability to quickly select the most convenient fingering for a given situation, brought to automaticity. The development of auditory perceptions is constantly ahead of learning to read sheet music: elements of rhythm, melody, and harmony that are new to the child are mastered first by hearing and only then in musical notation. The rhythmic element of the recording is mastered first; rhythmoslogues are applied; the motor reaction is developed in the process of reproduction of ostinato rhythmic figures by musical notation [1:78].

The pitch element of the recording is introduced immediately in the form of intonation turns consisting of two or three sounds. The image of the minor tertia becomes a graphic familiar-symbol of this intonation, causing a clear sound image and accurate motor response. It is necessary to pay attention to the formation of complex perception of the musical text.

Along with the development of auditory perceptions, free movement of the hands on the keyboard without the aid of visual control is fostered. Fingering exercises help to develop a quick and accurate reaction of the fingers to the note pattern. Work on the formation of piano playing skills should by no means be limited to the initial stage of training. This process should be continued throughout the entire period of study at the music school. The ability to quickly and freely play notes will open before young musicians wide opportunities to familiarize themselves with the richest musical literature [2:132-134].

The result of these lessons should be the need to learn new things, to constantly make music. The mastering of musical notation takes place in the process of active music-making: singing, picking by ear, transposing, improvising, composing, etc. The student's auditory, visual and motor memory gradually accumulates typical textural, rhythmic and melodic forms characteristic of various styles of piano music. It is known that fingering is based on certain general rules, on well-learned formulas, on the progressive movement of the fingers. "Typical fingering of the original formulas of piano technique - scales, passages, double notes and chords - must enter the student's blood, otherwise the situation can reach anarchy with the choice of random fingering" [3:52].

The development of the basics of fingering technique is closely connected with the formation of sensitive orientation on the keyboard of the hands: mastering a singing, smooth legato, achieving a clear articulation of the fingers. Fingering exercises give the best results only when they are used simultaneously with work on mastering the keyboard using the "blind" method. This method is introduced during the period of familiarization with rhythm recording - approximately at the beginning of the second month of study.

Piano music, just like a score, should be read, first of all, vertically. The skill of such reading can be developed by the following exercises:

1) playing a sequence of chords in the form of harmonic figures, starting from the bass;

2) we play these figurations as consonances [4:102].

Such exercises form the ability to quickly determine the harmonic logic in the accompaniment based on broken chords. The main condition for rapid horizontal reading is the ability to quickly divide the text into syntactic units.

The initial phenomenon that tells us about the division of music is repetitions within a form. In this case, metrorhythmic similarity plays the most important role. Another less unambiguous indication of the division of music is the long durations that delay movement (resting points).

It is necessary for a coherent performance - each beat is prepared in the process of continuous movement. Continuity, without which there can be no coherent and expressive performance by notes, is possible only if the performer has at least a rough idea of the nearest continuation of the text in advance. "Reading from the sheet is to a large extent reduced to anticipation, as you can see by analyzing your reading of books." (I. Hoffmann) [5:221].

The possibility of "anticipating" the continuation of the text depends on:

1. The degree of complexity of the text (objective factor) - for example, it is easier to read classical style works - this is explained by the "transparency" of the texture, a high degree of orderliness of the elements of this style.

2. The volume of so-called "formulas" (textural, rhythmic, melodic) accumulated in the student's memory (subjective factor). That is, in order to easily reproduce the musical text, it is necessary to accumulate in the visual, auditory and motor memory a sufficient stock of "typical turns" of piano music [6:90].

To form and develop this skill:

1. The teacher stimulates the accumulation of stable models or "formulas" in the student's consciousness (horizontal - scales, arpeggios; vertical - intervals, chords)

2. The teacher works on overcoming the inertness of the student's thinking, achieves long concentration of attention and continuity of thinking. (this is facilitated by playing in an ensemble with the teacher light pieces, where the student's part is extremely simple melodically and rhythmically, and the teacher's part is an even pulsation, replacing the student's score) [7:46-47].

The fusion of man and nature expressed in the Nocturnes requires the performer to immerse himself in the world of spiritual life of the romantic soul of an artist who perceives reality poetically.

Comprehension of Demesinov's piano style will allow the pianist to see and hear the world of his music - deliberately original and modern. Gaip Demesinov's works are performed by the Philharmonic Symphony Orchestra and the Karakalpakstan State TV and Radio Orchestra. The composer's chamber-instrumental works are used as teaching and methodological material in the repertoire of children's music schools, at various competitions for young performers and festivals. These works can be used to successfully form the intonational thinking of musicians in reliance on national musical traditions. The works differ

from each other by a variety of style features, figurative structure, texture, writing technique, but each of them contains a grain of ethnos mentality. Gaip Demesinov's works are set out in such a way that they take into account practically all the possibilities of the playing performing apparatus. Deep comprehension and organic perception of folklore artistic and expressive means allows the composer to saturate the musical fabric of his works with developed melodic structures characteristic of Karakalpak folk song and instrumental art [8:143].

National characteristics are also manifested in rhythmic and harmonic forms.

The music of G. Demesinov is characterized by dynamic development of the theme, polyphonization of the texture, epicism of expression, and cantilena. The use of such a wide range of expressive means forms the composer's compositional style, intonational and harmonic originality, national characteristic of his works. With all the complexity and versatility of the musical architectonics, the emotional openness and wisdom of philosophical generalizations conquer with artistic power.

References

1. Abrosimova T.N. «Содержание и формы организации музыкально-образования учителей начальных школ конца XIX нач. XX в.». Author's abstract of Cand. ped. sciences: 13.00.01.
2. Azarova J.I.H. Развитие творческой индивидуальности младшего школьника в условиях семейного и общественного воспитания». Author's abstract Dis. kand. ped. nauk: 13.00.01. –M.: 1997. –С. 24.
3. Скребков С. Художественные принципы музыкальных стилей. –М.: «Музыка», 1973.
4. Рабинович Д. Исполнитель и стиль. Избранные статьи. – Вып. 1. Проблемы пианистической стилистики. –М.: Советский композитор, 1979.
5. Михайлов М. Стиль в музыке. –Л.: «Музыка», 1981.
6. Назайкинский Е. Стиль и жанр в музыке. // Учеб.пособие для студ.высш.учеб.заведений. –М.: «Владос», 2003.
7. Чинаев В. Исполнительские стили в контексте художественной культуры XVIII-XX веков (на примере фортепианного исполнительского искусства): Автореф.дис.д-ра искусствоведения. – М.: 1995.
8. Хашимова Д. Фортепианные произведения композиторов Узбекистана. Автореф. дис. канд. искусствоведения. –М.: 1985.

REZYUME. Maqolada qoraqalpog bastakori G. Demesinovning fortepiano asarlarining uslubi va janri ochib berilgan, fortepiano-ning ifodalash imkoniyatlari – temбри, dinamik ranglari, kolorit palitrasi haqida soʻz boradi. Ayniqsa, bu yerda keng nafas ohanglari bilan bir qatorda musiqaga epik hikoya, vazminlik va ulugʻvorlik baxsh etgan holda mavzularning deklomativ bayoni katta oʻrin tutadi.

РЕЗЮМЕ. В статье раскрывается стиль и жанр фортепианных произведений каракалпакского композитора Г. Демесинова, о выразительных возможностях фортепиано – его тембр, динамические краски, колористическую палитру. Особенно большую роль играет мелодии широкого дыхания и декламационное изложение тем, сообщающее музыке эпическую повествовательность, сдержанность и величавость.

SUMMARY. The article reveals the style and genre of piano works by Karakalpak composer G. Demesinov, the expressive possibilities of the piano - its timbre, dynamic colors, coloristic palette. Especially, the declamation of themes plays a great role where along with the melodies of wide breathing, giving the music epic narrative, restraint and majesty.

УДК:394

ҚАРАҚАЛПАҚ ТОЙЛАРЫНДА ӨЗ АРА ЖӘРДЕМ ДӘСТҮРИНИҢ ӘХМИЙЕТИ

Г.М.Хожаниязова – таянч докторант

*Ўзбекистан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты*

Таянч сўзлар: қарақалпоқлар, ўзаро ёрдам, никоҳ тўйи, сарпой, дастурхон очиш.

Ключевые слова: каракалпаки, взаимопомощь, свадьба, сарпа, открывать подарки.

Key words: Karakalpaks, mutual assistance, wedding, sarpai, “opening the gifts”.

Қарақалпақ халқы эсирлер даўамында түркий халықлар болған өзбек, қазақ, қырғыз, түркмен халықлары менен биргеликте турмыс кеширип, өз ара татыў жасап киятырған халықлардан бири есапланады. Бул халықлар күнделikli турмысында той хәм мерекелерди бирге атқарып, бирге ўақты хошлық етип байрамлағаны менен де, олардың той хәм мерекелеринде үрп-әдет дәстүрлери хәм қәделериндеги бир қанша парықлықты сезиўимизге болады. Эсиресе, миллий өзгешелик, үрп-әдетлердиң айырмашылығы, дәстүрлердиң сақланып қалғанлығы тойларда көзге тасланады. Мәселен, қарақалпақлардағы той мәресимлеринде халықтың өзине тән болған үрп-әдет дәстүрлери, қәделери арқалы эсирлер даўамында сақланып қалған ҳалда басқа халықлардан түптен парықланады.

Солай екен, биз бул жумысымызда қарақалпақларда той мәресимлериндеги заманагөй үрп-әдетлер хәм өз ара жәрдем мәселесиндеги айырым дәстүрлерге тоқталыўды мақсет еттик.

Бүгинги күндеги қарақалпақ тойлары бир неше баскышлардан ибарат болып, олардың хәр бири өзине тән мәресим хәм үрп-әдетлерге бай. Оларға әмел етиў болса, үлкен материаллық қәрежетти талап етеди. Бунда тийкарынан үйлениўдиң қандай усылда әмелге асырылыўына байланысly болады. Қарақалпақларда

үйлениў еки усылда әмелге асырылады:

- биринши усылда қыз хәм жигиттиң бир-бири менен келисими тийкарында «жигит қызды алып қашып» турмыс курады. Қызды алып қашып үйлениў усылы қыз тәрептиң, хәм жигит тәрептиңде хожалық бюджетине оншелли аўырлық түспейди. Бундай жағдайда дәстүрлер, үрп-әдетлер дәмдебесиз орташа өткериледи. Бул жерде соны да айрықша атап өтиў орынлы, жаслар үйленип, турмыс курады, шаңарақ бюджетиниң кескин жетиспеўшилигине ушырап өзлериниң жақын хәм өзлерине қарағанда сәл курғынырақ туратуғын дайысы яки туўысқан ағасының үйине қыз алып қашып барып үйленетуғын болған. Бунда сол күнги күтилетуғын қонақларға сарыпланатуғын қәрежетлер, болажақ келин тәрептен келетуғын «тәп берди»* ни күтиў хәм оларға сарпай*

*тәп берди- алып қашып кетилген қыздың изинен келиўши жақын ҳаяллар. 4 ямаса 6 болып келип, қыздың түскен жерин көреді, егер қыз жигитти қәлемейтуғының айтса, алып қайтады. Бирақ қызды тәп бердиге келгенлердиң алып қайтыўы кемнен-кем ушырасады. Қыз хәм жигит бир-бирин қәлеп турмыс курып атырған болса, тәп бердиге келгенлер отырып тамакланып, жигиттиң жақынлары менен танысып қайтарын-да өзлерине арналған саўғаларды алып қайтады.

беріу сыяқлы әмеллер атқарылатуғын еди. Бул хәрекетлер жигиттің сол жақын ағайини тәрәпинен жәрдем есабында әмелге асырылып, жаслардың турмыс қурыуына себепши болар еди. Информатор берген мағлыұматы бойынша: *«Қызды алып қашып үйленіу 1990-жыллардан 2005-жылларға шекем жүдә көп ушырасатуғын жағдайлар еди. Узатып алып үйленіу ямаса алдынан өтип дәстүрхан апарып болып үленіу деген сыяқлы дәстүрлер бирең сараң ушырасар еди хәм жоқтың қасында еди. Алып қашып үйленгенде де қурғынырақ (байлау туратуғын) ағасының үйине ямаса дайысының үйине апарыу үрдис еди. Сол жерде халықтың дәстүрін етип, қыз тәрәпти хабардар етип үлкен жүкти өз мойнына сол жақынлары алатуғын еди»* [6] деп көрсетеди хәм буннан туұйсканшылық қатнасықларындағы өз-ара жәрдем дәстүриниң бир түрін көрийимизге болады.

Усы орында изертлеуши, М.О.Косвенниң пикирине көре, *келинди урлау* дәстүри матриархатқа тән емес. Жәмийет патриархал жәмәет формасына өтилгенинен кейин матриархат дәуиринде орнатылған тәртипти бузбау ушын қыз қәлеседі, қәлемеседі қашып кетіуіге мәжбүр болған [2:134-136]. Хәр қандай жағдайда да *«қыз алып қашыу»* дәстүри илажсызлықтан әмелге асырылған. Усындай *«қызды алып қашып»* үйленіу, заманағөй қарақалпақлар турмысында көбинесе, шаңарақлық жетіспеушиликтиң себебинен усы формада үйленіу жағдайлары ушырасады [1].

Солай етип, үйленіу тойы жигиттің шаңарақ бюджеті жағдайынан келип шығып, ағайин-туұйскан хәм жақынлары менен ойласылған түрде бериледи. Тойға шекем жигиттің үйинде *«келиншекке шашыу»* (жигит қызды алып қашып келген күни берилетуғын мереке, шама менен үлкен хожалықларда 70-80, орташа хожалықларда 40-50 адам қонаққа шақырылады) берилип жигиттің үйленгенлиги ағайин-туұйскан, ауыл арасында жәрияланады.

-екинши усылда жигит хәм қыздың бир-бирине ыразылығы тийкарында елдің алдында ата-анасының *«ақ пәтиясын»* алып *«айттырып алып»* той береді. Қызды узатып алып үйленіу дәстүринде көплеген жағдайларда қоңсы халықтарымыздың тәсири хәм оларға еликлеу сезиледи. Себеби, қызды айттырып барғандағы себетлер, *(себетлер хәр түрлі кондитер өнімлері, қыз ушын арнаулы торт, нан өнімлері салынған арнаулы себет, мийуе өнімлері салынған арнаулы себет хәм ақ тауарға оралған қәделік дәстүрханнан ибарат болады)* саушылық мәресимлериниң усындай дәбдебеге толылығы, пәтия тойларындағы дәстүрлердің көпшилигинде қоңсы өзбек халқының айырым элементлериниң тәсири көзге тасланады.

Бүгінгі күнде қарақалпақлар турмысында усындай жүдә үлкен дәбдебели, үлкен қәрежет талап етіуши тойлар дәстүрге айланып бармақта. Усы әмеллерді атқарыу ушында, қарақалпақлар жәрдем беріудің жаңа усылларын, көринислерин пайда етип, турмыста қолланып атыр.

Айттырып алып үйленіу үлкен қәрежет талап етіуши, дәбдебели той болғанлықтан оннан көбинесе қалалы жерлерде, қурғын, жасау шараяты жақсы болған шаңарақлар пайдаланады.

Қыз тәрәп узатылатуғын қыздың мәусимлик кийим-кеншеги, аяқ-кийиминен баслап таза хожалық ушын керекли болған затларды беріуіге хәрекет етеді.

Қыздың узатылатуғын күни болса, үлкен дәбдебе менен белгили қосықшыларды шақырып халық қосықтарынан болған *«хәужар»*, *«қыз сыңсыуы»* сыяқлы қосықлар менен жигиттің үйине узатылады. Ал, жигит тәрәп болса, қыздың үйине саушылыққа барыудан баслап көп қәрежетлер сарыплайды: қыздың қалың малын төлеу, үйленіу тойын өткеріу, қонақларды күтиу хәм басқада қәрежетлер. Себеби, үйленіу тойының өзі қалалы жерлерде еки басқышқа бөлинеді бет ашар тойы (мусулман тойы ямаса күндизги той) хәм жаслар тойы. Ауыллық жерлерде жасаушы, бардамлы шаңарақларда болса, қызды бир күн узатып алып келип бет ашар, мусулман тойын өткереді, екинши күни, жаслар тойын береді, оннан кейин қәлеуине бола хәр түрлі спорт жарысларын шөлкемлестиреди: *«ат шабар»*, *«қошқар урыстырмақ»*, *«қораз төбелестириу»*, *«палуанлар гүресі»*, *«арқан тартыспақ»* х.т.б. Булардың хәр қайсысында жеңімпазларға арнаулы сауғалар береді. (Мысалы, 1-орын түіе, 2-орынға ат, 3-орынға қара мал дегендей. Дала жазыуларында Бозатау, Қанлықөл районларында бақланды.).

Бул көрсетилген әмеллер ең ирилери болып, олардың ишинде жәнәде қәрежет талап етіуши майда дәстүрлер де сақланып қалған. Әсиресе, қарақалпақ хаял-қызлары турмысында той хәм мәресимлерде сауға алмаслау дәстүри кең орын алған. Бундағы сауға тийкарынан тауар, орамал, ерлер шапаны ең тийкаргысы есапланады. Тауар, орамалдарды сауға есабында, бир жағынан жәрдем есабында апарады. Тойға келиушилер жақсы көйлеклик тауарды *қутлы болсын тойларыңыз* деген мақсетте апарса, орнына орташа көйлеклик тауар ямаса орамал қайтарылады. Бунда сиздиде усындай *жақсы тойларға жеткерсин* деген мәнисте бериледи. Ал, туұйскан, жақынлары тәрәпинен апарылған тауарлардың орнына хеш нәрсе қайтарылмайды. Бирақ, тойда алып барылатуғын сауғалар көбинше социаллық қарыздарлықты келтирип шығарады [5:16]. Олар тәрәпинен алып келинген нәрселер жәрдем есабында қабыл етиледі. Тойға алып келинген хәм өз ара алмасылған тауар, орамал, шапанлар болып атырған тойда таза қудаларды *(қыз тәрәптен келетуғын қонақларды)* сарпайлау *(сауға есабында беріу)* ушын қолланылады.

Бул көрсетилген хәр бир әмеллер тийкарында, өз ара жәрдем беріу дәстүри аркалы, өз ара сауға алмаслау процесинде бақлауымызға болады. Изертлеуши Сентия Вернер: Социаллық зат алмаслау теориялары өз-ара қатнасықларды түсиніу ушын сауға, жақсылық, миймандослық алмаслау моделлерин береді. Усы теорияларға көре, алыушы өз беріушисине алған затын әдалатлы қайтарыуға мораллық жақтан мәжбүр, бирақ бул қайтарыудың шәртлери алдыннан келисилмейтуғынлығын атап көрсетеди [4:597-612]. Хәқыйқатында да, қарақалпақ тойларындағы туұйсканлар, дослар, қоңсылар арасында өз ара усынылатуғын жәрдем, ұақыт өтиуи менен қайтарылатуғын жәрдемлерден есапланады. Ал, бул жәрдемнің әхмийетли тәрәпи, сауға алмаслау теориясы

*сарпай-қарақалпақларда қандайда бир мүнәсибет пенен өз-ара сауға алмаслау. Оның тийкаргы көриниси тойларда, куда шақырыспаларда көзге тасланады. Тийкарынан хаяллар ушын тауар, орамал, жемпир берилсе, ер адамларға шапан, костюм шалбар, ерлер көйлеги сауға есабында той ийелерине бериледи.

инсанның социаллығын, адамлардың бирлигине тийкарланған жәмийеттің ишки дүзилесін қәлиплестириў механизмлерин түсиниў ушын гилт береді [3:1-29].

«Қыз узатыў» тойында, қыздың жүгин, керек әнжамларын ағайин-туўысқан, жақын досларының көмеги менен тайынлаў бүгинги күнде үрдис болған. Қыздың жүгине заманагөй үскенелерди, телевизор, кир машина, пылесос, духовка, микро толқынлы ысытыў печи, гилем сыякли ири қәрежетли затларын ағайин-туўысқан жәрдем есабында я қаржылай, яки дүкәннан сатып әкелип берип өз ара жәрдемін береді. Усы орында информатордың мағлыұмат бериўинше: «Жақында қыз узатып той бердим. Туўысқан инилерим биригип қаржылай той алдыннан жәрдем етти. Бийкешлерим болса, қызымның жүгиниң ири әнжамларын әкелип берип өзлериниң жәрдемин көрсетти. Досларым болса, сандыққа (аршаға) салынатугын кесе шәйнек, азлы кем ири кийимлерине жәрдем етти» деп көрсетеді [7].

Турмыс қурыўдың-үшиншиси, тәғдир себепли, жеңгешилиқ* тийкарында турмыс қурыўы (бунда, турмыс қурғанлар қандайдур келиспеушилиқ тийкарында ажырасып кеткенлер, яки жубайының қайтыс болып қалыўы менен жалғыз қалғанларды жеңгешилиқ етиўишлер тәрәпинен олардың басын қосыўы)-деп алынып, бунда тийкарынан анасыз қалған балаларды аналы етиў, ийесиз қалған ошаққа ийелик етиў сыяқлы жақсылық ислерди ислеў ушын хәрәкет етиледі. Бул той жүдә дәбдебели болмастан, жақын ағайин-туўысқанлар арасында әмелге асырылып, елге мәлим етиледі.

Жигит тәрәпте «үлкен той» басланғаннан кейин, жигиттің үйине қыз тәрәптен қонақлар келеді. Булар-таза қудалар деп айтылады. Тойдың тийкаргы қонақлары болған «қуда хәм қудағай»ларды жақсылап күтип алыў хәм күтиў мәресими болады. Таза қудаларды толы дастурхан этирапына мират етеді. Әдетте, кудағайлар яғный ер адамлар 15-20 адам этирапында келеді. Олар бөлек-бөлек етип безетилген ханаларға жайғастырылады. Усы орында куда хәм кудағайларды күтетуғын толы дастурханды безетиўде Қоңырат районындағы бүгинги күннің жаңа үрдиси болған «тағара» мәселеси дыққатымызды тартты. Бунда, куда-кудағай күтип «үлкен той» берип атырған үйге, қурдаслары, дослары, сиңлиери, бийкешлери тәрәпинен «тағара» сыпатында дастурханға қойылатугын, заманагөй тағамларды (грилл, котлет, белячи, сомса, қуўырылған балық, гөшли ассортиментлер (малдың тили, қазы, таўық гөшинен рулет) сыяқлы тағамлар) асханалардан арнаўлы писиртирип әкелиў (кафе, ресторанлардың рекламалық баннерлеринде «тағараға заказ аламыз» деген арнаўлы жазыўларда бар) хәм қонсылар арасында да усы «тағара» мәселесине арнаўлы кеўил бериўине гүўа болдық. Информатор Қоңырат районы турғыны У.Ешнйазованың мағлыұмат бериўинше: «Мен өзим көшениң ҳаялларының бийимен, тойларда «тағара» апарыў бүгинлери жақсы жолға қойылып атыр. Бул жағдайға қонсыларда биригемиз. Қонсылар арасында тийкаргы өлшем етип, хәр хожалықтан 1кг гөшитиң пулын жыйнап «тағаралық» зат есабында той болып

атырған үйге жәрдем есабында беремиз. Булда «үлкен той» берип атырған үйге әдеўир жәрдем есапланады» [9] деп көрсетсе, Нөкис қаласы турғыны информатор Хожамбергенова Гүлзар апаның мағлыұмат бериўинше бундай «тағаралық» жәрдем бирең сараң, енди-енди ушырасып қиятырғанлығын, бирақ қаттыға дәбдебе емес екенлигин еске алады: «Жақында қонсымыз үлкен той берди. Сонда еки қурдасы қудағайлардың дастурханына қойыўға үлкен еки ыдыста сомса писирип әкелди. Жақын достысы бар екен, ол дастурханға таўық (грилл) писирип әкелип жәрдем етти» [8] деп көрсетеді. Бул болса, қарақалпақлар турмысында өз ара жәрдем бериўдин жаңа түрлериниң пайда болып баслағанлығын көрсетеді.

Усы куда күтиспекте қарақалпақларда жүдә әжайип дәстүрлердин бири «дастурхан ашыў», «сарпайлаў» ямаса «кийит қойыў» дәстүри болып, бүгинги күде трансформацияға ушырағаны менен өз орнын толық жойытпаған. «Сарпайлаў» ямаса «кийит қойыў» дәстүри тиккелей болажақ кудағайлар арасында шешиледі. Бул дәстүрдин тиккелей қатнасыўшыларыда ҳаяллар есаплананды.

Тойға келген кудағайлар яғный ҳаяллар, өзлери менен бирге, болажақ келиннің үйине бир себет мийўелер, бир себет мазалы кондитер өнимлери, ақ таўарға оралған дастурханда төрт нан, төрт пәтир, бетинде баўырсақ, сомса, беляши салынған дастурхан, ал және бир дастурханда, қыздың жақын туўысқанлары ушын арнаўлы исленген «есик ашты» қәдеси салынған болып, онда қыздың ата-анасы, аға-иниси, сиңлиерине аталған сарпайлар (саўғалар) салынған болады.

Дәстүр бойынша жоқарыда көрсетилген мәресимлер даўамында «дастурхан ашыў» дәстүри әмелге асырылады. Бунда, тийкарынан нан өнимлери хәм «есик ашар»ға арнаўлы исленген усы еки дастурханлар ашылады. Сол, екеўиниң бетине жақсы көйлеклик таўарлар салынады. Бул таўарлар сол дастурханды ашқан адамларға саўға сыпатында бериледи. Бундағы тийкаргы мақсет сизлерди де усындай жақсы күнлерге жеткерсин деген нийет пенен бериледи. «Дастурхан ашыў»шыны тийкарынан үйдин хаял адамы таңлайды. Көпшилиқ жағдайда, ағайинлериниң арасынан бир жасы үлкен ҳаялды хәм жақын қонсысында жасы үлкен кәйўаны хаялды таңлайды. Бул таңлаўдағы мақсет, узатылып атырылған қызға сол, апалардың жасын берсин, өнип-өссин деген нийет болады. «Қудағайдың дастурханын ашыў» дәстүрине қонсы ҳаяллар да қатнасады. Бул «дастурхан ашыў»да қонсы ҳаяллардың пайы деп арнаўлы түрде, 10 ямаса 15 дана бир тартымлық орамаллар әкелинеди хәм қонсы ҳаяллар арасында бөлисиледі. Бундағы максети, усындай жақсы күнлерге, тойларға бизлерди де жеткерсин деген түсиник бар.

Жуўмақлап айтқанымызда, қарақалпақларда той мәресимлеринде өз ара жәрдем бериў дәстүриниң орны жүдә үлкен. Әсиресе, той дәстүрлерин әмелге асырыўда ағайин-туўысқан, қонсылар, дослар тәрәпинен берилетуғын өз ара жәрдем той бериўши хожалықтың шаңарақлық бюджетине берилетуғын үлкен жәрдем есапланады. Қалаберсе, бүгинги заманагөй қарақалпақ тойларындағы новациялық жағдайлардың өзи үлкен изертлеў жумысын күтип турған темалардың бири.

* жеңге-туўысқан ямаса урыўлас ағасының ҳаялы қарақалпақларда жеңге, кише деп айтылады.

Әдебиятлар

1. Бекжанова Б. Қарақалпақ түй маросими фольклорининг тарихий-этнографик хусусиятлари (никоҳ түйи маросимлари мисолида) тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. –Нукус: 2020.
2. Косвен М.О. очерки первобытной культуры. –Москва: «Наука», 1957, -С.134-136
3. Ларкина Т.Ю., Юдин Г.Б. Теория дарообмена и формирование сообществ. // Материалы исследовательского семинара «Социология религии». 2221-7320. ПСТГУ, 2015. -С.1-29.
4. Werner Cynthia. Household networks and the security of mutual indebtedness in rural Kazakhstan. // Central Asian Survey. (1998), 17(4), -P. 597-612.
5. Werner Cynthia. Gifts, Bribes, and Development in Post-Soviet Kazakhstan.// Human Organization, Vol.59, № 1, 2000. –P.16
6. АДЖ- Автордын дала жазыўлары - Жуманазарова Қызларгүл Мойнақ районы. 2023.
7. АДЖ Хожамбергенова Сановар. Кегейли районы, 2022.
8. АДЖ Хожамбергенова Гулзар. Нөкис қаласы, 2022.
9. АДЖ Ешниязова Улша. Қоңырат районы. 2022.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақларнинг никоҳ түйида қариндошлар, яқин дўстлар ва қўшнилар орасидаги ўзаро ёрдам аңьанаси ҳақида сўз боради. Шунингдек, қарақалпақларнинг түй маросимларидаги замонавий урф-одатлар ва ўзаро ёрдам масаласидаги баъзи аңьаналарига тўхталади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается вопрос о традиции взаимопомощи между родственниками, близкими друзьями и соседями на свадьбах каракалпаков. Также были затронуты современные обычаи свадебных церемоний и некоторые традиции, связанные с взаимопомощью у каракалпаков.

SUMMARY. The article examines the issue of the tradition of mutual assistance between relatives, close friends and neighbors at Karakalpak weddings. Modern customs of wedding ceremonies and some traditions related to mutual assistance among the Karakalpaks were also touched upon.

РОЛЬ САПАРБАЯ ПАЛВАНОВА В КАРАКАЛПАКСКОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ

А.Е.Жумабаев – преподаватель

Нукусский филиал государственной Консерватории Узбекистана

Таянч сўзлар: бастакор, дирижёр, санъат, мусикий мерос, ижод.

Ключевые слова: композитор, дирижёр, искусство, музыкальное наследие, творчество.

Key words: composer, conductor, art, musical heritage, creativity.

История Узбекистана насчитывает не одно тысячелетие и испокон веков в народе появлялись герои и ученые, мыслители и поэты, музыканты и литераторы – люди, которые творили историю нашего края и прославляли его на весь мир. Мы можем по праву гордиться нашими великими предками, внёсшими неоспоримую лепту в развитие не только нашего государства, его науки и культуры, но и мировой цивилизации. Всем известны такие имена, как Великий Тамерлан, Мирзо Улугбек, Захириддин Бабур, Алишер Навои, Абу Али ибн Сина (Авиценна), Абу Райхан Беруни, Аль-Хорезми, Аль Фараби и др. [1:6].

В ряду талантливых личностей, на востоке всегда ценились люди умеющие воспевать свой край, посредством музыки выражать любовь, чаяния народа, историю. И сейчас, в эпоху обновленного Узбекистана, в стране большое внимание уделяется памяти людей, оставивших неизгладимый след в истории, в том числе, внесших огромный вклад в развитие музыкального искусства республики.

Одним из известных и почитаемых самобытных и талантливых музыкантов Каракалпастана является композитор Сапарбай Палванов, в произведениях которого особенно ярко отражается глубокая связь с фольклором и традициями народного творчества.

Тяга к музыке у маленького Сапарбая Палванова проявилась еще в самом раннем детстве, виной чему, конечно же, являются гены прадеда - известного в Кунграде Амета-Бахсы. «Помню, я был совсем маленьким, когда отец купил патефон и три пластинки с народными песнями. Их я мог слушать целыми днями» - вспоминал позже Сапарбай Палванов.

Родившийся в Каракалпастане, будущий композитор многие годы жизни провел в Туркменистане (г.Ташауз), куда переехала их семья и где он пошел в музыкальную школу по классу баяна. Он также стал активным участником хора и школьной самодеятельности, а все известные песни и танцы быстро подбирал на слух, а позже с легкостью записывал нотами популярные мелодии, при этом совершенно не пользуясь инструментом.

Уже в юношеском возрасте делаются первые попытки сочинительства. Появляются “Вальс”, “Этюд”, а песню “Живет у нас в поселке” даже исполняют в хоре музыкального училища.

Девятиклассником Сапарбай Палванов работает музыкантом в детском саду и руководит хором в Доме пионеров. В то же время сам занимается в хоровом и драматическом коллективах под руководством А.Герасименко, а по окончании школы поступает в Ашхабадское музыкальное училище сразу на два отделения: хоровое дирижирование и баян.

Большую роль в дальнейшей судьбе Сапарбая Палванова сыграла учеба в Ленинградской государственной консерватории имени Римского-Корсакова, в классе доцента Н.В.Романовского, руководившего известным хором “Молодые рабочие” - лауреатом международных конкурсов Всемирного фестиваля молодежи. В этот период ему доводится встретиться с такими величайшими личностями, как Игорь Стравинский, Герберт фон Караян. Неизгладимое впечатление оставляют концерт духового оркестра из Мичигана и хор Роберта Шоу, мастерски исполнивших произведения итальянских, французских, немецких и американских композиторов. Часто бывал на концертах дирижера мирового класса Евгения Мравинского. Все это оказало благотворное влияние на творчество и мастерство самого Сапарбая Палванова, который, в своих воспоминаниях говорил: «Мы слушали симфонии Чайковского, Бетховена, Шостаковича, Прокофьева в исполнении симфонического оркестра под управлением Мравинского. У нас в консерватории хором руководил замечательный хормейстер, доцент А.В.Михайлов, заслуженный деятель искусств РСФСР, а методику преподавания вела профессор Е.Н.Кудрявцева – народная артистка РСФСР. Ездил мы и в Москву на празднование 100-летия Ленинградской консерватории, где с большим успехом исполнили “Патетическую ораторию” Свиридова на словах Маяковского».

Студенческие годы быстротечный и выпускник Ленинградской государственной консерватории возвращается в Ашхабад, где работает в оперном театре имени Махтумкули. Однако, встреча с дядей, повторявшего мудрые слова: “Где твои корни, там ты и должен жить и работать”, толкают его к возвращению в Каракалпастан.

Так, с 1966 года Сапарбай Палванов работает в Нукусском училище искусств имени Ж.Шамуратова на отделах хорового дирижирования и по классу баяна,

совмещающая это с работой в Государственном театре имени Станиславского.

Вскоре Сапарбай Палванов открывает хоровую капеллу в Нукусском государственном педагогическом институте, которая в 1972 году, на смотре хоров среди 39 высших учебных заведений Узбекистана, завоевала гран-при.

Незадолго до этого он становится главным дирижером Музыкального театра имени Станиславского, а спустя девять лет организует самостоятельный симфонический оркестр, первый концерт которого состоял из шести номеров. Под его управлением выходят в свет ряд интересных постановок музыкальных драм: “Гарип-ашык”, “Тикленген туу”, “Хумагуль”, “Хуждан”, “Суймегенге суйкенбе”, “Бердах”, которые заслужено завоевывают глубокую симпатию публики [2:262].

Без преувеличения можно сказать, что именно он стал инициатором создания профессионального симфонического оркестра при Государственной филармонии Каракалпакстана, выступления которого проходили в Ташкенте, Казани, на радио и телевидении. Из классики симфонический оркестр исполнял “Неоконченную симфонию” Шуберта, увертюры Бетховена “Эгмонт” и “Кориолан”, первую часть Пятой симфонии Бетховена, сюиту Грига “Пер-Гюнт”, произведения узбекских композиторов Б.Гиенко, С.Юдакова, каракалпакских - Г.Демесинова, Н.Мухамеддинова, и конечно же, самого Сапарбая Палванова. На одной из пресс-конференций, председатель театрального общества Узбекистана Б.Кариева выразила свое восхищение не только симфоническим оркестром, но обширностью репертуара, творческой деятельностью и энергией его руководителя.

Как хормейстер и главный дирижер, Сапарбай Палванов всегда принимал активное участие в подготовках и проведении Дней Культуры Каракалпакстана в Москве, Казани, Махачкале, Ташкенте и Хорезме, а к 100-летию Хамзы он ставит

оперу С.Юдакова “Проделки Майсары”, которая имела значительный успех у зрителей [3:166].

Подлинная любовь к музыке, сама атмосфера, царящая в доме Сапарбая Палванова, не могли оставить равнодушными и его детей. Три его сына решили пойти по стопам отца, посвятив себя к музыке. Так, Семен и Александр преподают музыку в Центре языковой подготовки “Прогресс”, а Рахмет работает на факультете фортепиано в государственной Консерватории Узбекистана.

Отец трех сыновей, работавший также ведущим преподавателем в Училище искусств по нескольким специальностям (по классу баяна, в оркестре баянистов – аккордеонистов, у дирижеров обучал методике преподавания сольфеджио), выпустил немало учеников, которые разъехались в разные уголки СНГ – Киев и Алматы, Москву и Тбилиси, Ташкент и районы нашей республики.

Многие дипломанты – вокалисты и дирижеры – защищали свои дипломные работы, исполняя его произведения. Особенно приятно отметить, что впервые на Международном конкурсе вокалистов в Рио де Жанейро, певцом Максетом Ходжаниязовым был исполнен романс Сапарбая Палванова “Келип кет”. Многие ведущие каракалпакские певцы, народные и заслуженные артисты Узбекистана и Каракалпакстана, такие как А.Шамуратова, Г.Ширазиева, Б.Надыров, Х.Аллаяров, К.Сержанов, З.Хожаназарова, Р.Кутекеева, М.Сапаева и др., включали и включают в свой репертуар его песни.

Следует подчеркнуть, что Сапарбай Палванов является основоположником акапельного хорового пения в Каракалпакстане. В его творческом багаже 10 музыкальных драм, около 40 хоров, огромное количество песен, книга «Пение».

Нетрудно представить сколько еще мог бы сделать этот выдающийся человек своего времени, если бы в 1998 году, в возрасте 61 года, не закончился его жизненный путь, полный славы, свершений и надежд.

Литература

1. Мирзиёев Ш.М. «Мы все вместе построим свободное, демократическое и процветающее государство Узбекистан» – Тошкент: «Ўзбекистон», 2016.
2. Nadirova A. “Qaraqalpaq muzika tariyxı”. – Tashkent: 2018.
3. Адамбаева Т. Каракалпак совет музыкасының тарихынан. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1985.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Сапарбай Палвановнинг ҳаёти ва ижодий йўлининг асосий босқичлари, бастакор ва дирижёр сифатида эришган ютуқлари баён этилган. Мақолада С.Палванов ижодий мероси, каракалпак мусикаси ва хор дирижёрлигининг ривожланиши ҳақида назарий тушунчалар берилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлены основные этапы жизненного и творческого пути Сапарбая Палванова, а также его достижения как композитора и дирижера. Статья даёт теоретическое осмысление творческого наследия С.Палванова и развитие каракалпакской музыки и хорового дирижирования.

SUMMARY. This article presents the main stages of the life and creative path of Saparbay Palvanov, as well as her achievements as a composer and conductor. The article gives a theoretical understanding of the creative heritage of S.Palvanov and the development of Karakalpak music and choral conducting.

THE ROLE OF DIGITAL TRANSFORMATION IN EDUCATION

M.Narimbetov – doctoral student

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch soʻzlar: raqamlashtirish texnologiyalari, raqamli transformatsiya, sunʼiy intellekt, IoT, mexanizmlı oʻrganish, oʻyinlashtirish.

Ключевые слова: цифровые технологии, цифровая трансформация, искусственный интеллект, IoT, машинное обучение, геймификация.

Key words: digital technologies, digital transformation, artificial intelligence, IoT, machine learning, gamification.

Today in 21st century, the use of internet and digital technologies is developing rapidly, this could be because our era is covered with digital technologies and it needs to implement them in order to modernize each sphere and achieve high results. Moreover, In the era of digital technologies, it is vital to use the forms of digital technologies in the sphere of education. This could be because the use of digital technologies improves the system of education and of course it demands to update the forms of social communication in education [6]. With the help of digital technologies, it is possible to complete the tasks or to learn

from distance. For this reason, it has pluses for people who cannot attend face-to-face forms of education or as during the time of Covid 19, it was excellent way of teaching and learning online through digital platforms. Not only in the time of spreading infectious illnesses as Covid 19 but also in the time of face to face learning, the use of digital technologies is essential in education. Therefore, as Wahab stated it is vital to use the digital technologies in education in order to improve the process of teaching and learning [5]. This is important opinion for not to stop the system of teaching and learning when the student has no chance to

attend the offline lesson but also it is an opportunity for student to learn independently through the distance. Furthermore, for developing the process of teaching and learning and curriculum, digital technologies play vital role. When the form of curriculum compared to the past decades, it is visible that there is a big difference in organization of lessons and its effectiveness. This form of teaching may help to improve student engagement. Additionally, to use the digital technologies in education is the inseparable part of educating specialists of modern era as internet, virtual technologies and social sites play vital role in using these digital technologies in the process of education [1]. The life is covered with digital technologies and the use of authenticity has been always crucial in the process of education. It is helpful to improve the use of modern technologies in education as developed countries began to use it for several reasons, for example there is a kind of form of education that when the student is not able to attend to the lesson at university, he or she has a chance to attend online as the university supports this process. In my opinion, it would be great to support this kind of process in our universities and improve the attendance of students to the lesson whether in the way of face-to-face or in distance.

Digital transformation in Education. Digital transformation in education means that implementing digital technologies in the process of teaching and learning. Today, there is a need to adopt digital technologies in education and also make the students to be able to work with these modern technologies in order to make them ready to the modern-day workplace and provide with modern life skills. Utilizing modernization of teaching methods can be the main characteristic of digital transformation in education. The key of success in using digital transformation in education is to choose the top trends of them that can improve the process of teaching and learning. Following there is information about top trends of transformation in education:

Artificial intelligence. Artificial intelligence is going to be an inseparable part of human life, it automates human activities as well as it has beneficial points in education system. In most of the developed countries as United Kingdom, United States, Germany, Japan, Singapore, Netherlands and others, artificial intelligence helps to automate administrative tasks in education. It also helps to improve the process of automating the curriculum by analyzing the students' knowledge and skills. Moreover, it can help to assess students' strong and weak points and gives a chance to work on improving students' weak points. In education system, technology is necessary in order to gain access to huge number of information. In higher education, the specialties are taught deeply and it needs to cover the information in each specialty. When artificial intelligence is used in lectures it can offer greater number of information [2]. It is vital to transfer accurate information with the help of artificial intelligence and also it helps to transfer original information.

Internet of things (IoT). IoT is a kind of system of devices that can create communication with each other in the form of sharing information. It can be cameras, robots, sensors or mobile phones. It can be useful to make the

interaction between teacher and students online or real time. IoT technologies can be included in smart classroom which are used by professors in the form of cameras, sensors, roll call system of smart classroom and it helps to conduct the courses and assess the students in effective way [3]. Moreover, IoT helps teachers to transfer the information in more accurate way to the students and for students receive it in productive manner. In the following there is information about forms of IoT.

1. Smart boards

This is excellent way of transferring information to students

2. IoT – based attendance system

It helps to regulate the attendance percentage of students

3. IoT-powered screen readers

It helps to the disability students to make the study process easier

4. Mobile phones

IoT offers to play educational games by using gadgets

Machine learning (ML)

ML has positive impact to education process as follows: with the help of ML, platforms such as Kidaptive, LiveLab, MobyMax, SchoolLinks or Carnegie Learnings are possible to use in order to complete individual learning activities independently or with the help of teachers. This type of program can help students to translate the content accurately and not expensive to use. One example of ML is that the platform of Grammarly that helps to check plagiarism and grammar mistakes.

Gamification. Gamification is as understandable from it's name, it offers games to the teaching and learning process in order to motivate students to attend to complete the tasks actively and in collaboration. This form of teaching method may attract most of inactive students to be active and in positive mood. This could be because game is considered as fun activity for everyone from youths to adults, and for every character from active to shy people. The construction of games has similarity to goal-oriented education because in games as well, there is a goal in front of players to achieve. Games include combination of events and challenges and tasks to pass in order to complete the game and reach the aim so that the activities in games can be considered as goal-oriented activities [4]. From my point of view, games may help to go up to certain level by completing engaging tasks, student has double pluses; firstly he/she improves his/her knowledge up to certain level by playing the educational game, secondly, he/she spends time happily and rises student's mood by playing the game.

Conclusion. To conclude, it is essential to modernize the system of teaching from time to time related to the development of the world, technologies and perspectives of people, their interests and beliefs. So, it is now the time of digital technologies and people fond of using them and it is showing good results in plenty of spheres. As a result, it is essential to transfer it to education system and improve this system as well. There are a lot of forms and examples of digital transformation techniques but this article includes the most effective and appropriate ones to teaching and learning process.

References

1. Санко А.М. Средства обучения в условиях цифровизации образования: учебное пособие. – Самара: Издательство Самарского университета, 2020. –С. 100.
2. Ciolacu M. et al. Education 4.0 – Fostering student's performance with machine learning methods // 2017 IEEE 23rd international symposium for design and technology in electronic packaging (SIITME). IEEE, 2017. -P. 438-443.
3. Shagrah A. Almars, A. Examining the Internet of Educational Things Adoption Using an Extended Unified Theory of Acceptance and Use of Technology. Internet Things 2022, 19, 100558. [CrossRef]
4. S. Smith-Robbins, This Game Sucks: How to Improve the Gamification of Education, Educause Review, 46 (1), 2021, pp. 58-59, retrieved on July 05, 2015 from: <https://net.educause.edu/ir/library/pdf/ERM1117.pdf>
5. Wabab, A. (2020). Online and remote learning in higher education institutes: a necessity in light of COVID-19 pandemic. Higher Education Studies, 10(3), 16-25. <https://doi.org/10.5539/hes.v10n3p16>
6. Умарова М.Х. (2020). К вопросу о цифровизации образования в Республике Узбекистан. Наука и образование сегодня, (12(59)), 42-43.

РЕЗЮМЕ. Bu maqola ta'limda raqamlashtirishni transformatsiya qilishning ahamiyati haqida ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga raqamlashtirish transformatsiyasining eng ilg'or turlari va ularning o'qitish va o'rganish jarayonidagi roli haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о важности цифровой трансформации в образовании. Кроме этого, она включает информацию о главных тенденциях цифровой трансформации и их роли в улучшении процесса преподавания и обучения.

SUMMARY. This article informs about the importance of digital transformation in education. Moreover, it includes information about top trends of digital transformation and their role in improving the process of teaching and learning.

ELEKTRON TA'LIM RESURSLARI INNOVATSION O'QITISH USULI SIFATIDA

K.E.Nurmaxanov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: elektron ta'lim resurslari, intellektual salohiyat, rivojlantirish, o'qitish vositasi, fundamental bilim, innovatsion o'qitish.

Ключевые слова: ресурсы электронного обучения, интеллектуальный потенциал, развитие, инструмент обучения, фундаментальные знания, инновационное обучение.

Key words: e-learning resources, intellectual potential, development, learning tool, fundamental knowledge, innovative learning.

Elektron ta'lim resurslari o'qitish vositasi bo'lib, uning sifatini oshirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Elektron ta'lim resurslari asosida qurilgan zamonaviy axborot ta'lim muhiti sharoitida o'quv jarayoni ishtirokchilari faoliyatining tabiatida talabalarining mustaqil, ilmiy-tadqiqot, ijodiy va samarali ishlari ulushini oshirish yo'nalishida o'zgarishlar ro'y bermoqda. O'zingizning elektron ta'lim resurslaringizni ishlab chiqish eksperimental va tadqiqot faoliyatini tashkil etishga imkon beradi-ham individual, ham guruh, jamoaviy, haqiqiy o'rganish obyektlari, ularning modellari va displeylari bilan. Bu o'quvchini o'rganilayotgan qonuniyatni mustaqil ravishda "kashf etish", intellektual salohiyat va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga olib keladigan tadqiqot usulini keng joriy etishni ta'minlaydi.

Har qanday sohada zamonaviy mutaxassisning o'ziga xos xususiyati nafaqat kasbiy faoliyatda fundamental bilimlarning mavjudligi, balki unga axborot makonida harakat qilishda yordam beradigan dasturiy vositalar to'plamiga ega bo'lish zarurati. Shunday qilib, oliy o'quv yurti o'qituvchisining vazifasi faol hayotiy pozitsiyaga ega, o'z faoliyat sohasida malakali, o'zgaruvchan sharoitlarda harakat qilish qobiliyatiga ega, professional muammolarni hal qilishga tayyor, o'z-o'zini tarbiyalash, o'zini rivojlantirish va o'zini o'zi anglashga qodir bo'lgan mutaxassisi tarbiyalashdir. Ushbu vazifani bajarishda yordam beradigan vositalar yangi axborot texnologiyalari asosida ishlaydigan va zamonaviy media muhitini shakllantirish uchun asos bo'lgan elektron resurslardir.

Multimedia tez rivojlanayotgan axborot texnologiyasidir, ular ajralib turadi: har xil turdagi ma'lumotlarni bitta dasturiy mahsulotga integratsiya qilish, Real vaqt rejimida ishlash, shuningdek, inson - kompyuter aloqasining yangi darajasi. Axborot texnologiyalari deyarli barcha an'anaviy vositalarning xususiyatlarini birlashtiradigan, axborot muhitida mavjud bo'lgan tajribadan foydalanadigan, tuzatadigan va saqlaydigan, uni almashadigan, pedagogik va axborot texnologiyalarining yutuqlarini birlashtiradigan, o'qitish xarajatlarini minimallashtiradigan elektron o'quv vositalarini yaratishga imkon beradi.

Turli xil innovatsion modellar va o'qitish usullariga o'tish sharoitida o'quv jarayonini tashkil etishning umumiy prinsiplari va yondashuvlari kollej talabalarining kasbiy va amaliy mashg'ulotlarida samaradorligini oshiradi.

Ta'limni to'liq axborotlashtirish sharoitida innovatsion texnologiyalarni joriy etish hozirgi kunda progressiv qadam hisoblanadi, o'rganish motivatsiyasini oshiradi va o'quv faoliyatini intensivlashtirishga yordam beradi. O'quv jarayoni sifatini oshirish uchun o'qituvchi o'z ishida taqdimotlar, video ma'ruzalar, videokonferensiyalar, elektron darsliklar, multimedia kabi elektron ta'lim resurslaridan foydalanishi mumkin. Bular kurs, kompyuter modellari, ta'lim portallari, masofaviy kirish ta'lim resurslari va boshqalar. Ta'lim jarayonida elektron ta'lim resurslarining har bir turi o'ziga xos vazifalarning cheklangan doirasini hal qiladi, shuning uchun ulardan an'anaviy pedagogik texnologiyalar bilan va bir-biri bilan birgalikda o'quv

jarayonida yordamchi material sifatida foydalanish mumkin.

Ta'limning zamonaviy usullari o'qituvchi va talabaning rollarini qayta ko'rib chiqishga majbur qiladigan prinsiplarga asoslanadi. Innovatsion texnologiyalarni qo'llashda o'qituvchining majburiyatlari o'quv auditoriyasida talabalarda tanqidiy fikrlash, tahlil qilish, munozara jarayonida o'z fikrlari, g'oyalari, bilimlari va tajribalari bilan o'rtoqlashish qobiliyatini rivojlantirishga imkon beradigan sharoitlarni yaratishdir. Talabaning majburiyatlari o'quv jarayonini ijodiy energiyasi bilan boyitish, uning samaradorligi uchun javobgarlik ulushini o'z zimmasiga olishdir. Shu bilan birga, talabalar o'qituvchi ularga yordam berish uchun auditoriyada ekanligini bilishlari kerak va ular bundan to'liq foydalanishlari kerak, ammo o'rgangan narsalari uchun asosiy mas'uliyat talabalarga bog'liq.

Axborot texnologiyalarining alohida elementlaridan foydalanishga asoslangan har bir fan uchun o'quv-uslubiy majmua o'quv jarayonida o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro ta'sir samaradorligini va ta'lim muhitining yangi sifatini oshirishni ta'minlaydi. Elektron ta'lim resurslaridan foydalanadigan fanlar bo'yicha o'quv-uslubiy majmualarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular talabalarining nazariy bilimlari va amaliy ko'nikmalarini tizimlashtirishni optimal ravishda birlashtiradi, joriy o'quv faoliyatini nazorat qilish sifatini oshiradi, talabalarining o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi, talabaning tanlangan kasbga qiziqishini yangilash va saqlashga imkon beradi.

O'quv-uslubiy majmuaga kiritilgan elektron ta'lim resurslarining har bir turi o'ziga xos afzalliklarga ega va o'quv jarayoni samaradorligini oshirishga turlicha hissa qo'shadi.

Zamonaviy talabalarining ijodiy salohiyati haqida unutmashlik kerak, bu ko'p jihatdan kasbiy bilimlarni o'zlashtirishda harakatlantiruvchi kuchdir. Shunday qilib, yuqori darajadagi umumiy bilimlarni beradigan ta'lim har bir talaba shaxsiyatining ijodiy rivojlanishiga yo'naltirilgan ta'lim bilan almashtirilishi kerak. Ijodiy shaxsning tizimli shakllanishi mutlaqo yangi uslubiy asoslangan, o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning ijodiy faoliyati natijasida yuzaga keladigan va talabaning kasbiy tayyorgarlikning passiv ob'yektidan o'zaro ta'sir sub'yektiga aylanishini o'z ichiga olgan uyg'unlashtirilgan o'quv jarayonini ta'minlaydi. Zamonaviy sharoitda ijodiy shaxs rivojlanishning barcha bosqichlarida talabga aylanadi. Doimiy o'zgarishlar sharoitida omon qolish va ularga yetarli darajada javob berish uchun kelajakda mutaxassis o'z ijodiy salohiyatini faollashtirishi kerak. Biroq, kasbiy ta'limni tashkil etishning an'anaviy yondashuvlari zamonaviy sharoitda bitiruvchilarning kasbiy faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini to'liq hisobga olmaydi.

Talabalarni o'quv faoliyatiga tortish orqali o'qitishning faol informatsion usullaridan faol usullari va shakllariga o'tish vazifalarni samarali amalga oshirish uchun zarur shartdir.

Elektron ta'lim resurslarini yaratish ustida ish olib borayotganda, "o'qituvchi – talaba" modeli ma'ruza materialini yanada vizual, tushunarli, dinamik ravishda taqdim etishga imkon beradi. Shu bilan birga, ilmiy tamoyil saqlanib qolmoqda. Amaliy faoliyatning orttirilgan tajribasi kelajakdagi mutaxassislar tomonidan kundalik hayotda, ishlab chiqarishda yuzaga keladigan muammolarni hal qilish uchun ishlatilishi mumkin. Amaliyotga yo'naltirilgan vazifalar ushbu bilim sohasini rivojlantirish uchun motivatsiyani oshirish orqali o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi, bu faqat talabalar uchun shaxsan ahamiyatli sharoitlarda namoyon bo'ladi.

O'quv jarayonida elektron resurslardan foydalanish o'quv materialini taqdim etish shakllari va usullariga, talaba va o'qituvchi o'rtasidagi o'zaro ta'sir xususiyatiga va shunga mos ravishda umuman darslarni o'tkazish metodologiyasiga sezilarli ta'sir qiladi. Shu bilan birga, elektron ta'lim vositalari an'anaviy ta'lim yondashuvlarini almashtirmaydi, balki ularning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Kompyuterning innovatsion texnologiyalari o'qitishda qo'shimcha emas, balki uning samaradorligini sezilarli darajada oshiradigan yaxlit o'quv jarayonining ajralmas qismiga aylanishi uchun mo'ljallangan.

Shu tarzda tashkil etilgan dars, bir tomondan, elektron ta'lim resurslaridan foydalanish tufayli talabaning aql-idrokini rivojlantirishga, bilimlarni mustaqil ravishda olish va taqdim etishga, axborot bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga e'tibor qaratadi. Boshqa tomondan, elektron ta'lim resurslarini zamonaviy interaktiv ta'lim texnologiyalariga kiritish o'quv jarayonida qo'llaniladigan intellektual texnikalar va tashkiliy shakllar doirasini sezilarli darajada kengaytirishga imkon beradi. Ushbu kombinatsiya bilimlarni o'zlashtirish va ko'nikmalarni shakllantirish jarayonini yanada samarali qiladi va natijada o'quvchilarning ta'lim natijalari

daraja-sini oshirishga yordam beradi.

Shubhasiz, elektron ta'lim resurslaridan foydalanish o'quv jarayonining imkoniyatlarini kengaytiradi, ammo shu bilan birga ular faqat vosita, muammolarni hal qilish vositasi bo'lib qoladi va ulardan foydalanish maqsadga aylanmasligi kerak. Elektron ta'lim resurslaridan keng va tizimsiz foydalanish quyidagi muammolarga aylanishi mumkinligini unutmashimiz kerak:

- idrok va assimilyatsiyani kamaytirishga yordam beradigan o'quv jarayonining axborot bilan to'yinganligi ehtimoli;
- o'qituvchilarni o'quv jarayoniga tayyorlash vaqtini ko'paytirish;
- eng yangi elektron ta'lim resurslari talablariga javob beradigan uskunalarni sotib olish zarurati;
- mualliflik huquqi muammosi

O'quv jarayoniga elektron ta'lim resurslarini joriy etish, elektron ta'lim resurslarini an'anaviy yoki innovatsion o'quv vositalari bilan to'g'ri birlashtirishni o'z ichiga olgan malakali foydalanish sharti bilan, sifat jihatidan yangi ta'lim natijalariga erishish muammosini hal qilishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, ta'lim muassasalari bitiruvchilarini tayyorlash sifatining oshishi bugungi kunda elektron ta'lim resurslaridan innovatsion ta'lim shakllari va usullari bilan birgalikda kompleks foydalanish bilan bog'liq. Uslubiy o'quv tizimining barcha tarkibiy qismlarini tegishli ravishda sozlashni o'z ichiga olgan elektron ta'lim resurslaridan malakali foydalanish yaxlit ta'lim traektoriyasini shakllantirishga yordam beradi, bu ko'p jihatdan zamonaviy ta'lim maqsadlariga erishishga yordam beradi.

Amaliy ahamiyati shundaki, taqdimot shaklida taqdim etilgan jadvallar va grafikalar tuzishni o'rgatishda elektron ta'lim resurslarini o'quv jarayoniga samarali kiritish orqali o'quvchilarning ta'lim natijalarini oshirish maqsadida darsdan tashqari mashg'ulotlarda foydalanish mumkin.

Adabiyotlar

1. Новак Г.Л. Пути активизации работы студентов на занятиях специальных транспортных дисциплин. // Методический вестник Мариупольского механико-металлургического колледжа. – Мариуполь: 2010. – С.56-64.
2. Фицула М.М. Педагогіка вищої школи: Навч. посібник. – К.: Акдемвидав, 2006. –С. 352.
3. Гуревич Р. С. Інформатизація навчального процесу як чинник формування особистості майбутніх фахівців // Дидактика професійної школи : зб. наук. пр. / ред. кол.: С.У.Гончаренко (голова), В.О.Радкевич, І.Є.Каньковський (заст. голови) та ін. — Хмельницький : ХНУ, 2006. Вип. 4. - С. 94-97.
4. Литвин А. В. Інформатизація професійно-технічних навчальних закладів будівельного профілю : монографія / Андрій Вікторович Литвин. - Львів: Компанія «Манускрипт», 2011. –С.498.
5. Смирнова Т.Л. Инновации в образовательном процессе подготовки экономистов. // Современное образование: инновационный потенциал умной экономики России: материалы международной научно-методической конференции 1-2 февраля 2007г., Россия, Томск. - Томск: Томский гос. университет систем управления и радиоэлектроники, 2007. - С. 98-100.
6. Чупрова Л.В. К вопросу об инновационных методах обучения в вузе/Л. В. Чупрова/Сборники конференций НИЦ Социосфера, 2012. № 23. -С.32-35.
7. Чупрова Л.В. К проблеме совершенствования системы подготовки специалистов в высшей школе. //Педагогика и современность, 2012. № 1. С.63–67
8. Исупова Н.И. Методические особенности применения электронных образовательных ресурсов. // Сборник научных трудов Sworld. 2012. Т. 23. № 4. -С. 92-95.
9. Ковригина Е.В. Создание и редактирование электронных таблиц в среде Open Office.org: учебное пособие. [Электронный ресурс]. 2008. - С.44-49. URL:<http://window.edu.ru/resource/386/58386> (дата обращения 10.11.2015)
10. Сервис для создания интерактивных учебно-методических пособий по разным предметам <http://Learningapps.org/> [Электронный ресурс]. - URL: (дата обращения 11.12.2015).

REZYUME. Maqolada ta'lim muassasalari bitiruvchilarini tayyorlash sifatining oshishi bugungi kunda elektron ta'lim resurslaridan innovatsion ta'lim shakllari va usullari bilan birgalikda kompleks foydalanish bilan bog'liqdir. Uslubiy o'quv tizimining barcha tarkibiy qismlarini tegishli ravishda sozlashni o'z ichiga olgan elektron ta'lim resurslaridan malakali foydalanish yaxlit ta'lim traektoriyasini shakllantirishga yordam beradi, bu ko'p jihatdan zamonaviy ta'lim maqsadlariga erishishga yordam beradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье повышение качества подготовки выпускников образовательных учреждений связано с комплексным использованием на сегодняшний день электронных образовательных ресурсов в сочетании с инновационными формами и методами обучения. Грамотное использование электронных образовательных ресурсов, предполагающих соответствующую настройку всех компонентов методической системы обучения, способствует формированию целостной образовательной траектории, что во многом способствует достижению современных образовательных целей.

SUMMARY. In this article, improving the quality of training graduates of educational institutions is associated with the integrated use of electronic educational resources in combination with innovative forms and methods of teaching. The competent use of electronic educational resources, involving the appropriate adjustment of all components of the methodological learning system, contributes to the formation of an integrated educational trajectory, which greatly contributes to the achievement of modern educational goals.

TIBBIY TA'LIMDA GENDER TENGLIK MASALALARINING O'ZIGA XOS JIHATLARI

N.M.Ortiqova – tadqiqotchi

Farg'ona jamoat salomatligi tibbiyot instituti

Tayanch so'zlar: "gender", sharqona tarbiya, "jins", tibbiy ta'lim, amaliy tajriba, psixologik xususiyatlar, dunyoqarash, xavf-xatar, individual topshiriq.

Ключевые слова: "гендер", восточное воспитание, "пол", медицинское образование, практический опыт, психологические особенности, мировоззрение, риск, индивидуальное задание.

Key words: "Gender", Oriental upbringing, "gender", medical education, practical experience, psychological characteristics, worldview, risk, individual Assignment.

Kirish. O'zbekistonning yangi rivojlanish bosqichida – "gender tenglikni ta'minlash siyosatini davom ettirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularni qo'llab-quvvatlashga doir islohotlarni amalga oshirish, jamiyatda xotin-qizlarga tazyiq va zo'ravonlikka nisbatan murosasizlik muhitini yaratish, xotin-qizlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta'minlash"[1] ga qaratilgan ko'plab vazifalar belgilab olinmoqda, bir qancha tashkiliy-huquqiy mexanizmlar ishlab chiqilmoqda va bu boradagi ilmiy tadqiqot ishlariga ham alohida e'tibor qaratilmoqda.

Shuningdek, davlat siyosati darajasida O'zbekiston Respublikasining Gender tenglikni ta'minlash masalalari bo'yicha komissiyasi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatida Xotin-qizlar va gender tenglik masalalari qo'mitasi tashkil etilganligini alohida ta'kidlash lozim. Bunday gender islohotlar negizida ta'lim tizimida ham gender yondashuv asosida ishlash, tibbiy ta'lim talabalarida bo'ladigan har qanday muammolarni bartaraf etish, jinsiy tafovutlar asosida kamsitilishga qarshi kurashishda gender yondashuvga asoslangan ta'limni tashkil etish va innovatsion ta'lim metodikasini ishlab chiqish pedagogik dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Jamiyatda hamjihatlik va ijtimoiy birdamlikni shakllantirishning eng muhim asosi sharqona tarbiya yondashuvi ostida jamiyatni tarbiyalash, ta'lim-tarbiya yo'nalishlarini belgilash, shuningdek, bir mamlakatda yashovchi turli millat va elatlar, qardosh millatlar, madaniy xususiyatlarga ega insonlarni yagona g'oya – sharqona tarbiya asosida birlashtirishdir.

Sharqona tarbiya – ming yillar davomida takomillashib borganligi bizga tarixdan ma'lum bo'lib, bu sharq olamiga xos bo'lgan urf-odat, an'ana hamda sharq madaniyati g'oyalari asoslangan tarbiya demakdir.

Insoniyat hayotida tarbiyaviy ahamiyatga molik bo'lgan bunday hislatlar – insonni sabr-toqatli, irodali, o'tkir fikrli, jismonan baquvvat va ruhan yengilmas, mehr-muruvvatli bo'lishini ifodalaydi. O'zbek xalqida azal-azaldan oila, ota-ona va farzand, er va xotin munosabatlari o'zgacha qadrlanib kelgan. Bu borada buyuk mutafakkirlarimiz ham o'z asarlarida qimmatli fikrlarini bildirib o'tganlar. Jumladan, Abu Ali ibn Sinoning oilaviy munosabatlar haqida aytgan fikrlari bag'oyat qimmatlidir.

Olim "Tadbir-al-manozil" asarida oilada er va xotinning yaxshi sifatlarini sanab o'tadi. Ularning shaxsiy namunalari bola uchun o'mak bo'lib uning kelajak taqdirini belgilashda muhimligini alohida ta'kidlaydi. Ibn Sinoning fikricha, tarbiyachi faqat so'zdagina nasihatgo'ylik bilan tarbiyalamasdan, balki amalda ham bolalarga o'z xulqi bilan ta'sir qilishi kerak [2]. Bolada yaxshi xarakter va xulq-atvor tarbiyalash uchun uning shaxsini hurmat qilish kerak, uni sevishtirish va e'zozlash lozim. Uning oldida yomon gapirmaslik, ortiqcha harakatlar qilmaslik kerak, lekin tarbiyada talabchanlik bo'lishi lozim", degan g'oyani ilgari suradi.

"Gender" atamasi 1958-yilda amerikalik psixolog olim Robert Stoller tomonidan ilmiy iste'molga kiritilgan bo'lib, "jins" ma'nosini bildiradi.

Genderga ijtimoiy jihatdan bo'lgan yondashuv, o'g'il va qiz bolalarning o'zaro hamkorligi tushunchasi R.Xof tomonidan kiritilgan bo'lib, o'g'il va qiz bolalarning ma'naviy-madaniy qiyofalarini ifodalaydi. Ushbu yondashuvga muvofiq ravishda gender muayyan jamiyatda

qaror topgan ijtimoiy munosabatlarning o'lchovi sifatida namoyon bo'ladi [3].

Suqrot shaxs erkinligi va ozodligi, inson va fuqarolar huquqi haqidagi g'oyalari bilan yoshlar ongini zaharlashda ayblanib o'linga mahkum etilgan. Falsafaning otasi Platon ham o'z buyuk safdoshlari g'oyalari sodiqligini namoyish etgan holda "Ideal davlat" asarida bu qarashlarni yoqlab chiqqan. Platon erkak va ayol tabiati o'rtasidagi farq nisbiy va faqat reproduktiv sohaga taalluqli degan xulosaga keladi. Ayol o'z xohishiga ko'ra kasblarni tanlashi mumkin: musiqa, falsafa yoki boshqa kasblar, shu jumladan, harbiy ishlarni ham. Platon asarida "Ayolni ushbu qiyin va mas'uliyatli vazifani bajarishga qodir deb hisoblash mumkinmi? Insoniyatning ayol qismi barcha masalalarda erkaklar bilan bir qatorda ishtirok eta oladimi?" [5], – degan savollarni o'rta tashlaydi.

Platon o'z davrida an'ana, urf-odatlarining kuchli va uzoq muddatli ta'siri natijasida "sho'rva pishirish" va "enagalik qilish"ga mahkum bo'lgan xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rni o'zgarib qolganligini tasvirlab, muammoning ijtimoiy ildizlarini ochib beradi.

Genderli yondashuv asosidagi tibbiy ta'lim jarayoniga ota-onalarni jalb qilish amalga oshiriladi, o'qituvchi-talabalar-ota-onalar uzviy aloqasini ro'yobga chiqariladi. Amaliy tajribaning ko'rsatishicha, farzand ulg'aya borishi bilan, ota-onalar va talabalar o'rtasidagi munosabat ham biroz murakkablashib boradi, buning uchun ota-ona va o'qituvchining hamkorligida olib borgan ishlari katta natija beradi.

Tibbiy ta'limda ham fanlarni o'qitish variantlari bo'lishi mumkin. Biroq, buni amalga oshirish katta qiyinchiliklar bilan bog'liqdir. Gap shundaki, tibbiy ta'limda gender tushunchasiga oid mavzularni kiritish, o'quv dasturlari mazmunida o'g'il bolalar va qiz bolalar uchun farqlarni hisobga olish juda qiyindir. Fanlarni genderli yondashuv asosida tanlov bo'yicha o'rganishning kiritilishi, yuqorida aytilganidek, mustaqil ishlash o'quvini rivojlantiradi [5]. Buning yorqin namoyon bo'lishi ham majburiy fanlar va tanlov fanlardan ijodiy imtihonlar bo'lib, ularda har bir talabaning individualligi oshiradi. Shunga muvofiq, savodli qiz bolalar va o'g'il bolalarning psixologik xususiyatlarini biladigan o'qituvchilar kerak.

Shu maqsadda o'rganuvchi seminarlar, treninglar, psixologning individual maslahati kerak bo'ladi. O'g'il bolalar va qiz bolalar bilish jarayonlarining xususiyatlarini qayd etgan holda, o'g'il bola yangi, nostandart yechimni doimiy izlashda, yangi g'oyalarni olg'a surishda bo'lishini ta'kidlaymiz. Ular jarayondan ko'ra ko'proq darajada natijaga orientirlanganliklarini ta'kidlaymiz. Topshiriq qancha murakkab bo'lsa, qiziqish shuncha yuqoridir. Qiz bolalar bilish jarayonlarining xususiyatlarini ko'rib chiqqanimizda esa ularni kommunikativ malakalari ko'proq rivojlanganligini va muvaffaqiyatsizlikdan qochish kabi xislatlari ko'proq rivojlanganligini ko'rish mumkin. Ayni shu xarakteristikalar darsdan tashqari va dars vaqtidagi tadbirlarni o'tkazishda o'qituvchi tomonidan hisobga olinishi zarur.

Tibbiy ta'lim jarayonida genderli yondashuvga amal qilishining afzalligi shundaki, u o'quv sharoitida o'g'il va qiz bolalar manfaatlarini hamda intellektual imkoniyatlarini hisobga olishga ko'maklashadi. Tibbiy ta'lim jarayonida amalga oshiriladigan pedagogik-psixologik ta'sirlar o'g'il va qiz bolalarning xatti-harakatlari, dunyoqarashlarida ijobiy o'ziga xoslik paydo bo'lishiga yordam beradi.

Tibbiy ta'lim jarayonida gender xoslikni ta'minlamasdan turib, intellektual-ma'naviy jihatdan rivojlangan shaxsni shakllantirib bo'lmaydi. Bunday ta'lim tizimi o'g'il va qiz bolalarning manfaatlarini ustuvorligi asosida tashkil etilishi kerak. Genderga yo'naltirilgan ta'limni tashkil etish zarurligini hisobga olgan holda o'quv jarayonini isloh qilish o'g'il va qiz bolalarning erkin, intellektual, ma'naviy rivojlanish imkoniyatlarini kengaytiradi. Gender yondashuvning pedagogikada qo'llanilishi, birinchidan, ijtimoiy muhitda samarali faoliyat ko'rsata oladigan, ikkinchidan, jamiyat talablariga mos keladigan ijodkor, tadbirkor, intellektual rivojlangan shaxsni kamol toptirishga ko'maklashadi.

O'g'il va qiz bolalarning har biri qanday bo'lishi, qanday faoliyat turini egallashi ta'lim sifatiga bog'liq. Ilmiy adabiyotlar tahlili o'g'il-qizlardagi quyidagi farqlarni aniqlashimizga asos bo'la oladi. (1-jadvalga qarang.)

Tibbiy ta'lim jarayonida qiz va o'g'il bolalarning o'rtasidagi farqlar (Ilmiy adabiyotlar tahlili)	
O'g'il bolalar	Qiz bolalar
–O'g'il bolalar, o'zlari bilan tengdosh bo'lgan qiz bolalardan 2-3 yilga aqliy va jismoniy jihatdan ortda qolishlarini yaxshi bilishadi: ularning chap yarim sharlari sekinroq o'sadi. – Turli xavf-xatarlarga intilish, iroda va ruhiyatni sinash, birinchi bo'lishni xohlash, qahramon bo'lish, mustaqil qaror qabul qilish – bu o'g'il bolalar tabiatiga xosdir. – O'g'il bolalar o'zlari bilim izlab topishga intiladi. Ular vazifani bosqichma-bosqich bajarmay, balki o'zlari o'ylab ko'rishga va bajarishga harakat qilishadi, ular o'qituvchining so'zlaridan qoidani o'zlari chiqarib olishni istaydilar. Ularning anglashi ko'proq mantiqiylik, obrazli, hissiy bo'ladi. – O'g'il bolaga muammoli xarakterga ega masalalar yoqadi va u birinchilardan bo'lib javob berish uchun faol ravishda yechim topishga kirishib ketadi. – O'g'il bolalar guruhda o'zlarining yetakchilik xususiyatlarini ishga soladilar.	– Qizlar muloqotda uyatchan va o'rganishda astoydil harakat qilishadi. Ular uchun tafsilotlar va jarayonning o'zi muhim. – Qizlar standart topshiriqlarni yaxshi o'zlashtirishadi, berilgan algoritmnini osonlik bilan yechishadi, shuningdek, ko'proq vazifalarni bajarishga ulgurishsada, ular o'g'il bolalardan uyalib turishadi va ba'zida shunday vaziyatlarda guruh bo'sh xonaga o'xshab qoladi –Qizlar “jamoaviy” shaklda vazifalarni yechishga tarafdorlar; –Qizlar zudlik bilan o'zaro rollarni taqsimlashadi, bir-birlari bilan ko'p maslahatlashishadi va birgalikda yechim topishadi. –Individual topshiriqlarda ular to'g'ri javobni bilsalar ham, o'zlari ikkilanib harakat qilishadi;

– O'quv jarayonida, har bir o'g'il bola o'zini ko'rsatishga harakat qiladi. Qizlardan alohida darslardagi holatda esa har kim teng va bolaning o'zini ko'rsatish harakati bo'yicha yetakchilik fazilatlarini rivojlantirishga yo'naltirilishi mumkin.

– Qiz bolalarni garchi xatolari bo'lishiga qaramay, maqtash kerakligini, aks holda o'z qobiqlariga o'ranib olishlari va keyingi safar javob berishdan qo'rqishi mumkin. O'g'il bolalar bunday yonda-shuvni tushunishmaydi.

1-jadval. Tibbiy ta'lim jarayonida qiz va o'g'il bolalarning o'rtasidagi farqlar (Ilmiy adabiyotlar tahlili)

Shu fikrlardan kelib chiqib shuni ta'kidlash joizki, jamiyatning yangi taraqqiyot bosqichida gender tenglikka erishish, genderli yondashuvning, ya'ni qiz va o'g'il munosabatlaridagi tenglik, maqomlarida muvozanat va huquq va erkinliklari kafolatlanishida adolatlilikni ta'minlashning ijtimoiy asoslari jamiyatning ijtimoiy va gender stereotiplariga, ijtimoiy himoya strategiyasiga hamda e'tiqodi, axloqiy qadriyatlariga va boshqa milliy va madaniy xususiyatlariga bog'liq bo'lishi kelib chiqadi. Bu esa mazkur omillarni chuqur o'rganish va ularning ijobiy va salbiy tomonlarini tadqiq etish orqali gender tenglikka erishish imkoniyatini oshiradi.

Xulosalar. Xulosa qilganda, tibbiy ta'lim jarayoni samaradorligini aniqlash maqsadida monitoring o'tkazib borildi. Ko'rsatib o'tamizki, psixo-pedagogik tashxislash – bu shaxsiyat sifatlarini rivojlanish darajasi, o'qish, rivojlanish, muloqotdagi qiyinchiliklar va shuningdek, psixologik ta'rif, texnologiyalar, metodikalar, pedagogik loyihalarning ishlash samaradorligi va rivojlanishini aniqlashdir. Tibbiy ta'lim talabalarining gender tarbiyasi bo'yicha tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlar kompleksining samaradorligini tekshirish bo'yicha nazorat guruhlari tajriba sinov ishlarining maqsad va vazifalari belgilandi. Genderli yondashuv natijasi tibbiy ta'lim jarayonida qiz va o'g'il bolalar o'quv faoliyatidagi o'xshashliklar va farqlarni hisobga olishga asoslanadi. Bu esa, o'z navbatida, o'quv jarayoni samaradorligini ta'minlashga yordam beradi. U yoki bu jinsga mansublik talaba shaxsining imkoniyatlarini belgilaydi.

Dunyo ijtimoiy-siyosiy rivojlanish jarayonida ayol bilan erkak teng huquqli ekanligi, ular mehnat turini tanlashda, fikrlash va oila qurishda erkindirlar degan qarashlar shakllangan. Shunga muvofiq o'quvchilarga tibbiy ta'lim berishda huquqlilikni ta'minlash, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy hayotda ularning imkoniyatlarini kengaytirish va uning mohiyatida ayolni ijtimoiy hayotning subyektiga aylantirishdek ezgu niyat yotadi. Tibbiy ta'lim talabalarida sharqona tarbiyani shakllantirish asosida jamiyatda ayol va erkak o'rtasidagi munosabat, avvalo, milliy madaniyatning xususiyatlari bilan belgilanadi va jamiyat o'zgarishlariga, hayot sharoitlariga mos ravishda takomillashib boradi.

Adabiyotlar

1. Gender tadqiqoti asoslari kursi xrestomatiyasi: / rus tilidan qisqar. tarjima. Oliy o'quv yurtlari uchun. -Toshkent: “O'zbekiston”, 2003. 411-b.
2. Mavlonova R., Goroxova O., Ogluzdina L. Mehnat ta'limi metodikasi: Oliy ped. hamda maxsus o'rta bilim yurt. uchun o'quv qo'll. -Toshkent: “O'qituvchi”, 1985. 248-b.
3. Рапацевич Е.С. Педагогика: Большая современная энциклопедия.– М.: “Соврем. Слово”, 2005. –С. 720.
4. Уэст К., Зиммерман Д. Создание гендера. Пер. с англ. Е.Здравомысловой Гендерные тетради. Вып.1.Спб., 1999 mhtml:file://F:/enter/
5. Усманова А. Гендерная проблематика в парадигме культурных исследований //Введение в гендерные исследования. Ч.1: Учебное пособие. –Харьков, Спб., 2001. –С. 447-449.

РЕЗЮМЕ. Mazkur maqolada tibbiy ta'limda gender tenglikni ta'minlash siyosatini davom ettirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularni qo'llab-quvvatlashga doir islohotlarni amalga oshirish, jamiyatda xotin-qizlarga tazyiq va zo'rvonlikka nisbatan murosasizlik muhitini yaratish masalasiga urg'u berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье акцент сделан на продолжение политики обеспечения гендерного равенства в медицинском образовании, повышение социально-политической активности женщин, проведение реформ по их поддержке, создание в обществе атмосферы нетерпимости к притеснениям и насилию в отношении женщин.

SUMMARY. In this article, the issue of continuing the policy of ensuring gender equality is emphasized in medical education, increasing the socio-political activity of women, implementing reforms in their support, creating an atmosphere of intolerance towards harassment and violence against women in society.

OQITIWDA KOGNITIV PEDAGOGIKALIQ TEXNOLOGIYALARDIŇ ORNI HÁM ÁHMIYETI

M.A.Pazilov – *tayanish doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: zamonaviy ta'lim, kognitiv texnologiya, algoritim, optimallashtirish, intensivlashtirish, evristika, kompetensiya, paradigma.

Ключевые слова: современное обучение, когнитивные технологии, алгоритмы, оптимизация, интенсификация, эвристика, компетенции, парадигма.

Key words: modern learning, cognitive technologies, algorithms, optimization, intensification, heuristics, competencies, paradigm.

Elimizde uqıplı jaslardı hár tárepleme qollap-quwatlaw, olardı materiallıq hám ruwxıy jaqtan qollap-quwatlaw, jaratıwshılıq hám dóretiwshenligin rawajlandırıw maqsetinde qanıygelestirilgen mektep sisteması shólkemlestirildi. Qala berdi «Ruwxıy tárbiyanı bahalawdıń ilmiy tiykarlangan indikatorların islep shıǵıw; mekteplerdi haqiqıy ruwxıy bilimlendiriw oshaǵına aylandırıw ushın tálim-tárbiyanıń interaktiv usılların qollanıw» [1] máseleleri Jańa Ózbekstanńıń rawajlanıw strategiyasında óz aldına baǵdar sıpatında belgilep berildi.

Álbette insan ómiri dawamında social-ekonomikalıq hám kásiplik múnásibetlerge kirisiwi, jámiyette óz ornın iyelewı, hár qanday jaǵdayda da dus keliwi múmkin bolǵan mashqalaların sheshimin dárhal tabıwı, bunıń ushın zárúr kompetenciyalardı iyelewı gerek. «Bazar qatnasıqlarında-deydi, akademik J.Bazarbaev óz miynetlerinde, -ruwxıy bay hám ádep-ikramlı, qábiletli, bilim dárejesi joqarı hám tereń, ziyrek, isbilermen, isshen adamlar zárúr» [2:133]. Bunıń ushın ilim-bilim sırların puxta iyelewı, mekteplerde oqıtlatuǵın hár bir pánniń ózine say ózgesheliklerin aqlıy jaqtan túsiniw barıwı gerek.

Zamanagóy pedagogika iliminıń metodikalıq hám ámeliy texnologiyalarınan kognitiv paydalanıw imkaniyatların kórip shıǵıw zárúrligi artıp barmaqta. Sebebi, insaniyat ómiriniń mazmunına aylanıp atırǵan zamanagóy texnologiyalar hám olardıń insan sanasına tásir, pedagogika ilimine, oqıwshılardı shaxs sıpatında tárbiyalawdı, aqıl-sanasin rawajlandırıwı hám tálim-tárbiyada kózlegen maqsetke erisiwde kognitiv oqıtıw usıllarına baǵdarlangan pedagogikalıq texnologiyalardı jetilistiriw máselesin payda etti. Bul bolsa kognitiv psixologiyalıq usıllar menen birlestirilgen pedagogikalıq texnologiyalardıń ayrıqsha áhmiyetke iye ekenliginen derek beredi.

Bunday kognitiv pedagogikalıq texnologiyalardı biz dástúriy tálim, oqıtıwdı algoritmllestiriw, oqıtıwda kognitiv iskerlikti jetilistiriw, oqıtıwdı optimallasırıw, oqıtıwdı intensivlestiriw, mashqalalı oqıtıw, evristikalıq tálim h.t.b atap ótiw orınlı.

Dástúriy tálim: «oqıw procesin belgilengen oqıtıw dástúri tiykarında shólkemlestiriw» [3:117], bunda oqıw materialların kishi bólimlerge bóliw hám onı belgili bir tártipte úzliksiz túsindiriw názerde tutıladı.

Oqıtıwdı algoritmllestiriw: «qanday da bir háreketler sistemasın, belgili bir tártipte orınlaw haqqındaǵı anıq tártip-qaqıyda» [4:48]-bolıp, sabaq procesinde oqıwshılardı tárepinen sheshiliwi tiyis bolǵan másele yamasa mashqalardıń sheshimin tabıwǵa izbe-iz imkaniyat payda etiwshi oqıtıw metodı esaplanadı.

Oqıtıwda kognitiv iskerlikti jetilistiriw: Oqıwshılardıń «oqıtıwshı tárepinen qoyılǵan másele yamasa mashqalalardıń sheshimin tabıwında, bilim hám háreket usılların ózlestiriw ózin-ózi rawajlandırıw procesi» [5:506] bolıp, bul kóbinese maǵlıwmattı qabil etiw, este saqlaw, talqılav (analizlew), maǵlıwmattın mazmunı hám mánisine itibar beriw, basqalarǵa túsindiriw yaǵnıy sóylew arqalı, ondaǵı komponentlerdi biliwge, úyreniwge qaratılǵan aqlıy iskerlik bolıp esaplanadı.

Oqıtıwdı optimallasırıw: «Ilmiy tiykarlangan oqıw materialların tańlaw hám onı úyreniwdiń qolaylı variantın ámelge asırıw arqalı unamalı nátiyjege erisiw» [6,4]di bildiredi. Bunda optimallasırıwdıń tiykarǵı wazıypası, belgisizden belgilige, túsiniksizden túsiniqlige, awırdan jehilge ótiw procesin támiyinlewden ibarat. Bunda waqıt

hám kúшти sarıplaw racionallıǵı menen háreketleriniń maksimal nátiyjelerin esapqa alıw múmkin boladı.

Oqıtıwdı intensivlestiriw: «Keń kólemli oqıw maǵlıwmatların beriw arqalı, qalıplesken bilimlerdiń sapalıǵına itibar qaratıw» [6:6]. Bunda oqıwshılardıń kognitiv oylaw processlerinde bir qatar qolaylıqlarǵa iye boladı, jáne bir abzallıq tárepi oqıwshılardıń bir-biri menen pikir almasıwına tiykarlanadı.

Keltirilgen kognitiv texnologiyalardan oqıtıw procesinde paydalanıwda processti háreketke keltiriwshi psixologiyalıq ózgeshelikler, erk, qatıńlıq, dıqqattı jámlew, sonday-aq, ádep-ikramlılıq hám juwapkershilikti seziw sıyaqlı insaniylik pázıyetleri de jetilisip barıwı sózsiz. Bunday ózgeshelikler oqıwshılarda úyreniwge, oqıw bilim alıwǵa bolǵan motivaciyaǵına túrtki beriwı múmkin. Yaǵnıy kognitiv oqıtıw procesinde hám motivaciyaalıq, hám funkcionál háreketler insanniń ishki keshirmelerinen ibarat boladı.

Sonday-aq, kognitiv pedagogikalıq texnologiyalardı, tálim sapalıǵın jetilistiriw maqsetinde kollanıwda táreplerdiń óz ara birge islesiwı, yaǵnıy oqıtıwshı hám oqıwshı arasındaǵı múnasibetleri de áhmiyetli esaplanadı. Sebebi, bir maqset jolında islengen háreket, onıń ushın qollanılatuǵın predmetler, oqıw procesinde alıp barılatuǵın tálim-tárbiya jumısları ilimde birge islesiwı, yaǵnıy sheriklik principleri tiykarında alıp barıladı. Sonlıqtan da oqıwshı passiv obyektke aylanıp qalmastan, belsendi oqıwshıǵa aylanıw arqalı, ózindegi oqıwǵa bolǵan intasin, miynetke bolǵan qızıǵıwshılıqları jetilistiriwshi uqıplı, qábiletli oqıwshıǵa aylandıradı.

Kognitiv oqıtıw procesiniń quramlı elementi, onıń mazmunı bolıp, bunda sociallıq tájiriye yamasa sociallıq mádeniyattıń bir bólegi sıpatında belgilenedi. Bárshege málım oqıw procesinde ótiletuǵın taqırıptıń (temanıń) mánisi hám mazmunı bir qatar funkciyalardı atqaradı. Sebebi, taqırıp (tema) boyınsha jıynalǵan maǵlıwmattar tálim procesiniń tiykarǵı jumısı bolıwı menen birgelikte oqıtıwshı hám oqıwshılardıń úyreniwı tiyis bolǵan obyektı sıpatında da kórinedi. Bul arqalı oqıtıwshı oqıwshılardıń aqıl-oyına, sanasına, ishki keshirmelerine, tálim-tárbiyasına, ádep-ikramlılıǵına hám mádeniyatına tásir etedi. Oqıwshılar bolsa berilgen maǵlıwmattardı, ózindegi intası, talapshańlıǵı, uqıwı menen úyrenedi, sanasında qayta isleydi, túsinedi, átirapındaǵılarǵa túsindiriw arqalı óz bilimlerin jetilistirip baradı.

Sonıń menen birge kognitiv pedagogikalıq texnologiyalardı, oqıwshılardıń dóretiwshilik qábiletlerin rawajlandırıwshı, erkin pikirlewin qalıplestiriwshi texnologiyalarda bar bolıp, olar joqarıda atap ótkenimizdey evristikalıq hám mashqalalı oqıtıw texnologiyaları dep ataladı. Bul boyınsha ilimiy dereklerde «Evristikalıq hám mashqalalı oqıtıw texnologiyaları arqalı, oqıwshı oqıw procesinde óziniń subyektiv poziciyasın tabıwı menen birge, tálimniń ilmiy-izertlew tábiyatı támiyinlenedi» [7:42] - degen maǵlıwmattardı kóriwimiz múmkin.

Házirgi waqıtta dástúrge aylangan oqıtıw sistemasında oqıwshılar maǵlıwmattardı jazıp alıwı, zárúrlerin yadlap alıwı talap etetuǵınlıǵı hesh kimgе de sır emes hám bunıńda belgili bir dárejede oqıtıw nátiyjeliligini arttırıwda tásirı kúshli. Degen menen bul bilimlerdi turmısta paydalanıw, zárúr waqıtta yadımızda saqlanǵan maǵlıwmattardı basqalarǵa túsindirip bere almay qalatıwın jaǵdaylarda ushırap turadı. Bul bolsa oqıw procesinde jazıp alınǵan yamasa yadlap alınǵan maǵlıwmattar bahalaw

procesine shekem tásir etetuǵın, keyin bolsa maǵlıwmatlardıń umıtlılıwına alıp keletuǵın faktor sıpatında kórinedi.

Oqıtıwdıń zamanagóy kognitiv paradigmasın texnika hám texnologiyalardıń jetiskenliklerinde kóriwimiz múmkin. Sebebi, bul texnologiyalar arqalı qanday da bir wazıypalardı orınlaw ushın zárúr maǵlıwmatlardı internet saytları arqalı tez izlep tabıw imkanıyatı kóbirek esaplanadı. Alınǵan maǵlıwmatlardıń qısqa waqıt ishinde ózlestiriliwi hám alınǵan bilimlerdin ámeliyatqa en jaydırılıwı, keń kólemli maǵlıwmatlardı yadlaw arqalı emes, al insannıń intellektual dóretiwshilik qábiletlerin rawajlandırıwǵa qaratılǵan.

Kognitiv pedagogika texnologiyalardıń házirgi waqıttaǵı jetiskenlikleri de, úyreniw, sheshim qabil etiw hám tártip qaǵıydaların anıqlap, ózin-ózi rawajlandırıwǵa baǵdarlanganlıǵı menen baylanıslı bolıp tabıladı. Bunıń nátiyjesinde «ne bolıp atırǵanın hám qanday bolıp atırǵanın túsiniw qábileti qalıplesetuǵın intellektual processti jetilistiriw imkanıyatına iye bolamız» [8:17]. Bunda

oqıtıwshı tárepinen berilgen maǵlıwmatnıń oqıwshılar tárepinen jetilistirilgenligin kóriwimiz múmkin.

Maǵlıwmat ornında aytıp ótiw kerek Amerikalı ilimpazlar R.Karnikou hám F.Makelroular tárepinen anıqlanǵan maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, «insan maǵlıwmatı oqıp úyrengende 10%, maǵlıwmatı esitkende 20%, kózi menen kórgenleriniń 30%, kópı hám esitkenleriniń 50%, maǵlıwmatlardı túsindirgende 80%, ámeliy qollanǵanda bolsa 90% ózlestiredi» [9:11] eken.

Juwmaqlap aytqanda, tálim-tárbiya procesinde oqıwshılardıń kognitiv oylawın hám iskerligin jetilistiriw, dóretiwshilik qábileti hám uqıbın rawajlandırıw, bul arqalı erkin pikirlewin qalıplestiriw jáhán pedagogika tájiriybelerinde aktual máselelerden bolıp qalmaqta. Sebebi, oqıtıwdıń zamanagóy baǵdarı shaxstıń miynet qatnasıqlarına tayarlıǵı, belgili bir kompetenciyalardı qalıplestiriwde pedagogikalıq hám psixologiyalıq sharayatlardı jaratıwdı óz ishine aladı. Bul bolsa elimizde oqıtıwdıń nátiyjeligin arttırıwda, oqıwshılardıń oqıwǵa, bilim alıwǵa bolǵan intasın jetilistiriw, uqıbın rawajlandırıwǵa tásinin tiygizeri sózsiz.

Ádebiyatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi PF-60-sonli Farmoni 71-maqsad. -Toshkent: 28-yanvar 2022.
2. Bazarbaev J. «Ruwxıylıq tiykarları» oqıw qollanba. -Nókis: 2009. 133- b.
3. Hasanboev J., To'raqulov X. va bosh «Pedagogika fanidan izohli lug'at» (qayta ishlangan nashri). -Toshkent: 2009. 117-b.
4. Safarova R. «Pedagogika ensiklopediya» 1-jild. -Toshkent: 2015. 48-b.
5. Amanova G.A. «Talabning kognitiv faoliyati tuzilishi va turlari» /Academic Research in Educational Sciences/ Volume 4 Issue 4, 2023. 506- b.
6. Лихачева А.Н. «Оптимизация процесса обучения как способ повышения его эффективности в условиях современной образовательной парадигмы» // Научный журнал КубГАУ, №130(06), 2017. -С. 4,6.
7. Намаканов Б.А. «Концепция когнитивных технологий в современной педагогике». / Преподаватель XXI BEK. 3/2011. - С. 42.
8. Свечкарев В.П. Конвергентное образование на основе когнитивных технологий – URL: <http://pandia.ru/text/80/017/12328.php>
9. Лютова Ж.Б. «Применение интерактивных когнитивных образовательных технологий в преподавании дисциплины «Безопасность жизнедеятельности». –С.11. / <https://technolog.edu.ru>

REZYUME. Ushbu maqolada, ta'lim jarayonida kognitiv pedagogika texnologiyalarning o'rni va ahamiyati xususida so'z yuritiladi.

PEZIOME. В статье представлена информация о роли и значении технологий когнитивной педагогики в образовательном процессе.

SUMMARY. This article will focus on the role and importance of cognitive pedagogy technologies in the educational process.

JOQARÍ OQÍW ORÍNLARÍNDÁ BILIM SAPASÍN ASÍRÍW MÁSELELERI

M.Sabirova – *úlkén oqıtıwshı*

M.Yerejepov – *assistent oqıtıwshı*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: sıfat, ta'lim, omil, oliy ta'lim, kadrlar, ta'lim mazmunı.

Ключевые слова: качество, образование, фактор, высшее образование, кадры, содержание образования.

Key words: quality, education, factor, higher education, personnel, content of education.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev “Ullı maqsetlerimizge, iygilikli niyetlerimizge jetisiwimiz, jámiyetimizdiń jańalanıwı, turmısımızdıń ilgerilewi hám keleshegi, ámelge asırılıp atırǵan is-ilajlarımız hám rejelerimizdiń nátiyjeli taǵdiri, aldın ala, dáwir talaplarına juwap beretuǵın joqarı tájiriybeli, sanalı, oy-pikirge iye bolǵan qániyge kadrlar tayarlaw mashqalası menen baylanıslı”, dep aytıp ótkeni biykarǵa emes.

Sol sebepli de, mamleket shaxstıń qalıplesiwi hám kamal tabıwında zárúr áhmiyetke iye bir qatar wazıypalardı ámelge asırıwdı óz juwapkershiligine aladı.

Mámleketimizde ámelge asırılıp atırǵan ekonomikalıq hám socialıq ózgerisler, ekonomikanıń innovaciyalıq baǵdarda qalıplestiriliwi, jáhán ekonomikasına integrallasıwı bilimlendiriw sistemasınıń aldındaǵı aktual máseleleriniń biri bolǵan sapalı qánigelerdi tayarlaw wazıypasın qóyadı. Sapalı qánigeni tayarlaw bolsa tek ǵana sapalı bilim ortalıǵında ámelge asırılıwı múmkin.

Bilim sapası hár qanday mámlekettiń tabıslı rawajlanıwında sheshiwshi áhmiyetke iye. Rawajlangan mámleketlerde bilim sapası menen belgileniwshi intellektuallıq potencial jámiyettiń párawanlıǵınıń zárúrli faktorına aylanıp atır.

Bilim sapası hám onı támiyinlewshi faktorlar: oqıtıw mazmunınıń fundamentallıǵı, zárúrli mıtajliklerdiń

qandırılıwı, maqset hám nátiyjelerdiń proporcionallıǵı, bilim alıwshılardıń ózbetinshe islewi, tálim procesi qatnasıwshılarınıń dóretiwshilik iskerligi, basqarıwǵa kompleks jantasıw, pánler aralıq integraciya hám basqalar arasındaǵı baylanıslılıqlardı xarakteristikawǵa bolǵan hár túrli kóz- qarasar bar.

Bilim sapası - bul tek ǵana bilim alıwshılardıń biliminiń mámleketlik standartlarına sáykesligi emes, al bilimlendiriw shólkeminiń tabıslı iskerlik kórsetiwı, sonıń menen birge hár bir pedagog hám basshınıń oqıtıw xızmetleriniń sapasın támiyinlewdegi iskerligi de bolıp tabıladı.

Zamanagóy bilimlendiriw mákemesinde bilim sapası erisilgen muǵdarlıq hám sapa nátiyjeleriniń dárejesin, oqıw-tárbiyalıq processti shólkemlestiriw hám ámelge asırıw dárejesin, ol jerde keshetuǵın sharayatlardı sáwlelendiriwshi xarakteristikalar kompleksinde anlatılátuǵın maqset hám nátiyjelerdiń qatnası sıpatında anıqlanadı.

Dúnyanıń barlıq mámleketleriniń joqarı oqıw orınlarında joqarı bilimlendiriw sapası máselesi eń aktual máselelerdiń biri bolıp kelmekte. Tiykarınan sapalı kardlardı tayarlap, olardıń jámiyette belgili orın iyelewine imkanıyat jaratıw mámlekettiń baslı wazıypalarınń biri bolıp tabıladı.

Bilim sapası oqıtwdı shólkemlestiriwdi támiyinlew hám basqarıw procesin óz ishine alǵan hám tiykarınan oqıw procesi menen baylanıslı bolǵan quramalı sistema bolıp esaplanadı. Bul boyınsha bir neshshe ilimpazlar ózleriniń ilimiy miynetlerinde bilim sapasın asırıwdaǵı nátiyjeli islerdi belgilep, aytpı ótken. Atap aytqanda G.U.Radjabova “Oqıtwda qadaǵalaw hám basqarıw procesi professional, ashıq, áshkara hám ádalatlı, sistemalıq penen shólkemlestiriwi zárúrli áhmiyetke iye. Bilimlendiriw mákemelerinde jumıstıń qanshelli durıs jolǵa qoyılǵanlıǵı, basqarıw modeliniń durıs tanlanganlıǵı, bilim sapasın qadaǵalawdıń ádalatlı shólkemlestirilgenligi oqıtwdıń nátiyjeliligine kúshli tásir kórsetedi” dep óz pikirlerin bildirgen [2.4].

“Bilim sapası mashqalaların sheshiwde sistemalı jandasıwdan paydalanılǵan halda barlıq faktorlardı birgelikte basqarıw zárúr. Usı shıńjırdan birde-bir faktordıń joq bolıwı bilim sapasın basqarıw sistemasınıń buzılıwına alıp keledi. Alınǵan maǵlıwmatlar tiykarında bilimlendiriw sapası hám nátiyjeli basqarıwın analiz etiw oqıtwdıń bir qatar sapa ózgesheliklerin belgilep beredi” [3:19]. Usıdan kelip shıǵıp bilimlendiriw sapasın asırıw procesinde sistemalı tárizde basqarıw jolǵa qoyılsa ǵana kútilgen nátiyjege erisiwge jol ashıladı degen pikirge keliwimiz múmkin.

Joqarı oqıw orınlarında bilimlendiriw sapasın túpten jetilistiriw, olardıń mámleketimizde ámelge asırılıp atırǵan keń túrde qamtuılǵan reformalarda belsendi qantasiwın támiyinlew búgingi kúnniń eń aktual mashqalalarından biri bolıp esaplanadı. Házirgi kúnde joqarı bilimlendiriw sistemasında bilimlendiriw sapasın asırıw barısında bir qansha mashqalalar qatarına zamanagóy ádebiyatlardıń jetispewshiligi, ayırım pánlerdiń tálim baǵdarlarına sáykes emesligi, sáykes bolsada pánlerdiń kópligi bilim sapasın asırıwǵa óziniń unamsız tásin kórsetpekte. Bizniń pikirimizshe bilim sapasına baha beriwde oǵan tásir etiwshi faktorlardı bilimlendiriw sistemasında qatnasıwshi subyektlar boyınsha toparlap úyreniw zárúr. Bunda bilimlendiriw sisteması boyınsha bilim sapasına tásir etiwshi faktorlardı tómendegishe toparlarǵa bólip alıw maqsetke muwapıq:

- Bilimlendiriw siyasatın islep shıǵıwshı organǵa baylanıslı faktorlar;
- Bilimlendiriw mákemelerine baylanıslı faktorlar;
- Bilim alıwshıǵa baylanıslı faktorlar;
- Tutınıwshılardıǵa baylanıslı faktorlar;
- Bilimlendiriw mákemesi hám tutınıwshılardıń innovaciyalıq korporativ sherikligine baylanıslı faktorlar.

Atap ótilgen hár bir toparda bilim sapasına tuwrıdan-tuwrı tásir etiwshi faktorlar bar bolıp, olar bilim sapasınıń unamlı yamasa unamsız tárepke ózgeriwine tásir etedi.

Ádebiyatlar

1. Sh.Mirziyoev. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. –Toshkent: “O'zbekiston”, 2016.
2. Раджабова Г.У. Защита прав частных предпринимателей и роль малого бизнеса в инновационной экономике. Web of scholar, 2018. Т.3. №3. -С-3-5.
3. Qambarov J.X., Turdalieva M.M. Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini nazorat qilishni takomillashtirish masalalari. Zamonaviy ta'lim jurnali. 2014 yil. 7-son. 19-b.
4. Hojiahmedov G'., Yaxyayeva I., Umarova M., Usmonov A. Sifat menejmenti. – Toshkent: “Cho'lpon”, 2012.

РЕЗЮМЕ. Maqolada oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirishga ta'sir etuvchi omillar ko'rsatilgan. Shuningdek, ta'limni tashkil etish ta'limni ta'minlash va boshqarish jarayonini o'z ichiga olgan murakkab tizim sifatida qaraladi.

РЕЗЮМЕ. В статье приведены факторы, влияющие на улучшение качества образования в высших учебных заведениях, также организация образования рассматривается как сложная система, включающая в себя процесс обеспечения и управления обучения.

SUMMARY. The article presents factors that influence the improvement of the quality of education in higher educational institutions; the organization of education is also considered as a complex system that includes the process of providing and managing education.

Sonıń ushın hár bir topar faktordı bilim sapasına tásin óz aldına úyreniw maqsetke muwapıq.

Mámleketimizde shaxstıń qalıplesiwi hám kámal tabıwında zárúr áhmiyetke iye bir qatar wazıypalardı ámelge asırıwdı óz juwapkershiligine aladı. Millet biliminiń sapa dárejesi mámlekettiń keleshektegi strategiyalıq rawajlanıwın belgilep beriwshi tiykarǵı faktor bolıp esaplanadı. Millet biliminiń dárejesi bolsa oqıtw xızmeti nátiyjesinde qalıpleseı. Mámlekettiń dúnya bazarındaǵı básekelesiw dárejesi millettiń intellektuallıq hám ilimiy potentsialı dárejelerine tıǵız baylanıslı.

Usı sebepten mámleketimizdiń sociallıq- ekonomikalıq siyasatınıń negizinde bilimgе zárúrli itibar berilip kelinbekte. Bilimlendiriw boyınsha mámleket tárepinen jaratılǵan shárt-sharayatlar, múmkinshilikler shaxstıń qalıplesiwi, kámal tabıwı hám óz maqset hámde máplerin ámelge asırılıwın támiyinlewı boyınsha tómendegi wazıypalardı belgilep ótiwimizge boladı:

- mámlekettiń shaxstıń konstituciyalıq huqıqın ámelge asırıw barısındaǵı wazıypasınıń orınlanıwın támiyinleydi;
- shaxstıń mámleket, jámiyet hám ózi ushın paydalı subyekt sıpatında qalıplesiwine;
- jámiyet aǵzası sıpatında shaxsta mámleket hám xalıqtıń ulıwma mápleri tiykarǵı birlesiw immunitetiniń payda bolıwına;
- shańaraqtı máteriallıq tárepten támiyinlew hám shańaraq aǵzaların jámiyet hám de mámleket ushın zárúr subyekt sıpatında qalıplestiriwde qatnasıw sıyaqlı bir qatar wazıypalardıń orınlanıwı jumıstıń nátiyjeli bolıwına xızmet qıladı.

Bilim sapasın asırıw ushın úzliksiz bilimlendiriwdi modernizaciyalaw hám olardaǵı mashqalalardı sheshiw ushın basqarıw principlerin, ólshemlerin hám jantasiwları ózgeritiw, qadaǵalaw jumısları alıp barılıwı zárúr. Bul processte aldınǵı shet el tájriybelerinen keń túrde paydalanıw bilim sapasın asırıwda nátiyjeli tásin kórsetedi.

Juwmaqlap aytqanımda búgingi kúnde mámleketimizde joqarı oqıw orınlarında bilim sapasın asırıw boyınsha alıp barılıp atırǵan is-ilajlar, jaratılıp atırǵan shárt-sharayatlar, ilimpazlar tárepinen úyrenilgen ilimiy izertlew isleri ózleriniń unamlı tásin kórsetiwine isenimimiz kámil. Sonday-aq, bilim sapasın támiyinlew hám onı milliy bilimlendiriw sistemasına engiziw ushın aldınǵı shet el tájriybeleriniń basqarıw hám qadaǵalaw sistemasın jetilistiriwdiń shólkemleskenlik-pedagogikalıq ózgesheliklerin úyreniw aldımızda turǵan aktual wazıypalar bolıp esaplanadı.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АСТРОНОМИЧЕСКИХ МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Г.Сейтмуратова – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажисияз

Таянч сўзлар: E-learning, мобил илова, мобил таълим, телескоп, куёш тизими, юлдуз туркуми, самовий жисм, космик жисмлар, 3D тасвир.

Ключевые слова: электронное обучение, мобильное приложение, мобильное обучение, телескоп, солнечная система, созвездие, небесное тело, космические объекты, 3D изображение.

Key words: E-learning, mobile application, mobile learning, telescope, solar system, constellation, celestial body, space objects, 3D image.

Одним из наиболее заметных достижений в современном астрономическом образовании является использование интерактивного программного обеспечения в виде компьютерных программ или приложений для мобильных устройств. Эти инструменты обеспечивают захватывающий и динамичный процесс обучения [1]. Электронное обучение (e-learning) и все возрастающая роль мобильных устройств в повседневной жизни стали причиной появления нового способа обучения, который называется мобильным обучением (МО). Мобильные приложения (МП) при этом являются важнейшей составляющей МО, обладающей значительным потенциалом для повышения качества преподавания и обучения [2].

Традиционное обучение астрономии часто ограничивается теоретическими уроками и редкими наблюдениями ночного неба. Однако с появлением астрономических мобильных приложений учащиеся получают возможность непосредственно наблюдать и изучать звёзды, планеты и другие космические объекты в любое время и в любом месте. Это привносит в обучение элемент практического опыта и помогает лучше понять и усвоить астрономические концепции.

Одним из самых известных и бесплатных программ является Stellarium, который является открытым исходным кодом и предлагает возможность обновления с помощью бесплатных баз данных и других улучшений. Эта программа часто используется в совокупности с мультимедийным проектором и интерактивной доской на уроках астрономии.

Другие популярные приложения включают Star Walk 2, предлагающее интерактивный атлас звездного неба и инструментарий для наблюдения за расположением звезд, планет и других космических объектов [3], а также SkEye, которое поддерживает работу с телескопами и содержит обширную базу данных, включая видимые звезды и астрономические объекты.

Эти мобильные приложения предлагают увлекательный доступ к небу и вселенной, помогая понять и исследовать астрономические явления. Их использование в образовательном процессе способствует расширению знаний о звездах, планетах и галактиках, делая процесс обучения астрономии более доступным, интересным и интерактивным.

Использование астрономических мобильных приложений в образовательном процессе может значительно повысить интерес к астрономии и обогатить учебный опыт учащихся. Вот несколько примеров таких приложений и их применения в обучении:

Приложение Sky Map превращает ваш телефон в виртуальный планетарий. Вы просто направляете телефон на небо, чтобы узнать информацию о звездах и других космических объектах. Оно популярно среди пользователей благодаря своей простоте и доступности.

А приложение SkyView выиграло награду за лучшее приложение Android в 2014 году. Оно предоставляет AR-возможность для идентификации звезд, планет и созвездий, а также демонстрирует путь наблюдаемого объекта в небе и содержит информацию об избранных объектах и планетах.

Данное приложение позволяет идентифицировать звезды, созвездия и спутники, просто наведя камеру

устройства на небо. Оно подходит для интерактивного изучения ночного неба и может использоваться в качестве практического инструмента для уроков астрономии.

Мобильная версия популярной программы Stellarium, Stellarium Mobile содержит данные о более чем 600 000 звездах и предлагает масштабируемую карту неба. Это приложение особенно полезно для тех, кто уже знаком с версией Stellarium для настольных компьютеров [4].

Stellarium представляет собой портативный планетарий в кармане учащегося. Он показывает реалистичное 3D изображение ночного неба, основанное на GPS-координатах пользователя. Это идеальный инструмент для идентификации объектов на небе и обучения астрономическим концепциям.

Приложение от российского разработчика Solar Walk 2 предоставляет трехмерные модели Солнечной системы, космических аппаратов и фотографии, сделанные во время миссий. Оно также содержит календарь астрономических событий и событий из истории космонавтики.

Это образовательное приложение предлагает детализированные 3D-модели солнечной системы. Учащиеся могут исследовать строение и орбиты планет, а также получить информацию о различных космических объектах. Это полезно для изучения астрономии и понимания геометрии солнечной системы.

От того же разработчика, что и Solar Walk, Star Walk 2 предлагает карту неба в рентгеновском излучении, ежедневные данные о восходе и закате, а также позволяет следить за небесными объектами.

Эти приложения предлагают широкий спектр функций, от просмотра ночного неба до изучения космических объектов, и являются ценными инструментами для обучения астрономии, позволяя пользователям более глубоко погрузиться в изучение космоса. Данное приложение представляет собой интерактивную астрономическую карту. Учащиеся могут направлять свои устройства на небо, чтобы узнать больше о звездах, планетах, созвездиях и других небесных телах. Это отличный инструмент для наблюдения за звездным небом и изучения основ астрономии [5-7].

Официальное приложение NASA - NASA App предоставляет доступ к огромному количеству ресурсов, включая изображения, видео, последние новости о космических миссиях и исследованиях. Это отличный ресурс для обновления учебного материала и включения актуальной информации о космических исследованиях в уроки.

Приложение Exoplanet предоставляет подробную информацию о всех известных экзопланетах. Оно включает интерактивную карту, показывающую расположение всех обнаруженных экзопланет в нашей галактике. Это полезно для обучения учащихся концепциям, связанным с поиском и изучением экзопланет.

Использование этих приложений на уроках астрономии может повысить интерес учащихся к

предмету, предложив им интерактивный и практически опыт исследования космоса.

Астрономические мобильные приложения играют значительную роль в обучении астрономии, предлагая современные, интерактивные и доступные способы изучения космических явлений. Мобильные приложения превращают абстрактные астрономические концепции в наглядные, легко воспринимаемые изображения и анимации. Это помогает учащимся лучше понимать сложные темы, такие как движение планет, фазы Луны, звездные созвездия.

С помощью мобильных приложений учащиеся могут исследовать космос в любое время и в любом месте. Это делает обучение более гибким и доступным, поскольку для использования приложений достаточно смартфона или планшета.

Приложения, такие как SkyView или Star Walk, позволяют учащимся наблюдать за звездами и планетами в реальном времени. Это предоставляет практический опыт, который может быть очень полезен для углубленного понимания астрономических объектов и явлений.

Большинство астрономических приложений регулярно обновляются, что обеспечивает доступ к самым последним данным и открытиям в области астрономии. Это позволяет учителям интегрировать самую актуальную информацию в учебный процесс.

Использование мобильных технологий на уроках может повысить интерес учащихся к предмету. Игровые элементы, интерактивные задания и возможность самостоятельного исследования делают процесс обучения более увлекательным.

Мобильные приложения могут служить отличным дополнением к традиционным методам обучения, предоставляя альтернативные способы изучения и закрепления материала.

В условиях удаленного обучения астрономические приложения становятся еще более ценными, так как они предоставляют учащимся самостоятельные ресурсы для изучения астрономии вне класса.

Использование астрономических мобильных приложений в образовательном процессе способствует более глубокому пониманию астрономии, развивает научное мышление и повышает общую образовательную эффективность.

Интеграция астрономических мобильных приложений в учебный процесс открывает перед учащимися ворота в удивительный мир космоса, делая изучение астрономии не только более эффективным, но и значительно более увлекательным. Это современное решение сочетает в себе образовательную ценность и инновационный подход, внося свой вклад в формирование глубоких знаний и устойчивого интереса к астрономии у молодого поколения.

Литература

1. Драгилев Е.В., Драгилева Л.Л. О некоторых современных технологиях обучения астрономии на основе информационных технологий. // Современное педагогическое образование. 2023. № 8. -С. 51-56.
2. Hashemi M., Azizinezhad M., Najafi V., Nesari A. What is Mobile Learning? Challenges and Capabilities // Procedia – Social And Behavioral Sciences. 2011. № 30. -P. 2477–2481.
3. Tkachenko I. Theory And Practice Using The Star Walk 2 Programs In The Educational Process On Astronomy. Physical and Mathematical Education. 2018. Issue 1(15). -P. 322-326.
4. Выборова Н.Н. Использование программы Stellarium при изучении астрономии в школе и вузе. Вестник шадринского государственного педагогического университета. 2019, № 3 (43). -С. 94-99.
5. Секерин В.Д., Горохова А.Е., Щербаков А.А., Юркевич Е.В. Интерактивная азбука с дополненной реальностью как форма вовлечения детей в образовательный процесс. // Открытое образование. 2017. №5. С.57-62.
6. Соболева М.Л., Тырданова М.С. Мобильное приложение для изучения трехмерных графических моделей. // Проблемы современного образования. 2015. №6. -С.77-82 18.
7. Youm D.H., Seo S.H., Kim J.-Y. Design and development methodologies of Kkongalmon, a location-based augmented reality game using mobile geographic information. // Eurasip Journal on Image and Video Processing. 2019. № 1. -P.1-11.

РЕЗЮМЕ. Мақолада астрономик мобил иловаларнинг таълимдаги роли ва имкониятлари ўрганилган. Шунингдек, астрономия бўйича мобил иловалардан анъанавий ўқитиш усулларини тўлдириш учун фойдаланиш мумкинлиги таъкидланган. Улар интерфаол дарсларни ўтказиш ва ўқувчиларнинг ўқув жараёнига фаоллигини ошириш учун ўқитувчиларга янги педагогик воситаларни тақдим этади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается роль и возможности астрономических мобильных приложений в образовании. Также было отмечено, что мобильные приложения по астрономии могут использоваться в качестве дополнения к традиционным методам обучения. Они предоставляют учителям новые педагогические инструменты для проведения интерактивных уроков и повышения вовлеченности учащихся в процесс обучения.

SUMMARY. The article examines the role and possibilities of astronomical mobile applications in education. It was also noted that astronomy mobile applications can be used to supplement traditional teaching methods. They provide teachers with new pedagogical tools to conduct interactive lessons and increase student engagement in the learning process.

ҲАМЗА ҲАКИМЗАДА НИЯЗИЙДИН ТӘЛИМ-ТӘРБИЯЛЫҚ ОЙ-ПИКИРЛЕРИ

Қ.Сейтмуратов - педагогика илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: таълим, тарбия, жадид мактаби, дарслик, театр, адабиёт.

Ключевые слова: образование, воспитание, жадидская школа, учебник, театр, литература.

Key words: education, upbringing, Jadid school, textbook, theatre, literature

Өзбек халқының туңғыш педагогы, шайыры, драматург хэм композиторы Ҳамза Ҳәкимзада Ниязий 1889-жылы 16-июлда Қоқанд қаласында тәуип шаңарағында дүньяға келген. Ол оқыўға болған қызығыўшылығы себеп, 12 жасында толық хат-саўатлы болып жетиседи. 1906-жылы медресеге кирип оқый баслайды, лекин медресе тәлими оны қанаатландырмайды хэм өз бетинше Лутфий, Алишер Науайи, Гүлханий, Муқимий, Фурқат шығармаларын үйренеди. Ол 1905-жылдан баслап, 16 жасынан жазыўшылыққа қызыға баслайды. Ҳамза 1911-жылы Қоқандтың Хожибек гүзарында мектеп ашып, камбағал хэм жетим балаларды оқытады.

Оқыўшылар ушын «Жеңіл әдебият», «Оқыў китабы» сабақлықларын жазады.

Лекин, оның дәретиўшилиги, оқытыўшылық хызметі патша ҳүкметі әмелдарларын қорқыўға салып, оның мектебин «Қәуипли, балаларды бузыўшы, дин хэм мағрыппаттан бездириўши мектеп» деп жаўып таслайды хэм өзін қуўдалай баслайды. Нәтижеде 1913-жылдың февралында Ҳамза шет елдерге кетеди: Аўғаныстан, Макке, Мадина, Сирия, Бейрут, Стамбул, Одессада болып, 1914-жыл басларында Қоқандқа қайтып келеди. 1915-жылы Марғуланда мектеп ашады хэм муғаллимлер таярлаўшы курс шөлкемлестиреди.

Ол усы жыллар даўамында бир неше қосықлар топламын, «Миллий роман яки жаңа саадат» атлы шығармасын, «Зәхәрли өмир», «Бай менен хызметши», «Жалақорлардың жазасы», «Жер реформасы», «Сайлау алды», «Пәренжи сырларынан бир көринис», «Ким туўры» х.т.б. бир қанша пьесаларын дөретеди. Ол өзи дөреткен пьесаларды өзи шөлкемлестирген "Көшпели драм труппа"да өзиниң режиссёрлығында қояды хәм мийнеткеш халықты оқыўға, илим үйрениўге шақырады:

Ким билер еди, адам не, әлем не, хайўан недур,
Билмес еди буны хеш ким егер илим болмаса.

Егер билмек болсаң белгили бир заттың кейпиятын,
Лазым болар дәслеп билиў мағлыўмат хәм илимин [1:25].

Хамза 1919 жылдың басларында Қоқандағы 1-санлы балалар үйине директор етип тайынланады. Кейиншилик өз театр труппасы менен Турк фронтында хызмет етеди, Хорезмге барып, тәлим-тәрбия ислери менен шуғылланады.

Хамза көркем әдебият пененде шуғылланып, сахна шығармаларынан тысқары «Ақ гүл», «Қызыл гүл», «Қоңыр гүл», «Сары гүл» атлы қосықлар топламлары жарық көрген. 1926-жылы Хамзаның көркем әдебияттағы хызметлерин есапқа алып, «Өзбекстан халық шайыры» атағы бериледи. Лекин көп узамай душпанлары тәрәпинен 1929-жылы 18-мартта Шахмардан деген жерде тас боран етип өлтириледи.

1922-1924-жыллар аралығында Хамза Хәкимзада Ниязий Қарақалпақстанда болып, Хожели қаласындағы 1-санлы Балалар үйинде директор хәм оқытыўшы лаўазымларында ислейди [2:40].

Ол бул жерде өзин тынып-тыншымас педагог хәм басшы, тәлим-тәрбия ислериниң ҳақыйкый жанкүйери сыпатында көрсетеди. Тәрбияланыўшыларға берилип атырған билимниң сапасы менен бирге олардың турмысы, кийим-кеншек, азық-аўқат мәселелери хәмийше оның нәзеринде болады. Заманның бир қанша кыйын дәўирлери болыўына қарамастан өзиниң жазған пьесалары менен драм кружоклар дүзип, интернат хәм басқада шөлкемлерде, Хожели қаласының шар базарында тамашалар көрсетеди. Оқыў орнына қосымша жер алып, тәрбияланыўшыларға мийнет тәрбиясын беріў менен бирге олардың толық дәрежеде азық-аўқат пенен тәминленіўине ериседи. Ол Қарақалпақстанда жасаған дәўиринде С.Мажитов хәм т.б. ағартыўшы инсанлар менен тығыз байланыста болады. Олар менен елдеги жәдидшилиқ-ағартыўшылық ҳәрекетлери, жаңа мектеплердиң ахуалы, жасларға дүньялық билимлер беріў, оның материаллық тәминаты ҳаққында бәрқулла пикирлесіўде болған.

Хамза Хәкимзада Ниязий өз педагогикалық көзқарасларында халық билимлендириў системасын демократиялық тийкарда қайта қурыў идеясын алға сүреди. Ол жасларды барқамал әўлад етип жетилистириўдиң тиккелей тәрбияға байланыслы екенлигин айтып өтеди. Оның билдириўинше ақыл тәрбиясында балалар тәбият хәм жәмийет тәртип-қағыйдаларын, тәбият ҳәдийселерин, олардың өз ара байланыслы екенлигин билиўи тийис. Сонда ғана балалар жәмийет хәм халық абаданлығы жолында хызмет ететуғын

Әдебиятлар

1. Ниёзий Х.Х. Замон ичра. Илм иста. -Т.: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979.
2. Ўрумбаев Ж. Хамзанинг Хўжайли интернатидаги педагогик фаолияти. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1969.
3. Хамза. Сайланма. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979.
4. Ниёзий Х.Х. Енгил адабиёт. 1914.
5. Урта Осиёда педагогик фикр тараккиётидан лавҳалар. -Т.: «Фан», -1996.

РЕЗЮМЕ. Мақолада буюк педагог Х.Х.Ниёзийнинг маърифий-педагогик фаолияти ва таълим-тарбиявий қарашларининг мазмун моҳияти ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается учебно-педагогическая деятельность и просветительские взгляды великого педагога Х.Х.Ниязи.

SUMMARY. The article discusses the educational-pedagogical activities and educational views of the great pedagogue H.H. Niyazi.

болып жетилиседи. Әдеп-икрамлылыққа тәрбиялаўда балаларда инсанпәрўарлық туйғысын раўажландырыўымыз тийис. Себеби инсанпәрўар адам ғана басқаларды, ата-ананы қадирлейди, инсаний ҳуқықларды қорғайды, оларға ҳүрмет көрсетеди.

Ата-ананы ҳүрметлеўге шақырып, былайынша жазады:

Биз мине мектепте жүргеймиз оқып,
Ата пул табады биз деп, көп мийнет қылып,
Атадан басқа ким болар бизге мийрман,
Атамыз болсын деп бизден разы,
Оқысақ хәм разы болар, етерлер дуўа.

Аналар ҳаққында:

Бир бөлек гөш едик туўылған ўақтымыз,
Анамыздың кушағы болды тахтымыз,
Тутты емшек шийрин уйқыдан безип,
Түнлерде музлаған бесиклер кушып,
Еки-үш жыл бас ушына көтерип,
Адам қылды, өзи мийнетте харып.
Жаны ишинде асырады бизди сүйип,
Деди бизди, басқа арзыўды қойып,
Аўырса бир жеримиз, зар жылап жүрип,
Хәр есикти қакты дәрилер излеп.
Яғный жоқ анадай бизге мийрман,
Денемизге қалқан, басқа саяман,
Бизге лазым, оны бир шад әйлемек,
Бизге еткен хызметин бир яд әйлемек [3:90].

Хамза балаларды туўры сөзли, растөй етип тәрбиялаўды нәсиятлайды. Туўры сөзли инсанлар хәмийше иззет-хүрметте, кеўли, жүзи раўшан болады деп көрсетеди. Оның пикиринше балаларды сабыр-тақатлы, еркықбалы күшли инсанлар етип тәрбиялаў керек. Сабырлы инсанларды хәмме жақсы көреди, оларды ҳүрметлейди, орынлары хәмийше төрде болады деп уқтырады.

Хамза Хәкимзада өз педагогикалық көзқарасларында хәр бир инсан жәмийет, тәбият хәм хайўанат дүньясынан хабардар болыўы керек екенлигин ескертер екен, буның ушын илим-билимди ийелеўдиң зәрүрлиги ҳаққында айтып өтеди:

Илим бизди жеткергей хәр муратқа,
Бизде алым болсақ ушармыз ҳаўада.

—яки

Алым болсақ дүньяда,
Хәмме ис буняд болар,
Бизлерде суў астын гезип,
Хәм ушармыз ҳаўада [4:12].

Хамза өз педагогикалық хызметинде хәм әдебий дәретиўшилигинде ҳаял-қызлард илим-билим ийелеўге, жәмийет турмысына белсене қатнасыўға шақырады. Буны оның төмендеги қосық қатарларынан көриўи-мизге болады:

Келди ашылар шағын, өзлигинди көрсете бил,
Сындырып кисенлерди, хәр тәрәпке ылақтырғыл.
Мектепке, энжуманға бар, онда байыт пикиринди,
Илим-пән тығы менен наданлықтың баўырын тил!
[5:268].

Жуўмақлап айтқанда, Хамза Хәкимзада Ниязий Республикамыздың тарийхында өзиниң озық ойлылығы менен педагогикалық пикирлердиң раўажланыўына үлкен үлес қосқан ел-журтымыздың жанкүйери, шебер педагогы, талантлы шайыры есапланады.

ЛИНГВИСТИК КОМПЕТЕНЦИЯНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА АМАЛ ҚИЛИНАДИГАН ПРИНЦИПЛАР

С.С.Тажбенова – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: тафаккур, пунктуация, товуш, структур-семантик, экстралингвистик, функционал, киёсий таҳлил, фонетика, лексикология, сўз ясалиши, морфология, синтаксис, стилистика, позицион ўзгаришлар, фонема, харф.

Ключевые слова: сознание, пунктуация, звук, структурно-семантический, экстралингвистический, функциональный, сравнительный анализ, фонетика, лексикология, словообразование, морфология, синтаксис, стилистика, позиционные изменения, фонема, буква.

Key words: cognition, punctuation, sound, structural-semantic, extralinguistic, functional, comparative analysis, phonetics, lexicology, word formation, morphology, syntax, stylistics, positional changes, phoneme, letter.

Бошланғич синфлар она тили дарсларида лингвистик компетенция билан боғлиқ таълим мазмуни, метод ва усулларини танлаш ва белгилашда муайян принциплар кўзда тутилади, шулар нуктаи назардан ўқитиш жараёнлари режалаштирилади. С.В.Юртаев таълимий принципларга таяниш педагогга ўқувчилар билан бўладиган педагогик ўзаро ҳаракатни ташкил этишда катта ишонч бахш этади, деб таъкидлаган ҳолда принципларни икки гуруҳга ажратиб қуйидагича таснифлайди [1].

Принципларнинг биринчи гуруҳи мумтоз методистларнинг асарларини англаш йўли билан чиқарилган. Ушбу тасниф Е.А. Баринавага мансуб. Ушбу принциплар мана булар: *нутқни ва тафаккурни ўстириш бирлиги принципи, оғзаки ва ёзма нутқнинг ўзаро алоқадорлиги принципи, нутқ ўстириш устидаги ишларнинг грамматика, орфография, пунктуацияни ўрганиш билан, адабиёт машғулоти билан боғланганлик принципи*.

Иккинчи гуруҳ принциплар матн тузиш билан боғлиқ. Чунончи: *матнни маъновий идрок этишни чуқурлаштириш принципи* мазмунини ўзлаштиришга доир аналитик-синтетик ишларни талаб қилади. *Матн лингвистикаси тушунчасини шакллантириш принципи* педагогни ўқувчиларни матн лингвистикасига оид айрим тушунчаларнинг муҳим аломатларини ўзлаштириш сари йўналтиради. *Богланишли нутқни ўстирадиган машқлар ўтказиш принципи* аввало ўқитувчининг оғзаки нутқ устида олиб бориладиган ишларга қаратилган бўлишини кўзда тутати. Булар, биринчидан. Иккинчидан, ушбу машқларни вақт жиҳатдан тақсимлаш учун асослар танлаш зарур. Учинчидан, намунани айтишни кўзда тутувчи машқлар ўқувчиларнинг кўпроқ мустақиллигига таянувчи машқлардан олдин келиши керак. Таълим бериш жумладан, нутқ ўстириш методларидан, фойдаланишни тартибга солиш таълим технологиясини ташкил қилади [1].

Методист олим С.В.Юртаев ўқувчиларнинг нутқини ўстириш ишида тил тизими сатҳларини ҳисобга олган ҳолда нутқ ўстириш принципи ҳамда нутқий фаолиятни такомиллаштириш принциpidан фойдаланиш мумкин деб уқтиради [1].

Билимларни танлашда ўқувчининг ёш хусусиятлари, билим савиясини назарда тутиш принциплари, қурби этишлилиқ принципи, савияга мослик принципи, нутқнинг ўсганлик даражасини ҳисобга олиш принципи, ўқувчиларнинг нутқини ўстириш эҳтиёжларини ҳисобга олиш принципи, янги тил бирликларини нутқда қўллай олиш принципи, ҳаёт тажрибасига мослик принципи, ижтимоий муносабатларда қатнаша олиш принципи каби психологик ва педагогик омиллар ўқитувчининг диққат марказида бўлади.

Ўқувчиларнинг нутқий тажрибасига таяниш принципига кўра ҳар бир тил сатҳи шу нуктаи назардан ўрганиб чиқилади. Масалан, фонетикада морфемадан товуш-харфни ажратиш, товуш ва харфларни киёслаш лексика ва фразеологияда сўзни ва сўз шаклини лексик-грамматик жиҳатдан таҳлил қилиш, матнда кузатиш ва б., синтаксисда интонация ва тиниш белгиларини киёслаш [2].

Энг муҳим принциплардан бири *нутқда йўл қўйиладиган хатоларни ҳисобга олиш принциpidир*. Лекин ушбу принцип билимларни танлашга нисбатан татбиқ этиш унчалик тўғри эмасчунки ҳар бир тил бирлигига, у ҳақдаги *маълумотда ҳисобга олинган бўлади*. Ўқувчининг хатога йўл қўйиши билимсизлик оқибати саналади. *хатони келтириб чиқарувчи омил – билимсизлик бартараф этилса, хато ҳам йўқолади*. Масалан, гапнинг биринчи сўзи бош харф билан бошланади. Ўқувчи гапларнинг чегарасини белгилашга доир хато қилса, қоида билмаганликдан бўлади. У хато қилиши мумкин деб, гоҳ-гоҳ ҳар бир гапнинг биринчи сўзи бош харфдан бошланиши кераклигини эслатишдан чарчамаслик лозим. Шундагина ушбу хил хато ҳам бартараф қилинади.

Бир қатор методист олимлар томонидан (М.Р.Львов, Д.С.Карасаева) *структур-семантик принцип* илгари сурилган. Мазкур принцип сўз, сўз шакли, сўз бирикмаси, гап, матн таркибини, маъно-мазмун жиҳатини таҳлил қилиш ғояси илгари сурилади. Структур-семантик, *шунингдек, киёсий* таҳлил фонетика, лексикология, сўз ясалиши, морфология, синтаксис, стилистика соҳалари бўйича ўтказилади.

Фикр сўз оркали ифода этилади. Л.С.Виготский айтганидек, “*фикр сўзда ифодаланмайди, балки сўз ёрдамида амалга оширилади*”. Тил билан тафаккур орасида ана шундай қалин алоқа мавжуд. Тил ёрдамида тушунчалар пайдо этилади, сўз умумлаштирилади ва мавхумлаштирилади, инсоннинг, жумладан боланинг аналитик-синтетик ўқув-билув фаолиятида иштирок этади. Шунга кўра, болани *мантиқий фикрлашга ўргатиш, тафаккурини ўстириш принципи* ажратилади. Маълумки, тил билан тафаккур бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланади. Шунга кўра ҳам *тилни ўрганиш фикрлашдан узилиб қолмаслиги кераклиги принципи* муҳимдир. Бола сўзни ўрганар экан, тушунчалар билан танишади, фикрларни эгаллайди, ҳис-туйғулар бойлиги билан танишади, бадиий образлардан хабар топади, тил мантики ва фалсафасини уқади. Фикр ифодалаш учун болада тасаввур бойлиги бўлиши керак. Шунинг учун нутқ ўстиришигина эмас, балки тасаввурни ҳам ўстириш керак.

Тил тизими сатҳларини ҳисобга олган ҳолда нутқ ўстириш методлари – булар ҳар бири педагогнинг фонетик, лексик, грамматик сатҳга мос келадиган махсус машқ турлари. Нутқий фаолиятни такомиллаштириш методлар матни англаш ва тузиш жараёнларининг англашганлигини оширишга қаратилган [1]. Матн муносабати билан қуйидаги принциплар ажратилади: *матндан тил бирликларини ўрганишга қараб бориш принципи, нутқий машқдан тил бирликларига қараб бориш принципи*

Дарсликда функционал ва экстралингвистик принциплар ҳам ажратилади: *Функционал принцип* (тил бирлигининг амал қилиш соҳалари), фонетикада позицион ўзгаришлар, фонема, харф, товуш муносабатлари ва бошқалар назарда тутилади. Экстралингвистик принцип тил сатҳларига оид бирликларини танлаш мақсадида муҳим ҳаётий вазиятларни ажратиш, бу ҳақдаги қўшимча ахборотларни излаш ва фойдаланиш зарурлигини кўрсатади [3].

«Методика преподавания русского языка в начальных классах» услубий кўлланмасыда ўқувчиларнинг билим олишларига нисбатан қуйидаги тўрт принципга амал қилиш зарурлиги тушунтирилади:

Биринчи принцип – ҳар бир ўқувчи учун қийинлик даражасига риоя қилган ҳолда юқори даражадаги қийинлик асосида ўқитиш. Ўқувчидан ақлий куч-ғайрат, бир қадар ақлий зўриқиш талаб этилади. Қийинлик даражасига янги материал адоасини миқдор жиҳатдан кўпайтириш орқали эмас, балки уни тушуниш сифатини ошириш орқали эришилади. Масалан, маънога ургу бериш қийинлик даражасини оширади.

Иккинчи принцип – илгарилашнинг тезкор суръати. Гап шошма-шошарликда эмас, балки мақсад ўқувчи ҳамма вақт ўзининг билиш йўлида илгариланганни, мияси янги озуқа олаётганини англашда.

Учинчи принцип – назариянинг таълимдаги етакчи роли. А.В.Занков кичик ёшдаги ўқувчилар тафаккурининг конкрет тавсифи ҳақидаги анъанавий қабул қилинган анъанавий фикрни баҳслашди. У болани фикрлашига умумлашган тушунчалар билан иш кўриш хос. Тушунчаларни шакллантириш турли йўللار билан боради: индукция йўли билангина эмас, балки мавҳумдан конкрет қараб боради.

Тўртинчи принцип – ўқувчиларнинг билиш, таълим олиш жараёнини англашлари. Ҳар бир ҳолатда, ҳар бир дарсда ҳар бир машқнинг, ҳар бир ҳаракатнинг мақсад ва вазифаларини, англаш, қоидаларни оператив ўзлаштириш, уларни қўллаш, вазифаларни ечишнинг изчил босқичларини (поғоналарини) боради [4].

Нихоят, бошланғич синфларда она тилидан бериладиган билимларни (хусусан, қоидаларни) оптималлаш принципи ўта муҳим аҳамит касб этади. Билимларнинг миқдорини белгилашда, шубҳасиз, ўқувчиларнинг эҳтиёж ва имкониятлари ҳисобга олинади. Бунда сўзни, сўзга қўшаётган қўшимчаларни, ўзаро уланаётган гапларни таҳлил ҳамда тадқиқ қилиш ўқувчининг табиатида борлигини инобатга олиш, она тили таълимида ушбу туғма қобилиятларни камол топтириши даркор. Мактаб боланинг тил ҳиссига таянган ҳолда нутқини ўстиришга, муомала маданиятини сингдиришга ўз ҳиссасини қўшади. *Нутқ маданиятини ривожлантириш принципи* она тили таълимининг алоҳида йўналиши – концептуал мақсади саналади.

Бошланғич синф она тили дарсларида ўрганиладиган 20 тача қоида билан ҳам мақсадга эришиш мумкин эмас. Биринчидан, ўқув йили мобайнида мунтазамлилик асосида қоидалар устида ишлаш, нутқдаги хатоларни тузатиб бориш асносида иш олиб боришнинг иложи йўқ.

Хуллас, ўқувчи ўзи тушунмай турган нарсасини сўраса, иккиланган тил ходисасига аниқлик киритиш мақсади билан ўқитувчига, ўртоқларига мурожаат этса, мулоқот (нутқий фаолият, коммуникация) учун имконият яратилади. Баҳс-мунозара, фаол фикрлаш орқали, тўлиқ онглилик асосида олинаётган билим қисқа фурсатда узоқ муддатли хотирада мустаҳкам ўрнашиб қолади, пухта ўзлашади. Бундай жараёни ташкил этиш ўз-ўзидан содир қилинмайди, у муайян принципларга амал қилиб уюштирилади.

Адабиётлар

1. Юртаев С.В. Лингвометодический подход к организации образовательного процесса. Успехи современной науки и образования. Т.2. - М.: ФЛИНТА № 4. 2017. - С. 51–52.
2. Методика преподавания русского языка в школе: Учебник для студ. высш. учеб. заведений / М.Т.Баранов, Н.А.Ипполитова, Т.А.Ладыженская, М.Р.Львов. Под ред. М.Т. Баранова. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – С. 137.
3. Карасева Д.С. Взаимосвязанное развитие коммуникативной и лингвистической компетенций учащихся на уроках русского языка. Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. -М.: 2018. – С. 17–18.
4. Методика преподавания русского языка в начальных классах: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. / М.Р.Львов, В.Г.Горецкий, О.В.Сосновская. 3-е изд., стер. -М.: «Академия», 2007. – С. 15.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада бошланғич синф она тили дарсларида ўқувчиларнинг саводхонлиги, нутқ маданияти, лингвистик компетенцияни шакллантириш ва лингвистик компетенциянинг моҳиятини очиб беришга қаратилган илмий изланишларнинг назарий асослари ёритилиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещены теоретические основы научных исследований, направленных на формирование грамотности, культуры речи, языковой компетентности, а также сущности языковой компетентности учащихся начальных классов на уроках родного языка.

SUMMARY. This article highlights the theoretical foundations of scientific research aimed at the formation of literacy, speech culture, linguistic competence, and the nature of linguistic competence of students in primary school mother tongue classes.

BOLAJAQ MUZÍKA MÁDENIYATÍ PÁNI OQÍTÍWSHÍLARÍNA SAZ ÁSPABLARÍN SHERTIWDI ÚYRETIWDIŇ ZÁRÚRLIGI HÁM ÁHMIYETI

S.M.Tajetdinova – docent

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: dutor, doʻmbira, doira, tanbur, rubob, gʻijjak, nay, nota, ritm.

Ключевые слова: дутар, домбыра, доира, танбур, рубаб, гиджак, най, нота, ритм.

Key words: dutor, dombira, doira, tanbur, rubab, gidjak, nay, note, rhythm.

XXI ásirdegi ilim, muzika mádeniyatı, texnika hám texnologiyalardıń rawajlanıw tezligi pedagoglardan ózleriniń kásiplik xızmetinde jańa múnásibette bolıwdı, innovaciyalıq texnologiyalardı tereń ózlestiriwdi hám de olardı óziniń iskerligine alıp kiriwdi, sonday aq milliy mentalitetimizge say dárejede tálim hám tárbiyanıń nátiyjeliligin támiyinlewge qaratılǵan avtorlıq texnologiyalar hám avtorlıq metodlardı jaratıwdı talap etiw menen belgilense, ekinshiden tálim – tárbiya procesinde student jaslardıń dóretiwshilik qábiletlerin rawajlandırıw máseleleriniń jeterli dárejede jolǵa qoyılıwın, bul bolsa óz nábwetinde jaslardı social turmısqa tayarlaw, olardı hár tárepleme rawajlandırıw jumıslarına óziniń tásin kórsetip atırǵanlıǵı menen belgilenedi.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev barlıq tarawdaǵı pedagog oqıtıwshılardı, sonnan qalaberse mádeniyat tarawı oqıtıwshılarına úlken isenim bildirip juwapkershilikli islerdi

ámelge asırıwǵa, keleshegimiz awladları bolǵan oqıwshı jaslarǵa milliy mádeniyatımız dúrdanaları bolǵan milliy saz hám qosıqlarımız benen elede jaqın etip tárbiyalawǵa shaqırdı. Usı qatarda mádeniyat hám bilimlendiriw bólimlerine kóplegen tapsırmalar berdi hám qararlar qabıl etti.

“Mádeniyat hám kórkem - óner tarawın jáne de rawajlandırıwǵa baylanıslı qosımsha is – ilajlar haqqında” ǵı PQ - 2022-jıl 2-fevral sánesinde qabıl etilgen 112-sanlı qarar boyınsha 2022-2023-oqıw jılınan baslap bilimlendiriw mákemelerinde oqıwshılardıń bilim hám kónlikpelerin artırıw ushın ulıwma orta bilim beretuǵın mekteplerinde oqıwshılardı duwtar, dombira, dáp, tanbur, rubab, girjek, nay milliy saz áspablarınan keminde birewin shertip qosıq aytıw sheberligi úyretilip alǵan bilimleriniń nátiyjeleri boyınsha bahası olardıń pitkeriw guwalıǵına kirgiziliwi, muzika pani ushın háptesine belgilengen bir

oqıw saati jáne oǵan qosımsha túrde hár háptede milliy muzika áspablarında qosıq aytıw dógereklerin shólkemlestiriw hám sabaq ótiw talapları qoyılǵan [1].

Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde “Muzika mádeniyatı” pání oqıtıwshısı 2023-2024-oqıw jılınan baslap qararda qosımshada belgilep berilgen milliy saz áspablarınan keminde úsh saz áspabın atqarıp biliwi kerek ekenliginiń ózi búgingi kún bolajaq muzika oqıtıwshılarına qoyılıp atırǵan talaplar hám májbúriyatları bolıp esaplanadı. “Muzika mádeniyatı” pání ushin ajratılǵan oqıw baǵdarlaması tiykarında “Saz shertiw ómirimniń mazmunı” súreni astında muzika atqarıwshılıǵı oqıw sabaqları jolǵa qoyılıwı, bunnan tisqari oqıwshılardıń bos waqıtların mazmunlı ótkeriw maqsetinde muzika oqıtıwshıları tárepinen muzika saz áspabların atqarıp úyretiletuǵın dógerekler shólkemlestiriw jolǵa qoyılmaqta.

Demek, búgingi kún bolajaq “Muzika mádeniyatı” pání oqıtıwshılarına keminde úsh saz áspabın shertip biliwi talap etilmekte. Bul qoyılǵan talapqa juwap beriwi ushin muzika tálimi bakalavr baǵdarında “Saz atqarıwshılıǵı” (türleri boyınsha) pánín úsh jıl dawamında oqıtılıwın zárúr dep esaplaymız. Sebebi bul bolajaq muzika oqıtıwshıların tayarlawda oǵada zárúr hám áhmiyetli bolıp esaplanadı. Pándi oqıtıw proce sinde ámeliy úyretiw barısında ushırasatuǵın mashqalalardı talqılaw juwmaǵında onıń sheshimi boyınsha usını etemiz. Birinshiden:

- muzika tálimi bakalavr baǵdarında “Saz atqarıwshılıǵı” (türleri boyınsha) pánín oqıtıwda birinshi kursta duwtar saz áspabın, al ekinshi kursda Saz atqarıwshılıǵı (türleri boyınsha) pánín oqıtıwda rubab saz áspabın, al úshinshi kursda “Saz atqarıwshılıǵı” (türleri boyınsha) pánín oqıtıwda fortepiano saz áspabın nota menen shertip úyretiw jolǵa qoyılsa sonda biz belgilengen juwapkershilikli wazıypanı ornlaǵan bolamız hám búgingi kún bolajaq “Muzika mádeniyatı” pání oqıtıwshıları qoyılǵan talaplarǵa juwap beretuǵın qánige bolıp jetilisedi.

Ekinshiden:

- muzika tálimi bakalavr baǵdarında “Saz atqarıwshılıǵı” (türleri boyınsha) pánín oqıtıwda búgingi kúnde bir kurs studentlerin tórtke bólip oqıtılıwı talap etiledi. Bunda eger oqıwǵa tapsırıwǵa shekem duwtar saz áspabın shertip biletuǵın studentlerge rubab saz áspabı, al kerisinshe rubab saz áspabında oqıp kelgen studentke duwtar saz áspabı, duwtar hám rubabtı shertip biletuǵın studentlerge fortepiano saz áspabın hám usı taqilette basqa saz áspabların qánige oqıtıwshılar tárepinen úyretilse kútilgen nátiyjeni beredi. Bul usınıstı beriwimizge sebepshi hár jılı muzika tálimine oqıwǵa kirgen jaslar arasında muzika mekteplerinde oqımaǵan, nota sawatına iye emes biraq talantlı jaslarǵa bolıwı. (qánigeler jetispeytuǵın alıs aymaqlarlardan kelgen)

Muzika tálimi bakalavr baǵdarınıń 2023-2024-oqıw jılındaǵı oqıw rejesi boyınsha “Saz atqarıwshılıǵı” (türleri boyınsha) pání birinshi kurstıń birinshi semestrinde oqıtılıwı belgilep berilgen. Eger bul pándi oqıtıw usı taqilette alıp barılsa bolajaq muzika oqıtıwshılarınıń úsh saz áspabın úyrenip shıǵıwın sapalı túrde támiyinleyde qıyınshılıqlar boladı. Usı mashqalanıń sheshimi aytıp ótkenimizdey “Saz atqarıwshılıǵı” (türleri boyınsha) pání májbúriy pán sıpatında qararda kórsetilgen milliy saz áspabların nota menen úyretilip úsh oqıw jılı dawamında oqıtılsa maqsetke muwapıq boladı hám biz kútken nátiyjeni beredi.

Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerdegi “Muzika mádeniyatı” pání oqıtıwshısı fortepiano saz áspabında shertip biliwi májbúr sebebi bul saz áspabınıń abzallıq

tárepi oqıwshılardıń dawısların qosıq aytıwdan aldın sazlawda, úyretiletuǵın qosıqtı nota menen shertip úyretiwde qollanıladı. Nátiyjede oqıwshılar qosıqtı óziniń jazılǵan tonallıǵında taza intonaciya atqara aladı. Al muzika sabaǵınıń muzika tınlaw bóliminde oqıtıwshı óziniń qosımsha shertip biletuǵın milliy saz áspabında muzikalıq shıǵarmanı oqıwshılardı shertip esittiriwi kózde tutılǵan. “Muzika mádeniyatı” pání oqıtılıw forması boyınsha baslawish klasslarda bes iskerlik, al joqarı klasslarda úsh iskerlikten ibarat etip belgilengen. Bunda baslawish klasslarda:

- kópshilik bolıp qosıq aytıw (qosıqtı atqarıw)
- muzika sawatı (nota atları, jaylasıwı, ólshemi, tonallıǵı, alteraciya belgileri)
- muzika tınlaw (kompozitorıń ómiri hám dóretiliwshiligi, tonallıǵı, mazmunı)
- muzikaǵa saykes ritmikalıq háreketlerdi ornılaw (qosıqtıń teması, mazmunı)
- balalar saz áspablarında birgelikte shertiw (urıp shertetuǵın saz áspabları)

Joqarı klasslarda:

- kópshilik bolıp qosıq aytıw (qosıqtı atqarıw)
- muzika sawatı (ólshemi, tonallıǵı, dinamikalıq, alteraciya belgileri)
- muzika tınlaw (kompozitorıń ómiri hám dóretiliwshiligi, tonallıǵı, mazmunı)

Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde “Muzika mádeniyatı” páníniń bir sabaǵı usı belgilengen ólshemler tiykarında alıp barıladı. Demek, bolajaq “Muzika mádeniyatı” pání oqıtıwshısı saz áspabında shertip biliwi zárúr hám áhmiyetli bolıwı menen birge búgingi zaman talabına say dárejede sabaqtıń sapalı bolıwın támiyinleydi hám pándi oqıtıwda jańa oqıw ádebiyatlarınń dóretiliwine imkaniyat jaratıladı.

Juwmaqlap aytqanda bolajaq “Muzika mádeniyatı” pání oqıtıwshılarına saz áspabların shertip úyretiwdiń zárúrligi hám áhmiyeti sonnan ibarat bunda:

- ◆ saz áspabın nota menen shertiw kónlikpesi qalıpleseidi hám atqarılǵan muzikalıq shıǵarmanıń mazmunı haqqında maǵlıwatlarǵa iye boladı;

- ◆ ámeliyat barısında mektep oqıwshılarına xalqımızdıń milliy muzika shıǵarmaların saz áspablarında shertip tanıstırıp barıw arqalı olardıń qálbinde milliy ideyanı bayıtıp baradı;

- ◆ saz áspablardı muzikalıq shıǵarmanıń tonallıǵı boyınsha sazlawdı úyrenedi, shıǵarmanı shertiwde texnikalıq ózgesheligin ózlestiredi hám saz áspablardıń tariyxı menen tanısadı;

- ◆ oqıwshılarda saz áspabında shertip atqarılǵan muzikanı tınlaw mádeniyatı qalıpleseidi hám olarda muzikaǵa irǵaqlardı, ritmdı este saqlap qalıw qábileti qalıpleseidi;

- ◆ saz áspabında shertilgen muzikanıń tonallıǵın, muzikalıq qurılısın talqılaw sawatlılıǵı rawajlanadı.

Ulıwmalastırıp aytqanda muzika tálimi hám tárbiyasınıń sapalı kórsetkishine erisiwi ushin bilim beriwdiń nátiyjeliliginiń asırıwda bolajaq “Muzika mádeniyatı” pání oqıtıwshısınań úlken juwapkershilikti hám hár tárepleme dóretiliwshilik penen ilimiy izleniwdi talap etiledi. Keleshekte jetilisip shıqqan tájiriybeli qánigelerimiz tárepinen milliy saz áspablarımız milliy miyasımız sıpatında qásterlenip, tereń úyrenilip xalqımız muzika mádeniyatın ele de rawajlandırıwda dúnya júzi xalıqları saz áspabları qatarında shet el mámleketlerinde de jańlawına isenemiz.

Ádebiyatlar

1. Mirziyoev Sh.M. “Mádeniyat hám kórkem-óner tarawın jáne de rawajlandırıwǵa baylanışlı qosımsha is – ilajlar haqqında” ǵı PQ - 112 – sanlı qararı 02.02.2022.
2. Allanazarov D. “Qaraqalpaq xalıq sazları”. - Nókis: 2002.
3. Amaniyazov G., Tajetdinova S. Muzika. -N.: ”Bilim”. 2008.
4. Тахетдинова С.М. Народные песни как фактор развития личности учащихся. //Вестник Курганского государственного университета. 2018. №. 3 (50). –С. 62.

REZYUME. Bu maqolada bo'lajak musiqa madaniyati fani o'qituvchilariga cholg'u asboblari chalishni o'rgatish uchun bugungi ta'lim tizimidagi qo'yilgan me'yoriy talablarga qay darajada javob berishi va ahamiyati haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается важность обучения игре на музыкальных инструментах будущих учителей культуры музыки для исполнения требований современного образования.

SUMMARY. This article examines the importance of teaching playing musical instruments to future teachers of music culture to fulfil the needs of modern education.

МОДЕЛИ ОБУЧЕНИЯ РЕЧЕВЫМ АКТАМ В РАМКАХ ПРАГМАДИДАКТИКИ

Г.Тажимбетова – преподаватель

Нукусский Инновационный институт

Таянч сўзлар: прагмадидактика, ПСР ёндашуви, моделлар, усуллар ва техникалар.

Ключевые слова: прагмадидактика, PCR подход, модели, методы и приемы.

Key words: pragmadidactics, PCR approach, models, methods and techniques.

В научной литературе предлагаются разнообразные подходы к обучению речевым актам в контексте прагмадидактики. Одним из них является подход, называемый как «Повышение прагматической сознательности» – Pragmatic Consciousness-raising (PCR – далее) [5, 4, 2, 1, 3]. Результаты внедрения данного подхода (PCR) доказывают его технологическую рациональность, поскольку он нацелен не столько само обучение различным речевым формулам, а осознанное понимание роли контекста посредством исследовательских (аналитических) заданий, т.е. анализа конкретного контекста и функционирующих в нем речевых формул [5:171]. При этом, данный подход реализуется посредством четырех-этапной и трех-этапной моделей обучения речевым актам.

Так, согласно Rose [5], четырех-этапная модель базируется на индуктивной основе (методе):

1. Первая фаза предполагает вовлечение в активную мыслительную деятельность посредством генерализации прошлого опыта и создания мотивации к выполнению заданий.

2. Вторая фаза нацелена на ознакомление с конкретным материалом. Для этого следует собрать фактологический материал – примеры речевых актов в вербальном оформлении, которые считаются наиболее важными и проблематичными для интеракции и, соответственно, обсуждения.

3. Третья фаза фокусируется на сборе фактологического материала в родной культуре самими студентами, для того чтобы создать условия для лучшего осознания формул речевых актов английского языка.

4. Четвертая фаза направлена на проведение анализа формул речевых актов на английском языке соответственно заданному контексту.

Уверены, четырех-этапная модель является методически рациональной в осознании самой сути прагматического подхода и овладения речевыми актами с учетом ситуативного и культурного контекстов. Поэтому она, безусловно, должна использоваться в практике обучения. Однако, нельзя исключать и другие модели, построенных на трех-этапном алгоритме действий и широко используемых в практике обучения иностранным языкам (ИЯ – далее) [3,4, 2]. Трех-этапная модель PCR наиболее широко используется в обучении, поэтому рассмотрим технологии ее реализации на основе традиционных моделей таких как «Презентация → Практика → Производство» (PPP) и «Вовлечение → Изучение → Активация (ESA).

В рамках «Презентация → Практика → Производство» модели используется дедуктивный метод, где на этапе **презентации (Presentation)** предлагаются несколько диалогов (ситуаций) для нахождения речевых актов в нем и их дальнейшего анализа. На основе диалогов выявляются возраст, социальный статус, социальные связи между коммуникантами, узус речи и предпринятые коммуникативные стратегии как жанровые характеристики интенций говорящих. Считаем методически оправданным на **этапе тренировки (practice)** предложить дополнительную инфор-

мацию о ситуативном и социокультурном контексте и закрепить это посредством задания на завершения текста (Discourse completion task) или заполнение пропусков в тексте речевыми формулами (Filling in gaps). Также полезным будет задание на репродукцию какого-либо диалога. А на **этапе производства речи (Production)** можно провести творческие задания типа ролевой игры с использованием определенных речевых актов с позиции вежливости.

Эффективной также является модель «Вовлечение → Изучение → Активация (ESA), построенная также на дедуктивной основе. Для развития прагматической осведомленности полезны задания с представленными диалогами, после чтения даются вопросы, список фраз с их анализом. Обычно задаются следующие вопросы: где происходит диалог, между кем, какие стратегии используют коммуниканты.

Вовлечение: сначала дается задание на обсуждение какого-либо вопроса, либо чтение коротких диалогов. После этого учитель предлагает записать основные фразы, которые использовались в ходе обсуждения или в предлагаемых диалогах.

Изучение: Этот этап является наиболее ответственным, поскольку он объединяет предтекстовой и текстовой этапы работы с диалогическими текстами. Так, на предтекстовом этапе анализируются речевые формулы, классифицируются на группы (polite –impolite, direct – indirect). На текстовом этапе дается установка на идентификацию плана выражения и плана содержания, а также на особенности средств выражения вежливости или митигации.

Активизация: на этом этапе (послетекстовом) активизируются имеющиеся знания студентов к использованию речевых актов. Дается задание на организацию взаимодействия по заданным речевым актам (например, просьба сделать что-либо, выражение своего мнения по поводу заданного контекста и т.д.), категоризация речевых актов с объяснением их выбора. На этом этапе можно предложить студентам роль «экспертов» для оценки импровизированных диалогов, которая включает оценку и объяснение причин или обстоятельств.

На послетекстовом этапе, как известно, можно дать тренировочные задания. Известно, что студенты лучше усваивают структурные особенности на основе схематизации речевых актов. Поэтому представим здесь пример такой работы.

Преподаватель предлагает образцы просьбы и просит составить структурные модели/ схем предложенных речевых формул как в образце.

- Could you move further idea, please?
- Do you mind sitting Anvar near you?
- Do you think doing that task is interesting?
- Could you tell me what the special phrase is in this context?
- Could you tell me about characters of this story?
- Would you like to categorize these words?
- Do we have an idea to think?

Think and create structural models of these sentences as in example:

Could/can you + Verb +...

Would you like+ Infinitive +.....?

Такое задание дает возможность активизировать когнитивный процесс в прагматическом плане и сформировать у студентов структурные особенности разнообразных форм выражения просьбы. После этого, можно дать задание на составление диалога в новых ситуациях общения.

Теперь представим другой вариант этой модели для работы над вежливостью в англоязычной культуре:

Вовлечение: Преподаватель дает определенный список предложений на идентификацию степени вежливости (высокая, средняя, низкая) в речевом акте просьба с позиции студентов.

Изучение: преподаватель объясняет средства, демонстрирующие степень вежливости речевых формул благодаря конкретным элементам и элементам митигации. В этих целях подвергаются сравнению, например, следующие слова и выражения: *can, could, would, do you think, perhaps, please*. Затем преподаватель демонстрирует таблицу с двумя колонками – вежливые и невежливые формы просьбы, объясняя при этом стратегии или средства митигации, неуверенности, открытости, эксплицитности и имплицитности, экспрессивности или эмотивности. Далее следует задания для классификации стратегий, необходимых для формулирования просьбы и достижения коммуникативной цели.

Таким образом, осуществляется тренировка на расширение репертуара студентов в речевом акте «просьба».

Активизация: Студенты разыгрывают ситуации в паре (диалоге), чтобы продемонстрировать навыки и умения использования речевых актов и знаний, приобретенных на предыдущем этапе. Можно дать письменное задание в виде проектной работы на исследование степени вежливости и средств их

выражения в других речевых актах (например, оценка) и подготовить презентацию по результатам проектной работы. Или же дать задание на анализ прагматического материала в учебнике и разработать дополнительный материал для эффективности процесса и результата обучения. Здесь очень полезны задания инструктивного характера. Например, преподаватель дает объяснение фраз используемых для смягчения критической оценки с позиции вежливости:

- You can use "I have to say" when you are going to say something that may annoy or upset your students, especially because it expresses criticism.
- You can use "With respect" to introduce a criticism or disagreement, in order to sound more polite.
- You can use "shall we say" in the middle of a sentence, to make a criticism seem less severe or offensive.
- You can use "Don't get me wrong" to make sure that someone understands your criticism correctly.
- You can use "to give someone their due" to make a criticism seem less strong by balancing it with a positive comment.

Представленные модели способствует осознанному освоению прагматического материала. В ходе когнитивной деятельности над речевыми актами английского языка особое значение имеет опора на языковой и речевой опыт в родном языке, поэтому допускается обращение к родному языку при объяснении материала, а также в сравнении формул речевых актов с моделями, либо эквивалентами на родном языке (Judd 1999, с. 163).

В качестве обобщения следует сказать, что для развития и усовершенствования прагматической компетенции можно использовать разнообразные модели, методы и приемы, а также эффективной будет система упражнений, нацеленных на выработку рецептивно-прагматических, репродуктивно-прагматических и репродуктивно-продуктивных прагматических навыков и умений.

Литература

1. Chavarrla M. I. & Bonany E. B. Raising awareness of pragmatics in the EFL classroom: A proposal. //Cultura, Lenguaje Y Representacion: Revista De Estudios Culturales De La Universitat Jaume. I, 3. 2006. – P. 133-144.
2. Eslami-Rasekh Z. Raising the pragmatic awareness of language learners. //ELT Journal. 2005, 5. – P. 199-208.
3. Fujioka M. Raising pragmatic consciousness in the Japanese EFL classroom. Retrieved February, 2010: <http://www.jalt-publications.org/jalt/articles/2003/05/fujioka>.
4. Judd E.L. Some issues in the teaching of pragmatic competence. // E. Hinkel ed. Culture in Second Language Teaching and Learning. – Cambridge University Press, 1999. – P. 152-166.
5. Rose K.R. Teachers and students learning requests in Hong Kong.// E. Hinkel ed. Culture in Second Language Teaching and Learning. – Cambridge University Press, 1999. –C. 167-180.

РЕЗЮМЕ. Мақола прагматик ёндашувни кўриб чиқишга бағишланган бўлиб, ўрганишда прагматик онг ва онгни оширишга қаратилган. Ушбу ёндашув нуктаи назаридан нутқ ҳаракатларини ўргатишнинг тўрт босқичли ва уч босқичли моделлари тавсифланади.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена рассмотрению прагматического подхода, ориентированного на повышение прагматической осведомленности и сознательности в обучении. Под углом данного подхода описываются четырех-этапная и трех-этапная модели обучения речевым актам.

SUMMARY. The article is devoted to dealing with the approach oriented to pragmatic awareness and consciousness-raising. Under the angle of this approach four-staged and three-staged models of teaching speech acts are described.

NUTQI TO'LIQ RIVOJLANMAGAN BOLALAR MULOQATINI ERTAKLAR ASOSIDA RIVOJLANTIRISH VA UNING NATIJALARI

K.Tajimuratova – *assistent oqituvchi*

A.Tajimuratov – *assistent oqituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar, ertak terapiya, metafora, ertak motivi, personaj, idrok etish, moslashuv, psixokorreksiya, psixologik ehtiyoj.

Ключевые слова: дети недоразвитой речью, сказкотерапия, метафора, сказки персонаж, восприятие, адаптация, психокоррекция, психологическая потребность.

Key words: children with underdeveloped speech, fairy tale therapy, metaphor, fairy tale motive, perception, adaptation, psychocorrection, psychological need.

Mahtabgacha yoshda ertakni idrok etish bolaning oʻziga xos faoliyatiga aylanadi, unga erkin orzu qilish va tasavvur

etish kattalar dunyosining murakkab voqea hodisalari va hislari bilan toʻqnash kelish imkonini beradi.

Ertaklarni sahnalashtirish shaxsning adaptiv qirralari diapazonini kengaytiradi, obrazli tafakkur, shuningdek inqirozli vaziyatlarda harakat qilish ko'nikmasini rivojlantirishga imkon beradi.

Ertak terapiya – bolalar ijtimoiylashuvining tabiiy usuli.

Ertak terapiyada – hatto dastlab o'yinlar jarayoniga qo'shilmaydigan, ertakni qabul qilmaydigan bolalar baribir ong osti darajada uning ijobiy ta'sirini his etadilar. Birgina ertak har bir bolaga turlicha ta'sir etadi. Har bir bola uning uchun ayni damda muammoni hal etish uchun zarur bo'lgan biron-bir "o'zinikini" topadi [1:43].

Ertak terapiya T.D.Zinkevich-Yevstigneeva ta'rifiga ko'ra ma'noni izlash jarayoni, olam va undagi o'zaro munosabatlarni tizimi haqidagi bilimlar yechimidir. Ertak terapiya – bu ertak sifat ma'nolarni voqelikka ko'chirish, shaxsning resurslari, potensialini faollashtirish jarayonidir.

Ertak terapiyaning asosiy vazifalari:

- shakllanayotgan bola shaxsining rollar diapazonini kengaytirish;

- ruhiy jarayonlarni mustahkamlash, hissiy doirani rivojlantirish;

- o'z-o'zini boshqarish va o'z-o'zini nazorat etish malakasini hosil qilish, hatti-harakatlar egiluvchanligi va ihtiyoirligini rivojlantirish;

- qo'rquv, bezovtalik, o'ziga bo'lgan ishonchsizlik, o'z hatti-harakatlarining to'g'riligiga haddan ziyod gumonsirashni bartaraf etish;

- bolaning o'ziga yuqori baho berishi, o'ziga bo'lgan ishonchni hosil qilish;

- kishilar bilan muloqot etish umumqabul qilingan me'yorlarning o'zlashtirilishi;

- tasavvur va obrazli tafakkurni rivojlantirish.

Ertak terapiyaning natijalari:

- asab jarayonlarining yuqori egiluvchanligi va harakatchanligi ortadi;

- mayda qo'l motorikasi va harakatlar koordinatsiyasi rivojlanadi;

- jismoniy va ruhiy zo'riqish bartaraf etiladi;

- ishchanlik qobiliyati ortadi;

- iroda sifatleri yaxshilanadi;

- nafas mashqlari;

- muloqotdagi qiyinchiliklar yengib o'tiladi;

- muloqotning ifoda sifatleri: plastika, mimika, nutqni yaxshilash va faollashtirish;

- tasavvur va obrazli tafakkurni uyg'otish;

- ruhiy jarayonlarni rivojlantirish;

- ijtimoiy malakalarni shakllantirish.

Ertak bilan ishlash imkoniyatlari:

1. Ertakni metafora sifatida qo'llash. Ertaklarning matnlari va obrazlari bolaning shaxsiy hayotiga doir erkin assotsiatsiyani uyg'otadi, so'ng mazkur metaforalar va assotsiatsiyalar muhokama etilishi kerak.

2. Ertak motivi asosida rasm chizish. Rasmda erkin assotsiatsiyalar namoyon bo'ladi, keyinchalik olingan grafik materialning tahlili amalga oshirilishi mumkin.

3. Personaj hatti-harakatlari va harakat motivlarini muhokama etish.

4. Ertak epizodlarini sahnalashtirish. Ertak postonovkasini bolalar guruhi yoki kattalar tomonidan amalga oshirish mumkin. U yoki bu ertak epizodlarini sahnalashtirish postonovkaning har bir ishtirokchisiga vaziyatning hissiy ahamiyatini his etish va his-tuyg'ularni namoyon etish imkonini beradi.

5. Ertak motivi asosida ijodiy ish:

Tahlil. Maqsad – har bir ertak vaziyati, syujet konstruksiyasi va qahramonlar xatti-harakati ortida nima yashirinshganligini tushunib, anglab yetish.

Ertakni hikoya qilib berish. Mazkur usul tasavvur, xayol qilishning rivojlanishiga ko'maklashadi.

Ertakni qayta to'qish. Mualliflik va xalq ertaklarini qayta to'qish bolaga ertak syujeti, voqealarning ba'zi rivoji yoqmaganda ahamiyatga ega. Bu muhim diagnostik

material. Ertakni qayta to'qir ekan, bola o'z ichki holatiga mos vaqealar rivojini tanlaydi va uni ichki zo'riqishdan xolis bo'lish imkonini beruvchi vaziyat yechimining variantini topadi. Ertakni qayta to'qishning psixokorreksion mazmuni shundan iborat bo'ladi.

Ertakni to'qish. Ertaklar syujeti qahramonlarni o'zgartirish, shuningdek ma'lum qarorga kelishni talab etuvchi vaziyatlarni tanlash imkonini berishi kerak. Hikoya davomida muammoni yechishda hal qiluvchi vaziyatlardan iborat markaziy inqiroz vaziyati vujudga kelishi lozim. Ertaklarda baxtli yakun bo'lishi kerak. Bolaga murakkab vaziyat yechimini topishiga bo'lgan ishonchni singdirish kerak, aks holda unda kurashni davom ettirish uchun stimuly bo'lmaydi. Demak ertaklar asosida rivojlantirish – ichki va tashqi dunyoni mushohada etish va namoyon qilish, kechirganlarni anglash, kelajakni modellashtirish, har bir bolaga o'zining o'ziga xos ertagini tanlash jarayonidir [1:38].

Shubhasiz ertak terapiya – ertaklar vositasida bola va kattalarning juda tabiiy va an'anaviy muloqot shakli bo'lgan bolalar bilan amalga oshiriladigan psixologik ishning juda qimmatli usuli hisoblanadi. Odatda bola bilan ishlash davomida pedagog tashqi analizning "psixologik" tilini qo'llamaydi, biroq bolaga nima kerakligi va qanday qilib unga buni berish kerakligini anglab yetish uchun analitik fazaga "chiqish" qobiliyatini doimiy saqlab qoladi. Ya'ni ertak dastlab diagnostik xarakter, so'ngira esa vaziyatga ta'sir etish usuli sifatida ikki tomonli intrumentni ifodalaydi [1:42].

Maktabgacha yoshda ertakni idrok etish erkin orzu qilish va tasavvur etishga imkon beruvchi bolalarning o'ziga xos faoliyatiga aylanadi. Bunda ertak bola uchun nafaqat uydirma va fantaziya balki bu yana o'ziga xos voqelikdir. Shuning uchun ertakni idrok etar ekan bola bir tomondan o'zini ertak qahramonlari bilan solishtiradi, bu esa unga bu kabi muammolar va kechinmalar faqatgina unda mavjud emasligini anglab yetish imkonini beradi.

Boshqa bir tomondan ertak obrazlari vositasida bolaga turli murakkab vaziyatlardan chiqish yo'llari, vujudga kelgan nizoli vaziyatlar yechimi taklif etiladi, uning imkoniyatlari va o'ziga bo'lgan ishonch hissiy pozitiv qo'llab-quvvatlanadi. Bunda bola o'zini ijobiy qahramon sifatida tasavvur qiladi. Bunday holat maktabgacha yoshdagi bolaning insoniy o'zaro munosabatlarini shu qadar yaxshi anglab yetishi bois emas, balki qahramon holati boshqa personajlar bilan solishtirganga nisbatan yaxshiroqligi bois vujudga keladi.

Metafora bosh miyaning chap va o'ng yarim sharlari o'rtasidagi aloqani ta'minlaydi. Ertakni idrok etish jarayonida miya chap yarim sharlari faoliyat ko'rsatib, u syujetning mantiqiy mazmunini ajratib oladi, bu vaqtda o'ng yarim sharlar orzu, fantaziya, tasavvur, ijod bilan shug'ullanadi.

Bolaning qo'rquvlari ustida ishlash davomida ertaklarni qo'llash vaqtda quyidagilar kuzatilishi mumkin: ongli, verbal darajada bola ertakni idrok etmasligi ham mumkin, biroq ish samarasi saqlanib qoladi, ya'ni o'zgarish odatda ong osti darajada amalga oshadi. Bunda qiziqarli holat kuzatiladi. Birgina ertak har bir bolaga turlicha ta'sir etadi, har bir bola unga biron bir o'zinikini, uning uchun dolzarb bo'lgan, uning muammolari bilan hamohanglarni topadi.

Ertaklar uchun personajlarni tanlash va ular o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatishga alohida e'tibor qaratiladi. Ertak mazmuniga nizoli vaziyatning real qatnashchilariga mos qahramonlarni qo'shish va ular bilan real voqealarga mos simvolik munosabatlarni o'rnatish kerak.

Ertak qiziqarli bo'lishi uchun bola bilan dastlabki suhbatda uning qiziqishlarini aniqlash lozim. Bu ertak voqeasini yaratish jarayonida tayanish mumkin bo'lgan pozitiv jihatlarni aniqlashga imkon beradi.

Bola uchun yaqin va tushunarli bo'lgan mavzuning qo'llanilishi unga ertak qahramoni obraziga osonlikcha

kirish, ertak qahramoni va shaxsiy muammolarni taqqoslash, yuzaga kelgan vaziyatdan chiqish yo'llarini ko'rish imkonini beradi.

Ertak terapiya bu muloqot qilish va tajriba almashishning tabiiy shakli, yangi avlodlarni tarbiyalash tizimidir. Bu bola tomonidan ham tashqi, ham ichki olamini anglashning zaruriy vositasidir. Shuning uchun ertak terapiya ertak voqealari va ularning real hayotdagi vaziyatlar bilan o'zaro bog'liqligini anglash bilan bog'liq. Ertak bolaga psixoterapevtik ta'sir ko'rsatadi, chunki ertak tili bola uchun tushunarli. Ertak tasavvurning rivojlanishiga xizmat qiladi, bu esa bola tomonidan o'z shaxsiy muammolarini yechish uchun juda muhim. Ertak stili ham bola uchun tushunarli. Bola hali mantiqan fikrlay olmaydi, ertak esa hech qachon bolani biron bir mantiqiy mushohadalar bilan zo'riqtirmaydi. Bola nasihatlarini yoqtirmaydi va ertak uni to'g'ridan to'g'ri tarbiyalamaydi.

Kichik yoshdagi bolalar o'z hissiyotlarini boshqara olmaganliklari bois ko'pincha "hissiyotlar" asirida bo'ladi. Faqatgina shaxsiy rivojlanganlik darajasiga ko'ra ular asta sekinlik bilan o'z kechinmalarini anglash va nazorat etish, o'zgalarning hissiy holatini tushunish qobiliyati shakllanadi, ixtiyoriy xatti harakatlar rivojlanadi, hissiyotlar nisbatan turg'un va chuqur bo'la boshlaydi [2:460].

Maktabgacha ta'lim muassasasi yoki maktabga borish bilan bog'liq keskin o'zgarishlar davri bola uchun ayniqsa murakkab kechadi. Bolaning yangi sharoitga moslashishi, yangi kun tartibi, unga avvaldan tanish bo'lmagan bolalar bilan muloqot etishga o'rganish, tarbiyachi va o'qituvchilarning talablarini anglash, guruhli ta'lim jarayonida yangi bilimlarni qanday o'zlashtirish kerakligini anglab yetish uchun vaqt talab etiladi.

Har qanday katta yoshli inson ham o'zining turli-tuman kechinmalarini tushunib yetmaydi, bola uchun esa bu vazifa undanda murakkab hisoblanadi. Bolalar har doim ham hatto eng oddiy hissiyotlarni to'g'ri anglab yetmaydilar, ayniqsa atrof-olam bilan tanishish doirasining kengayib borishi bilan bog'liq turli-tuman kechinmalarni anglab yetish yanada murakkab.

Ertak ma'lum darajada maktabgacha yoshdagi bolaning uch tabiiy psixologik ehtiyojlarini qondiradi:

1. Avtonomlikka bo'lgan ehtiyoj. Har bir ertakda qahramon butun yo'l davomida o'zi mustaqil faoliyat ko'rsatadi, faqatgina o'ziga, o'z kuchiga tayangan holda tanlovni amalga oshiradi, qaror qabul qiladi;

2. Kompetentlikka bo'lgan ehtiyoj. Qahramon kutilmagan to'siqlarni yengib o'tishga qodir bo'ladi, va aksariyat hollarda vaqtinchalik muvaffaqiyatsizliklarga duch kelsada, g'olib bo'ladi, g'alabaga erishadi.

3. Faollikka bo'lgan ehtiyoj. Qahramon hamisha faol, doimo harakatda: qayergadir boradi, kimnidir uchratadi, nimanidir topadi, kim bilandir kurashadi, kimlardandir qochadi. Dastlab qahramon harakatlari sust bo'ladi, uning faolligiga ertakning boshqa bir qahramonlari turtki bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur ehtiyojlarning qondirilganlik natijasi quyidagi shaxsiy sifatlarining shakllanishi hisoblanadi:

- shaxsiy fikr, pozitsiya yoki qarashlarni namoyon etishlikka bo'lgan intilishda ifodalanuvchi avtonomlik;

- muloqotda tashabbusga egalik qila bilish, sheriklarning e'tiborini jalb eta bilish, ularning kommunikativligini stimullash, muloqot jarayonini boshqarish, sheriklarning holatiga hissiy jihatdan javob qaytarish qobiliyatini nazarda tutuvchi faollik;

- bir necha komponentlardan iborat ijtimoiy kompetentlik:

- boshqa insonlarga mehr, diqqat, achinish, qayg'urish singari munosabatlarda namoyon bo'luvchi motivlik;

- boshqa bir insonni anglash, uning o'ziga xosliklari, qiziqishlari, ehtiyojlarini tushunib yetish, uning kayfiyatini, hissiy holatini payqash qobiliyati bilan bog'liq kognitivlik;

- adekvat vaziyatlar, muloqot usullarini tanlash bilan bog'liq xatti-harakatlar.

Ertak bolani qahramonlarga qayg'urishga majbur qiladi, buning natijasida unda kishilar, predmetlar atrof-olamdagi hodisalar haqida yangi tasavvurlar, yangi hissiy tajribalar paydo bo'ladi.

Muloqot doirasi kengayib borgani sari bolalar ularning hissiy dunyosini ma'lum darajada faollashtiruvchi turli-tuman ijtimoiy omillarning ta'sirini his etadilar. Bola vaziyatli hissiyotlarni yengib o'tishga o'rganishi, o'z hislarini boshqarishga o'rganishi kerak. Bularning barchasiga, masalan qo'rquvlarni yengib o'tishga ertak va o'yinlar o'rgatadi. Biron bir narsadan qo'rqadigan bolaga ertak tanlanadi yoki korreksion ertak tuziladi, mazkur korreksion ertakda uning qo'rquvlari va ularni yengib o'tish haqidagi ma'lumotlar metafora tarzida shifrlanadi. Bunday ish jarayonida bola nafaqat o'z qo'rquvlari bilan "tanishadi", balki ularni yengishni ham o'rganadi.

Ertak terapiya psixologik usul sifatida bolalar bilan ishlash jarayonida o'zining yosh chegaralarini belgilaydi: bola reallikdan farqli ravishda ertak voqeligi mavjudligini aniq tasavvur etishi kerak. Odatda bunday farqlash malakasi bolada 3,5-4 yoshga kelib shakllanadi, biroq albatta har qanday aniq vaziyatda bolaning individual rivojlanish xususiyatlarini e'tiborga olish lozim.

Ertak terapiya bolalar bilan turli usullarda amalga oshirilishi mumkin. Ish uchun mavjud mualliflik yoki xalq ertagining qo'llanilishi, pedagog bola bilan birgalikda ertak to'qishi va bola ertakni mustaqil to'qishi mumkin.

Ertak terapiya seanslarini jarohatlovchi vaziyatdan ma'lum vaqt o'tgandan so'ng, bola tinchlangach, voqealarga chetdan qarash imkoniga ega bo'lganda o'tkazish lozim. Bunday muloqot uchun kunduzgi yoki kechki uyqu oldi vaqt ma'qul keladi.

Bola ertakda u bilan nimalar bo'layotganini yaxshi anglab yetishi uchun sirli ertakka ko'chish marosimini o'ylab topish mumkin. Bunday marosimning elementlaridan biri bolaning biron bir qahramonga "aylanib qolishi"dir. Ertak sifat materialni taqdim etish va bolani ijodiy jarayonga jalb etish usulini mustaqil tanlash mumkin. Masalan, ertakni hikoya qilish davomida voqealar rivojining qizg'in pallasida bolaga nima deb o'ylaysan, sening qahramoning nima uchun bunday qildi, senga uning qilmishi yoqdimi? Sen uning o'rnida qanday yo'l tutgan bo'larding? – singari savollar bilan murojaat etish mumkin. Bolaga ertakning kichik bo'laklarini galma-galdan hikoya qilgan holda uni birgalikda to'qishni taklif qilish ham mumkin. Shu bilan birga bolaga taklif etilgan mavzu asosida ertak to'qishni taklif etish mumkin. Ertak asosida rivojlantirish ishlarining yana bir turli shaxslar tilidan tanish bo'lgan ertakni hikoya qilish hisoblanadi.

Ertak asosida rivojlantirishning turli usullarini qo'llagan holda nutqi to'liq rivojlanmagan bolaga ko'pgina vaziyatlarni yengib o'tishga ko'maklashish mumkin.

Ertak asosida muloqotni rivojlantirishda korreksion ishlarini alohida, katta bo'lmagan va yaxshi yoritilgan xonada o'tkazish maqsadga muvofiq. Ertak asosida bolalarda muloqotni rivojlantirish ishlarini muntazam o'tkazish bolani nutqini rivojlanish orqali boshqa bolalar bilan tez muloqotga kirishish imkon beradi.

Biz nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarda muloqotni rivojlantirish uchun uch janrdagi ya'ni bolalar uchun tanish bo'lgan rasmlar, rangli, ertak kitoblarni, multfilmlar, ertak albomlarni ko'rsatib, bolalarni o'zi qayta tanlagan ertaklarini so'raganimizda, ular ertakni nima haqida ekanligini gapirib beradilar. Ular kitobni varaqlab yoki ertak shaxslari ifodalangan tasvirli rasmlar orqali muloqotga kirishib bizga gapirib beradilar.

Namuna sifatida ertak ishlanmasini keltiramiz.

Logoped bolalarga quyidagi ertaklarni aytib berish orqali bolalarni bilish faoliyatlarini axloq odob, yaxshilik yomonlik kabi hislatlarni shakllantiradi.

Mavzu. “Echki bolalari” (hayvonlar xaqida)
Maqsad: Bolalarga onaning gapiga quloq solishlik, o‘zboshimchalik qilmaslik kabi hislatlarni tarbiyalash.

Jihozlar: Rangli ertak kitob, alohida ona echki va bolalari foto rasm albomlar, “echki bolalari” (disk).

Mashg‘ulotning borishi: Logoped ertakni o‘qishdan avval savol-javob qiladi. Echki bolalariga nima dedi? Bolalar bo‘riga nima deb javob qildilar? Ona echki bolalariga qanday qo‘shiq aytib eshikni ochinglar dedi? Kenjatoy echki qayerdan chiqib onasiga bo‘lgan voqeani aytib berdi?

Mashg‘ulotni yakuni: Ko‘rdingizmi bolajonlar Ita echking o‘zboshimchaligi nechta echkini bo‘riga yem bo‘lishiga olib keldi. Sizlar kattalarni gapiga quloq solinglar. Begona kishilarga eshikni ochmanglar. Har bir ishni qilishdan avval kattalardan so‘rab qilinglar.

Ertak bolalarning savol- javoblari bilan tugaydi.

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar bilan logoped korreksion ish olib borishda bolalarda lug‘at boyligi, so‘zning grammatik tuzumlarini rivojlantiradi. Shuningdek,

Adabiyotlar

1. Abdullaeva R. Ertaklar ustida ishlash . –Toshkent: Til va adabiyot ta’limi, 2009 , 11-son .

2. Ayupova M. Yu. Logopediya. –Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2019. 568-b.

3. Tajimuratov A.J. Mektepke shekemgi hám kishi mektep jasindaǵı balalardıń seslerdi aytıwdaǵı kemshiliklerin saplastırıw. –N.: Ajiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası, 2024. 54-b.

REZYUME. Bu maqolada nutqi to‘liq rivojlanmagan maktabgacha yoshdagi bolalarni korreksiyalashda xalq o‘g‘zaki ijodi bo‘lgan ertaklardan foydalanishning ahamiyati yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье подчеркивается важность использования народных сказок в коррекции детей дошкольного возраста, речь которых развита не полностью.

SUMMARY. This article highlights the importance of using folktales in the correction of preschool children whose speech is not fully developed.

PSIXOLOGİYALÍQ METODIKALARDÍ QAYTA ISLEWDE ZÁRÚRLI STATISTIKALÍQ MAǒLÍWMATLAR

A.Turdimuratova – *tayanish doktorant*

Ózbekstan Respublikası Ilmler Akademiyası Ózbek tili, ádebiyatı hám folklorı institutı

A.Turdimuratova – *psixologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: Kern-Jirasek, topshiriqning qiyinchilik indeksi, diskriminant tahlili, norma, kvantil, protsentil.

Ключевые слова: Керн-Йерасик, индекс трудности задач, дискриминативный анализ, норма, квантил, процентиль.

Key words: Kern-Jirasek, task difficulty index, analysis using discriminant, the norm, quartile, percentile.

Qálegen psixologiyalıq metodikanı qayta islew ushin úlken iqlas penen tekseriw, jetkilikli dárejedegi isenimli maǒlıwmatlar, tańlanılǵan izertlewden alınǵan haqıyqıy bar bolǵan nátiyjelerdi statistikalıq qayta isleniwin talap etedi. Kópshilik jaǵdayda psixologlar yaki psixologiyalıq testler arqalı diagnoz qoyıw, testler arqalı kadrlardı, kandidatları tańlawshı mekemelerde psixologiyalıq testlerdiń jergilikli ortalıqqa sáykeslengenin, sol millet ortalıǵına say normal muǵdarǵa iye metodikalardan paydalanıwında testlerdi konstrukciyalaw (dúziw), metodikalardı qayta islew mashqalalarında statistikalıq qayta islengen maǒlıwmatlarınń aktuallıǵı burıńǵı, erteńgi hám búgingi kún talabına aylanǵanı ayqın. Tap sonıńday, qálegen jas psixolog óziniń kurs jumısı, pitkeriw qanıygelik jumısı, ilimiy maqalası hám t b ilimiy miynetlerinde statistikalıq maǒlıwmatlar menen duwsharlasıwı sózsiz.

Sonıń ushında, Biz jas psixologlardıń ilimiy jumıslarında jiyyi - jiyyi ushırasatuǵın elementar, dáslepki statistikalıq maǒlıwmatlardı táriyplep ótiwdi maqul kórdik hám olar tómendegishe:

1.Chastotalı analiz (talqılaw) hám tapsırmanıń qıyınlıq dárejesi

2. Diskriminativlı analiz

3. Normal tarqalıw

Ilimiy psixologiyalıq izertlew jiyyi-jıyyi ushırasatuǵın talqılaw yaǵmıy chastotalı analizden baslanadı. Bunday tallaw túrin qoldan esaplawda múmkin biraq Biz óz tájriybemizden kelip shıqqan halda kompyuterde esaplawdı másláhát etemiz. Chastota degenimiz tańlaw (vıborka) daǵı obyektlerdiń muǵdarı yamasa sanı dep túsinsekte boladı. Misal retinde **Kern-Yerasik** testinen alınǵan

muloqotni rivojlantirish orqali bolalarda bog‘langan nutq ham rivojlanadi [3.43].

Barkamol shaxsni shakllantirish marrasi maktabgacha ta‘lim va undan keyin maktablarimizda badiiy adabiyot va adabiyot o‘quv predmeti sifatida o‘rganish uchun bosh maqsad bo‘lishi mumkin ekanligini, qadimiy qadriyatlarimiz ham, ma‘naviy an‘analarimiz ham, uzoq tarixga ega pedagogik amaliyotimiz ham kishilarimiz ruhiy olamiga singib ketgan badiiy adabiyotimizni taqozo etadi. Ta‘lim tizimidagi har bir fanlarning bu borada muayyan imkoniyatlari bor.

Bu qadim dunyoning nomayon qirralarini bolalar murg‘ak idroklariga o‘zlaricha taqdim qiladilar, o‘z mulohazalarini tengqurlari bilan o‘rtoqlashadilar. Oqibatida ular ko‘nglida ezgulik urug‘lari nish uradi. Bu ham bo‘lsa ertaklar sir-sehridan dalolatdir. Muxtasar qilib aytganda, ertak xuddi ona allasidek yoqimli, shirindir. Shu bois bolalik chog‘larida idrokka mahkam o‘rnashgan ertaklar uzoq yillar mobaynida inson xotirasini tark etmaydi.

sinalıwshılardıń chastotalı analizin kestede kórsetip hám esaplap shıǵaramız.

1-keste. Oqıwshılardıń mektepte erjetkenligin anıqlawda

Kern-Yerasik boyınsha nátiyjeler

Sinalıwshılardıń sanı	Verbal intellekt
1	14
2	13
3	14
4	14
5	14
6	13
7	12
8	12
9	15
10	13
11	13
12	13
13	13
14	9
15	13
16	13

Kestede kórinip turǵanıday sinalıwshılardıń alfavit tártibi boyınsha jazılǵan bolıp, intellekti táriyplew bul kóriniste qıyınshılıq keltirip shıǵarıwı tábiyyi hám birinshi sinalıwshılardıń verbal shkalada 14 toplawı basqa sinalıwshılardıń qaraǵanda jokarı yaki orta dárejede dep salıstırıw imkaniyatın bermeydi. Biz bul shkalada berilgen sanlar 15, 14, 14, 14, 14, 13, 13, 13, 13, 13, 13, 13, 12, 12, 9 –toparlardıń bólinbegen bolıp hám maǒlıwmatlardı ósiw sanınan baslap áste-aqırın kemeytip baramız.

Sonlıqtanda, bul oqıwshılardan alınğan maǵlıwmatlardı ápiwayı túrde táriyplewde alıstırıwshı usıl bolǵanlıqtan berilgen maǵlıwmatlardı mazmunına qaray 1 rang dep ranjırovkalaymız yaǵnıy tártiplestiremiz.

2-keste. Oqıwshılar nátiyjeleriniń tártiplestiriliwi

Verbal intellekt	Sınalıwshılar sanı
15	1
14	2
14	3
14	4
14	5
13	6
13	7
13	8
13	9
13	10
13	11
13	12
13	13
12	14
12	15
9	16

Solay etip, eń joqarı toplanǵan 15 ball shkala boyınsha 1 rang, keyingi 14 ball 4 márebe ushırasatıǵın bolǵanlıqtan 4 rang tiyisli bolıp-2,3,4,5 sanlarına ulıwmalıq rang $(2+3+4+5)/4=3,5$ yaǵnıy tákirarlanıw sanına bólemiz. Tap usınıńday etip, keyingi 13 sanı tákirarlanıw tártibine saykes $(6+7+8+9+10+11+12+13)/8=9,5$ keyingisi 12 balldıń rang sanı $(14+15)/2=14,5$. Usılayınsha izertlew nátiyjelerinen alınğan maǵlıwmatlardı 1 rang kibi ranjırovkalaymız yaǵnıy tártiplestiriwimiz múmkin, misalı 14 ball ushın 3,5 rang, 13 ball ushın 9,5 rang, 12 ball ushın 14,5 rang hám 9 qatardaǵı sınıalıwshınıń (1-kestege qaraymız) 15 ke teń bolǵanlıǵın esapqa alıp tómendegishe 3-keste táriypleymız:

3-keste: Toparlarga bólinbegen maǵlıwmatlardıń tártiplestirilen qatarı

№ Sınalıwshılar sanı	Verbal intellekt	rang
9	15	1
1	14	3,5
3	14	3,5
4	14	3,5
5	14	3,5
2	13	9,5
6	13	9,5
10	13	9,5
11	13	9,5
12	13	9,5
13	13	9,5
15	13	9,5
16	13	9,5
7	12	14,5
8	12	14,5
14	9	16

Bunday tártiplesken qatardı klassifikaciyalap, bahalardıń jaylasıw jıyılıǵına qaray qısqartsaqta boladı. 3-keste berilgenindey verbal intellektiń túrlishe kórsetkishleri 15 teń 9 ǵa shekemgi ball aralıǵında bolatuǵın bolsa on qaptaldıǵı hár bir san tákirarlanıw jıyılıǵına qaray f chastota dep belgilenedi(4-kestege qaraymız)

Toparlarga bólingen kórsetkishler	f Chastota
15	1
14	4
13	8
12	2
9	1
n=	16

Solay etip, chastotalı analiz ápiwayılastırıp aytqanda toparlarga bólingen kórsetkish bolıp, hátteki respondentlerdiń berilgen topardaǵı procentlik qatnasında táriypley aladı.

Tapsırmanıń sheshiliwi dárejesi boyınsha qıyınlıq indeksi. Bul kórsetkish sınıalıwshılar tárepinen test tapsırmaların durıs juwap belgilewleri boyınsha tapsırmanıń ulıwma sanına bóliniwi kórinisi menen táriypelenedi [3].

A.A.Krılovtıń pikirinshe statistikalıq test tapsırmasınıń qıyınshılıǵı dárejesi –bul test tapsırmaların durıs sheshken reprezentativ tańlawdıń úlesi bolıp esaplanadı. Ideal túrde táriypleytuǵın bolsaq, test tapsırmaların sheshiliw indeksi 0,25 intervalınan 0,75 shekemgi test juwapların nıń nátiyjesine aytıladı.

Psixologiya ilimlerinde metodikalardı qayta islew, test tapsırmaların jergilikli millet ortalıǵına saykes normaların islep shıǵıw mayda, qıyın, uzaq múddetti talap etetuǵın jumıs. Biz óz izertlewlerimizde test tapsırmaları durıs sheshiliw kórsetkishi sıpatında reperezentativ tańlawda 0,16 intervalı aralıǵınan 0,84 aralıǵına shekemgi nátiyjelerdi test punktine kirittik. Bunnan kórinip turǵanıday ayırım verbal testlerdi qayta islewde eń qıyın test tapsırmaları hám eń ańsat test sorawların jıyı-jıyı sheshiliw hám waqıt dawamlılıǵına salıstırıp test tapsırmaların durıs sheshiliw kórsetkishin esaplawda 0,16 dan 0,84 shekemgi aralıqtı alsaqta boladı. Misalı, test tapsırması sorawların X sınıalıwshınıń durıs nátiyjesin tómendegishe formulada esaplaymız:

$$I = \frac{T}{N} * 100$$

Bunda T- tapsırmaları durıs sheshken sınıalıwshılar sanı, N-reprezentativ tańlawdıń kólemi bolıp tabıladı hám tapsırmanıń durıs sheshiliw indeksi kelip shıǵadı.

Belgili psixodiagnost alımlar L.V.Burlachuk hám S.M.Morozov tapsırmanıń durıs sheshiliw indeksin bilayınsha [1]:

$$I = (1 - \frac{T}{N}) * 100$$

kórinisinde esaplaydı. Bunda eń qıyın tapsırma, eń ańsat test tapsırması berilgen tańlawdaǵı sınıalıwshılardıń maǵlıwmatların ayqın súwretleydi. Optimal yaǵnıy test tapsırmasınıń eń maqullanǵan sorawlar punkti 50% ti quraydı [2]. Solay etip, berilgen test tapsırmasınıń sheshiliw qıyınlıǵı dárejesi kórsetkishi járdeminde metodika yamasa test sorawnamaların qayta dúziwde dáslepki qam nátiyjeler járdeminde sorawlarǵa ózgeris kiritiwlerimiz múmkin.

Diskriminativ analiz yaǵnıy diskriminativli talqlaw yaǵnıy bunday ólshem kórsetkishi statistikalıq talqlawdıń kóp ólshemli usılı esaplanadı. Bizniń izertlew jumısımızda yaǵnıy psixologiyalıq metodikalardı jergilikli ortalıqqa beyimlestiriw, qayta islew hám normaların tabıwda diskriminativ analiz test tapsırmaların bir-birinen qalayınsha parıqlanatuǵınlıǵın, eki tapsırmanıń ayırmashılıǵı, bir test tapsırmasınıń basqa barlıq test tapsırmalarına salıstırǵanında ózgesheleniw kórsetkishi xızmeti bolıp tabıldı. Diskriminativ analizdiń psixologiya tarawında qollanıw maqseti obyektlerdi ózgesheleniw belgilerine qarap mashqalalardı sheshiw, klassifikaciyalaw usılına tiykarlanadı. Diskriminativ analizdi gumanitar pánler tarawında bir hádiyseniń ekinshi hádiyseden ózgesheleniwin anıqlaw maqsetinde qollanadı.

Test tapsırmaların diskriminativlik kórsetkishi retinde ólshemniń unamlı juwaplarǵa saykesleniwi hám onıń barlıq test punktleriniń sheshiliwi dárejesi bolıp tabıladı. Bunıńday kórsetkish diskriminaciya koeffecienti dep ataladı hám dáslepki nátiyjelerdiń ortasha sheshiliw nátiyjesi menen barlıq test tapsırmaları boyınsha biserial korrelyaciya koeffecienti sıpatında esaplanadı (egerde barlıq sınıalıwshılar test tapsırmaların tolıq orınlaǵan jaǵdayında).

$$r = \left(\sum \frac{X_n}{N_n} - \sum \frac{X}{N} \right) \cdot \sqrt{\frac{N}{N - N_n}} \cdot \sqrt{\frac{N}{N \sum X^2 - (\sum X)^2}}$$

$\sum X_n$ – барлиқ дүрис шешилген жуwapлар жыйындысы бунда $X_n = X_1$

$\sum X$ – барлиқ жуwapлар жыйындысы $N_n = N_1$

Бул формулада r – дискриминация коэффициенті, X_1 – тест тапсырмасын дүрис шешкен синалwshның бирлемши нáтиьjesi, N_1 – тест тапсырмасын дүрис шешкен синалwshлардың саны, X – бул тест тапсырманы шешкен қálegen бир синалwshның жуwabы, N – синалwshлардың кóлемi. Соныңдай, r коэффициент қанshellи 1 ге жақынласқан сайын берилген тапсырма пункти пúткил тест тапсырмаларына сонshellи сáйкесленеди. Есaплaw бариснда r minus yaғны қарамa қарсы мánиске iye bolsa онда бундай тест тапсырмасы пунктин yaғны тесттеги sorawды тапсырмaдан aлп taslaw yaки ornın алмастыp kerek болaды. Eгерде тест тапсырмасының бир пункти hám тапсырманың барлиқ testleri аралығында korrelyaciyanıң болмауы берилген тест тапсырмасы салмағының басқа sorawларға салыстырғанда аңсат yaки қиын ekenлiгiн дәлiйлeйди. Биринши жағдайда тест тапсырмасы синалwshлардың күшлi, орташа yaки áззи нáтиьjeleri филтp xызметин атқарaды. Eкинши жағдайда, тест тапсырмасы hesh қандай информaцияларды бермewи менен дискриминaтив коэффициентінің мазмунға iye емеслiгiн сáwлелендiредi. Мисал ушын, тaлaбаларға Рaвен Domino testлeн 44 тапсырма бериледи. Тест толық дóңгелекленiwи ушын waқыт sheгepaлaнбайды. Дáслeпкi aлынған нáтиьjelerди тóмeндегисhe дúзиw kerek:

Бунда X – бирлемши нáтиьjeler (1 ден 44 ге sheкem); N_1 – усы тийкáргi нáтиьjени aлған субъектлар саны; N_2 – "eң аңсат" тест тапсырмасын шешкен субъектлар саны; N_3 – eң "қиын" тест тапсырмасын белгилегенлер саны.

Адебиьaтлар

1. Balin V.D., Gayda V.K., Gerbachevskiy V.K. i dr.. Praktikum po obщey, eksperimentalnoy i prikladnoy psixologii. / Pod obщey red. A.A.Kriloвa, S.A.Manicheвa. 2-e izd., dop. i pererab. SPb.: -Piter: -P. 560. il. (Seriya «Praktikum po psixologii».
2. Matematika dlya psixologov: uchebник / A.N.Krichevets, E.V.SHikin, A.G.Dyachkov; pod red. A.N.Kricheвsa. 5-e izd., ster. - M.: «Flinta», 2013.
3. Nasledov A.D. Matematicheskie metody psixologicheskogo issledovaniya. Analiz i interpretatsiya dannıx [Tekst] : ucheb. Posobie. A.D.Nasledov. 3-e izd. - SPb.: «Rech», 2007. -P. 392. ISBN 5-9268-0275-7.

РЕЗЬУМЕ. Мақолaда ривoлaнiшning aҳaмивaтi, статистик ма'lумoтларнi hisoblash usullari va psixologик texникaнiң долзарблигi батaфсил тaвсифлaнaды. Мақолa қорaқалдоқ тiлiдa vozилған услубив қо'лланмa. psixodiagnostika соҳaсi бо'vичa долзарб мақолa бо'lib. топширiғиниң қивинчилiк индексини va chastota тahlилинi hisoblashning oddiv мисollari кeлтiрилған va стaжep psixodiagnostлар uchун тushунарли бо'ladi. Xom ballарнi hisoblash uchун standartлаштыpish тushunchasi батaфсил тaвсифлaнған.

РЕЗЬУМЕ. В статье более подробно описывается важность разработка, методы расчета статистических данных и актуальность психологических методик. Статья служит методическим пособием, написанным на каракалпакском языке, и ценным учебным пособием по психодиагностике. Приведены простые примеры расчета индекса трудности заданий и частотного анализа, которые будут понятны любому начинающему психодиагносту. Подробно описана концепция стандартизации для расчета сырых баллов.

SUMMARY. The article explains the significance of development, statistical data calculation methods, and the relevance of psychological techniques. It serves as a methodological guide written in Karakalpak and a valuable textbook on psychodiagnostics. The article provides simple examples of task difficulty index calculation and frequency analysis, which will be comprehensible to any novice psychodiagnosticsian. The concept of standardisation for calculating raw scores is described in detail.

ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ – ҲӘР ТӘРЕПЛЕМЕ РАҲАЖЛАНҒАН ДӨРЕТИҮШИ ИНСАННЫҢ ҚӘЛИПЛЕСТИРИЛИҮИНИҢ ТИЙКАРЫ

Т.В.Уразимова – көркем-өнер таныў илимлериниң кандидаты, доцент
Әжисинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: эстетик тарбия, ахлокий тарбия, ўз-ўзини тарбиялаш, педагогика, шахсий мотивация.

Ключевые слова: эстетическое воспитание, нравственное воспитание, самовоспитание, педагогика, мотивация личности.

Key words: aesthetic education, moral education, self-education, pedagogy, personal motivation.

Ҳэзирги ўақыттағы, жәмийет өмириниң барлық тараўларындағы терең өзгерислер жағдайында социаллық кунлылықлардың, қәдириятлардың хәм бағдарлардың қайта баҳаланыўы жумыс ислеўдин гөнерген көз қарасларын, катнасларын, түрлерин хәм метод-усылларын жеңип шығыў жүз береди, хәм сонлықтан педагогиканың хәм психологияның топланған тәжирийбесине көз қараслар өзгереди. Ҳэзирги заман дүньясында социумдағы өзгерислер, мәденияттағы, билимлендириўдеги, адамлардың

X	N_1	N_2	N_3

Солaй etип eң аңсат hám eң қиын тапсырмалар ушын дискриминaтив коэффициентi есaплaнaды.

Стaндaртизaция yамасa нoрмaл тaрқaлw тест тапсырмаларында нoрмaтив бaһaлaв кóрсеткiшлерин aлw имкáниятын бeрeди. Стaндaртизaция бул берилген тест ballарын мáлим бир óзгешеликти óлшейтүгiн басқа методикалардың нáтиьjeleri менен салыстыpылaтугiн формaға кeлтiрiв болп тaбилaды. Буған кóбинесе процeнтлi шкaлaлар yамасa z-ballары тийкaрiндaғы шкaлaлар жaрaтiв арқaлi óлшенеди. Процeнтлi шкaлaлары-синалwshлар тaнлaнбасын мáлим мугдaрдaғы бóлимлepгe бóлиw болп тaбилaды. Кумулятив иймек сизыққа тийкaрлaнп, процeнт шкaлaлары мазмуны синалwshлар тaнлaнбасының қaсы белгиси берилген тапсырмaдан аспayтугiн xарактерли мánиске iye ekenлiгiн, yaғны бундай xарактерли бaһaларды қандай итaмллиқ менен кúтiв мумкiнлiгiн кóрсетeди. Шкaлa дúзиw алгоритминде нoрмaл тaрқaлw гипoтeзaсы тексериледи. Eгер гипoтeзa бийкaрлaнбасa, итaмллиқ óзгepиwи мaйдaны [0, 1] мáлим мугдaрдaғы бóлимлepгe бóлинeди (4 бóлим - квaртил шкaлa, 10 бóлим - oнлқ шкaлa, 100 бóлим - процeнтлi шкaлaнıң óзи). Бóлим шeгepaлары ушын нoрмaл тaрқaлw кeстесинен пaйдaлaнп, тийisли квaнтил тaбилaды. Бул квaнтил кeрeкли шкaлa мазмунı болп есaплaнaды. Z-бaһaлaв- стaндaрт ийiw бирликлepиндe шкaлa бaһaларын аңлaтaды (ортaшa квaдрaтлқ стaндaрт ийiw).

Солaй etип, пcихoлoгия илмлepи тaрaвıндa қálegen методикаларды миллий oртaлıққа бeйимлeстipиwдe, testлep sorawларın jергиликлi oртaлıққа қayтa ислewdе, eң дáслeп мaтeмaтикo-стaтистикaлқ мaғлwмaтлардың дáслeпкi қáдeмлepи, joқapıдaғы 3 áһмийeтлi басқıстaн атлaп óтпewимиз кerek болaды.

Хәзирги заман жағдайында социумдағы хәр қандай, кәлеген өзгерислер, егер олар жекке адамның руўхый өмиринен сүйениш таба алмаса, мәдениеттағы, билимлендириўдеги, адамлардың қунылықларындағы сәйкес келиўши өзгерислер менен беккемленбесе, тек ғана нәтийжесиз болып емес, ал мәниссиз де болып қалады. Руўхый тараўды қәлиплестирмей турып адамның хәм жәмийеттиң раўажланыўы, бул жағдайларда соған алып келеди, бунда адам өзиниң жекке инсанлық өсиўиндеги қарама-қарсылықларды жеңиўге хәм руўхый байлықлардың дәретиўшиси хәм жаратыўшысы сыпатында руўхый раўажланыўдың жаңа дәрежесине шығыўға уқыплы болған, искерликтің белсенди дәретиўши субъекти сыпатында раўажланбайды, ал тек ғана социаллық мүмкиншиликлерден, технологиялық системалардан пайдаланыўшыға айланып қалады.

Адамның эстетикалық раўажланыўы, тәрбияланыўы, жетилистирилиўи мәселелери жәмийетти бәрхама хәм барлық заманларда да ойландырды. Бул мәселени иске асырыў ушын, барлық тараўды өз ишине алатуғын, инсанның эстетикалық тәрбиясы тараўындағы терең илимий изертлеўлер зәрүр.

Эстетикалық тәрбия машқаласы, улыўма адамзатлық машқала болып табыла отырып, барлық ўақытта да тынышсызландырды. Хәзирги заман жағдайында инсанның эстетикалық тәрбиясы жәмийетке, оның раўажланыўының барлық басқышларында талап етиледі. Ыақыттың аз ғана аралығында жүз беретугын, өмирдеги өзгерислердің муғдары адамнан, кәлеген өзгерислерге дәретиўшилик хәм нәтийжелilik пенен қатнаста болыўға мүмкиншилик беретугын сыпатларды қатаң талап етеди.

Бүгинги күннің ең әхмийетли талаплары инсанның эстетикалық тәрбиясы процесин тереңирек изертлеўдің зәрүрлиги болып табылады. Эстетикалық тәрбия, (дүньяға көркемлик көз қарастың толық қәлиплесиўиниң бөлеги сыпатында да), инсанның хәр тәрәплеме, барлық жағынан раўажланыўы системасының ең әхмийетли элементлериниң бири. Эстетикалық тәрбия түсинигин қарай отырып, биз оның, улыўма алғанда гөззаллық тараўындағы сезимлердің қәлиплесиўи процесин билдиретуғынлығын түсинемиз. Бирақ эстетикада бул гөззаллық көркем өнер менен, ҳақыйқатлықтың адамның санасында хәм сезимлеринде көркемлик сәўлелендирилиўи менен, оның гөззаллықты түсиниў, өмирде оны басшылыққа алыў, оған тийкарланыў хәм оны дәретиў уқыплығы менен байланыссы. Бул мәнисте эстетикалық тәрбияның тийкарғы мазмуны, ондағы көркем өнердеги хәм өмирдеги гөззаллықты толық баҳалы қабыл етиў хәм дурыс түсиниў уқыплығыларды қәлиплестириўге, эстетикалық түсиниклерди, қызығыўшылықларды хәм идеалларды жетистириўге, хәм сондай-ақ көркем өнер тараўындағы дәретиўшилик зейинлиликлерди хәм талантларды раўажландырыўға бағдарланған, жекке адамның хәр түрли көркем-эстетикалық искерлигин шөлкемлестириўден ибарат.

Эстетикалық тәрбия көркем өнер жәрдемінде иске асырылатуғынлығы себепли, оның мазмуны инсанларды көркем өнердің хәр қыйлы түрлерине хәм жанрларына – әдебиатқа, саз өнерине, сүўретлеў өнерине – қатнастырыўды хәм үйрениўди өз ишине алыўы тийис. Эстетикалық тәрбияның ең әхмийетли тәрәпи, сондай-ақ, өмирдеги, тәбияттағы, адамның әдеп-қрамлығы қелбетиндеги хәм минез-құлқындағы гөззаллықты үйренип билиў болып табылады.

Эстетикалық тәрбияның мазмунының әхмийетли тәрәплериниң бири, оның жекке адамның инсанлық

раўажланыўына қаратылғанлығы болып табылады. Ол, усы раўажланыўдың қандай тәрәплерин өз ишине алыўы тийис? Биринши гезекте, инсанда көркем өнер тараўындағы, жәмийеттиң көркемлик қунылықларын түсиниўдеги эстетикалық умтылыўшы талапларды, зәрүрликлерди қәлиплестириў керек. Эстетикалық тәрбияның мазмунының ең әхмийетли элементи көркемлик түсиниўди, қабыл етиўди, өзлестириўди раўажландырыў болып табылады. Бул түсиниўлер эстетикалық қунылыслардың кең көлемин өз ишине алыўы тийис. Атап айтқанда, инсанды көркем өнердің хәр қыйлы түрлериндеги, тәбияттағы, қоршап турған өмирдеги хәм адамлардың минез-құлқындағы гөззаллықларды түсиниўге үйретиў керек.

Эстетикалық тәрбияның әхмийетли қурам бөлеги, көркем өнерди түсиниў хәм ҳақыйқат қунылысларды көркемлик сәўлелендириў мәселелери бойынша өзиниң ой-пикирлерин көрсете алыў уқыплығы менен байланыссы болған билимлерди ийелеў болып табылады. Буның менен, инсанда көркем өнердің хәр қыйлы түрлеринде хәм жанрларында усы ҳақыйқатлықты сәўлелендириўдің өзине тән айрықшалықлары ҳаққындағы түсиниклерди хәм көз алдына елеслетиўлерди қәлиплестириў, көркем өнердің мазмунын хәм көркем-эстетикалық бағдарланғанлығын таллаў уқыплығын жетистириў байланыссы.

Эстетикалық тәрбияның мазмунында жасларда, гөззаллықты түсиниў хәм басынан кешириў менен байланыссы болған, көркемлик қызығыўшылықты, көркем талғамды қәлиплестириў үлкен орын ийелейди. Ҳақыйқый көркем өнер шығармасының гөззаллығын хәм үнлесиклигин сезиўди, көркемлик талапшандылықты көрсетиўди, сондай-ақ жүрис-турус мәдениетин арттырыўға умтылыўды үйретиў керек.

Жуўмағында, эстетикалық тәрбия көркем өнердің пуқаралық тийкарын ашыўға хәм мәнисин түсиниўге бағдарланған болыўы хәм жәмийетлик көз қараслардың хәм исенимлердің, хәм сондай-ақ әдеп-икрамлығының қәлиплестирилиўине жәрдем бериўи тийис [1:56-67].

Көркем өнер шығармаларын үйрениўде, олардың пуқаралық хәм әдеп-икрамлығы бағдарланыўшылығын ашыў хәм оларды инсанның әдеп-икрамлығы қәлиплесиўи мақсетлеринде пайдаланыў оғада әхмийетли мәниске ийе. Буның ушын, ҳақыйқый көркем өнер шығармасы бәрқулла өмир ҳақыйқатлығын, гөззаллықты дәретиўшилик пенен жаратыўдың йошлы көтеринки руўхын тастыйықлайтуғынлығын, адамлардың алға илгерилеўшиликке, жақсылық, еркинлик хәм әдиллик идеалларын иске асырыўға умтылыўын жигерлендиретуғынлығын түсиниўди жетистириў керек. Ыатанды сүйиўшилик, жәмийеттиң өмириндеги барлық, хәр қандай надурислықлар менен гүресиў, дәретиўши-адамның руўхый гөззаллығын раўажландырыў – ең жақсы көркем классика шығармаларының идеялық бағытланыўшылықлары мине усындай.

Инсанның эстетикалық қәлиплестирилиўи бойынша жұмыстың педагогикалық мәниси, оған жүрис-турустың ең әпиўайы қонлиқпелеринен баслап, ол жерде өз бетинше шешим қабыллаў хәм әдеп-икрамлығы таңлаў талап етилетуғын, бир қанша жоқарырақ дәрежеге қарай алға илгерилеўге көмеклесиўден ибарат [2:15-21].

Педагогикалық тәсир көрсетиўден тысқары, инсанның эстетикалық сыпатларының қәлиплесиўине көп санлы жағдай-факторлар тәсир етеди: социаллық орталық, искерликтің хәр қыйлы түрлери, қатнастардың жетекши түрлери, жынысый жетилгенлик бойынша айырмашылықлар, соның менен бирге инсанның әдеп-икрамлығы санасының

қәлиплесиўине адамның өсиўиндеги ҳәр бир жасаған жасы да өзиниң үлесин қосады; бизиң елимизде қәлиплескен социаллық жағдай да инсанның қәлиплесиўине өзиниң тәсирин тийгизеди.

Хәм бул жерде, инсанның зәрүрли сыпатларын қәлиплестириўдин тийкары сыпатында – мақсетке умтылдырыўшы себепти атап өтиўимиз керек. С.Л.Рубинштейн өзиниң мийнетинде, баланың искерлигиниң мақсетке умтылдырыўшы себеплерине түсине алмайтуғын оқытыўшы, негизинен ойланбастан жұмыс ислейди, деп жазды [3:485].

Мақсетке умтылдырыўшы себепке оқытыўдың мүмкин емеслиги де әхмийетли жағдай болып табылады. Мақсетке умтылдырыўшы себепти жаратыўға, көтермеп жағдай туўдырыўға, арттырыўға хәм раўажландырыўға болады. Сонлықтан, оқыў дәретиўшилиқ процесиниң мақсетке умтылдырыўшы себепин қәлиплестириў толық дәрежеде оқытыўшының педагогикалық шеберлиги менен белгиленеди. Жақсы баҳа алыўға умтылыў себепин оқыў процесиниң өзинен ләззет алыў себепине айландырыў зәрүр. Және де, дәретиўшилиқтин мақсетке умтылдырыўшы себеплерин тәрбиялаўды көз алдына келтириўди, ойлаўды, күшли тәсирли сезимлерди тәрбиялаўға бағдарлаў зәрүр.

Бул жерде ойлаўдың өзиниң раўажланыўы жағдайы, соның менен бирге оның барлық түрлеринде хәм көринислеринде, биринши орынға шығады. Мектептеги оқытыў (үйретиў) процесси ўақтында оқыўшыда рәсмий-логикалық, илимий, әмелий хәм образлы ойлаўды раўажландырыў керек. Бул жерде адамның психикасының қызғын тәсирлениўши тәрәпи үлкен дыққатқа ылайық. Көз алдына келтириўдин хәм қызғын тәсирлениўши сезимниң усы аспект тәрәпине Л.С.Выгодский көрсетти [2:90]. Қызғын тәсирлениўши сезимлер дәретиўши искерлиқтин мақсетке умтылдырыўшы себеплериниң пайда болыўында әхмийетли роль ойнайды. Демек, дәретиўши инсанды тәрбиялаў ушын, оның толық раўажланыўына жәрдем

беретуғын арнаўлы жағдайларды жаратыў керек. Сонлықтан, педагогикалық ис тәжирийбесинде, оқыўшыларды дәретиўшиликке умтылдырыўшы себеплерди пайда етип мотивациялайтуғын, оларда ойлаўды, көз алдына келтириўди, қызғын тәсирлениўши сезимлерди раўажландыратуғын методларды хәм усылларды қолланыў зәрүр.

Бул мәселени шеше отырып оқыўшылардың жекке өзине тән айрықшалықларына хәм укыпшылықларына сүйенип тийкарланыў керек. Тәрбиялаўдың тийкарында педагогика хәм психология илимлериниң заманағөй жетискенликлерине тийкарланған методикалар болыўы тийис.

Сондай-ақ, дәретиўшилиқ мүмкиншилиқтин раўажланыўының әхмийетли жағдайы инсанның еркинлиги болыўы тийис. Искерлик түрлерин таңлаў хәм өзгертиў еркинлигине ийе бола отырып, инсан сыртқы дүньяның объектлери менен көп түрли өз-ара байланыста болыў мүмкиншилигин алады, бул болса, санада көп санлы хәр түрли образлардың хәм олардың үйлестирилиўлериниң жаратылыўын келтирип шығарады.

Хәзирги заман жағдайларында дәретиўши инсан жәмийетке, оның раўажланыўының барлық басқышларында керекли болады. Ыақыттың аз ғана аралығында жүз беретугын, өмирдеги өзгерислердин муғдары адамнан, қәлеген өзгерислерге дәретиўшилиқ хәм нәтийжелилик пенен қатнаста болыўға мүмкиншилиқ беретугын сыпатларды қатаң талап етеди. Сонлықтан, тез пәт пенен жүз берип атырған сиясий, экономикалық, идеологиялық өзгерислер жағдайында болып атырған бизиң жәмийетимиздин баслы ўазыйпасы дәретиўши инсанды тәрбиялаў болып табылады. Солай екен, хәзирги заман билимлендириўиниң баслы ўазыйпасы, ғәрезсиз, еркин дәретиўши инсанды тәрбиялаў болып табылады, себеби, атап айтқанда дәретиўши адам адамзаттың алға илгерилеп өсиўин белгилейди.

Әдебиятлар

1. Иванов Ю.А. Воспитание творческой личности в условиях общеобразовательной школы. – Брест: Изд-во Брестсл. ун-та., 1998.
2. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте: психологич. очерк: кн. для учителя 3-е изд. – М.: «Просвещение»1991.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. Т. 1. АПН СССР. – М.: «Педагогика», 1989.

РЕЗЮМЕ. Мақола шахсни шакклантиришнинг асоси сифатида инсонни эстетик тарбиялаш муаммосига бағишланган. Муаллиф эстетик тарбиянинг мақсад ва вазифаларини очиб беради, ижодий шахснинг шаклланиши ва ривожланиши жараёнига таъсир этувчи энг муҳим омиллар қўриб чиқилади. Шахснинг эстетик ривожланиши жараёнида санъатнинг ўрни ва ролига катта эътибор бериледи.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена проблеме эстетического воспитания человека как основа формирования личности. Автор раскрывает цели и задачи эстетического воспитания, рассматривает наиболее важные факторы, влияющие на процесс формирования и развития творческой личности. Большое внимание уделяется роли и месту искусства в процессе эстетического сложения личности.

SUMMARY. The article is devoted to the problem of aesthetic education of a person as the basis for the formation of personality. The author reveals the goals and objectives of aesthetic education, considers the most important factors influencing the process of formation and development of a creative personality. Much attention is paid to the role and place of art in the process of aesthetic development of the individual.

Tálim - tárbiya teoriiyası hám metodikası

BO‘LAJAK KIMYO O‘QITUVCHILARNI INNOVATSION TA‘LIM TEXNOLOGIYALARI VOSITASIDA TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI

M.B.Ajjeva – pedagogika fanlari namzodi, dotsent

G.U.Dauekeeva – tayanch doktorant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: kimyo, oliy ta‘lim, innovatsiya, texnologiya, axborot, interaktiv metodlar, klaster.

Ключевые слова: химия, высшее образование, инновации, технологии, информация, интерактивные методы, кластер.

Key words: chemistry, higher education, innovation, technology, information, interactive methods, cluster.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son «2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi tog‘risida»gi Farmoni ilovasining 42-maqsadiga muvofiq, Milliy oquv dasturiga asosan 2026-yilga qadar 699 nomdagi, shu jumladan 2022-yilda 296 nomdagi yangi darsliklar, mashq daftarlari, o‘qituvchi metodika kitoblari hamda mobil dasturiy ilovalarini yaratish kabi vazifalarga katta ahamiyat beriladi. Bu esa o‘z navbatida a innovatsion ta‘lim texnologiyalarini takomillashtirish va ulardan foydalanish metodikasi bilan bog‘liq mavzuning dolzarbligini belgilab beradi [1].

Yurtimizning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy sohalarida bo‘layotgan tezkor o‘zgarishlar ta‘lim tizimini ham tubdan isloh qilishni taqozo etmoqda, chunki mukammal ta‘lim tizimi respublikamizning kelajak intellektual imkoniyatlarini va rivojlanishini belgilab beruvchi yoshlarni har tomonlama ijodkor, mustaqil faoliyat yurita oladigan qilib tarbiyalashda muhim omil hisoblanadi. Demak, bugungi kunda har bir soha va tizim faoliyatini innovatsion g‘oyalar va texnologiyalar asosida olib borish muhim ahamiyat kasb etadi [2:217].

Innovatsiya – yangilik kiritish degan ma‘noni anglatadi. O‘qitish texnologiyasi – bu o‘quv maqsadlarini hisobga olgan holda butun o‘quv jarayonining tuzilishi, amalga oshirilishi va baholanishi bilan bog‘liq bilimlar sohasi. U inson va moddiy resurslardan foydalangan holda odamlarni o‘qitish jarayonlarini o‘rganish natijalariga asoslangan. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayonda o‘qituvchi faoliyatini amalga oshirishda interaktiv metodlardan foydalanishni taqozo etadi [3:366].

Hozirgi kunda ta‘lim jarayonida interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalari o‘quv jarayonida foydalanishga bo‘lgan qiziqish, e‘tibor kundan-kunga kuchayib bormoqda, bunday bo‘lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an‘anaviy ta‘limda o‘quvchi-talabalarni faqat tayyor bilimlarni egalashga o‘rgatilgan bo‘lsa, zamonaviy texnologiyalar ular egallayotgan bilimlarni o‘zlari qidirib topishlariga, mustaqil o‘rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o‘zlari yuzaga chiqarishlariga o‘rgatadi. O‘qituvchi bu jarayonda shaxsning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo‘naltiruvchilik funksiyasini bajaradi. Ta‘lim jarayonida o‘quvchi-talaba asosiy figuraga aylanadi. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahoratiga oid bilim, tajriba va interaktiv metodlar o‘quvchi-talabalarining bilimli, yetuk malakaga ega bo‘lishlarini ta‘minlaydi. Interaktiv metodlar-bu pedagogik ta‘sir etish usullari bo‘lib ta‘lim mazmunining tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu metodlarning o‘ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog va talabalarining birgalikda faoliyat ko‘rsatishi orqali amalga oshiriladi. Bu esa o‘qitishning samaradorligini oshirishga imkon yaratadi. O‘qitish jarayonida talabalarga shaxs sifatida qaralishi, turli pedagogik texnologiyalar hamda

zamonaviy metodlarning qo‘llanilishi ularni mustaqil, erkin fikrlashga, izlanishga, har bir masalaga ijodiy yondashish, mas‘uliyatini sezish, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish, tahlil qilish ilmiy adabiyotlardan samarali foydalanishga, eng asosiysi, o‘qishga, fanga, pedogogga va o‘zi tanlagan kasbiga bo‘lgan qiziqishlarini kuchaytiradi. Bunday natijaga erishish amaliyotda o‘quv jarayonida qo‘llash mumkin bo‘lgan innovatsion va axborot texnologiyalari va metodlar qo‘llashni taqozo etadi [4:784].

Innovatsion usullardan biri B-B-B (bilaman, bilishni xohlayman, bilib oldim) metodi bilan ishlashdir. Ushbu metod o‘quvchilarga muayyan mavzular bo‘yicha bilimlari darajasini baholay olish imkonini beradi. Metodni qo‘llash jarayonida o‘quvchilar bilan guruhli yoki ommaviy ishlash mumkin. Guruh shaklida ishlashda mashg‘ulot yakunida har bir guruh tomonidan bajarilgan faoliyat tahlil etiladi. Guruhlarning faoliyatlari quyidagicha tashkil etilishi mumkin [2:218].

1. Har bir guruh umumiy sxema asosida o‘qituvchi tomonidan berilgan topshiriqlarni bajaradi va mashg‘ulot yakunida guruhlarning munosabatlari loyiha bandlari bo‘yicha umumlashtiriladi.

2. Guruhlar umumiy sxemaning alohida bandlari bo‘yicha o‘qituvchi tomonidan berilgan topshiriqlarni bajaradi. O‘quv faoliyati bevosita sinf doskasi yoki ish qog‘ozida o‘z aksini topgan quyidagi jadval (1) asosida tashkil etiladi.

1-jadval.

Mavzu: Mavzuga doir asosiy tushunchalar	Bilaman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim
1. To‘yingan karbon kislotalar hosilalari			
2. To‘yinmagan karbon kislotalar olinishi			
3. Alitsikllik karbon kislotalar kimyoviy xususiyatlari			
4. Aromatik karbon kislotalar umumiy ma‘lumoti			

Sinkveyn metodi – fransuz tilida «5 qator» ma‘nosini bildiradi. Sinkveyn–ma‘lumotlarni sintezlash (bir butunga keltirish)ga yordam beradigan qofiyalanmagan she‘r bo‘lib, unda o‘rganilayotgan tushuncha (hodisa, voqea, mavzu) to‘g‘risidagi axborot yig‘ilgan holda, o‘quvchi so‘zi bilan turli variantlarda va turli nuqtayi nazar orqali ifodalanadi. Sinkveyn tuzish murakkab g‘oya, sezgi va hissiyotlarni bir nechagina so‘zlar bilan ifodalash uchun muhim bo‘lgan malakadir. Sinkveyn tuzish jarayoni mavzuni yaxshiroq anglashga yordam beradi. Har bir talaba guruhning fikrlash faolligini oshirishi, ularda zid fikrlash qobiliyatini rivojlan-tirish uchun metod qo‘llash sifatli natija beradi [5:172].

Kislorod

- oddiy
- oksidlanadi
- rangsiz gaz
- allotropiyaga ega

“Aqliy hujum” metodi g‘oyalarni generatsiya qilish bolib hisoblanadi. Bu metodning mohiyati jamoa hamkorligi asosida muammoni yechish jarayonlarini vaqt bo‘yicha bir qancha bosqichlarga (g‘oyalarni generatsiyalash, ularni tanqidiy va konstruktiv holatda ishlab chiqish) ajratishdan iborat. “Aqliy hujum”dan maqsadli foydalanish ijodiy va nostandart tafakkurlashni rivojlantiradi. Usulni qo‘llash uchun dastlab yig‘ilgan guruh oldiga muammo qo‘yiladi. Bu muammoni yechimiga oid munozarada guruhning barcha a‘zolari ishtirok etadi va o‘z fikrlarini bildiradi. Bunda bahslashuvchilarga miyaga qanday fikr quyilib kelsa, uni tanqidsiz va asoslamay erkin, «tilga nima kelsa» aytilish imkoniyati beriladi. Dastlabki bosqichda hech kimni o‘zga kishi g‘oyalarga «hujum» qilishi yoki baholashiga haqqi yo‘q. “Aqliy hujum” metodi orqali qisqa daqiqalarda o‘nlab g‘oyalarni yuzaga chiqish imkoniyatlari yuzaga keladi. Aqliy hujumning qoidalari: Fikr va g‘oyalar hech qanday cheklanmagan holda iloji boricha qattiqroq aytilishi lozim; Bildirilgan fikr va g‘oyalar takliflar berish to‘xtatilmagunicha muhokama qilinmaydi, baholanmaydi; Bildirilgan har qanday g‘oya va fikrlar hisobga olinadi; Qancha ko‘p g‘oya va fikrlar bildirilsa shuncha yaxshi; Fantastik, qo‘qqisdan miyada paydo bo‘lgan fikrlar ham muhim; Bildirilgan fikr yoki g‘oyalar u yoki bu ishtirokchilik, deb ajratilmaydi, ular muallifsizdir; Bildirilgan g‘oya va fikrlarni to‘ldirish va yanada kengaytirish mumkin; Barcha aytilgan takliflar yozib boriladi; Takliflarni bildirish uchun vaqt aniq belgilanadi. Fikr yoki g‘oyalarning ma‘qulini tanlash alohida «tanqidchilar» yoki guruhning norasmiy liderlari tomonidan amalga oshiriladi

“Tarmoqlar” metodi – o‘quvchi talabani mantiqiy fikrlash, umumiy fikr doirasini kengaytirish, mustaqil ravishda adabiyotlardan foydalanishni o‘rgatishga qaratilgan [6:175].

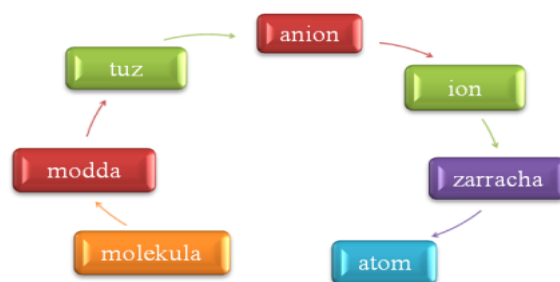
Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son «2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni.
2. Turanova I. Oliy ta‘lim tizimida innovatsion texnologiyalardan foydalanish. –Toshkent: 2022.
3. Abduqodirov A., Pardayev A. Ta‘lim va tarbiyada zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish uslubiyoti. –Toshkent: 2014.
4. Нажмиддинова Ё.Р. Инновационная деятельность в системе профессионального образования. // world social science practical journal. –M.: 2018. № 4.
5. Олимов К.Т. ва бошқалар. Мутахассислик фанларини ўқитиш методикаси. Ўқув қўлланма. –Тошкент: «Фан», 2009.
6. Meliboyeva G.S. Kimyoni o‘qitishda zamonaviy texnologiyalar. – Toshkent: 2020.
7. Dauekeeva G.U. «VI gruppа tiykarǵı podgruppа elementleri» bólimin didaktik texnologiyasın jaratıw magistrlik dissertaciya ishi. –Nókis: 2023.

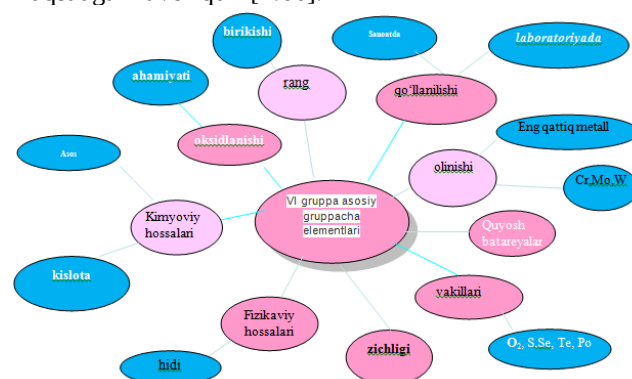
REZYUME. Ushbu maqola ta‘lim va tarbiya jarayonida pedagoglar yordamida kimyo darslarini takomillashtirishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish hamda darslarda interaktiv metodlardan, maqsadli va samarali foydalanish, jamoaviy muloqotni olib borish, mantiqiy fikrlash, g‘oyalarni sintezlash, tahlil qilish qobiliyatiga ega bo‘lgan ta‘lim oluvchilarni keng imkoniyat yaratilishiga xizmat etadi. Kimyoni o‘qitishda pedagogik texnologiyalardan – «Sinkveyn», «Aqliy hujum», «Tarmoqlar», «Klaster» metodlaridan dars davomida qanday foydalanish usullari haqida ma‘lumot berib o‘tilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье речь идет об использовании инновационных педагогических технологий при совершенствовании занятий по химии с помощью педагогов, а также о целенаправленном и эффективном использовании интерактивных методов на занятиях, общении в команде, логическом мышлении, синтезе идей, умении анализировать, служит для создания широкого спектра возможностей для получателей. Информация о том, как использовать педагогические технологии в преподавании химии – «Синквейн», «Мозговой штурм», «Сети», «Клстер» методы во время урока.

SUMMARY. This article is about the use of innovative pedagogical technologies in the improvement of chemistry classes with the help of pedagogues, as well as the purposeful and effective use of interactive methods in classes, team communication, logical thinking, synthesis of ideas, and the ability to analyze. serves to create a wide range of opportunities for recipients. Information was given on how to use pedagogical technologies in the teaching of chemistry – «Sinkwain», «Brainstorming», «Networks», «Cluster» methods during the lesson.

Klaster metodi. Klasterlarga ajratish – bu o‘quvchilarga biror-bir mavzu to‘g‘risida erkin va ochiq tarzda fikr yuritishga yordam beradigan pedagogik strategiyadir. Bu usul ko‘p variantli fikrlashni o‘rganilayotgan tushunchalar o‘rtasida aloqa o‘rnatish malakalarini rivojlantiradi. “Klaster” so‘zi bog‘lam ma‘nosini anglatadi. Klasterlarga ajratishni da‘vat, anglash va mulohaza qilish bosqichlaridagi fikrlarni rag‘batlantirish uchun qo‘llash mumkin. U, asosan yangi fikrlarni uyg‘otish, mavjud bilimlarga yetib borish strategiyasi bo‘lib, muayyan mavzu bo‘yicha yangicha fikr yuritishga chorlaydi. Klasterlar tuzishdan yangi mavzuni mukammal o‘rganmasdan oldin foydalanish maqsadga muvofiqdir [7:66].

Xulosa o‘rnida shuni ta‘kidlash joizki, bugungi kun innovatsion texnologiyalarini ilm-fan va ta‘lim sohasida muvaffaqiyatli qo‘llanilsa, yosh avlod ana shu jahon tajribasi asosida saboq olib, ulg‘aysa, davlatimizning ertangi istiqboli, kelajagi yorqin bo‘lishiga shak-shubha yo‘q.

TEACHING MATHEMATICS FOR JUNIOR SCHOOL CHILDREN IN DEVELOPING EDUCATION SYSTEM

R.E.Esbosinov – teacher

Tashkent state pedagogical university named after Nizami

Tayanch soʻzlar: shakllantirish, mantiqiy tahlil, tafakkur rivojlanishi, muammo, qarorlar, taʼlim.

Ключевые слова: постановка, логический анализ, развитие мышления, проблема, решение, обучение.

Key words: formation, logical analysis, developments of the thinking, problem, decisions, education.

One of the characteristic features of the modern stage of development of education is that the ideas of developmental education are increasingly being introduced into the practice of education, including primary education. Features characteristic of the zero level: random signs of analyzed situations are highlighted, past knowledge is reproduced that does not refute the solution to the problem, etc. Mental activity is characterized by its instability, the ease of transition from one action to another without sufficient grounds (sometimes accidentally found objectively correct actions change to erroneous ones, etc.).

As indicated in the law "On Education" and the "National Program of Personnel Training", every primary teacher of the first class has an important task in front of him.

When we say the methodological and mathematical skills of the elementary school teacher, we mean his preparation based on the scientific worldview in the methodology of teaching mathematics in an integral connection with the general psychological-pedagogical and mathematical training that's it.

Methodological-mathematical training is a component of primary school teacher training, and it cannot be considered in isolation from educational activities. On the other hand, teaching mathematics in elementary grades is the first stage, that is, it is the stage of preparing children to master the next school mathematics course, or their readiness for mathematics. These two aspects (aspects) of elementary education in mathematics (a component of elementary education and mathematical preparation) should be adequately reflected in the teaching methodology.

Psychologists have proven that the period of 6-10 years is the most responsible period for the formation of important thinking skills and imagination of children. It is very difficult to fill the foundation of knowledge that was not formed in childhood. Therefore, one of the main tasks of the primary education methodology, especially mathematics, is to ensure a sufficiently high developmental efficiency of teaching, to accelerate the impact on children's mental development. It is advisable to enrich the lesson with creative thinking materials rather than being limited to the materials in the textbook. For example, using different representations of multiplication by 10, 100, 1000 will increase students' interest.

$$68 \cdot 5 = (34 \cdot 2) \cdot 5 = 34 \cdot (2 \cdot 5) = 34 \cdot 10 = 340$$

$$68 \cdot 50 = 34 \cdot 100 = 3400$$

According to the distributive law of addition:

$$17 \cdot 50 = (16 + 1) \cdot 50 = 16 \cdot 50 + 1 \cdot 50 = 800 + 50 = 850$$

According to the technique of dividing numbers:

$$135 : 5 = (135 : 2) : (2 : 5) = 270 : 10 = 27$$

$$2250 : 50 = 4500 : 100 = 45$$

It is necessary to attract the attention of students to increase oral and written so that the interest of students increases.

The specificity of creative tasks involves the use of auxiliary methods of analysis - "heuristics". Such techniques include the technique of concretization, when the decider gives abstract data a more concrete form. The most common technique is variation, which makes it easy to identify functional relationships between data. This technique consists in the fact that the decider arbitrarily discards or changes the value of one of the data (and sometimes several) and, based on logical reasoning, finds out what consequences follow from such a transformation, how the change in one of the data affected the rest. The

opposite of the graphical analysis technique is the abstraction technique, when the solver discards specific details, "exposing" the data and the relationship between them. The techniques of analogy and posing similar questions are widely used in solving problems.

The need to develop various types of mental activity also follows from the specifics of productive, creative thinking. In productive mental activity, its various components (both practical and educational, and the knowledge and opportunities for acquiring new knowledge necessary to solve them) act in close interaction. The main principle of recruiting students at school is to take into account their age characteristics. However, numerous psychological studies have shown that differences in mental development between students of the same age are often much greater than between students of similar ages (with an interval of 1-3 years). These differences clearly appear when comparing students of the same age for each component included in the structure of mental development - in terms of the level of mastery of knowledge, mastery of generalized techniques and methods of operating them and, finally, in terms of the level of learning ability as the general ability to acquire new knowledge. Therefore, a very important principle of developmental education is the principle of its individualization and differentiation. The implementation of the principle of problem-based individualized learning has a positive impact on the advancement in the development of all main groups of school children: with high, average and low levels.

It is especially important for the teacher of primary classes to know and take into account the level and capabilities of mental activities of students, since the mental development of children is founded in these primary classes. The future practical activity will be acquired through tasks performed in the methodology of teaching mathematics in seminars, practical and laboratory classes.

There are various methodological issues that arise in the preparation for practical training and in the training practice and require the use of theoretical knowledge.

Methodological issues arise in every lesson, however, as a rule, they do not have a one-size-fits-all solution. In order for the teacher to be able to quickly find the most suitable solution for the methodological problem that arose in the lesson, it is necessary to have extensive training in this field. For this reason, the methodological issues presented in this manual, including those that arise directly in the lesson, should be solved in as many different ways as possible. Special attention should be paid to the methodological issues arising in connection with students' wrong answers. Determining and explaining the essence of mistakes performs an important educational task.

Games are important for preschool children: learning through games is a serious form of education. The existing didactic games are used as a means of strengthening the learned material from the point of view of logic and mathematics.

Problems arise in the content and methods of teaching children from the age of 6-7. Teaching counting, addition and subtraction at the first stage (within a hundred) has been and remains the main task of primary education. However, this will not be the only task, but it will be a component of the work of preparing children for the study of mathematics in a wider and more comprehensive way. It is defined in two main ways: the pedagogical way, that is, preparing children's thinking for applied mathematical

reasoning, and the mathematical way, that is, teaching children the most important mathematical concepts, first of all, natural numbers and geometric shapes. By preparing to learn their concepts. More developed students have the opportunity to work on material of increased difficulty and independently solve problems that are adequate to their capabilities. Less developed ones receive more detailed explanations from the teacher, solve problems of gradually increasing difficulty with some outside help, learn new material, advance in their development, often moving to groups with a higher level. Problem-based learning and other principles of developmental education cannot be implemented without taking into account the age and individual characteristics of children's thinking. A lot of research has been devoted to age-related characteristics of intellectual development. They reveal the stages of development.

Such training has a significant impact on the mental development of schoolchildren, since it corresponds to the very nature of thinking as a process aimed at discovering new patterns for humans, ways to solve cognitive and practical problems. Only those problems are problematic, the solution of which involves, although guided by the teacher, an independent search for patterns, methods of action, and rules still unknown to the student. Such tasks stimulate active mental activity, supported by interest, and the "discovery" made by students brings them emotional satisfaction and is much more firmly fixed in memory than knowledge presented in a "ready-made" form. In the process of solving a problem, students overcome difficulties, resolve contradictions between existing knowledge and the requirements of the task, identify new elements of knowledge, new ways of operating with them, master methods of cognition, which expands their capabilities in solving new, even more complex problems. This active independent mental activity leads to the formation of new connections, new personality traits, positive qualities of the mind and thereby to a shift in mental development. The choice of tasks for problem-based learning primarily depends on the specifics of their content, the students' initial minimum knowledge, and the level of independence in posing and solving problems.

Numbers and calculations

- to have an idea about the natural numbers within 1000, to understand the specific features of the structure of the natural series of numbers;
- mastering the decimal notation of numbers;
- mastering the methods of showing and dividing numbers ending in zeros into one-digit numbers, whole tens and whole hundreds;
- mastering the written methods of showing and dividing a three-digit number into a one-digit number;
- to have an idea about the order of actions in bracketed and unbracketed expressions containing 2x3 actions;
- correct equations of the form $x + 123 = 140$, $x - 436 = 152$, $x \times 4 = 160$, $810 : x = 135$ (based on the selection

method and the relationship between the given and the sought number) and learning to solve quickly.

The most effective way to create problem situations for students is to use contradictions, conflicts between existing knowledge, familiar ways of solving a certain class of problems, and the requirements that a new task makes. The developmental effect is provided only by such tasks-problems that correspond to the level of mental development of students, which the productivity of mental activity increases with age, which is associated with the beginning of the formation in schoolchildren of such positive qualities of their mental activity as its independence, depth (expressed in the ease of abstraction and high level of generalization of signs essential for solving the problem), awareness, stability. Flexibility of thinking also increases. We can identify a number of psychological and pedagogical principles that are important components of the system of developmental education, education that has a significant impact on the intellectual development of students. The principle of problem, responding to the specifics of productive thinking - its focus on the discovery of new knowledge, is the main, leading principle of developmental education.

Problem-based learning is such learning in which the assimilation of knowledge and the initial stage of the formation of intellectual skills occur in the process of relatively independent solution of a system of tasks and problems, occurring under the general guidance of a teacher. A person's mental abilities are judged not because of what he can do on the basis of imitation, or learn as a result of such a detailed explanation.

A person's intelligence is manifested in the relatively independent acquisition, "discovery" of new knowledge, and in the breadth of transfer of this knowledge to new situations when solving non-standard problems. In this side of the psyche, productive thinking finds its expression; its features are manifested in the qualities of the mind that are formed in a person, determining the level and specificity of a person's learning ability.

Productive thinking involves not only the widespread use of acquired knowledge, but also overcoming the barrier of past experience, moving away from the usual train of thought, resolving contradictions between updated knowledge and the requirements of the problem situation, the originality of solutions, their originality.

For productive problem solving, it is important not only to highlight the essential features required by the situation, but also to hold the situation under analysis in accordance with them, without succumbing to the provoking influence of external, random features.

The stability of the manifestation of certain features of productive thinking by younger schoolchildren (its depth, flexibility, etc.), subject to knowledge in various subjects, indicates that these features have become personality traits, qualities of the mind of these schoolchildren. At this level, they determine the specifics of schoolchildren's general learning abilities, i.e. general learning ability.

References

1. Djumaev M. Mathematical regularity and development of creative thinking of students. Deutsche internationale Zeitschrift für zeitgenössische Wissenschaft / German International Journal of Modern Science. German International Journal of Modern Science. Edition: №. 28/2022 (February) 28th Passed in press in February 2022. №. 28 2022. 26-28.
2. Dzharmaev M.I. Methodology for the emergence of a creative approach in pedagogy. Materials international scientific and practical conference "Independent kazakhstan: modern educational potential and achievements". 12/24/21. 124-128 art.
3. Dzharmaev M.I. Implementation of professional competence of teachers as a means of methodological and mathematical training in colleges. Vocational education of the Arctic regions №. 4/2022.7-9 Art.
4. Dzharmaev M.I. Improvement of effectiveness of methodological and mathematical preparation of a teacher of initial classes. Annali d'Italia (Italy's scientific journal) is a peer-reviewed European journal covering top themes and problems in various fields of science. The journal authors offer the opportunity to make their research accessible to everyone, opening their work to a wider audience. VOL. 1 ISSN 3572-2436. №4 2020. 21-25.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақоллада бoshlang'ich sinf o'quvchilariga matematikani o'qitishning yangi usullari yoritilgan va kerakli tavsiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещены новые методы преподавания математики учащимся начальных классов и даны необходимые рекомендации.

SUMMARY. This article highlights new methods of teaching mathematics to elementary school students and gives the necessary recommendations.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA TASVIRIY SAN'AT FANI DARSLARIDA NATYURMORT ISHLASHNING SODDALASHTIRILGAN USULLARI

G.M.Dushabayeva – dotsent v.b.

Andijon davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: tasviriy san'at, natyurmort ishlash, natyurmort, san'atni o'qitish, pedagogik texnologiyalar, tasviriy san'at usullari.

Ключевые слова: изобразительное искусство, натюрмортное произведение, натюрморт, художественное образование, педагогические технологии, методы изобразительного искусства.

Key words: fine art, still life work, still life, art education, pedagogical technologies, fine art methods.

Kirish. Oliy o'quv yurtlari, xalq xo'jaligi, fan va madaniyatning turli tarmoqlari uchun malakali mutaxassislar, ilmiy va pedagog kadrlar tayyorlab berishga yo'naltirilgan o'quv muassasalari.

Ularda bo'lajak mutaxassislarga oliy ta'lim berishdan tashqari, nazariy va amaliy yo'nalishdagi ilmiy ishlar ham olib boriladi, oliy va o'rta maxsus maktablarning professor-o'qituvchilari, tegishli yo'nalishdagi ishlab chiqarish va madaniyat sohalarining mutaxassislari malaka oshiradilar.

Oliy o'quv yurtlariga universitetlar, tarmoq (texnika, tibbiyot, madaniyat, san'at, iqtisod va boshqalar) institutlari, oliy harbiy yoki texnika o'quv yurtlari, o'quv akademiyalari, oliy maktablar kiradi [2].

Natija tahlili Natyurmort (fransuzcha, nature morte - jonsiz tabiat) - tasviriy san'at janri. Insonning atrofini o'rab turgan real maishiy joylashgan va kompozitsiya jihatidan yaxlit guruhni tashkil qilgan narsalar tasvirlanadi; shuningdek, shu janrda yaratilgan rassomlik asari ham natyurmort deb ataladi.

Asosan, dastgoxli rassomlik (rangtasvir va grafika)la, qisman haykaltaroshlik (asosan, relyef)sa ishlanadi. Natyurmortda «jonsiz buyumlar» (Mas, uy-ro'zg'or buyumlari, qurol-aslahalar va boshqalar)dan tashqari, tabiatdan ajratib olingan va buyum, narsalarga aylantirilgan jonli tabiat narsalari (stoldagi baliq vazadagi gul va boshqalar) ham tasvirlanadi.

Asosiy mavzuni to'ldirish uchun ba'zan Natyurmortga odamlar, hayvonlar, kushlarni ham kiritish mumkin. Maishiy asosidan ajratib olingan mayda narsalarning uhimligi boshqa janrlarga nisbatan natyurmortda namoyon bo'ladi. O'zbekiston tasviriy san'atida natyurmort unsurlari qadimgi davr san'atida (Mas, Afrosiyob devoriy rasmlarida - vazadagi mevalar), miniatyura san'atida (Mas, Kamoliddin Behzodning Shayboniyxon portretida tasvirlangan buyumlar -siyohdon, qamchi) uchraydi [1].

Natyurmortning haqiqiy shakllanishi va rivojlanishi 20-asrning 30-50-yillariga to'g'ri keladi. Ayni shu davrda rassomlarning ijodida Natyurmortning dastlabki namunalari paydo bo'ldi: L.Nasriddinov ("Nonli Natymort."), Sh.Hasanova ("Xitoy chinnisi bilan ishlangan Natymort") va boshqa; M.Kurzin, V.Rojdestvenskiy, V.Ufimsev, N.Kashina, Z.Kovalevskaya, O.Tatevosyan, S.Abdullayev, V.Fadeyev, Yu. Yelizarov va boshqa Natyurmort yaratdilar. 60—80 yillarda L.Salimjonova, Yu.Taldikin, R.Choriyev, V. Burmakin, Ye. Melnikovlar ijodida Natyurmort keng o'rin tutadi. Rassomlar R.Ahmedov, A.Ikromjonov, M.Nuriddinov va boshqa Natyurmortda samarali ijod qilib, Natyurmortning taraqqiyotini ta'minladilar [2].

Natyurmort chizishda chizayotgan buyumning joylashishiga alohida e'tibor beriladi. Natyurmort chizishda inson qiyofasi ham tasvirlansa hato hisoblanmaydi. Natyurmort ikki yoki undan ortiq buyum yordamida chiziladi. Hajmi katta buyumlar orqada, hajmi kichik buyumlar oldinda joylashgan holda chiziladi. Buyumlarni bir biriga tegib turgan xolda bo'lishi lozim. Atrofdagi barcha ko'rganlarimiz qandaydir shaklga ega. Masalan, daraxt, tog', barglar, inson qo'li bilan bino qilingan barcha narsalar o'zining doimiy shakliga ega. Geometriyada ular tekis va hajmli bo'lgani kabi, rasmda shakl, chiziqlar, soya - yorug'liklar orqali aniqlanadi va tasvirlanadi.

Tabiat va inson qo'li bilan yaratilgan narsalar - shakllar (kvadrat, to'g'ri burchak, uchburchak, beshburchak,

ko'pburchak, aylana, oval) ikki (bo'yi va eni) o'lchamda, hajmda ko'zga tashlanadi. Hajmli jismlar (kub, parallelepiped, prizma, piramida, silindr, konus, shar) bo'yi va enidan tashqari balandligiga ham ega. Rasm chizayotganda, jumladan, borliqdagi predmetlarni chizganda ularning geometrik shaklini tahlil qilish kerak. Chizilayotgan narsaning geometrik shaklga o'xshashi yoki farqlanishi talabaga predmetlar tuzilishini yaxshiroq aniqlashga va chizishga ko'maklashadi. Har bir murakkab shakl bo'laklardan iborat. Ularning birlashishini predmetning tuzilishi deyish mumkin [3].

O'qitishda aniq sistemalik va ketma - ketlik yo'lini mahkam ushlash haqida gapirib, rassom shunday izoh beradi: "Agar sen narsalar shaklini o'rganmoqchi bo'lsang, eng avvalo, uning alohida qismlaridan o'rga-nishni boshla, toki amalda va xotirada shularni o'zlashtirib olmaguncha ikkinchisiga o'tma, toki sen amalda va xotirada ularni uzlashtirib olma-guningcha. Naturaga qarab rasm chizish jarayonida, aniq sistema va o'quv rassom -pedagog topshirig'ini bajarishda metodik ketma - ketlikka rioya qilish haqida P.P.Chistyakov shunday deb yozgan edi: "Chizuvchi o'ylamaydi, ko'radi va o'zicha chizadi.

Chizilayotgan predmet sizning-cha qanday emas, balki naturada qanday bo'lsa, shunday chizilishi kerak. Bu jarayonda faqat sezgi, iste'dod kamlik qiladi, tafakkur yuritish kerak. Ish ma'lum tartibni talab etadiki, uni o'rta-yoki oxiridan emas, balki bir boshdan boshlash kerak. Bunda dastlab ko'rish, o'ylash va mulohaza yuritish talab etiladi. Axir aytadilarku, etti o'lchab, bir kes deb... Iste'dodni xudo beradi, qonunlarsa naturada yotadi..."Darhaqiqat, rasm chizish jarayonida chizuvchi qalam vositasida bir qator murakkab vazifalarni bajarishga to'g'ri keladi. Qog'oz tekisligida hajmiy shaklni tasvirlash uchun tasvirlovchi naturaning kompozitsiyasi, shakli ustida ishlash kerak, uning atrofidagi holatni yorug' - soya orqali ifodalash zarur [5].

Umumlashtirish, tipik tomonlarni ajratish kabi vazifalarni hal qilish zarur. Yuqoridagi omillar ishning badiiy ta'sirchanligini ta'minlashini unutmashlik lozim. Demak, rasm chizishda ma'lum bir ketma - ketlik saqlanmasa, mazkur vazifalarning yechimi rassom uchun ancha murakkablashadi.

Xulosa. O'quv ishida muhim bosqich mato rasmini o'rganish bo'lib qolmay, burmalarning qanday shaklda ekanligini ko'rsata olishdir, mato mebel jihozi ustiga bir uchi bilan tashlab qo'yilganda, osilib turganda yoki biron narsaga ilinib turganda yirik qatlar, turli siniqlarni hosil qilishi mumkin. Avvalgi matoning bezaksiz, sillig'ini tanlash yaxshiroq.

Bu qatlar shaklini ancha umumlashtirib qabul qilishga imkon beradi. Birinchi xomaki rasmlarni kontrast kechki yorug'likda bajarish tavsiya qilinadi. Oddiy bo'z matoda shakl aniq qatlar hosil qiladi. Ish jarayonining keyingi bosqichlarida topshiriqlarni murakkablashtirib, kiyimlar rasmini tasvirlash tavsiya qilinadi. Masalan, stulga qo'yilgan ko'ylak, dekorativ mato va hokazo. Hatto qisqa muddatli rasmda qatlar xususiyatini ifodalab, shaklni his etish, shuningdek o'zgacha xususiyatlarni ham ajrata olish mumkin.

Bunday mashqlar natijasida hosil qilingan ko'nikmalar syujet hamda dekorativ xarakterli kompozitsion topshiriqlar ustida ishlashda foyda beradi. Qadimgi rassomlar mato rasmini chizishda mato va u joy olgan makon o'rtasidagi bog'lanish tasviriga katta ahamiyat berganlar.

Adabiyotlar

1. Baymetov B.B. & Sharipjonov M.S.O. (2020). Development Of Students' Descriptive Competencies In Pencil Drawing Practice. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(08), 261-267.
2. Baymetov B. & Sharipjonov M. (2021). Oliy pedagogik ta'limda talabalarga inson qiyofasini amaliy tasvirlash jarayonida ijodiy kompyutensiyalarini rivojlantirish. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(3), 1066-1070.
3. Boltaboyevich B.B. & Shokirjonugli S. M. (2020). Formation of creative competences of the fine art future teachers describing geometrical forms (on sample of pencil drawing lessons). *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(5), 1996-2001.
4. Sharipjonov M.S. O. G. L. (2021). Oliy pyedagogik ta'limda talabalarga muammoli mashg'ulotlarni tashkil etish texnologiyalari. *Science and Education*, 2(2), 435-443.
5. Шарипжонов М. & Икромов М.Д. (2018). Tasviriy san'atda animalizm janri. *Научное знание современности*, (5), 94-96.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada tasviriy san'at fani darslarida natyurmort ishlashning soddalashtirilgan usullari va bosqichlari yoritib berilgan. Shuningdek, Tasviriy san'atni o'qitishda natyurmort mavzusi muhim o'rin tutadi, chunki natyurmort orqali siz ushbu janring turli xil turlari orqali ham ijodiy, ham tarbiyaviy vazifalarni hal qilishi ilmiy asoslangan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье описаны упрощенные методы и этапы работы натюрморта на занятиях изобразительным искусством. Также тема натюрморта играет важную роль в преподавании изобразительного искусства, поскольку научно обосновано, что посредством натюрморта вы решаете как творческие, так и образовательные задачи через различные виды этого жанра.

SUMMARY. This article describes the simplified methods and stages of still life work in fine arts classes. Also, the topic of still life plays an important role in the teaching of fine arts, because it is scientifically based that through still life you solve both creative and educational tasks through various types of this genre.

ИНФОРМАЛ ТЭЛИМ ТИЙКАРЫНДА ИНФОРМАТИКА ОҚЫТЫҒЫШЫЛАРЫНЫҢ ҚӘНИГЕЛИГИН АРТТЫРЫҒЫ МЕТОДИКАСЫ

К.Ж.Жолдасова – таяныш докторант

А.Авлоний атындағы педагогларды кәсіптік раўажландырыу хэм жаңа методикаларға үйретіу миллий-изертлеу институты

Таянч сўзлар: малака ошириш, малака ошириш турлари, информат таълим.

Ключевые слова: повышения квалификации, виды повышения квалификации, неформальное образование.

Key words: professional development, types of professional development, informal education.

Бүгинги күнде қәнигелигин арттырыу процесси тийкарынан билимлендириу шөлкеми негизинде шөлкемлестирилиуи нәзерде тутылған болып [1], заманағой халық-аралық изертлеулер хэм әмелдеги тәжирийбелер, тәлим түри қәнигелестирилген билимлендириу шөлкеминен тысқарыда да әмелге асырыу мүмкин екенлигин көрсетпекте. Қәнигелигин арттырыудың бундай формасы хәзирги күнде раўажланған мәмләкетлерде әмелде бар болып, билим хэм көнликпелерди арнаулы билимлендириу шөлкеминде емес, бәлким тиккелей турмыслық процесслерде, сыртқы орталықтан кирип келген информацияларды өзлестириу, кәсіп-леслер искерлигин бақлау хэм олардың унамлы тәжирийбелерин өзлестириу мүмкин екенлигин дәлийләмекте.

Хәзирги информацияласқан жәмийетте туўрыдан-туўры кәсіплик искерлик даўамында жүзеге келетуғын мәселелердің шешимин табыуы шөлкемлестирилетуғын қәнигелигин арттырыу процессинен үмитленіуден, күнделикли информацияларды өзлестириуден алынатуғын билим хэм көнликпелер пайдалы екенлиги сезилмекте. Соның менен бирге, кәсіплик искерлик даўамында зәрүр болатуғын информацияларды басқа дереклерден (сабақ өтиу, басқа сабақларда хэм оқыу семинарларында қатнасыу, социал тармақларды бақлау) де ийелеуи мүмкин.

Бүгинги күнге шекем оқытыушылардың қәнигелигин арттырыу процессин изертлеу объекти сыпатында таңланған жағдайда илимий - теориялық машқалаларды үйренген илимпазлар, қәнигелер хэм илимий изертлеу нәтийжелерин анализлеу керек екенлигин көрсетеди.

Қәнигелигин арттырыу системасын раўажландырыу бойынша шет мәмләкетлердеги изертлеушилер үзликсиз қәнигелигин арттырыу процессин ересек жастағылардың мүтәжликлери хэм турмыслық тәжирийбелери тийкарында шөлкемлестириу, оқыу процесси машқалаларын шешіуе бағдарлау, қәнигелигин арттырыу максетин оқыу процесси қатнасыушылары менен биргеликте алып барылуы зәрүр екенлигин айттып өткен [2:221].

А.И.Кукуев андрагогиканың айрықша өзгешеликleri сыпатында ересек жастағылардың тәлим алыуда үйренетуғын мәселелери бойынша алдыннан анық ойда сәўлелендириу хэм мотивге ийе болуы себепли актив

позицияны ийелеуи, өзін-өзи активлестириу хэм раўажландырыуға қаратылған ишки көрсетпелердің бар екенлиги, кәсіплик искерлигиндеги ўазыйпалар хэм машқалаларды шешіуе мөлшерленген билим хэм компетенцияларын ийелеуе мүтәжлик сезиуин айттып өткен [3:108].

Республикамыз илимпазларынан Д.Х.Шадиметова тәрепинен қәнигелигин арттырыу системасын раўажландырыу максетинде “қәнигелигин арттырыу хызмети бойынша перспективалы диверсификацияланған интерактив мультимедиа көринисиндеги аралықтан оқытыу системасына өтиу стратегиясы усыныс етилген” [4:7] хэм “билимлендириудің сапасын арттырыуда қаржыларды азайтыу зәрүр екенлигин инабатқа алған ҳалда, қәнигелигин арттырыуда өмир бойы билим алыу үзликсизлиги принциплерин хәмде “топарда” тәлим алыудан индивидуал қәнигелигин арттырыу принципине өтиу зәрүрлигине итибар қаратады, бундай тәлим интернет аркалы “Online” системасына өтиуди талап етеди [4:20].

А.Ибрагимов Республикамызда қәнигелигин арттырыу бойынша алып барылған изертлеулерди улыўмаластырган ҳалда төмендеги пикирлерге келген. Атап айтқанда, процессти инновацион басқаруы, тәлим максетин стратегиялық жобаластырыу, тураклы сапа қадағалауын алып баруы, ... кәсіплик шеберлигин баҳалаудың нәтийжели механизмлерин ислепп шығыу, қәнигелигин арттырыу хызметин көрсетиуши шөлкемлер түрлерин кеңейтиу; қәнигелигин арттырыуға системалы қатнаста болуы, тек ғана курслар даўамында емес, бәлким курслар аралығында да стилистикалық жәрдем көрсетип баруы аркалы қәнигелигин арттырыудың үзликсизлигин тәмийинлеу, олардың дәретиушилик активлиги хэм өзбетинше тәлим алыуына итибарды күшейтиу; процесске инновациялық технологияларды ақылға сай ен жайдырыу, қәнигелигин арттырыудың жаңа формаларын қоллау хәмде жұмысларында шөлкемлестириуе әхмийет қаратуы”, керек екенлигин айтады [5:17].

Келтирилген түрли тараўлар бойынша улыўма қәнигелигин арттырыу процессинин шөлкемлестирилген - педагогикалық, илимий - методикалық, психологиялық хэм басқа тәреплери

бойынша алып барылған изертлеулер анализинен көриўимизге болады, еле бул тараўда өз шешимин кўтип атырған машқалалар бар болып, бул сыякы машқалаларды улыўма орта билим бериў мектеплери информатика пәни оқытыўшыларының кәнигелигин арттырыў процессинде де ушыратыўымыз мүмкин.

Бунда жоқарыдағы келтирилген илимий изертлеулердин анализлери нәтийжесинде информатика пәни оқытыўшыларының процессин информатика тәлим тийкарында раўажландырыўда төмендеги концептуал қағыйдаларға тийкарланыў зәрүр:

“Билимлендириў ҳаққында” ғы нызамда ересек жастағыларды оқытыўға арналған тәлим түрлерин анализлеў:

- информатика пәни оқытыўшыларының кәнигелигин арттырыўға қойылған талаптар, кәсиплик искерлигиниң айрықша тәреплерин анализлеў;

- оқыў процессин автоматластырыў, заманағой санлы технологияларды енгизиў арқалы оқытыўшылардың “кәсиплик искерлиги даўамында күнделикли кәнигелигин арттырыў” ын шөлкемлестириў хәм оқыў процессиниң әмелияты менен өзара интеграциясын тәмийинлеў;

- информатика пәни оқытыўшыларына кәсиплик искерлиги даўамында тийкарғы жумысынан ажыралмаған ҳалда заманағой санлы технологиялардан нәтийжели пайдаланыўды үйретиў, кәсиплик искерлиги ушын зәрүр болатуғын билим хәм кәсипликлерди ийелеўине шараятлар жаратыў;

- кәнигелигин арттырыў процессинде информатика пәни оқытыўшыларының заманағой пикирлеўи хәм санлы технологиялардан әмелиятда нәтийжели пайдалана алыўын раўажландырыўға имканиятлар бериў.

Бул концептуал қағыйдалар тийкарында улыўма орта билим бериў мектеплери информатика пәни оқытыўшыларының кәсиплик искерлиги өзгешеликлерин үйрениў, кәнигелигин арттырыў процессине қойылған мәмлекетлик билимлендириў талаптары, тийкарғы жумыстан ажыралмаған ҳалда кәнигелигин арттырыў ушын бар болған имканиятлар, күнлик жумыс режими хәм басқа тәреплерин анализлеў, олардың нәтийжелерине қарай күнделикли кәнигелигин арттырыўды нәзерде тутатуғын-пүткил кәсиплик искерлиги даўамында үзликсиз кәнигелигин арттырыў процессин шөлкемлестириў зәрүрли әҳмийетке ийе болады, деген жуўмаққа келиў мүмкин.

Информал тәлимниң мақсети қандайда бир мақсетке ямаса анық бир компетенцияны ийелеўге ерисиўди нәзерде тутылмағанлығы себепли мәжбурий тәлим формасы есапланбайды. Себеби, оқытыўшылар өзлери қәлеген ўақытта этираптағы оқытыўшылар ямаса жәмийеттеги басқа орталықлардан кәсиплик искерлигине тийисли мағлыўматларды өзлестириўи, оны әмелиятта қандай қоллаўды түсиниўи мүмкин. Бундай жағдайда оқытыўшылардың кәнигелигин арттырыўы тәбийий болып, өзін-өзи раўажландырыўға қаратылған орталық қәлиплеседи.

Сол себеплиде информал тәлим процессинде информатика пәни оқытыўшыларының жеке хәм кәсиплик раўажланыўын илимий - педагогикалық

тәрептен изертлеў хәм оның теориялық хәм методикалық тийкарларын раўажландырыў зәрүрлиги жүзеге келмекте.

Үзликсиз кәнигелигин арттырыў процессинде оқытыўшылар кәсиплик искерлиги хәм турмыс-тәризи арасында сәйкесликте излеўи хәм буған сәйкес түрде өз жумысларын стратегиялық жобаластырыўы мүмкин. Турмыс хәм кәсиплик искерлиги даўамында жумыслар стратегиясын қәлиплестириў оқытыўшы турмысы хәм кәсиплик искерлигинде индивидуал траекториясындағы типологиялық айырмашылықларды есапка алған жағдайда әмелге асырылыўы мақсетке муўапық.

Бул процесс тек информатика пәни оқытыўшылары тәрепинен активлик көрсетилгенде жүз бериўи мүмкин. Бул оқытыўшының өзін-өзи билиўине хызмет етип, оның кәсиплик искерлиги хәм жеке турмысында жетилискенликке ерисиўине жәрдем береді. Бундай оқытыўшы тек ғана маман оқытыўшы ғана емес, бәлким хәр тәреплеме жақсы, жетик кәниге болыўға хәрекет етеди хәм сол себепли мудамы өзиниң раўажланыўы хәққында ойлайды.

Солай етип, информатика пәни оқытыўшыларының жеке хәм кәсиплик раўажланыўы ушын информал тәлимнен пайдаланыўдың ақтуаллығы анық. Биринши нәўбетте, оқытыўшының жеке хәм кәсиплик раўажланыўын концептуал түсиниў зәрүрлиги менен байланыслы екенлигин көриўимиз мүмкин. Екиншиден, үзликсиз тәлим әмелияты (атап айтқанда, информал тәлим) жедел раўажланып атырған бир дәўирде оқытыўшының жеке хәм кәсиплик раўажланыўының теориялық тийкарларын ислең шығыў зәрүрлиги пайда болмақта. Үшиншиден, информал тәлим тараўында фундаментал жергиликли изертлеулердин жоқ екенлиги.

Айрым тәжирийбелерде кәнигелигин арттырыўды тәлимниң формал, ноформал хәм информал түрлери тийкарында әмелге асырыў мүмкин екенлиги белгиленип, оларда формал тәлимде оқытыўшылар, фасилитаторлар хәм басқалар қатнасыўында әмелге асырылатуғын рәсмий оқыў процесси және оның нәтийжесинде сертификат ямаса басқа хўжетлер берилетуғын курслар хәм ноформал тәлимде хәр қыйлы тәлим шөлкемлери менен шерикликте алдыңғы усыллар хәм басқа жаңалықларды енгизиў хәмде информал тәлимде хәр бир қатнасыўшы айрым, яғнай жеке өзи қатнасуғын хәр қыйлы илажлар, семинарлар ямаса күнделикли турмыстағы пайдаланылатуғын байланыс қураллары тийкарында билимлерди өзлестириў нәзерде тутылыўы айтып өткен [6:278].

Кейинги жылларда информал тәлимди әмелиятқа енгизиў бойынша алып барылып атырған изертлеулер саны жыл сайын артып бармақта. Бунда информал тәлим нәтийжелилигин тәмийинлеў ушын тәлим формалары, оқытыў қураллары, оқыў нәтийжелерин бахалаў усылларына айрықша итибар қаратыў керек.

Улыўма алғанда, оқытыўшылардың билим хәм кәсипликлерин заманағой талаптар тийкарында раўажландырыў, оқытыўшылардың жеке хәм кәсиплик раўажланыўы ушын информал тәлимнен пайдаланыўдың ақтуаллығы, концептуал қағыйдаларға тийкарланып, кәнигелигин арттырыў түрлери хәм оқытыў қураллары келтирилген.

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикаси «Таълим тўғрисида»ги Қонуни 2020 йил 23 сентябрь, ЎРҚ-637-сон.
2. Manijeh Sadeghi, A. Shift from Classroom to Distance Learning: Advantages and Limitations //Sadeghi International Journal of Research in English Education. 2019. №4:1. -P.80-88.
3. Кукуев А.И. Андрологический подход в образовании взрослых. -Ростов на Дону: «Булат», 2008. -С.176.
4. Шадиметова Д.Х. Таълим хизматлари бозорида малака ошириш тизими маркетинг стратегиясини такомиллаштириш (иктисодиёт соҳаси профессор -ўқитувчилари малакасини ошириш институтлари мисолида): Иқтис. фан. номз.. д-ри. -Т.: 2011. 155-б.
5. Ибрагимов А. А. Халқ таълими ходимлари малакасини ошириш тизимини кўп векторли ёндашув асосида такомиллаштириш: Дис. ... пед. фан. буйича фалс. док. -Т.: 2018. 186-б.
6. Санько А.М. Средства обучения в условиях цифровизации образования: учебное пособие. – Самара: 2020. –С.100.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада малака ошириш жараёнининг имкониятлари, малака ошириш жараёнини информал таълим ёндашуви асосида такомиллаштириш масалалари таҳлил қилинган ва бу таълимнинг имкониятлари бўйича фикр ва таклифлар тақдим этилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлены мнения и предложения о возможностях процесса повышения квалификации, а также проведен анализ проблемы развития процесса повышения квалификации на основе неформального образования.

SUMMARY. This article presents opinions and possibilities of the process of advanced training, as well as an analysis of the problem of developing the process of advanced training based on informal education.

METHODS OF TEACHING OF THE RUSSIAN LANGUAGE IN THE KARAKALPAK PRIMARY SCHOOL

A.A.Khodjanizyazova – candidate of pedagogical sciences, associate Professor

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch soʻzlar: rus tili, metodika, dars, oʻqitish, grammatizatsiya, harflar, tovushlar, rus tilida oʻqish va yozish, rus tili chet tili sifatida, tinglash, oʻqish.

Ключевые слова: русский язык, методика, урок, обучение, грамматизация, буквы, звуки, русская грамота, русский язык как иностранный, прослушивание, чтение.

Key words: Russian language, methodology, lesson, teaching, grammaticalization, letters, sounds, Russian literacy, Russian as a foreign language, listening, reading.

Nowadays normative documents related to education, science and innovation have been defined and formed in our republic.

According to the President of the Republic of Uzbekistan, two most important laws were adopted, which laid a solid foundation for the creation of a coherent system of continuous education of a modern type - "On Education" («Об образовании») and "On the National Program for Personnel Training" («О Национальной программе по подготовке кадров»). As a result of their implementation, during this short historical period, fundamental changes occurred not only in the form, but also in the essence of the country's education system [1].

An objective need of modern society, especially in the context of reforms of all its structures, including education, is to find optimal ways to increase motivation when learning languages. In our country, Russian is a native or second language, but Russian is also studied as a foreign language. Now, starting from the 2021 academic year in Uzbekistan, Russian (as foreign language) is studied in all types of education, from preschool educational institutions to universities (for groups with non-Russian language of instruction). The concept covers teaching the Russian language in grades 2-11 with a non-Russian language of instruction. Teaching Russian language and literature in Karakalpak classes should be focused on a communicative goal [5]. Formation of knowledge, skills and communicative competencies, as well as the ability to talk about yourself and your family, friends, place of residence, interests in Russian, as well as words and expressions used in the dating process, knowledge of the necessary terms, the ability to apply them in speech, understanding the main meaning of the text, in connection with this, Russian is studied as a foreign language and therefore grammaticalization complicates its assimilation.

The concept should be based on the study of Russian as a foreign language. Teaching Russian as a foreign language, like any other educational and applied discipline, cannot be carried out without a solid theoretical foundation, since without theory, without knowledge of the psychology of learning, the process of teaching a language will be reduced to a difficult-to-control development of pedagogical intuition, and in the worst case - to a mechanical one. Knowledge of the basic concepts and basic principles of teaching, the psychology of language acquisition, a conscious choice of means and practical teaching techniques based on fundamental theory, mastering the experience of the best teachers, mastering the method of critical analysis of teaching activities, as well as critical verification of the results of their work contributes to a significant increase in the professional skills of teachers Russian as a foreign language [3].

The period of teaching Russian literacy is the most important period in the process of learning the Russian language by Karakalpak students. During this period,

students must firmly master the basics of the task, which is defined as the task of learning to read, write and understand what they read. During this period, students should receive the foundation on which all further work on their study of the Russian language will be built, which will therefore largely determine the entire course of further work.

The ability to listen and understand simple Russian speech, the ability to pronounce Russian words, perform syllabic and sound-letter analysis, the ability to correctly pronounce Russian sounds, initial sentence construction skills, stress, intonation - all this is acquired by the student during the period of learning to read and write. And how all this is delivered - correctly or incorrectly, thoroughly or superficially - will determine how students will perceive new, more complex material in the future. Therefore, before starting to teach Russian literacy to Karakalpak students, the teacher must firmly understand several general provisions in this regard, in order to then firmly adhere to them. *The first point* is not to overestimate the fact that children have already mastered literacy in their native language, that they can already read and write. It is indisputable that children, when learning to read and write in their native language, have mastered the "mechanics" of reading in the sense of reproducing sound combinations by their graphic icons - letters, whatever they are, so there is no need to comprehend the "secret of merging sounds" or explain the difference between a sound and a letter. But the fact is that in the overwhelming majority of Russian syllables and words, the sounds themselves will be qualitatively different from the sounds of native, Karakalpak speech familiar to the student, and that, therefore, Russian sounds are separated in their own way; the student will, at best, give only a "similar" one. Russian speech, and in many cases not at all similar to it. It is enough, for example, to point out that the simplest and most common Russian syllable is *ma* (ma), a Karakalpak student will read *mo* (mo). Thus, it is impossible to rely on the fact that the student can already read words using familiar letters.

The second point is to establish as a basic rule that reading and writing must be taught immediately so as not to be re-taught later. In other words, reading in Russian must be done correctly from the very beginning, according to the laws of Russian pronunciation, and not "approximately" or "similarly". From this situation, the teacher must draw the following practical conclusion for himself: do not rush through the Russian alphabet. Experience shows that where teachers strive to quickly "go through" the Russian alphabet, this always and carelessly leads to a decrease in the quality of reading, so that then the students have to be taught further.

The third point is not to forget conversation lessons. The practice of school work shows that sometimes during this period teachers allow a one-sided passion for literacy, focusing all work only on reading and writing. This results

in, firstly, a gap - both in content and methodologically - with the previous pre-ABC period, and secondly, a certain monotony in work, leading to a decrease in the activity and interest of students. Conversation lessons should continue during the ABC period. Entire lessons for such activities will rarely be needed; it will be enough to set aside 10-15 minutes for conversations, conversations and storytelling, but they can be done more often.

The goals of speaking classes remain basically the same as in the previous period, i.e., listening and understanding Russian speech, filling the stock of Russian words, practicing the correct pronunciation of these words and phrases with them, skills in using these words for independent Russian speech.

We should not forget that during the ABC period, students must additionally learn 100-120 new Russian words. It is important that these words are absorbed by students in live, conversational speech. It is also necessary that during conversation classes, practical mastery of the most common turns of Russian speech and the forms of Russian words required by the program is carried out.

The topics of conversation lessons are indicated in the program. In addition, they will be prompted by the progress of the work itself. These will be, firstly, the same as in the pre-literary period, but expanding lexically, topics from school life and environment: classroom furniture and textbook supplies, classroom activities, breaks, games, schoolyard; secondly, topics from the students' home environment will be added here; thirdly, topics from the surrounding life of the city, etc. will come up next.

The fourth point is not to downplay the role of writing. Mastering the letters of the Russian alphabet - printed and written - will go in parallel in literacy lessons.

The teacher must determine his fundamental attitude towards the method of teaching literacy. Some people believe that since students have already mastered literacy in their native language, that means they are literate, and a literate student cannot learn to read and write a second time; therefore, there is no need to talk about the method of teaching Russian literacy in a Karakalpak school. This attitude to the issue, and therefore to the methodology of studying Russian literacy, seems to us incorrect. Is syllabic and sound analysis of a word necessary before showing the letter? How to select a new sound? Is it necessary to teach the fusion of those Russian sounds that are not in the students' native language? Do you need consistency and system in mastering native Russian words? Is literal analysis of a word necessary? When and how to learn Russian stress, which is different from the stress in the Karakalpak language? These and other important questions will arise before the teacher and will require practical resolution.

The method of whole words, as we know, has not justified itself when teaching literacy in the Karakalpak language. By learning to immediately grasp a whole word, the student, strictly speaking, learns not to read, but to recognize the word by guess, to guess its meaning by its general appearance, and only from here proceeds to pronunciation.

This resulted in countless errors in the students' reading, caused by incorrect "guessing" of words when reading texts: instead of стала - they read спала, instead of платила- плоти́на, instead of рассыпался- расписался and etc.

The grammar-translation method of teaching was one of the leading methods of teaching foreign languages in the 20s-40s. XX century under the influence of the behaviorist concept, it gave way to a direct method, more reflecting the social needs of society in practical language proficiency. However, in teaching Russian as a foreign language, the grammatical-translation method retained its position for a long time, which can be explained not only by its

flexibility, but also by the widespread opinion that the complex structure of the language requires extensive use of translation and comparative analysis of systems in classes to master it. two contacting languages [3]. The letter method for those who already know how to read the Karakalpak language seems to be the most tempting, especially since it does not interfere with learning to write. However, the teacher should also be warned against this method, since the student will learn to read in Russian the way he reads in his native language, i.e., will adapt the Russian phonetic system to the phonetic system of the native language. Correct Russian reading will not work with this method if the teacher does not turn to phonetic analysis of words and articulation of sounds, i.e., to the techniques of the phonetic method.

The syllabic method, firstly, does not have a sufficiently developed practical methodology, and secondly, when applied to teaching Russian literacy to Karakalpak schoolchildren, it will constantly fall into the method of whole words (monosyllabic words), which has often happened in the history of teaching literacy. It is quite natural that the teacher will rely in the practice of teaching Russian literacy to Karakalpak students on the techniques of the phonetic method in its analytical-synthetic variety. Techniques of syllabic and phonetic analysis of a word, articulation of individual sounds, a system of sound combinations according to the degree of their difficulty - all this will be very useful when students master the Russian sound-letter system and will be an indispensable condition for mastering correct pronunciation, both in reading and in lively spoken language. The fact that students were taught their native literacy using the analytical-synthetic sound method is in no way an obstacle to the use of some of its techniques when teaching Russian reading. On the contrary, this makes the work much easier, as it makes it possible to take advantage of the knowledge and skills that students already have (the concept of sounds and letters, ways of decomposing speech into words, syllables and sounds, etc.).

Of course, the use of sound method techniques does not mean that the teacher must mechanically and in every detail repeat a similar process of teaching children to read and write in their native language; in some cases, this will be unnecessary. Therefore, it would not be entirely accurate to say that teaching is carried out using the phonetic method; it would be more correct to say this: teaching Russian literacy in a primary Karakalpak school should be built in relation to the techniques of the phonetic analytical-synthetic method.

In order to teach Russian literacy to Karakalpak students, the teacher must, first of all, firmly and clearly understand the sound nature of Russian speech, which may differ significantly from the sound nature of the students' native speech. Then he needs to find out the relationship between the sounds of Russian speech and the letters that exist in the Russian alphabet to represent these sounds. And here there may be significant deviations from the relationship that exists in the students' native language (different numbers of sounds and letters, cases of greater or lesser correspondence between sounds and letters, double sounds and letters, etc.).

Speaking about methods of communicating knowledge and instilling skills and abilities in students in relation to the initial stage of teaching any foreign language, it is necessary to cite several provisions from the general methodology of teaching foreign languages. The first, decisive problem of teaching is the need to maintain proportions between explanation (comprehension of language material) and practice-training. Comprehension and understanding alone is not enough, just as training alone is not enough; at the initial stage, it is especially important to avoid a gap between knowledge, skills and abilities. The role of repetition at the initial stage is

undeniable, but excessive repetition dulls the attention of students; creative activity that mobilizes students is necessary. The second problem is the need for the relationship between oral speech, reading and writing. New material must first be absorbed orally and be larger in volume than that which is perceived visually, i.e., read [6].

Each literacy lesson must be carefully prepared in terms of the selection of material and methodological techniques for its presentation and assimilation. Interesting and accessible material, a variety of methodological techniques and their correct alternation in the lesson provide quick and reliable results.

The lesson as the main form of teaching the Russian language is constantly being improved. Issues of organizing and conducting Russian language lessons were developed by methodological scientists: A.V. Tekuchev, M.T. Baranov, T.A. Ladyzhenskaya, M.M. Razumovskaya and others. A lesson as a creative work is created on the basis of joint work between the teacher and students. The quality of a lesson, first of all, depends on how well its goals and objectives are defined, what language and speech material are offered to students, what work techniques are used at each stage of work, and how it is equipped with the necessary aids [4].

It is clear that methodologically, literacy lessons can be quite diverse, and a single standard for all of them would be unsuitable. On the other hand, a very large variety may border on randomness and may not accustom students to a system in their work. Based on these considerations, it seems advisable to outline some schemes for constructing the main types of literacy lessons, so that these schemes can be used when drawing up plans for each lesson.

During the literacy period, not counting excursions, individual conversation lessons, extracurricular activities and games, there can be three types of lessons: 1) lessons on learning a new letter (sounds); 2) repetition lessons and 3) writing lessons.

A lesson on mastering a new letter and sound should include the following points:

1) accumulation of new words and phrases based on specific ideas and book texts;

2) word analysis (syllable, sound, letter);
3) assimilation of a new sound and letter (analytical, articulatory, graphic);

4) practice of reading words and texts with a new letter;

5) consolidation of what has been learned.

The review lesson should include the following points:

1) oral speech practice;

2) practice reading from the ABC book

3) reading practice using additional teaching aids;

4) writing or drawing practice;

5) accounting for what has been learned.

A writing lesson should include the following points:

1) showing a sample handwritten font;

2) brief analysis of graphic samples;

3) students' writing practice;

4) checking and analyzing students' writing.

It is clear that these diagrams are not yet lesson plans. They list only some of the most important moments of the lessons, but do not define either the methodology for conducting each moment, or even the order in which they follow each other, as well as the indispensable presence of all the listed moments in each lesson. All this can be established accurately only for each specific lesson by the teacher himself. It is up to the teacher himself to draw up a lesson plan, varying, in one way or another, the material and methods of its delivery. Most clearly, the lesson plan (for example, based on the primer material) drawn up by the teacher will include the following parts:

1) Introductory conversation based on the picture of the primer and the words with a new sound highlighted as a result of the conversation.

2) Analysis of words to identify a new sound and analysis of a new letter.

3) Reading and composing words with a new letter (working with didactic material).

4) Reading words using the ABC book.

5) Reading the coherent text of the primer.

6) Conversation on what you read.

7) Writing a new letter and words with it.

References

1. Law of the Republic of Uzbekistan "On Education" (09/24/2020) // access mode: <https://lex.uz> - National database of legislation of the Republic of Uzbekistan.
2. Decree "On approval of the Concept for the development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 2030" (October 8, 2019). //access mode: <https://lex.uz> - National database of legislation of the Republic of Uzbekistan.
3. Lebedinsky S.I., Gerbik L.F. Methods of teaching Russian as a foreign language. Textbook / Mn.: RIVSH BSU, 2011. – 300 p.
4. Methods of teaching the Russian language at school / Ed. M.T. Baranova. – M.: Publishing center "Academy", 2000.
5. Curriculum of general secondary education, Russian as a foreign language (for schools with Uzbek and other languages of instruction).
6. Chesnokova, M.P. Methods of teaching Russian as a foreign language: textbook. Manual, M.: MADI, 2015. - 132 p.

REZYUME. Maqolada ta'lim qoraqalpoq tilida olib boriladigan maktablarning boshlang'ich sinflarida rus tilini o'qitish metodikasi, o'qitishning harf va tovushlar bilan tanishishdan boshlanishi, yangi so'zlarni tushuntirish masalalari muhokama qilinadi. Rus tilidagi oddiy so'zlarni (nutqni) tinglash va tushunish qobiliyati, ruscha so'zlarni talaffuz qilish, bo'g'in-tovush va tovush-harf tahlilini amalga oshirish, rus tilidagi tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish qobiliyati, dastlabki gap tuzish ko'nikmalari, urg'u, intonatsiya - bularning barchasi o'quvchi tomonidan o'qish va yozishni o'rganish davrida o'zlashtiriladi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается методика обучения русскому языку в начальных классах с каракалпакским языком обучения, начинается обучение с буквенно-звукового, объяснения новых слов. Умение слушать и понимать простую русскую речь, умение произносить русские слова, производить слоговой и звукобуквенный анализ, умение правильно произносить русские звуки, первоначальные навыки построения предложения, ударение, интонация - все это усваивается учеником в период обучения грамоте.

SUMMARY. The article discusses the methodology of teaching the Russian language in primary classes with Karakalpak as the language of instruction, teaching begins with letter-sound, explanation of new words. The ability to listen and understand simple Russian speech, the ability to pronounce Russian words, perform syllabic and sound-letter analysis, the ability to correctly pronounce Russian sounds, initial sentence construction skills, stress, intonation - all this is acquired by the student during the period of learning to read and write.

TOPOLOGIYA ELEMENTLERIN OQITIW USILLARI

G.X.Qaypnazarova – fizika-matematika ilimleriniń kandidatu, docent

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

Tayanch so'zlar: topologiya, gomeomorfizm, bog'lanishlilik, topologik modellar, o'qitish usullari, hamkorlikda ishlash.

Ключевые слова: типология, гомеоморфизм, связность, топологические модели, методы обучения, совместная работа.

Key words: typology, gomeomorphism, connectivity, topological models, learning methods, collaboration.

Mámleketimizde joqarı oqıw orınları kredit-modul sistemasına derlik ótip bolınǵan bolıp, bul sistemada tiykarǵı itibar talabalardıń oqıw shınıǵıwlar júgin kemeytiw menen birge óz betinshe úyreniwge qaratıladı. Nátiyjede, oqıw barısı talabanıń óz ústinde jumıs islewine qaratıp, professor-oqıtıwshılar tayar materialdı beriw hám talaba tárepinen materiallardı óz betinshe analiz etiw menen sheklenedi.

Kópshilik matematikanı sanlar yamasa shamalar haqqındaǵı pán dep esaplaydı. Bul anıqlamaǵa qarsı bir neshe dáliller keltiriw múmkin hám biz aytpaqshı bolǵan «topologiya» matematikanıń sanlar hám shamalar haqqındaǵı pán bolmaǵan bólimlerine tiyisli.

«Topologie» ataması Germaniyada 1847-jılǵa Yoxann Benedikt Listing tárepinen «Vorstudien zur Topologie» (topologiya boyısha dáslepki izertlewler) dóretpesinde kiritilgen hám bul «Topologiya» ataması grekshe sóz bolıp «topos» (poziciya, orın) hám «Logos» (bilim, pán) sózlerinen ibarat.

Topologiya figuralardı ádetiy ólshewlerden «shetke» shıqqan halda úyreniwge kirisedi. Ol geometriyalıq figuralardıń qásiyetlerin úyrenedi, olar sozıw, iyiw hám burıw sıyaqlı anıq túrlendiriwlerde ózgerissiz qaladı, lekin bul jerde «jırtıp» yamasa «jabıstırılǵan» halda ózgeritiw esapqa alınbaydı. Bul jerde aralıq sıyaqlı ózine say túsiniqlerge tayanbastan úzliksizlik hám jaqınlıq túsiniqlerini úyrenedi. Apiwayı etip aytqanda, figuralardıń kórinisi hám dúzilisi úyrenilip, figuranıń deformaciyalanǵan halatında ózgerissiz qalatúǵın qásiyetlerine itibar qaratıladı. Anıq ólshewler hám múyeshlerge qaratılǵan geometriyadan ózgesheligi, topologiya kóbirek málim bir «ózgeritiwler» astında ózgerissiz qalatúǵın figuralardıń tiykarǵı qásiyetleri menen baylanisli. Bul ájayıp potencial topologlarga málim ólshewler yamasa koordinatalargá tayanbastan, túrli figuralardıń hám keńisliklerdiń ishki qásiyetlerine qarap klasifikaciyalaw hám salıstırıw múmkinshiligin beredi.

Topologiyalıq túsiniqler matematikanıń házirgi kúndegi halatına baylanisli matematikalıq analiz, funkciyalar teoriyası, differenciallıq geometriya kursların oqıtıw ushın júdá kerekli. Olar elementar tárizde de ushıraydı, máselen shegarası, ishki noqat, geometriyalıq figura hám onıń beti hám t.b. Mektep matematikasında bul túsiniqlerdiń anıq anıqlamaları ushıramaydı, biraq oqıtıwshı oqıwshılar menen isley alıwı hám oqıwshılargá ańsat jol menen túsindirip maǵlıwmat beriwge háreket etedi. Máselen, kesindiniń ushları onıń shetki noqatları, dóńgelek tegisliktiń sheńber menen shegaralanǵan bólegi h.t.b. [1].

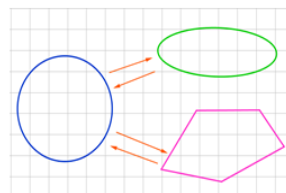
Talabalar ushın topologiyani úyreniw usılları - bul teoriyalıq usıllar bolıp, talabalardı topologiyanıń topologiyalıq keńislikler, gomeomorfizmler, kompaktlılıq sıyaqlı túsiniqler menen tanıstırıw hám olardı ózlestiriw bolıp tabıladı. Bul túsiniqlerdi sáwlelendiriwshi anıq anıqlamalar hám misallar keltiriw máqsetke muwapıq boladı. Talabalargá topologiyani úyreniw usılları hám sebeplerin bayan etiw arqalı topologiyaga kirisiwdi baslaw kerek. Birinshiden topologiya ne ekenligi hám onıń matematikada hám matematikadan basqa pánlerde onıń áhmiyetin qısqasha túsindiriw máqsetke muwapıq. Tiykarǵı itibar figuralar hám keńislikte ádetiy kórsetkishler hám ólshewlerden sırtqa shıǵıw tárizinde túsiniwge qaratılǵanlıǵın túsindiriw kerek.

Topologiya túsiniqler hám usıllardı keńirek óz ishine aladı, lekin bazibir bir qansha fundamental ideyalar pánniń tiykarın quraydı. Topologiyalıq keńislik bul málim aksi-

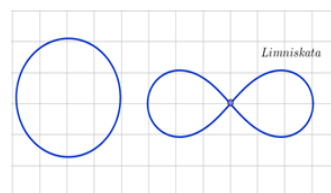
omalardı qanaatlantıratuǵın ashıq kópikler jıynaǵı menen támiyinlengen «toplam» dep túsiniledi, yaǵnıy bos kópik hám pütün keńislik ashıq, sheklengen ashıq kópiklerdiń kesilispesi ashıq hám ashıq kópiklerdiń qálegen birikpesi ashıq boladı. Sonday-aq, bul keńislik úzliksizlikti úyreniw ushın tiykar bolıp tabıladı.

Gomeomorfizm-bul eki topologiyalıq keńislik arasındǵı topologiyalıq qásiyetin saqlaytuǵın biektiv sáwlelendiriw bolıp tabıladı. Apiwayı etip aytqanda eki keńislik, eger olardı kesip yamasa jabıstırmastan bir-birine aylandırıw bolsa, onda olar gomeomorf deyiledi. Máselen, rezinadan islengen sheńber formasındaǵı jipti alıp, onı qısıw arqalı ellıps kórinisine keltiriw múmkin. Bul sheńberdi kópmúyeshlikke, hátteki kórinisi basqasha bolǵan tuyıq sızıqqa aylandırıw múmkin(1-súwret) [2].

Lekin topologiyalıq sáwlelendiriw jolı menen sheńberdi «Jatǵızılǵan sızıq(limniskata)»ǵa aylandıra almaymız, sebebi bul isti orınlaw ushın sheńberdiń eki noqatın jelimlew kerek boladı. (2-súwret).

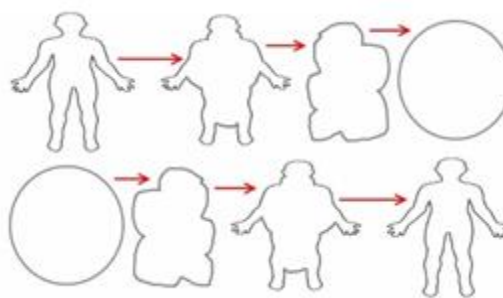

1-súwret

2-súwret

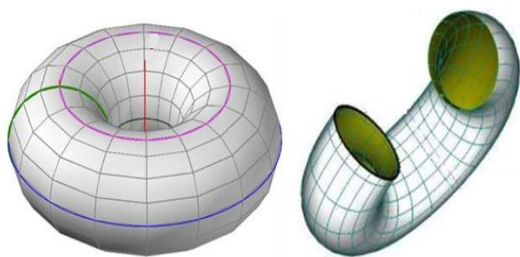
Sheńber tuwrı sızıq kesindisine sálelenbeydi, tuwrı sızıqqa sáwleleniw ushın sheńberdiń qandayda bir noqatın «qırqıwǵa» yaǵnıy shıǵarıp taslawǵa tuwrı keledi. Tuwrı sızıq hám interval (ashıq kesindi) bolsa, bir-birine gomeomorf boladı. Shar betin alıp, onı juqa rezina top formasın kóz aldımızga keltiriwimiz mumkin, eger ol elastic material bolsa, onı deformaciyalap tómendegi súwrette kórsetilgendey ózgerte alıwımız múmkin.(3-súwret).

3-súwret

Lekin topologiyada túrlendiriw nátiyjesinde sferalıq betlikti kvadratqa yaqi torǵa túrlendirip (sáwlelendiriw) bolmaydı. Haqıyqatında sferalıq betlik topologiyalıq túrlendiriwde saqlanatuǵın eki qásiyetke iye:1) sferalıq betlik tuyıq betlik, yaǵnıy onıń shetleri joq(máselen kvadrattıń shetleri bar).

2) sferalıq betlikte hár qanday tuyıq sızıq betliktiń kesimi dep qaraw múmkin- betlikti usı sızıq boylap kessek, ol bir-biri menen baylanispaǵan erkin eki bólekke ajıraladı. Tor bolsa bul qásiyetke iye emes. Tordı meridian boylap keskende, ol joqarıda ayılǵanday eki bólekke ajıralmastan, búgilgen truba kórinisin aladı(4-súwret).

4-súwret

Bunı bolsa cilindrge aylandırıw qıyın emes. Demek, tordın üstindegi hár qanday tuyıq sızıq kesim sıpatında qarala bermeydi sferalıq betlikti topologiyalıq sálelendiriw jolı menen torǵa aylandırıw bolmaydı. Sfera menen tor hár túrli topologiyalıq túrge kiredi, yaǵnıy sfera menen tor óz ara gomeomorf emes.

Sfera menen ellipsoid hám ulıwma barlıq shegaralangan dónes betlikler gomeomorf boladı.

Topologlar kofe krujkasın «tesik gúlshe»(ponchik)den ajrata almaydı degen házillerde júredi, lekin bul haqıyqatqa azmazda bolsa jaqın, sebebi jeterlishe iyeliwshen

«Ponchik» ti bir chashka kofege aylandırıw múmkin, bunda dáslep «oyıqshá» payda etiledi hám ol ásten úlkeytiriledi, sonıń menen birge tutqıshındaǵı tesikti qısqartıradı(5-súwret).

5-súwret

Topologiyada baylanıshlıq-bul keńislikte eki yamasa odanda artıq bólinbeytuǵın bos bolmaǵan kishi kópliklerge bólinip bolmaytuǵın qásiyetlerin anılatadı. Bul keńisliktiń

«Pútnilik» yamasa «Baylanıshlıǵın» súwretleydi. Hám onıń dúzilisin túsiniwde sheshiwshi rol atqaradı.

Máselelerdi sheshiw shınıǵıwları. Talabalarǵı túrli máselelerdi sheshiw ushın topologiyalıq túsiniqlerdi qollanıwǵa alıp ketetuǵın máselelerdi sheshiwge esaplar islep shıǵıw kerek.

Dáslep topologiya ushın eki elementten turıwshı kóplikten barlıq topologiyasın jazın degen mazmunda másele kóremiz, usı másele mazmunında tómendegi másele islep shısaq boladı:

$X = \{1, 2, 3, 4\}$ sanlı kóplik berilgen bolsın . Bul

kóplikten $\tau_1 = \{\emptyset, X\}$, $\tau_2 = \{\emptyset, X, (1, 2), (2, 3)\}$

kópliklerdi dúze alamız. Bul dúzilgen kópliklerden qaysı biri topologiya bolıwın kórip shıǵamız. Bul ushın

topologiya bolıw shártlerin teksewge tuwrı keledi: dáslep

$\tau_1 = \{\emptyset, X\}$ di tekserip kóremiz:

$\emptyset \cup X = X \in \tau_1, \emptyset \cap X = \emptyset \in \tau_1$ orınlı boladı,

demek τ_1 topologiya bóladı. Keyingi

$\tau_2 = \{\emptyset, X, (1, 2), (2, 3)\}$ kóplikti tekseremiz. Bul kóplik

ushın $(1, 2 \cup (2, 3) = (1, 2, 3), (1, 2) \cap (2, 3) = 2$ boladı.

Bul jerdegi $(1, 2, 3)$ hám $\{2\}$ kóplikler τ_2 ge tiyisli emes,

demek τ_2 topologiya bola almaydı, topologiya bolıwı

ushın τ_2 kóplikti $(1, 2, 3)$ hám $\{2\}$ kóplikler menen

toldırıw kerek boladı, yaǵnıy

$\tau_2 = \{\emptyset, X, \{2\}, (1, 2), (2, 3), (1, 2, 3)\}$ kóriniste jazsaq,

onda topologiya boladı .

Talabalarǵı topologiyalıq keńisliklerdiń qásiyetlerin dálillewdi, gomeomorfizmlerdi anıqlawdı hám

baylanıshlıqti analiz etiwdi talap etetuǵın máselelerdi qosıw kerek. Tómendegi másele keltirip ótemiz:

X topologiyalıq keńislik hám $A \in X$ bolsa, $\partial(X \setminus A) = \partial A$ bolıwı dálillensin [4]. Bul másele

sheshiw ushın dáslep kópliklerdiń teń bolıw qásiyetin esletiw kerek, yaǵnıy olardıń bir-birine úles kóplik bolıw shárti. Máselede shegaralıq noqatlar kópligi teńligin, yaǵnıy $\partial(X \setminus A) = \partial A$ dálillew talap etilgenlikten,

$\partial(X \setminus A) \subset \partial A, \partial(X \setminus A) \supset \partial A$ dep jazıp alamız, bunnan

keyin X elementti $\partial(X \setminus A)$ kóplikke tiyisli dep ,

shegaralıq noqat anıqlamasınan paydalanǵan halda tómendegini jaza alamız yaǵnıy

$$x \in \partial(X \setminus A) \Rightarrow \begin{cases} U_x \cap X \setminus A \neq \emptyset \\ U_x \cap X \setminus (X \setminus A) \neq \emptyset \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} U_x \cap X \setminus A \neq \emptyset \\ U_x \cap A \neq \emptyset \end{cases} \Rightarrow x \in \partial A$$

.Keyin bolsa X elementti ∂A kóplikke tiyisli dep, tómendegige iye bolamız:

$$x \in \partial A \Rightarrow \begin{cases} U_x \cap A \neq \emptyset \\ U_x \cap (X \setminus A) \neq \emptyset \end{cases} \Rightarrow x \in \partial(X \setminus A)$$

Usınday usılda talabalarǵı máseleler sheshiw jolları

kórsetiledi.

Vizualizaciya hám diagrammalardan paydalanıw.

Talabalarǵı abstract túsiniqlerdi kóz aldına keltiriw ushın diagrammalar, grafikalar hám animaciyalar sıyaqlı kórgiz-beli qurallardan paydalanıw kerek. Topologiyalıq strukturalardı jaqsıraq túsiniw ushın talabalarǵı diagramma hám eskiz sızıwǵa baǵdarlaw kerek boladı. Topologiyalıq keńislikte ishki, shegaralıq hám shetki noqatlardı «dógerrek» ten paydalanǵan halda túsindiremiz.

Bizge (X, τ) - topologiyalıq keńislikte $x \in X$ noqat

berilgen bolsın. Eger U ashıq kóplik bolıp, $x \in U$ bolsa ,

U kóplik noqatıń dógeregi deyiledi. Solay etip X noqat

tiyisli bolǵan qálegen ashıq kóplik usı noqatıń dógeregi

deyiledi eken. Bizge $A \subset X$ úles kóplik hám $x \in X$

noqat berilgen bolıp X noqatıń qandayda bir dógeregi U

ushın $U \subset A$ qatnas orınlansa X noqat A kópliktiń ishki

noqatı deyiledi [3].

A kópliktiń ishki noqatlar kópligin $\text{int } A$ menen bel-

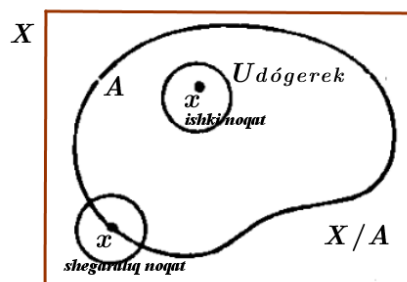
gileymiz. Eger X noqatıń qálegen dógeregi U ushın

$U \cap A \neq \emptyset$ hám $(X/A) \cap U \neq \emptyset$ qatnaslar orınlansa X

noqat A kópliktiń shegaralıq noqatı deyiledi (6-súwret)

Shegaralıq noqatlar kópligin tóplamını ∂A kórinisinde

belgileymiz.

6-súwret

Ámeliy shınıǵıwlarında másele, rezina bantlar hám plas-tilin sıyaqlı keń tarqalǵan nárselerden paydalanǵan halda topologiyalıq modellerdi jaratıw boyınsha ámeliy shınıǵıw-lardı shólkemlestiriw kerek.

Birgelikte ўyreniw. Talabalar topologiyaliq tўsiniklerdi talqilawları, pikirler almasıw hām māselerdi sheshiw ushin birgelikte islew ortalıgın jaratıp beriliwı kerek.

Alıngan bilimlerdi tўsiniw hām bekkemlew ushin individual oqıtwdı hām topar talqilawların xoshametlew kerek.

Talabalarđı topologiyani fizika, informatika, biologiya hām injenerlik sıyaqlı tarawlarda qollanıwı menen tanıtıwıw yaǵnıy real turmistan misallar keltiriw kerek boladı. Topologiya abstrakt bolıp tuyılıwı mўmkın bolsada, onıń tusiniklerı fizikanı óz ishine alǵan túrli tarawlarda qollanıladı: topologiya teoriyalıq fizika, sonıń ishinde kondensaciyalangán materiallar sistemaları, kvantlıq maydan teoriiyası hām kosmologiyani ўyreniw ushin tereń áhmiyetke iye. Topologiyalıq usıllar informatika pániniń túrli tarawlarında, māselen maǵlıwmatlardı analizlew, sızilmanı qayta islew hām tarmaq teoriiyasında qollanıladı. Māselen, maǵlıwmatlardıń topologiyalıq analizi quramalı maǵlıwmatlar kópliginen, mazmunǵa iye maǵlıwmatlardı alıw ushin algebralıq topologiyadan paydalanıladı. Biologiyada bolsa topologiya belok dúzilisi hām DNK topologiyasın ўyreniwden baslap neyron tarmaqları hām miy baylanısların analizlew deyin bolǵan biologiyalıq strukturalar hām processlerdi analizlew ushin bahalı qurallardı beredi. Topologiyalıq tўsinikler robototexnika hām injenerlikte traektoriyalardı rejlestiriw, sensorlı tarmaqlardı proektlew ham belgili bir narseniń formasın optimallastırıw sıyaqlı mashqalalardı sheshiw ushin kóbirek paydalanılmaqta.

Keńeytirilgen temalar hām izertlew mўmkınshilikleri. Talabalarga topologiya tarawındaǵı aldınǵı temalardı qızıǵıwları hām qabiliyetlerine qarap ўyreniw imkaniyat jaratıw kerek. Topologiya boyınsha izertlew proektleri yamasa talabalarđıń ózi qızıǵıwshılıq bildirse bunday talabalarga materiallıq derekler hām māsłáhátler beriw maqsetke muwapıq.

Talabalar ushin topologiyani ўyreniwdiń áhmiyeti. Mashqalalardı sheshiw kónlikpelerin rawajlandırıw: topologiyani ўyreniw talabalarga abstract hām quramalı mashqalalardı sheshiw arqalı kritikalıq pikirlew hām mashqalalardı sheshiw kónlikpelerin rawajlandırıwǵa járdem beredi. Matematikani tereń tўsiniw: topologiya matematikanıń tiykarǵı tўsiniklerı hām matematikanıń túrli tarawlar arasındaǵı baylanıslardı tereńirek tўsiniwge mўmkınshilik beredi.

Juwmaq. Topologiyani oqıtwdıń tiykarǵı mashqalası spatında onıń ўyreniw obyektleriniń tábiyatı abstrakt ekenligi, talabalarga kerekli ámeliy kónlikpelerdi rawajlandırıw, topologiya haqqında keńirek tўsinikke iye bolıwı, talabalardı topologiyaǵa qızıqtırıw ushin quramalı teoriyalıq materialdı anıq misallar menen bekkemlew kerek boladı. Bular topologiyalıq keńisliklerdin bir neshe misallar tiykarında ótken teoriyalıq materialdıń qásiyetleri hām paydalanıw shártlerin anıqlawǵa mўmkınshilik beredi. Bul maqala pedagogikalıq oqıw orınları talabaları hām oqıtıwshıları ushin paydalı qollanba boladı.

Ádebiyatlar

1. Azamov A., Haydarov B., Sariqov E., Qóchqorov A., Sagdiev U. Ulıwma bilim beriw mektepleriniń 7-klass oqıwshıları ushin sabaqlıq. -Tashkent: «Yangıyól poligraf servıs», 2017, 160-b.
2. Александров А.Д., Невзетаев Т.Ю., Геометрия. -М.: «Наука» 1990, -С.564.
3. Narmanov A.Ya. Differentsial geometriya. -Toshkent: «Universitet» nashriyoti. 2010, 234-b.
4. Narmanov A.Ya, Sharipov A.S., Aslonov J.O. Differentsial geometriya va topologiya kursidan masalalar to'plami. – Toshkent: «Universitet» nashriyoti, 2014. 200-b.

REZYUME. Maqolada pedagogika universitetlari talabalariga topologiya bo'yicha amaliy ko'nikmalarni egallashga yordam berishning amaliy jihatlari, o'qitish usullari va topologiya kursining ahamiyati ko'rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются практические аспекты помощи студентам педагогических вузов в приобретении практических навыков по топологии, методы обучения и значение курса топологии.

SUMMARY. In this article, is the practical aspect of helping students of pedagogical universities to acquire practical skills in topology, teaching methods and the importance of the topology course.

ПРИНЦИПЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Э.А.Менлимуратова – доктор философии по педагогике, доцент
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: маданият, мазмун, ўқув материал, йўналиш, киймат, бағрикенглик, алоқа, фаолият, тил, шахс.

Ключевые слова: культура, содержание, учебный материал, ориентация, ценность, толерантность, связь, активность, язык, личность.

Key words: culture, content, educational material, orientation, value; tolerance; connection, activity, language, personality.

Предварительные дидактические правила, называемые принципами обучения, направлены на развитие личности учащегося и отражают объективные закономерности образовательного процесса. Знание принципов обучения дает возможность организовать учебный процесс по своим законам, рационально определять цели, выбирать содержание учебного материала, выбирать формы и методы обучения в соответствии с целью.

Вся система принципов образования состоит из «материальных и процессуальных (организационно-методических) принципов», которые взаимосвязаны и связаны друг с другом. Педагогические принципы дают рекомендации по поведению в соответствующих педагогических условиях. Этот принцип влияет на структуру всех элементов педагогического процесса, поскольку он регулирует содержание и методы организации деятельности и обучения. Это означает, что принцип должен служить нормативным требованием и повышать эффективность педагогической практики.

Чтобы подготовить студентов высшего учебного заведения к межкультурным связям, мы используем следующие принципы: *принцип насыщенности культурой содержания учебного материала* [3:69]; *принцип ори-*

ентации на гуманитарные ценности; принцип толерантности; принцип связи культур; принцип активности деятельности; и принцип формирования вторичных языковых качеств личности.

Мы обсудим, как каждый принцип играет роль в достижении нашей цели обучения. Таким образом, принцип культурной насыщенности содержания учебного материала неразрывно связан с содержанием образования. Культурная трансформация современного человека связана с переоценкой жизненных ценностей в период демократической трансформации общества. Отличительной чертой нашего общества является изменение человеческого мышления и переориентация сознания на новые социокультурные нормы и законы. Это указывает на различия между новыми культурными ценностями и способами их развития. Проблема формирования культурной личности становится более актуальной, поскольку разрешение этого противоречия требует изменения способов и форм культурного развития личности.

Образование и профессиональная подготовка часто рассматриваются как передача культурного наследия от одного поколения к другому на глобальном уровне.

«Отказ от всего ценного, что создало человечество», означает отказ от культуры в процессе обучения. Многие факторы определяют интерес к сущности современной культуры. Современная цивилизация быстро меняет повседневную жизнь, социальные институты и окружающую среду. Таким образом, культура рассматривается как средство, которое способствует творческой жизни, а также неиссякаемый источник социальных инноваций.

Таким образом, культура способствует самореализации человека и может влиять как на исторический процесс, так и на самого человека. Мы считаем, что принцип культурной насыщенности содержания учебного материала является одним из ведущих принципов, помогающих повысить готовность студентов к межкультурному общению и отношениям.

Развитие общеобразовательных и специальных навыков, а также укрепление положительных ценностей, связанных с изучением английского языка, позволяет решить и другие проблемы. Такие проблемы включают в себя развитие у учащихся энтузиазма к самообразованию и стимулирование их желания найти новые применения изучаемого языка. Учебный материал должен быть увлекательным, способствовать творческому мышлению, влиять на чувства и формировать их. Он должен удовлетворять требованиям то есть быть надежным, современным, актуальным и наполненным страноведческими исследованиями.

Укрепление доверия и толерантности в межкультурных отношениях является жизненно важным. Чтобы добиться этого, крайне важно отказаться от антигуманных представлений о том, что одна культура превосходит другую, попыток насильственно принять культурные ценности других народов, предрассудков и ложных представлений о людях, принадлежащих к другим культурам [6:213].

В процессе разработки учебного материала необходимо уделять особое внимание языковой действительности, чтобы расширить мировоззрение и словарный запас учащихся. Необходимо обратить внимание учащихся на особенности речи и мышления участников диалога, чтобы связать эти события с историей и культурой народа. В зале создается чувство доверия и терпимости. Таким образом, цель подготовки к межкультурному общению и межкультурным отношениям - преодоление психологических и языковых барьеров и развитие профессиональных коммуникативных навыков иностранного языка — достигается более эффективно. Он включает в себя не только навыки устного общения, но и компоненты информации, такие как профессиональная компетентность и информация о партнерах по общению, отношениях и жизни другой культуры.

Изучение английского языка – это изучение истории страны, где изучается язык, материалов и мыслей о культуре, быте и обычаях этих народов. Учебный материал должен вызывать естественный интерес обучающегося и содержать новую информацию. При изучении такого материала нельзя игнорировать национальную культуру аудитории; материал следует сопоставить с родной культурой и историей. Ситуация, типичная для жизни носителей языка, не всегда правильно воспринимается студентами. Необходимо учить не только тому, как правильно произносить языковой материал, но и там, где это уместно [5:152].

Таким образом, *первый принцип культурной насыщенности* содержания образования стимулирует учебный процесс, повышает познавательную активность учащихся, расширяет их коммуникативные возможности и изучает иностранные языки лучше. Это повышает готовность к общению с людьми из разных культур.

Принцип ориентации на гуманитарные ценности является вторым педагогическим принципом.

Таким образом, принцип ориентации на гуманитарные ценности рассматривается как принцип социальной защиты личности и принцип гуманизации отношений между студентами и учителями. Педагогика основана на полном признании и уважении гражданских прав учащихся. В процессе обучения учащимся должны быть предоставлены определенные возможности для самообразования, саморазвития, саморегуляции и самоопределения. Это означает выйти из узкого круга лингвистических аспектов обучения английскому языку и перейти в область личностных отношений интересов учащихся в процессе обучения.

Таким образом, проблема гуманизации образования более фундаментальна, чем проблема приобщения человека к гуманитарной культуре. Это означает, что профессионалы должны быть более человечными. Чтобы добиться этого, нам нужно сначала переосмыслить термин «фундаментализация образования», дать ему новый смысл и включить гуманитарные и социальные науки в основу фундаментальных знаний. Во-вторых, для формирования системного мышления, которое смотрит на мир в целом, не разделяя его на физиков и лириков, нужно сблизиться с обеими сторонами, а не наоборот. Технологии должны быть гуманизированы. Тем не менее, необходимо предпринять действия для развития общечеловеческих ценностей и знаний, полученных как в гуманитарных, так и в технических науках. Именно отсутствие связи между технической и гуманитарной подготовкой привело к тому, что гуманитарное содержание образования стало менее привлекательным.

Толерантность - следующий третий принцип, который помогает лучше подготовиться к межкультурному общению. Способность организма противостоять негативному воздействию того или иного фактора окружающей среды, а также толерантность к чужому поведению, мыслям и убеждениям. Термин происходит от латинского слова «tolerantia», что означает терпение [3].

По словам доктора философских наук Л.С.Перевозчикова, толерантность является ценностным принципом. Согласно общепризнанному аксиологическому подходу, толерантность является средством, которое демонстрирует положительное восприятие различий и способствует гармонии и мирному проживанию в сообществе [2:85].

Когда мы видим, что кто-то другой, мы понимаем, что он толерантен. Толерантность — это способность принять другие ценности, логику, поведение, право быть другим, а также способность быть отличным от себя. Мы также принимаем это как положительную реакцию на сходство. Это способность рассматривать мир как с одной, так и с другой стороны. Способность позитивно воспринимать идею межкультурной толерантности.

Чтобы повысить толерантность, коммуникативная сфера межкультурных отношений имеет решающее значение. Таким образом, развитие межкультурных связей является одним из способов повышения толерантности.

Принцип общения и толерантности должны быть целью и средством обучения [1:11].

Таким образом, *принцип межкультурного диалога является следующим четвертым принципом*, который помогает улучшить межкультурные отношения. Культура и образование неразрывно связаны друг с другом. Это означает, что образование должно заинтересоваться и активно поддерживать идеи межкультурного общения.

Рассматривается, что межкультурный диалог имеет решающее значение для преподавания английского языка. Л.Порше считает, что преподавание английского языка никогда не может быть отделено от преподавания той культуры, которой оно служит. Он считает, что в этом процессе неизбежна интерпретация, и это позволяет человеку лучше понять свою культуру, воспринимая и понимая других людей [1:11].

Студенты, изучающие иностранный язык, должны иметь навыки межкультурного общения. Эти навыки включают знание и понимание своей собственной культуры, понимание точки зрения других социальных культур, обнаружение сходств и различий между общающимися культурами и развитие навыков межкультурного общения [4:109-115].

Активность деятельности является следующим принципом, который помогает студентам лучше подготовиться к межкультурным связям. Традиционная система образования известна тем, что ориентирована на деятельность учителя, то есть на обучение. Представление, понимание, обобщение и запоминание — это основные этапы обучения.

Современные методы обучения ориентированы на процесс совместной активной деятельности учителя и ученика. Этот процесс направлен на повышение теоретического мышления учащихся, их способностей к творчеству, их способностей к самостоятельному приобретению знаний и их способностей к познавательной активной деятельности. Они стремятся овладеть компьютерной грамотностью, проблемным обучением, развивающим обучением и другими подобными способностями. Современное образование зависит не только от конкретных знаний, но и от улучшения личностных качеств учащихся. Они заставляют человека быть в постоянной связи с социальной средой, постоянно ее обновлять, быть свободным в том, что он делает, и нести ответственность за то, что он делает.

Когда речь идет об обучении английскому языку, принцип активной деятельности проявляется как в индивидуальных группах, так и в различных методах обучения. Когда человек действует, он развивается. Таким образом, деятельностный принцип обучения английскому языку является важным фактором, повышающим готовность студентов вузов к межкультурным контактам. Последний принцип - повышение готовности учащихся к межкультурным связям требует развития и формирования вторичных языковых качеств личности.

Развитие коммуникативной, социокультурной и когнитивной сфер слушателей в результате развития вторичных языковых качеств личности позволяет им лучше понимать и осваивать образ жизни и поведение других людей (избавление от стереотипов; все проявления межкультурного общения). Знакомство с языковым ландшафтом дает носителям изучаемого языка «инди-

видуальное мировоззрение», которое расширяет их личный языковой ландшафт.

Цель обучения английскому языку состоит в том, чтобы улучшить вторичные языковые качества личности учащихся. Это означает, что учащиеся должны научиться вести себя как носители языка и уметь эффективно общаться с людьми из разных культур. Несомненно, это правило может быть реализовано, если система преподавания конкретного предмета будет максимально ориентирована на личность учащегося, его реальные потребности и мотивы, а также программы социокультурного и индивидуального развития. Таким образом, развитие учебного процесса должно соответствовать индивидуальной программе освоения языка. Студенты должны делать все возможное, чтобы успешно учиться английский язык, демонстрируя активность, удовлетворенность и удовольствие от общения с учащимися. Это должно быть результатом усилий студентов по улучшению их осведомленности о вторичном языке.

В то же время улучшение вторичной когнитивной осведомленности учащихся приводит к созданию совершенно нового информационного ландшафта в мире информации. Всем известно, что развитие языковой личности второго порядка очень сложно, когда человек не находится в естественной языковой среде. Тем не менее, решение этой проблемы требует высокого уровня профессиональной подготовки преподавателя, а также способности непосредственно общаться с носителями языка студентов в благоприятных условиях. Студенты быстрее усваивают элементы семиотического кода изучаемой культуры. Изучение иностранного языка позволяет учащимся получить «иной взгляд на мир», реализованный в тезаурусе иностранных личностей и незнакомцев. Таким образом, усвоение учащимися большого количества культурной информации вне языковых занятий станет основной задачей в развитии вторичной языковой личности. Развитие качеств, позволяющих общаться с людьми из других культур, требует адекватного общения и взаимопонимания на уровне межкультурных отношений. Овладение учащимися «лингвистическим ландшафтом», который относится к формированию вторичного языкового сознания, и «глобальным (концептуальным) ландшафтом мира носителей данного языка, позволяет учащимся лучше понять мир. Для учащегося это новая социальная реальность.

Межкультурные отношения способствуют развитию вторичной языковой личности. Понимание смысла и культуры другого языка является важным компонентом межкультурных отношений. Способность участвовать в межкультурной коммуникации и сравнение социокультурного опыта учащихся изучаемого языка с собственным будут связаны с этим.

Литература

1. Халеева И.И. О тендерных подходах к теории обучения языкам и культурам. // Известия Российской академии образования. 2000. № 1. - С. 11.
2. Перевозчикова Л.С. Толерантность как базовая социокультурная ценность современного общества. /Л.С. Перевозчикова // Вестник ВГУ Серия: Философия. 2010. № 2. - С. 85-98.
3. Солдатов Б.Г., Солдатова Н.В. "Формирование профессиональной готовности студентов к межкультурной коммуникации как педагогическая проблема" Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Педагогика. 2020. № 3. - С. 40-49.
4. Цветкова Т.К. Обучение иностранному языку в контексте социокультурной парадигмы. / Цветкова Т.К. // Вопросы филологии. 2002. - №2. - С.109-115.
5. Цветкова Т.К. Психолого-педагогические аспекты обучения межкультурной коммуникации. // Лингводидактические аспекты непрерывного образования: Вестник МГЛУ. Вып. 492. (Серия Лингводидактика). - М.: 2004. -С. 152.
6. Shadova C.A. Mûasir dünyada madaniyyatlararasi munasibatlar. / C.A. Shadova. - Baki: "Elm", 2014. -S. 348. C. 213

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада инглиз тилини ўқитиш жараёнида талабаларнинг маданиятлараро мулоқоти самарадорлигини ошириш тамойилларининг ахамияти муҳокама қилинади. Ўқитиш тамойиллари таълим жараёнининг объектив қонуниятларини акс эттиради ва ўқувчи шахсини ривожлантиришга қаратилган. Таълим тамойилларини билиш, мақсадларни тўғри белгилаш, ўқув материалларининг мазмунини танлаш, мақсадга мувофиқ ўқитишнинг шакл ва усулларини танлаш, ўз қонуниятлари асосида таълим жараёнини ташкил этиш имконини беради.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается важность принципов повышения эффективности межкультурной коммуникации учащихся в процессе обучения английскому языку. Принципы обучения отражают объективные закономерности образо-

вательного процесса и направлены на развитие личности учащегося. Знание принципов обучения позволяет правильно определять цели, выбирать содержание учебного материала, выбирать формы и методы обучения в соответствии с целью, организовать учебный процесс по своим законам.

SUMMARY. This article discusses the importance of principles for increasing the effectiveness of intercultural communication of students in the process of teaching English. The principles of teaching reflect the objective laws of the educational process and are aimed at developing the student's personality. Knowledge of the principles of learning allows you to correctly determine goals, select the content of educational material, choose forms and methods of teaching in accordance with the goal, and organize the educational process according to your own laws.

O'QUVCHILARNI BAYON VA INSHO YOZISHGA O'RGATISHNING O'ZIGA XOS JIHATLARI

A.D.Najimova – dotsent v.v.b.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: boshlangʻich sinflar, yozma ish, bayon, insho, matn, farq.

Ключевые слова: начальные классы, письменная работа, изложение, сочинение, текст, отличие.

Key words: primary grades, writing, statement, essay, text, difference.

Taʼlim oʻzbek va qoraqalpogʻ tillarida olib boriladigan boshlangʻich sinflarning ona tili darslarida oʻquvchilarning ogʻzaki va yozma nutqini oʻstirish asosiy maqsadlardan biri sanaladi. Yozma nutqni shakllantirishga xizmat qiluvchi mashqlar yozma asosni bayon va insho yozish, matn tuzish kiradi. Ona tilidan yaratilgan amaldagi darsliklar sharoitida yozma ishlarning ushbu turlarini oʻtkazish samaradorligi dars mavzusi boʻyicha oʻtiladigan talaffuz va imlo qoidalari, leksik va grammatik materiallar, tinish belgilariga oid bilimlarning oʻzlashtirilishiga bogʻliq boʻladi. Chunki taʼlim mazmunidan mutlaqo ajralgan holda yoziladigan bayon ham, insho ham oʻrgatish xususiyatiga ega emas.

Metodik adabiyotlarda bayon va insho bogʻlanishli nutq oʻstirish aspektida qaraladi. Bunda taʼlim mazmuni gaplarni oʻzaro bogʻlovchi leksik va grammatik vositalar, gaplarni oʻzaro birlashtirishda amal qilinadigan qoidalar, mantiq qonunlari, matnning tashqi shakllanish jihatlarini doirasi bilan cheklanadi. Bizningcha, boshlangʻich sinflarda matnning tuzilish xususiyatlari oʻrganiladigan, shunga doir bilimlar, koʻnikma va malakalar mustahkamlanadigan darslarga bogʻlanishli nutq oʻstirish mazmuniga ega boʻladi. Matn yaratish mashqlari bayon yoki insho koʻrinishida tashkil etilsa, ushbu yozma ish turlari matn tuzilishini oʻrganish xarakterini kasb etgani uchun bogʻlanishli nutqqa dahldor boʻladi. Bunday taʼlim mazmuni tor koʻlamni tashkil etadi.

Gapda soʻzlarning oʻzaro bogʻlanishi, soʻz va soʻz shakllarining imlosi, tinish belgilariga doir taʼlim mazmuni boshlangʻich sinflarda ona tili darslarining katta qismini egallaydi. Ushbu taʼlim mazmunini nutqqa singdirish «bogʻlanishli nutq» oʻstirish doirasida emas, balki umuman, «yozma ishlar» sohasida qaralishi toʻgʻri boʻladi. Shunga koʻra ham gapda soʻzlarning oʻzaro bogʻlanishi, soʻz va soʻz shakllarining imlosi, tinish belgilariga doir taʼlim mazmuni «bogʻlanishli nutq» oʻstirish deb emas, balki «yozma ish» oʻtkazish deb atalgani toʻgʻri boʻladi. Boshqacha aytganda, boshlangʻich sinflarning aksariyat ona tili darslarida yozma ishlar (diktant, bayon, insho va ularning turlari) oʻtkaziladi, oz qismigina matn tuzilishini oʻrganish va shunga doir bilimlar, koʻnikma va malakalarni mustahkamlash maqsadiga qaratiladi. Aytilganlarni umumlashtirgan holda bayon va inshoni darsda oʻrganiladigan taʼlim mazmuniga koʻra ikki xil maqsad bilan oʻtkazish zarurligini taʼkidlash mumkin:

1) soʻz boyligi, talaffuz va imlo qoidalari, grammatikaga doir bilimlar, tinish belgilarini ishlatish qoidalarini mustahkamlashga qaratilgan bayon va insho;

2) matnning tuzilish xususiyatlarini oʻrganish bilan bogʻliq ravishda bogʻlanishli nutq oʻstirishga doir bayon va insho.

Baʼzan bayon va insho biror yangi mavzuni emas, balki oʻtilganlarni mustahkamlash niyatida tashkil etilsa, yuqoridagi ikkala maqsad koʻzda tutilishi mumkin.

Bayon va insho nutq mahsulini yaratishda oʻquvchilarga beriladigan yordam koʻlamiga koʻra, oʻquvchilarning mustaqilligi jihatidan baʼzan bir-biriga yaqin keladi, baʼzida esa bir-biridan katta farqqa ega boʻladi. Bayon matn orqali

mazmun ham, fikrlar ham tayyor berib qoʻyilgani uchun oʻquvchilarga muayyan osonlik tugʻdirsa, mustaqil yoziladigan insho mazmunini ham, fikrni ham bolaning oʻzi oʻylab topishi kerak boʻlgani uchun qiyin ish turi hisoblanadi. Zero, «insho ijodiy ishning eng yuqori shakli»dir [1].

Bayonning taʼlimiy jihatlarini quyidagilarda namoyon boʻladi: matnda mavjudligiga qarab notanish, imlosi qiyin soʻzlar, soʻz shakllari, ayniqsa, yangi tanishilgan intonatsiya, tinish belgilari aks etgan sintaktik qurilmalar nutqqa singdiriladi. Ushbu til hodisalari bundan oldingi darslarda oʻrganilgan boʻlsa, yozma ish ularni mustahkamlash va qisman nazorat qilish maqsadini koʻzda tutadi. Oʻrganilmagan til hodisalari ustida yozma ishga qadar qisqa tarzda ish olib boriladi, bayon yozish orqali ular yozma nutqqa olib kiriladi, mustahkamlanadi.

Insho oʻtkazilganda koʻpincha oʻquvchilar oldindan tanishadigan matn boʻlmaydi. Matn asosida, savol-javob usuli bilan tayyorlanadigan insho esa bayonga oʻxshab ketadi. Bunday vaziyatda bayonda boʻlgani kabi til hodisalari: notanish, imlosi qiyin soʻzlar, soʻz shakllari, ayrim sintaktik qurilmalar ustida ishlanadi. Bunda ushbu yozma ish turi nutq saviyasini kuzatish, qisman nazorat qilish uchun ham xizmat qiladi.

Amaliyotda bayon ikki xil tarzda oʻtkazilishi kuzatiladi:

1) puxta tayyorgarlik koʻrilgan holatda yoziladigan bayon;

2) odatdagi tartibdagi (matnni uch marta oʻqib berish, imlosi qiyin soʻzlarni xattaxta yozib qoʻyish va h.k.), nazorat ishiga yaqin xarakterdagi bayon.

Notanish, imlosi qiyin soʻzlar, soʻz shakllari bilan tanishtirish puxta tayyorgarlikka kirmaydi. Bizningcha, puxta tayyorgarlik deganda til birliklarini tushuntirish, mashqlar yordamida mustahkamlash, amalda qoʻllash tushuniladi. Savol-javob usuli bilan oʻquvchilarning matnini oʻzlashtirishlarini taʼminlash ham puxta hozirlik koʻrishga kiradi, chunki tavsiya etilayotgan savol-javob jarayoni matnni yod olishga yaqin darajaga olib keladi. Bayonning bogʻlanishli nutq oʻstirishdagi xizmati matnning tashqi belgilariga (xat boshi, gaplarning chegarasi belgilanganligi, matnning qismlarga ajratib yozilganligi va b.) amal qilinganlikda koʻrinadi. Bayon matnida gaplarning bogʻlanishlilik jihatlarini taʼminlangan boʻladi. Shunga qaramay, oʻquvchi bayon mavzusini tasavvur qila olishi, nima haqda yozish kerakligini anglab etishi lozim.

Inshoda vaziyat boshqacha tus oladi: oʻquvchi matnning mazmuni, mazmuniy izchilligi, tuzilish xususiyatlarini oʻzi mustaqil ravishda belgilaydi.

Insho matnning tuzilish xususiyatlariga doir bilimlarni mustahkamlash maqsadi bilan oʻtkazilishi yoki bunday maqsadga ega boʻlmasligi mumkin. Insho matnning tuzilish xususiyatlari bilan bogʻliq ravishda oʻtkazilganda, «matn tuzish», «matn yaratish» tarzida oʻz nomi bilan atalgani maʼqul. Keyingi davrda oʻquvchilarni matn tuzishga oʻrgatish masalalariga bagʻishlangan ishlar maydonga kela boshladi. Matn tuzish (yaratish)ga oʻrgatish ishlarida gapda soʻzlarning oʻzaro bogʻlanishi, soʻz va soʻz shakllarining

talaffuzi va imlosi, tinish belgilarga doir ta'lim mazmuni asosiy mavqeda bo'lmaydi. Zero, matn tuzish ustidagi ishlar gaplarning o'zaro bog'lanishi, bog'lovchi vositalar kabi o'z ta'lim mazmuniga ega.

Metodik adabiyotlarda inshodan ko'proq matnning tuzilish xususiyatlariga doir bilimlarni mustahkamlash maqsadi qo'yilib, o'quvchilar yozma ishini baholashda ham asosan shularni hisobga olish mo'ljallanadi. Masalan, «Ona tili o'qitish metodikasi» darsligida o'quvchilar inshosini baholashda quyidagilar hisobga olinishi alohida ta'kidlangan:

1. Insho mavzusining yoritilishi (Mazmuni mavzuga mosmi, ya'ni yetarli yoritilganmi, haqiqatga mos keladimi?).

2. Reja, kompozitsiya, izchillik (reja to'g'ri tuzilganmi, materialni bayon qilish tartibi rejaga mos keladimi, mazmunda takror yo'qmi, zarur o'rinlar tushib qolmaganmi, izchillik buzilmaganmi, asosiy fikr aniqmi, xulosa chiqarilganmi?).

3. Janri, uslubi (hikoya tarzidagi matnda tasviriy va muhokama elementlari bormi, uslubda xatoga yo'l qo'yilmaganmi, insho mavzusi va vaziyatni yoritish vazifasini jam va uslub oqlay oladimi, badiiylik elementlari bormi?).

4. Insho hajmi (so'z, gap soni; lakonizm yoki ko'p so'zlilik).

5. Leksika (so'zlardan to'g'ri foydalanish, sinonim, antonim, frazeologizmlardan foydalanish).

6. Sintaksis (gapning hajmi, sintaktik tuzilmalarning bir xil yoki har xilligi, murakkab tuzilmalar bormi?).

7. Imloviy va punktuatsion savodxonlik, xatolar xarakteri (qo'pol va juz'iy xatolar) [1].

Ko'rinib turganidek, inshoga qo'yiladigan bahoda matnning tuzilish xususiyatlari asosiy mavqega olib chiqilgan. Lekin bularda notanish (yangi) o'rganib borilayotgan so'zlar, so'z shakllari, sintaktik qurilmalarning ishlatilgan yoki ishlatilmaganligi nuqtayi nazaridan tahlil qilish ko'zda tutilmagan. «Ona tili o'qitish metodikasi» darsligida matnni yozishda imlo qoidalar va husnixatga e'tibor berish, matnni xat boshidan yozish, hoshiyaga rioya qilish kabi talablar «texnik» vazifalar ifodasi bilan ataladi [1]. Holbuki, imloga, tinish belgilariga, qo'shimchalarga doir qoidalar ona tili darslarida o'rganiladigan asosiy bilimlar sanaladi. Shu bois ularni «texnik» vazifalarga taqab qo'yish unchalik to'g'ri emas.

Bayon va inshoning ta'limiy jihati shundan iborat bo'lishi kerakki, o'quvchilar ona tilidan o'tilayotgan nazariy bilimlar bilan qurollangan holda so'zlar, so'z shakllarining imlosi, tinish belgilarining qo'llanishi, gaplarning tuzilishiga e'tibor bilan qarab o'zlari yo'l qo'yayotgan xatolarni topa olish va tuzata bilish ko'nikmalarini egallay borishlari darkor.

Ta'limiy bayon va inshoda o'qituvchining yordami shunda bo'lishi lozimki, u yozma ish yozilayotgan paytda

xatoga ishora qilishi, zarur bo'lganda ko'rsatishi va o'quvchini ushbu xatoni mustaqil ravishda, ba'zan qoida yordamida tuzatishga undashi kerak. O'quvchi yo'l qo'yayotgan xatoni o'zi payqay olmaydigan, tuzata bilmaydigan holatlarda o'qituvchi o'z maslahatlari bilan yordam berishi to'g'ri bo'ladi. U bu ishini o'quvchi sha'niga tegmaydigan qilib tashkil etadi. M.R.L'vov aytgandek, o'qituvchining yordami «didaktik yordam» bo'lmog'i lozim [2]. Shunday ekan, o'qituvchining maqsadi o'quvchilar yo'l qo'yayotgan xatolarni tuzatish bo'libgina qolmay, ularni o'z-o'zini tekshirib borishga asta-sekinlik bilan o'rgatib borishdir. Bunda boladan o'tilgan qoidani so'rash, uni imlo lug'atiga murojaat ettirish ham mumkin.

Yozma ish yozib bo'lingandan keyin o'quvchilarni bir-birlarining ishini tekshirishga undash maqsadga muvofiqdir. Yozma ishdagi xatolarni tuzatish ishlari shunchaki bajarilmaydi, balki bu bilan o'quvchilarni o'z xatolarini va o'zgal xatolarini mustaqil ravishda topish va tuzatishga o'rgatishdir [2].

O'quvchi o'zining ona tilini o'rganish sohasidagi, o'z nutqini o'stirishdagi faoliyatini baholash va tashhislash ko'nikmasini egallay borishi lozim. Baholash va tashhislash natijalari o'quvchini o'z imkoniyatlari haqida o'ylashga undaydi, o'zini-o'zi boshqarishga da'vat etadi. Sinfdozlarining ravon, mazmundor so'zlashi uni refleksiv harakat sari yo'naltiradi, ya'ni bola sinfdoshidan orqada qolmaslikka intila boshlaydi. G.Hasanova ta'kidlaganidek, «Boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'zi haqida bilishi o'z faoliyatini baholashning asosi hisoblanadi» [3]. Shuni ham eslatish lozimki, so'zamol o'rtoqlariga yeta olmaslik hissi bolada umidsizlik hissini ham uyg'otishi mumkin. Shunga qaramay, o'qituvchi tomonidan ko'riladigan o'quvchining qurbi yetadigan, uni muvaffaqiyat sari yetaklaydigan chora-tadbirlar o'z kuchiga ishonchni tarbiyalaydi. Ayniqsa, dars oxirida o'qituvchining beradigan bahosi, o'quvchilarni erishgan yutuqlari uchun maqtashi shu maqsad uchun xizmat qiladi. Buning uchun esa o'qituvchi o'quvchilar tuzayotgan gaplarning mazmundorligi, matn mazmunini qayta hikoya qilish hamda biror mavzuda hikoya qilishlari (matn yaratishlari) talab darajasida ekanligiga e'tibor bilan qarashi, shu nuqtayi nazardan baholashi lozim bo'ladi.

O'qituvchining bahosini turli yoshdagi o'quvchilar turlicha tushunadilar. Chunki baho leksik va grammatik (morfologik va sintatik, punktuatsion) jihatdan beriladigan izoh mazmunida bo'lganidan keyin, ushbu tushunchalarni yaxshi anglaydigan o'quvchilar o'z yutuq va kamchiliklari nimadan iborat ekanligini ham yaxshi farqlay oladilar. Bu borada 3–4-sinf o'quvchilarining imkoniyatlari 1-2-sinf bolalarining imkoniyatlariga qaraganda ko'proqdir.

Gapni tahrir qilish jarayonida o'quvchi rivojlanadi, nutqi barkamol bo'lib boradi, unda adabiy til me'yorlariga amal qilish uchun yetarli bilim shakllana boshlaydi.

Adabiyotlar

1. Qosimova K., Matchonov S., Gulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi: Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabalari uchun darslik. –T.: «Noshir», 2009. 330-b.

2. Львов М.Р. Методика развития речи младших школьников: Пособие для учителя. 2-е изд., перераб. –М.: «Просвещение», 1985. – С. 165.

3. Хасанова Г.К. Бoshlang'ich sinf o'quvchilarida o'z faoliyatini baholash va tashxislash k'nikmalarini shakllantirishning pedagogik asoslari: Ped.fan.nomz. ...diss.avtoreferati. –To'shkent: 2009. 3-6.

REZYUME. Maqolada boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilarni bayon va insho yozishga, shuningdek, matn tuzishga o'rgatishda ushbu yozma ish turlarining bir-biridan farqlari nimalardan iborat ekanligi, o'ziga xos ta'lim mazmuni ustida qanday ish olib borish kerakligi haqida so'z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье речь идёт об обучении написанию изложения и сочинения на уроках родного языка в начальных классах, а также составлению текста и чем отличаются эти виды письменной работы, как проводить работы над специфическим содержанием образования.

SUMMARY. In the article, what are the differences between a statement and an essay when teaching students to write a statement and an essay, as well as teaching them to compose a text, and what kind of work is done on the specific educational content in the primary-grade mother tongue classes it is mentioned that it should be carried out.

ОБУЧЕНИЕ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ РАБОТЕ С АРИФМЕТИЧЕСКИМИ ЛАБИРИНТАМИ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

А.А.Сапарова – докторант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Ш.Б.Утеулиев – ассистент преподаватель

Нукусский горный институт Навоийского государственного горно-технологического университета

Таянч сўзлар: ҳазил масалалари, эртақ масалалари, топишмоқлар, математик найранглар (фокуслар), бошкотирмалар, лабиринтлар, ўйинлар.

Ключевые слова: задачи-шутки, задачи-сказки, загадки, математические фокусы, головоломки, лабиринты, игры.

Key words: tasks-jokes, tasks-fairy tales, riddles, mathematical tricks, puzzles, mazes, games

В настоящее время одной из тенденций улучшения качества образования становится ориентация на развитие творческого потенциала личности ученика (на всех этапах обучения в школе), его мышления, формирование умения использовать эвристические методы в процессе открытия нового и поиска выхода из различных нестандартных ситуаций.

Большие развивающие возможности заложены в работе по решению нестандартных и занимательных задач. К таким задачам относятся: задачи-шутки, задачи-сказки, загадки, математические фокусы, головоломки, ребусы, лабиринты, игры и т.п.

В начальной школе рассматриваются следующие виды занимательных и нестандартных задач: арифметические лабиринты, задачи на разрезание и составление фигур (геометрические конструкторы), задачи со спичками, математические фокусы, уникальные кривые, магические фигуры и т.п.

Широко используются арифметические лабиринты. Они имеют вид концентрических кругов с воротами. У ворот проставлены числа. Требуется пройти до центра, получив стоящее там число как сумму чисел на пройденных воротах. Эта работа сводится к упорядоченному, целенаправленному перебору вариантов. При этом развивается комбинаторное мышление детей, формируется вычислительный навык, умение точно и доказательно выражать свои мысли.

Например: «Пете надо пройти через двое ворот в лабиринте и набрать число 15 (рис.1.). Он рассуждал так: если я войду через синие ворота с числом 9, то на зелёных воротах мне нужно найти такое число, сложив которое с числом 9, я получу 15. Это число я найду так: $15 - 9 = 6$. Но числа 6 на зелёных воротах нет! Значит, через синие ворота с числом 9 проходить нельзя. Попробую взять на синих воротах число 7... Продолжи рассуждения Пети, подбери нужные числа».

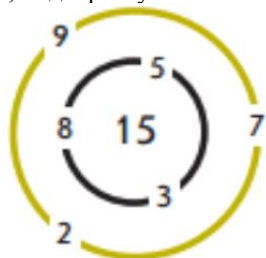

Рис. 1. Пример задания. Курс математики образовательной системы «Школа 2100»

При организации работы с лабиринтами в начальных классах важен сам процесс нахождения правильных путей по лабиринтам, что развивает и совершенствует внимание школьников, развивает логическое мышление. [2]

Для того чтобы решить данный вид задач, детям сначала предлагается самостоятельно подобрать числа на воротах любым удобным для них способом, назвать эти числа, объяснить свой способ подбора, а затем сравнить свои рассуждения с рассуждениями, представленными в учебнике, т.е с высокой степенью самостоятельности вывести общий алгоритм действия [1].

В начальном курсе математики образовательной системы «Школа 2100» приемы решения задач с арифме-

тическими лабиринтами подробно изучаются на протяжении 3 лет обучения. В учебниках для 4-го класса задания с числовыми лабиринтами отсутствуют.

В 1 классе авторы программы предлагают учащимся для выполнения большое количество арифметических лабиринтов.

Во 2 классе продолжается работа с числовыми лабиринтами. Чаще всего они имеют вид концентрических кругов, в которых содержится по несколько ворот. В каждом воротах и в центре лабиринты стоят числа. Нужно пройти до центра, выбирая такие ворота, чтобы в результате выполнения указанных арифметических операций над стоящими в них числами получилось число, стоящее в центре лабиринта. К концу второго класса учащиеся должны уметь проходить числовые лабиринты, содержащие 2-3 ворот. Эти умения постепенно и целенаправленно вырабатываются на протяжении обучения во втором классе: рассматриваются 12 лабиринтов различной степени сложности.

Сначала с небольшим интервалом подробно разбираются задачи, на:

1. Прохождение двух ворот, выбираемых на каждом круге из трех возможных. Это первый арифметический лабиринт, который рассматривается во 2 классе. Он предъявляется на доске, и дети высказывают предположения, как можно выполнить это задание. Затем ответы проверяются с помощью текста учебника.

2. Прохождение трех ворот, выбираемых на каждом круге из двух возможных. В классе разбирается только один вариант, а оставшуюся часть работы остается на дом с последующей проверкой.

Для 3-го класса к направлению «Числовые лабиринты» относятся следующие задания:

1. Лабиринт на прохождение трех ворот, выбираемых на каждом круге из трех возможных, операция – сложение.

2. Лабиринт на прохождение трех ворот, выбираемых на каждом круге их трех возможных, операция – сложение, предлагается найти несколько способов (рис.2).

Пройдите лабиринты. Постарайтесь найти несколько способов.

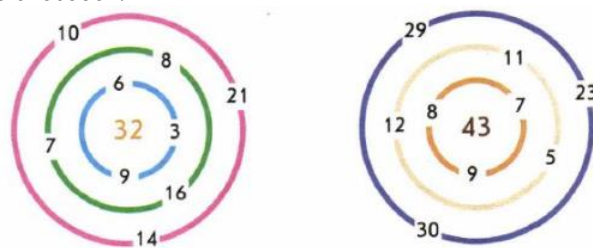

Рис.2. Пример задания. Курс математики образовательной системы «Школа 2100» [3]

Решение:

Первый лабиринт:

1-й способ: $32 = 21 + 8 + 3$; 2-й способ: $32 = 10 + 16 + 6$

Второй лабиринт:

1-й способ: $43 = 30 + 5 + 8$; 2-й способ: $43 = 29 + 5 + 9$; 3-й способ: $43 = 23 + 11 + 9$; 4-й способ: $43 = 23 + 12 + 8$

3. Лабиринт, на прохождение трех ворот, выбираемых на каждом круге из трех возможных, операция –

умножение, предлагается найти не менее 4 способов в каждом [2].

В начальном курсе математики по программе «Школа России» особое внимание к арифметическим лабиринтам уделяется на третьем году обучения. Присутствуют лабиринты как на сложение и вычитание, так и на умножение и деление. Арифметические лабиринты представлены не только в форме концентрических кругов, но и в форме квадратов (рис.3). Следует отметить, что, как и в курсе математики ОС «Школа 2100» количество «ворот», которые необходимо пройти в лабиринте увеличиваются постепенно (сначала по два, затем по три).

Рис.3. Пример задания. Курс математики по программе «Школа России» [4]

В 4 классе уровень сложности заданий повышается. Учащимся предлагается самостоятельно определить принцип прохождения лабиринта (рис.4).

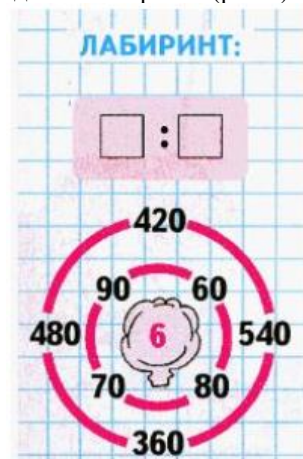

Рис.4. Пример задания. Курс математики по программе «Школа России» [5].

Таким образом, можно сделать вывод, что арифметические лабиринты широко используются в существующих начальных курсах математики. Однако, распределение арифметических лабиринтов по годам обучения в разных учебно-методических комплексах существенно отличается. Например, в УМК «Школа 2100» эти задания широко используются уже с 1 класса, но отсутствуют в 4 классе, а в УМК «Школа России» в 1-2 классе этих заданий вообще нет, зато широко применяются в 3-4 классе.

Литература

1. Белошистая А.В. Развитие математических способностей школьника как методическая проблема. // Начальная школа. 2003. №1. -С.44 –45.
2. Демидова Т.Е. Моя математика, 2 класс, Ч. 1 /Демидова Т.Е., Козлова С.А., Тонких А.П. -М.: «Баласс», 2007. -С. 219.
3. Демидова Т.Е. Моя математика, 2 класс, Ч. 2 /Демидова Т.Е., Козлова С.А., Тонких А.П. -М.: «Баласс», 2006. -С. 224.
4. Моро М.И. Математика, 3 класс, Ч 2. Учеб. для общеобраз. организаций. / М.И.Моро, С.И.Волкова, С.В.Степанова. – «Просвещение», 2012. –С. 112.
5. Моро М.И. Математика, 4 класс, Ч 2. Учеб. для общеобраз. Организаций. / М.И.Моро, С.И.Волкова, С.В.Степанова. – «Просвещение», 2011. –С. 109.
6. Saparova A.A. Analysis of some aspects of organizing independent education. // Vol.2 No.10 Special issue 11 (2023): Educational Research in Universal Sciences ISSN: 2181-3515 ERUS.UZ (466-469).

РЕЗЮМЕ. Мақолада арифметик лабиринтлар мавжудлиги ва бошланғич математика курсларида кенг қўлланиш, шу билан бирга, турли ўқув – услубий мажмуаларда арифметик лабиринтларнинг ўқув ийли бўйича таксимланиши, уларнинг мураккаблик даражалари ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о существовании арифметических лабиринтов и их широком использовании в курсах начальной математики, а также о распределении арифметических лабиринтов в разных учебно-методических комплексах по учебным годам, их уровнях сложности.

SUMMARY. The article talks about the existence of arithmetic labyrinths and their widespread use in primary mathematics courses, as well as the distribution of arithmetic labyrinths in different educational and methodological complexes by academic year, their levels of complexity.

PSIXOLOGIYA ILIMLERI

MOTOR ALALIYALÍ BALALARDÍŇ PSIXOMOTOR ÓZGESHELİKLERI HÁM OLARDÍŇ SOYLEWINDEGI NUQSANLARI

Z.G.Ajimova – stajyor oqıtıwshı

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: alaliya, motor alaliya, psixologik jarayonlar, idrok, fonematik idrok, motorika, mayda qoʻl motorikasi.

Ключевые слова: алалия, мотор алалия, психологические процессы, восприятие, фонематическое восприятие, моторика, мелкая моторика.

Key words: alalia, motor alalia, psychological processes, perception, phonemic awareness, motor skills, fine motor skills.

Sóylew iskerligi insannıń tiykarǵı psixologiyalıq iskerliklerinen biri bolıp esaplanadı. Sóylewdiń rawajlanıwı barısında insan pikirlewine járdem beretuǵın joqarı psixologiyalıq processler qalıpleseı. Sóylewdiń normal rawajlanıwı ádette mektepke shekemgi jastıń aqırında juwmaqlanadı hám balanı mektepke tayarlawda áhmiyetli rol oynaydı. Sóylewde patologiyalardıń baqlanıwı tikkeley balanıń psixologiyalıq funkciyalarınń rawajlanıwına óz tásirin tiygizedi.

«Alaliya» (grekshe a-joq, latinsha lalió –sóylew) –bul sózlerdi ayta alıw hám pikirlerdi ańlata alıw qábiletinń kem rawajlanganlıǵı yamasa tolıq joqlıǵı menen xarakterlenetuǵın patologiyalıq jaǵday bolıp tabıladı. R.Koen (1888), A.Gutman (1924), E.Freshels. M.Zeeman hám basqalardıń pikirinshe, alaliya balanıń ana qarında yamasa rawajlanıw basqışında ayazlaw yamasa alimentar trofikalıq zat almasıwınıń patolodiyalıq procesi nátiyjesinde kelip shıǵadı.

Bul sóylew nuqsanı miy yarım sharınıń sóylewge juwap beriwshi oraylarınń zaqımlanıwı nátiyjesinde júzege keledi. Bul zaqımlanıw hámileniń ana qarında rawajlanıw dáwirinde yamasa erte balalıq dáwirinde sóylew qalıplesemen degenshe payda bolıwı múmkin. Alaliya sóylew nuqsanı bar bolǵan balalarda sóylew rawajlanıwında keshigiwler, sóz baylıǵı sheklengen, sawatqanlıq dárejesi pás, seslerdiń aytılwı hám sóz dúzilisi menen baylanıslı mashqalalar bar boladı. Biraq, intellektual qábiletlerine hám esitiw qábiletine ádette tásir bolmaydı.

Alaliya mektepke shekemgi jasdaǵı balalar arasında shama menen 1%, mektep jasındaǵı balalarda bolsa 0,6-0,2% de ushraydı. Ortasha, alaliya xalıqtıń 0,1% de ushraydı dep shamalawımız múmkin. Avtorlardıń tastıyqlawınsha, bul sóylew buzılıwı qızlarǵa qaraǵanda ul balalarda 2 márte kóbirek ushraydı [2:193].

Kóbinese alaliya qalıplesiwı bir neshshe patologiyalıq faktorlardıń birgelikte tásiiri menen baylanıslı bolıp, bul miydıń minimal disfunkciyasınıń rawajlanıwına alıp keliwı múmkin, bul ruwxıy rawajlanıwda artta qalıwshılıq, sonıń menen birge sóylew buzılıwları menen xarakterlenetuǵın quramalı sóylew buzılıwı bolıp esaplanadı.

Alaliya – sóylewdiń sistemalı rawajlanbaǵanlıǵı bolıp, onda sóylewdiń barlıq quramalı bólimleri: fonetikalıq-fonematikalıq tárepi, leksikalıq-grammatikalıq dúzilisi buzıladı. Alaliyadaǵı sóylewli bolmaǵan nuqsanlar arasında motor, sensomotor hám psixopatologiyalıq simptomlar ajralıp turadı [1:297].

V.A.Kovshikov (1985) sensor (impressiv) hám motor (ekspressiv) alaliya formaları ushrasadı dep kórsetedi.

Motor alaliya - bul oraylıq organikalıq xarakterdegi sóylewdiń sistemalı rawajlanbaǵanlıǵı bolıp, ol semantikalıq hám sensorimotor operaciyalardıń salıstırmalı saqlanıwı menen sóylew sózlerin jaratıw procesinde lingvistikalıq operaciyalardıń jetilispegenligi sebepli júzege keledi [1:300]. Yaǵnıy motor (ekspressiv) alaliya forması sóylewdi payda etip shıǵarıw ushın juwapker bolǵan miy orayınıń zaqımlanıwı menen xarakterlenedi. Bunday jaǵdayda, bala basqalar sóylewin túsinedi hám kórsetpelerge ámel ete aladı, biraq óz aldına seslerdi durıs ayta almaydı. Bul forma sheńberinde alaliyanıń afferent hám efferent túrleri ajralıp turadı. Birinshi jaǵdayda, bala

sóylew apparatınıń islewin qadaǵalay almaydı hám nadurıs sesler shıǵaradı, ekinshi jaǵdayda, artikulyar háreketlerdi almasırwı qıynshılıqlar payda boladı, bul bolsa seslerdi izbe-iz aytıwdı qıynlastıradı.

Alaliya sóylew nuqsanında balalarda tek ǵana sóylew iskerligi qalıplespey ǵana qalmastan, jáne motor hám psixikalıq kemshiliklerde baqlanadı. N.N.Trawgott keltirgen maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda oral apraksiyası alaliyalı balalardıń 10 procentinde baqlanadı. Olarda fizikalıq jetispewshilik, somatikalıq ázzilik baqlanadı [2:207].

Bunday balalarda áste qıymıldaw (háreketler ázziligi), ebeteysizlik (háreketler diskoordinaciyası), qopal háreketleniw (móljeldi anıq ala almaw) tormozlanıw baqlanadı. Motor iskerliktiń páseygenligi, ritmikliktiń jetispesligi, teń salmaqlılıqtı saqlay alıw qábiletinń buzılıwı: bir ayaqta tura almaw, bir ayaqta sekire almaw, ayaq ushında hám tabanda júre almaw, top oynaǵanda ılaqtırıp durıs jetkerip hám ózi qapshıp alıwda móljel ala almaw qıynalıw jaǵdayları hám t.b. Sonday-aq alaliyalı balalarda mayda qol motorikasınıń rawajlanıwında da bir qansha qıynshılıqlar baqlanadı. Qasıq uslawda, kiyimleriniń sádeplerin ildiriwde, ayaq kiyimleriniń bawların ildiriwde hám t.b. qıynaladı. Motor alaliyalı balalarda shebeqaylıq hám ambidekstriyanıń ústinligi haqqında maǵlıwmatlar bar. Ayrım balalar qozǵalıwshań, impulsiv, iskerlikte tártipsiz, júdá aktivlik baqlanadı. Basqaları kerisinshe erinshek, bosasqan, tormozlangan boladı.

Motor alaliyalı balalardıń psixikasında da bir qansha ózgerisler boladı: joqarı psixikalıq funkciyalar yad, diqqat, oylaw, qabil etiw hám t.b. jetispewshilikler baqlanadı. Yadtıń kólemi tarayadı, payda bolǵan izlerdiń tez sóniwi, sóylew qozǵatıwshılardıń uslap turıw sheklengenligi hám t.b. Ásirese, verbal yad zaqımlanǵan boladı.

Kóriwdiń jaqsılıǵı sebepli balalar materialdı ańsat eslep qala aladı, sóylew kóriw yadı bir qansha rawajlangan boladı. Sóz tańlawdaǵı qıynshılıqlar balanıń iqtıyariy bayan etiw imkaniyatın shegaralaydı. Syujet baǵdarın eslew procesinde, hádiyseler izbe-izliginde aktiv baǵdarlardıń páseyiwi, aktiv qozǵalıwshılardıń jetispewshiligi baqlanadı.

Ayrım alaliyalı balalarda sóylew nuqsanı menen birgelikte negativizm, óz kúshine isenbeslik, tez sharshaw, tez qáweterleniw, sál násege qapa bolıw, zoriǵıw jaǵdayı, adamawılıq jaǵdayı baqlanadı.

Qatarları hám úlkenler menen qarım-qatnasta sóylew nuqsanı sebepli qáte islep qoyıwdan, uyatqa qalıwdan qorqadı hám sózli qarım-qatnastı emes al ima-isharalar menen túsindirgendı maqul kóredi. Bul jámaáttan ajralıp qalıwına jáne ruwxıy rawajlanıwınıń arqada qalıwına sebepsi boladı. Sonday-aq, gnosis, praksis, waqıt sintezi qalıplesiwinde qıynshılıqlar, diqqattıń qalıplespegenligi hám kólemniń tarlıǵı, qabil etiw hám basqa funkciyalardıń qalıplespegenligi baqlanadı.

Alaliya- medicinalıq, psixologiyalıq hám pedagogikalıq mashqala bolǵanlıǵı sebepli uzaq múddet dawam etiwshi kompleks korrekciyalıq islerdi talap etedi. Itibar sóylewdiń qalıplesiwine hám rawajlanıwına hár tárepleme jandasıwǵa qaratiladı. Sóylewdiń rawajlanıwına járdem beriwshi hám bilw iskerliginiń jaqsılanıwına imkan beriwshi sóylewdiń barlıq funkciyaları rawajlanıwın támiyinlewge háreket etiliwi zárúr. Logopediyalıq korrekciya menen birge paral- lel túrde medicinalıq dári-dárman hám fizioterapiyalıq jar

demler ótkizilse nátiyje tabíshí boladı.

Logopediyalıq korrekciya procesinde hár túrli metod, usıllardan kompleks ráwıshıte paydalanıladı. Balanıń sóylew imkaniyatlarınan kelip shıqqan jaǵdayda jumıstıń wazıypa hám mazmunı anıqlanadı.

Tiykargı logopediyalıq jumıs sóylew iskerligi mexanizmlerin qalıplestiriwge qaratıladı: motiv, baylanıs baylaw maqseti, bayan etiwdiń ishki dástúri, onıń leksikalıq-grammatikalıq quralların tańlaw grammatikalıq dúzilis qalıplestiriledi.

Sóylew tájriybeni bayıtıw ushın bilimlerden sanalı paydalanıw uqıbı rawajlandırıladı, sóylew operaciýaların modellestiriwdi iyelew uqıbı arttırıladı.

Mayda qol motorikası rawajlanıwǵa itibar qaratıladı: sıziq tartıwǵa, boyawǵa, shtrixlawǵa úyretiledi, túyinler baylawǵa, mozaykalar hám geometriyalıq materiallardan naǵısar sıziw úyretiledi hám t.b. Eger balalar qol barmaqları hárketi rawajlanıwdan arqada qalsa, ol jaǵdayda sóylew rawajlanıwınan da arqada qalıwı dáliyllengen [3:112]. Qol hárketlerin shınıqtırıw processinde sóylew jaǵdayı bekkemlenedi.

Jumıstıń baslanǵısh basqıshlarında sóylewdiń psixofiziologiyalıq tiykarları qalıplestiriledi, balada qarım-qatnasqa zárúrlık sezimi oyatıladı.

Sóylewdegi nuqsanlar menen bir qatarda sóylewsiz kemshilikler saplastırıladı. Sóylew rawajlanıwı ushın áhmiyetli sanalǵan diqqat, qabil etiw, ulıwmalastırıw, sahsıtırıw procesleri de qalıplestiriledi. Bul buyımlardı forma, reńi, úlkenligine qarap parıqlawǵa hám atawǵa úyretiledi. Dógerek-átirapqa múnasebeti boyınsha predmet jaǵdayın ajratıw hám atawǵa úyretiw alıp barıladı (joqarıda, ortada hám t.b.). Bul proceste oyınlardan paydalanıladı. Figura detalların parıqlaw boyınsha jumıs alıp barıladı. Kóp muǵdardaǵı elementleri bolǵan quramalı figuralar analiz etiledi, konstruktorlaw qábileti hám konstrukciýalardı parıqlaw rawajlandırıladı. Analiz, sintez operaciýaları, sóylewli bolmaǵan materialdı ulıwmalastırıw (salıstırıw, teńlestiriw, uqsatıw, predmetlerdiń uqsaslıǵı hám parıqtı ajratıw, belgileri boyınsha salıstırıw – reń, ólshem, forma), úyretilgen sebep-aqıbetiń óz-ara múnasebetleri sóylew qalıplesiwı ushın áhmiyetli sharayat jaratadı.

Ádebiyatlar

1. Волкова Л.С. Логопедия: учебник для студ. дефектол. фак. пед. высш. учеб. заведений - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: «Владос», 2006.
2. Аюпова М.Ю. Логопедия. -Тошкент: Узбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриети. 2017.
3. Ковшиков В.А. Экспрессивная алалия и методы ее преодоления. 4-е издание, исправленное и дополненное. -Санкт-Петербург: «КАПО», 2018.

REZYUME. Maqolada alaliya nutq kamchiligida nutq buzilishi bilan psixomotor rivojlanishidagi, mayda qo‘l motorikasi rivojlanishidagi farqlar, logopedik tuzatish mashqlari yordamida kamchiliklarini bartaraf etish yo‘llari haqida so‘z boradi.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о различиях в развитии психомоторной и мелкой моторики рук при нарушениях речи алалия, путях устранения недостатков с помощью логопедических - коррекционных упражнений.

SUMMARY. The article talks about differences in the development of psichomovements and fine motor skills of the hands with alalia and speech disorders, and ways to eliminate deficiencies with the help of speech therapy - corrective exercises.

СПОРТ ЖАМОАЛАРИДА ПСИХОЛОГИК ХИЗМАТ КЎРСАТИШНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСИ

Т.Арзимбетов – ассистент ўқитувчи

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети Нукус филиали

Таянч сўзлар: инсон, психика, спорт жамоалари, психологик хизмат кўрсатиш, психодиагностика, боскич, тавсиф, усул, спорт фаолияти, такомиллаштириш.

Ключевые слова: человек, психика, спортивные команды, психологическая служба, психодиагностика, этап, характеристика, метод, спортивная деятельность, совершенствование.

Key words: human, psyche, sports teams, psychological service, psychodiagnostics, stage, characteristic, method, sport activity, improvement.

Маълумки, спорт жамоаларида олиб борилаётган психологик хизмат кўрсатиш, ўзининг ҳар жиҳатдан кенг қўламли йўналишларга эга эканлиги ва ҳар бир йўналишнинг ўзига хос мақсади ҳамда вазифалари борлиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Бу вазифалар эса, албатта, махсус билимларга ва тажрибаларга эга бўлган амалиётчи психологлар томонидан амалга оширилади. Бугунги кунда барча

Сóylewди rawajlandırıw ushın ritmika hám logoritmika usıllarınan paydalanıw tabıshı nátiyje beredi. Muzıka, sóz hám hárketler túrli shınıǵıwlarda uýınlasıp, hárket hám sóylew-hárket iskerligi qalıplestiriledi, balalardıń ritmikalıq, jeke hám ózligi rawajlanıwdaǵı úzilislerdi toltırıwdı támiynleydi.

Sóylewди rawajlandırıw ushın bala ushın qolay dárejedegi qarım-qatnas ámeliyatı áhmiyetli bolıp esaplanadı: tanıs bolǵan sóz dizbekleri, tanıs sanlar menen ótkiziletuǵın jumıslar, dialog keyninen monolog sóylewden paydalanıp ótkiziletuǵın oyınlar menen hám t.b. lar. Áste-aqırın leksikalıq-grammatikalıq material kólemi quramalılıǵı asıp baradı.

Sóylewди dúzetiw isleri ámeliy predmetli iskerlik penen baylanıshı boladı. Bala óz hárketlerin túsiniwı qalıplestiriledi (men otırman, júgirip atırman, sekirip atırman).

Logoped balalarda aktiv diqqatın, túsiniwin tárbıyalap barıw menen birgelikte, balanıń gápti aqırına shekem esitiwge, leksikalıq-grammatikalıq formalarđı túsiniwge, soraw áhmiyetin túsiniw (Ne jep atırız? Ne menen jep atırız? hám t.b.) úyretilip barıladı.

Balalarda leksikalıq-grammatikalıq formalarđı qollaw, intonatciya ústinen sanalı baqlaw arqalı tárbıyalanadı, flektiv múnasebetlerdi túsiniw bekkemlenedi, hár túrli birikpelerde sózler baylanısı, sóz hám grammatikalıq strukturalar izbe-izligi tarbiyalanadı.

Jumıs procesinde túrli analizatorlar esitiw, kóriw, taktil analizatordı qosıw áhmiyetli bolıp tabıladı. Bala buyım atamasın esitiwı, baqlap kóriwı, im-ishara belgi menen kórsetip beriwı, atawı zárúr. Bunıń nátiyjesinde bala ańında qosımsha baylanıslar payda boladı, sóylew materialı bekkemlenedi.

Arnawlı logopediyalıq shınıǵıwlardan tısqarı waqıtta bala sóylewine talaptı kúsheypew zárúr. Diqqattı balanıń biliw iskerliginiń rawajlanıwına, mayda qol motorikasınıń, ulıwma motorikanıń rawajlanıwına, sezimlik-eriklik tarawınıń rawajlanıwına itibar qaratılıw kerek.

Sóylew múmkinshilikleri rawajlangan sayın bala sóylewı úlkenler tárepinen baqlanıp, óz betinshe sóylew sıpatına talap kúsheyp barıladı.

ривожланган давлатларда спорт соҳасининг юкори даражадаги истикболларини ўзига хос ижтимоий мақсадлар асосида ташкил этилган психологик хизмат амалиётисиз тасаввур этиб бўлмайди. Чунки ҳар қандай спорт турининг объекти ҳам, субъекти ҳам спортчи шахсининг айнан ўзи ҳисобланади. Спортчи шахси эса муайян ижтимоий таъсирлар асосида шаклланувчан ва жуда кўплаб ўзигагина хос бўлган бетакроп психологик

имкониятларга эга бўлган онгли ижтимоий мавжудотдир. Шу нуқтаи назардан олинганда, бугунги кунда спорт жамоаларидаги ҳар бир спортчининг ижтимоийлашувига бевосита таъсир этувчи омилларни эмпирик жиҳатдан ўрганиш ва уни тадқиқ этиш, шу билан бирга психологик хизмат доирасидаги талаблар асосида талқин қилиш ҳамда шу талқинларга таяниб спорт психологлари учун муайян тавсияларни ишлаб чиқиш масаласи муҳим аҳамият касб этади.

Спорт фаолиятида пайдо бўладиган салбий психик хусусиятларни енгиш ва уни бартараф этиш, спортчиларда ўз-ўзини назорат қилаолмаслик, психик бекарорлик муаммолари бугунги кунда ўз ечимини қутаётган долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Бу муаммонинг сақланиб қолганлиги спортчиларни мусобақадан олдинги ва кейинги бекарор психик ҳолат ҳақида назарий ва амалий жиҳатдан билим даражаси паст эканлигини, уни тушуниб моҳиятини англамасдан, спорт фаолиятида унга амал қилмаслик ҳолатлари юз беришини англатади ва спорт соҳасидаги масъул мутахассислар олдига муҳим вазифаларни юклайди [1:94]. Бундай ҳолатлар спортчининг муваффақиятга эришиши, яхши натижаларни қўлга киритиши, ҳар хил субъектив муаммоларни бартараф этиб ўз мақсадига етишишида асосий тўсиқ сифатида намоён бўлиб келмоқда. Психологик хизмат асосида спорт жамоаларида турли салбий кечинмаларни шаклланишига таъсир этадиган ёки келтириб чиқарувчи омилларни ўрганиш, республикада олиб борилаётган илмий тадқиқотлар доирасидаги долзарб муаммолардан бири эканлиги билан аҳамиятлидир. Бунинг учун мазкур муаммони бартараф этишнинг самарали усуллари ва чораларини ишлаб чиқиш ҳамда уни спорт жамоаларига жорий этишнинг илмий асосларини яратиш ниҳоятда зарур ҳисобланади.

Шундай экан, “Спорт жамоаларида психологик хизмат кўрсатишнинг ижтимоий-психологик асослари”ни ўрганиш учун бир қатор тизимли вазифаларни илмий асосда бир неча босқичда амалга оширдик.

Биринчи босқичда, спорт жамоаларида психологик хизмат кўрсатиш муаммосининг назарий-методологик асослари ўрганилди. Унда хорижий психолог олимлар томонидан спорт жамоаларида психологик хизматнинг ўрганилганлик даражаси, шунингдек, МДХ ва мамлакатимиз олимларининг психологик хизмат муаммоси, спорт жамоаларида психологик хизмат кўрсатиш усуллари психологик тадқиқот муаммоси сифатида олимлар томонидан ўрганилганлиги таҳлилий баҳоланди ва шунга таяниб, спорт жамоаларида психологик хизмат кўрсатишни йўлга қўйиш билан жамоадорлар ўртасида соғлом муносабатни шакллантириш, муваффақият мотивларини такомиллаштириш ва салбий эмоционал ҳолатларни енгиш масаласи кенг ёритилди.

Мазкур муаммони тадқиқ этиш учун тадқиқот босқичлари белгиланди, психологик хизматнинг методологик асослари ва методикаларнинг психологик тавсифи кенг ёритилди. Тадқиқот ишимиз анча мураккаб ва ўта долзарб мавзуга бағишланганлиги учун унинг босқичларига, илмий психологик билимларни асослаш учун психологик хизматнинг методологик тамойилларига ва тадқиқот методикаларида белгиланган қонун-қоидалар ва йўл-йўриқларга қатъий амал қилинди.

Иккинчи босқичда, спорт жамоаларида психологик хизмат кўрсатишнинг ижтимоий-психологик хусусиятлари ўрганилди. Маълумки, ҳар бир илмий тадқиқотнинг муваффақиятли якунланиши, аввало, шу тадқиқот салоҳиятини белгиловчи методикаларга боғлиқдир. Шу нуқтаи назардан тадқиқот мақсадига мос равишда танланган ҳар бир методика белгиланган

вазифаларнинг бажарилишини эмпирик жиҳатдан асослаб беришга хизмат қилади.

Учинчи босқичда, спорт жамоаларида юзага келадиган психик зўриқиш (стресс) ва шунга ўхшаш салбий кечинмаларни олдини олиш, унинг таъсирида спорт жамоаларида юз берадиган салбий ўзгаришларни, яъни муҳим ўйинга нисбатан тажанглик, агрессив хулқ, асабий таранглик ва ўзаро тушунмовчиликлар каби жиҳатларни психологик хизмат кўрсатиш орқали бартараф этиш натижалари баён қилинди. Тадқиқотимизда ҳозирги замон психологик хизмат кўрсатиш амалиётида самарали ҳисобланган методикалардан фойдаланиш спортчилардаги шахс хусусиятлари, ўз-ўзини ҳиссий баҳолаш жараёни, ўз-ўзини турли кўнгилсизликлардан, муваффақиятсизликлардан ва зиддиятли вазиятлардан маълум даражада ҳимоя қилиш, шахслардаги зиддиятли ҳолатлардан чиқиш мотивацияси билан боғлиқ ҳолатларини қандай эканлигини билишга имкон беради.

Методикалар ёрдамида спорт жамоаларида психологик хизмат доирасида амалга оширилган кенг қўламли ишларнинг натижасида спортчида 8 та октантдан ташкил топган мезонлар, яъни қатъийлик-пешқадамлик, ўз-ўзига ишончлилик, талабчанлик-қаттиққўллик (баъзан тажовузорлик), ишончсизлик-шубҳаланувчанлик, кўнгилчанлик-тортинчоқлик, мўмин қобил-тобе, ҳамкорлик қилувчи-келишувчилик, масъулиятли-беғаразлик, шахслараро муносабатлар билан боғлиқ зиддиятли ҳолатдан чиқиш мотивацияси ва спорт жамоаларида хотиржамлик-асабийлик, ишчанлик-толиққанлик, кўтаринкилик-тушқунлик, ишонч ва ишончсизлик каби кўрсаткичларини ўрганишга мўлжалланган проектив методикалар ёрдамида амалга оширилди.

Тўртинчи босқич, спорт жамоаларида психологик тайёргарликни самарали ташкил этиш ва спортчиларга хос сифатларни, зиддиятли вазиятлардан чиқиш мотивациясини, ишчанлик-толиққанлик ва бошқа шкалаларнинг психокоррекция амалиёти билан боғлиқдир. Мазкур босқичда, методикада кўрсатилган омилларни келтириб чиқарувчи муҳим сабаблар манбаларини аниқлаш, салбий натижа берувчи хусусиятларнинг замонавий ечимларини излаб топиш ва илмий изланишларимизнинг устувор вазифалари сифатида белгиланиб, амалиётга татбиқ этиш учун зарур тавсиялар ишлаб чиқилди:

- психологик хизмат ёрдамида спортчи фаолиятини муваффақиятли ташкил этишнинг замонавий ижтимоий-психологик асосларини белгилаш ҳамда уни доимий такомиллаштириб бориш эътиборга олинди;

- спорт жамоаларида мусобақа жараёнида юзага келадиган бекарор психологик ҳолатини психокоррекция дастури ёрдамида, жамоада психологик барқарорлигини таъминлашга йўналтирилган тренинг дастурлари комплексни аниқланди ва уни спортчиларнинг ҳар бирига спорт фаолиятида доимий равишда қўллаш тавсия этилди;

- спортчи психологиясида юзага келиши кутилаётган мусобақа жараёнида салбий таъсирини енгишга йўналтирилган психопрофилактик чора-тадбирлар ва психологик хизмат кўрсатиш тизими тайёрланди ва спорт таълим муассасалари ва спорт жамоаларига унга амал қилиш тавсия этилди;

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, биз ўрганаётган муаммо доирасида айрим олимлар томонидан қўпгина методикалар миллий-менталитет муҳитда қўлланилган бўлса-да, лекин улар ҳаммаси ҳам психологик тадқиқотлар учун етарлича ахборот бера олмаганлиги аниқланди.

Спорт жамоаларида психологик хизмат кўрсатиш, энг аввало, спорт жамоаси аъзолари орасидаги

шахслараро муносабат мотивациясининг тўғри шаклланиши билан бевосита боғлиқлигига алоҳида эътибор қаратилди. Чунки спорт психологи жамоадаги шахслараро муносабат мотивацияси кўринишларини ижтимоий жиҳатдан тўлақонли таҳлил этмас экан, спорт жамоалари фаолиятини ижобий томонга йўналтириш жуда мушкул масалалардан бири ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан, юқорида таъкидлаганимиздек, спорт жамоалари доирасидаги шахслараро муносабат мотивацияси кўринишларини аниқлашни мақсад қилиб олинди [2:21].

Дарҳақиқат, спорт жамоаларни ўрганиш, уларга психологик хизмат кўрсатиш тизимини самарали ташкил этиш, энг аввало, шу жамоа аъзоси бўлган спортчиларнинг ўзига хос бўлган ижтимоий-психологик имкониятлари ҳар томонлама чуқур таҳлил қила олишга боғлиқдир. Шу нуқтаи назардан, ҳар бир жамоа билан алоҳида ишлаш ундаги шахслараро муносабатлар мотивациясининг шаклланишига дахлдор бўлган психологик омилларни ўрганилиши ҳамда мазкур йўналишда тегишли эмпирик маълумотлар йиғиш масаласи тадқиқотнинг асосий мақсади қилиб белгиланган. Биргаликдаги фаолият жараёнида шахсларнинг бир-бирларини тўғри тушунишлари на аниқ идрок қилишлари мулоқотнинг самарали бўлишини таъминлайди [3:64]. Ушбу муаммога муайян илмий-амалий ойдинликлар киритиш орқали спорт жамоаларидан олинган эмпирик маълумотлар таҳлилин баён этиш кўзда тутилган. Чунки спорт жамоаларида психологик хизмат жараёни ҳар бир спортчи шахсининг ижтимоий-психологик тараққиётига бевосита таъсирини ўрганиш, таҳлил қилиш ва тегишли илмий-тавсиявий хулосалар чиқариш билан боғлиқдир.

Дастлаб тадқиқотимизда Т.З.Лирининг “Шахслараро фаоллик мотивацияси”нинг ўрганиш методикасидан фойдаланишни мақсадга мувофиқ деб топдик. Мазкур методика бўйича ҳар бир олинган натижа илмий хулосалар асосида чуқур таҳлил қилиш учун қуйидаги маълумотларга эга бўлиш имконини берди:

- Спорт жамоаларининг ўзига хос ижтимоий-психологик тузилишини аниқлаш.
- Жамоалардаги шахслараро муносабат мотивацияси билан боғлиқ фаоллик имкониятларига баҳо бериш.
- Т.З.Лири методикаси талаблари асосида ва тадқиқот мақсадига мос равишда шахслараро муносабат мотивациясини кўрсаткичларини таҳлил қилиш дастурини ишлаб чиқиш.
- Муайян ишлаб чиқилган мезонлар асосида жамоалар доирасида шахслараро фаоллик мотивацияси намоён этилишининг ўртача-умумий ва қиёсий типик кўрсаткичларини аниқлаш ҳамда шу кўрсаткичлар мисолида респондентлар умумий сонига нисбатан тегишли микдорлардаги оралиқ диапазонларини белгилаш.
- Ҳар бир қўлга киритилган эмпирик маълумотларга тадқиқот мақсадига мос илмий изоҳларга таяниб тадқиқот интиҳосида қўйилган илмий фаразларнинг ҳаққонийлигини тасдиқлаш.

Адабиётлар

1. Абдурашулов Р.А. Ўқувчи шахсини шакллантиришда спорт машғулотларининг ўрни. Монография. –Тошкент: “Фан ва технология”. 2013. 204-б.
2. Газиева Ф.Э. Спортда гуруҳий жипслик шаклланиши ва ривожланишининг ижтимоий-психологик хусусиятлари: Психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация автореферати. – Тошкент: 2019. 55-б.
3. Акрамова Ф.А. Ижтимоий Психология (ўқув қўлланма). -Тошкент: 2007. 190-б.
4. Баротов Ш.Р. Психологик хизмат. -Т.: 2018. 346-б.
5. G'oziev E.G., Jabborov A. M. Faoliyat va xulq-atvor motivatsiyasi. -Т.: 2003. 124-б.
6. Fayziev Z.X. Kazusli vaziyatlarda sporchi emotsional holatini korreksiyalashning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari. Avtoreferat. Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). –Buxoro: 2020. 52-б.

Умуман олганда, спорт фаолиятини мақсадли ташкил этиш, илмий жиҳатдан асослашга бағишланган ва айни пайтда спорт жамоаларида психологик хизмат кўрсатишнинг вазифаларини белгилаш учун муҳим бўлган изланишларни шартли равишда маълум йўналишларга бўлиш мумкин. Зеро, ҳар бир йўналиш спорт фаолиятини у ёки бу ғояда туриб психологик таҳлил қиладилар ва тегишли хулосалар чиқарадилар. Тадқиқотларимизни амалга оширишда эса, биз ушбу йўналишларда қайд этилган илмий-назарий хулосаларни маълум даражада методологик асос сифатида қабул қилдик.

Шундай қилиб, юқоридаги тадқиқот йўналишларининг таҳлили биринчидан умумий тарзда, илмий-назарий жиҳатдан спортчи фаолиятига ва фаоллигига таъриф бериш имконини берса, иккинчидан тадқиқот мақсадига мос спортчилар фаоллиги мезонларини ишлаб чиқиш ва уни психологик хизмат давомида амалиётда қўллаш учун илмий-назарий асос бўлиб хизмат қилади. Демак, спорт фаолияти, бу ўз-ўзини ривожлантириш ва ижтимоий аҳамиятга молик ўзгаришлар қилиш учун юқори даражадаги интилишлар маҳсули ҳисобланади. Шу боисдан, спорт фаолиятининг ижтимоий-психологик тараққиёт талаблари асосида қарор топтирилиши мазкур шахснинг ўзи учун ҳам, айни пайтда, жамият тараққиёти учун ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Шундай қилиб, психологик хизматнинг методологик асослари сифатида талқин қилинган мазкур фикр-мулоҳазалар спорт психология фанининг қуйидаги амалий-тадқиқий йўналишларига бугунги куннинг энг долзарб муаммолари сифатида қарашни тақозо этади [4:27].

1. Спорт жамоаларида психологик хизмат кўрсатиш ҳар бир спортчининг ўз фаолиятдан ижтимоий ва ҳиссий қониқиш жараёнини тадқиқ қилишга қаратилган усуллар ва услублар мажмуасига асосланиши лозим;

2. Психологик хизмат кўрсатиш спорт фаолияти жараёнидаги ўз-ўзига, жамоадошларга ва шу фаолиятга бўлган муносабатларидаги иерархик тизим динамикасини тадқиқ қилиши ва шу тизим асосида жамоаларда ижтимоий-психологик муҳитнинг яратилишига замин ҳозирлай олиши билан боғлиқ изланишлар қўламини ўз ичига олади.

3. Психологик хизмат жараёни билан боғлиқ ижтимоий муҳим кўрсаткичларнинг таҳлили ҳар бир спортчи фаолияти учун характерли бўлган индивидуал фаркланиш, индивидуал услуб ва ижтимоий йўналтиришнинг қарор топтирилишини ўрганиш асосида амалга оширилиши мумкин.

4. Психологик хизмат жараёнини ижтимоий психологик муҳофаза воситаси сифатида тадқиқ қилиш муаммоси бугунги кунда спорт психологиясининг энг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади ва бу муаммони бартараф этишда маълум психологик тамойилларга таяниш талаб қилинади.

Худди ана шу йўналишлар тадқиқотимизнинг мақсади ва вазифаларини амалга ошириш, мамлакатимизда психологик хизматнинг бугунги ҳолати ва ўзига хос истиқболларига баҳо беришда маълум назарий, ҳамда эмпирик манба сифатида хизмат қилади.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада психологик хизмат кўрсатиш муаммоси маълум маънода, илмий психологиянинг етакчи йўналишларидан бири сифатида қаралиб, спорт жамоаларида психологик хизмат кўрсатишнинг назарий-методологик асослари тадқиқ этилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье проблема оказания психологических услуг рассматривается в определенном смысле как одно из ведущих направлений научной психологии, исследованы теоретико-методологические основы психологической службы в спортивных командах.

SUMMARY. In this article, the problem of providing psychological services is considered in a certain sense as one of the leading areas of scientific psychology, the theoretical and methodological foundations have been studied of psychological service in sport teams.

O‘SPIRINLIK YOSH DAVRIDA TAFAKKUR JARAYONIGA TA‘SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR

M.M.Djolimbetova – *psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: psixologiyada tafakkur muammosi, tafakkurning rivojlanishi, ong shakllanishi, fikr yuritish, qiyoslash, tahlil qilish, xulosa chiqarish.

Ключевые слова: проблема психологических мышлений, развитие мышления, развитие сознательных мышлений, обобщение, сравнение, анализ и решение.

Key words: problem psychological cognition, development cognition, development conscious ness, thinking, comparison, analysis and decision making.

O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining hozirgi bosqichida yangi ijtimoiy munosabatlarga erkin kirisha oladigan umuminsoniy qadriyatlarni e’tirof etadigan, ma’naviy qadriyatlarga hurmat bilan qaraydigan ijtimoiy faol yoshlarni tarbiyalash dolzarb muammolardan sanaladi.

Psixologiyada psixik taraqqiyot inson shaxsining tarkib topishi jarayoni sifatida qaraladi. Psixik taraqqiyot bir-biri bilan o‘zaro uzviy bog‘liq qator bosqichlarda amalga oshadi. Jumladan, bola aql-zakovatining ko‘rsatkichi, sifati, xarakteri uning atrofdagi odamlar bilan o‘zaro kundalik munosabatlari va u bajaradigan amaliy faoliyat jarayonida vujudga keladi. Bunday o‘zaro ta’sirlar natijasida bolada turli sifatlar tarkib topa boradi. Masalan, savol-javob, baxs-munozara ta’sirida aqlning ijodiy mahsuldorligi, tezligi va teranligi orta boradi.

Shveysariyalik psixolog J.Piaje intellekt muammosiga o‘z shaxsiy nuqtayi nazaridan kelib chiqib yondoshgan. J.Piaje intellekt nazariyasini ikkita muhim jihatga, ya’ni intellekt funksiyalari va intellekt davrlariga ajratadi. J.Piaje mulohazasiga ko‘ra, intellektning asosiy funksiyalari qatoriga uyushqoqlik bilan, ya’ni tartiblilik va adaptatsiya, moslashish, ko‘nikish kiritilgan bo‘lib, ular intellektning funksional invariantlari deb yuritiladi. Shuningdek, muallif intellektning quyidagi rivojlanish bosqichlarini ajratib ko‘rsatadi:

1. Sensomotor intellekt davri (tug‘ilgandan 2 yoshgacha);
2. Operatsiyalardan ilgarigi tafakkur davri (2 yoshdan 7 yoshgacha);
3. Konkret (yaqqol) operatsiyalar (aqliy harakatlar davri 7, 8 yoshdan 11, 12 yoshgacha);
4. Formal (rasmiy) operatsiyalar (aqliy harakatlarni maqsadli amalga oshirish davri).

J.Piajening fikriga ko‘ra, intellektning o‘sishi bolada nutq paydo bo‘lishidan ilgari boshlanadi. Intellekt bu aqliy qobiliyatning kurtagi bolaning dastlabki tartibsiz xatti-harakatlarida o‘z ifodasini topadi. Keyinchalik maqsadga yo‘naltirilgan harakatlar aktini amalga oshirish natijasida intellektning genetik ildizini o‘rganish uchun muhim imkoniyatlar yaratiladi. J.Piaje konkret operatsiyalar davri predmetlar bilan aloqalar o‘rnatishdan iborat ekanligini ta’kidlab, psixologiya ilmida olg‘a siljish yasadi. Formal ya’ni rasmiy operatsiyalar davriga tasnif berilganda esa predmetlar bilan aloqa qilish yo‘qolib borishi qayd etiladi. Shuningdek, intellektning o‘sishi insonning operatsiyalar sistemasi bilan qurollanishidan iborat hamda intellekt davrining o‘zaro o‘rin almashinishi tafakkur o‘shishini bildiradi, davrning ketma-ketligi esa rivojlanishning ichki qonuniyatlarini ifodalaydi, - deb ta’kidlaydi.

Ma’lumki, o‘spirinlik yosh davrida bolalar umumta’lim maktabining yuqori sinflarida, akademik litsey, kasb-hunar kollejlari hamda oliy o‘quv yurtlarida ta’lim faoliyatini davom ettiradilar. Ilk o‘spirinlik davrida o‘quvchining

mustaqil fikr yurita olmasligi uning psixikasidagi jiddiy kamchilik hisoblanadi. Bu davrda o‘quvchi aqlining tanqidiyligi vaziyatga qarab o‘zgaruvchan xarakter kasb etadi. Buning asosiy sabablaridan biri voqelikning mohiyatini ilmiy jihatdan to‘g‘ri tushunmaslikdir. Shuningdek, o‘spirinning «o‘z pozitsiyasi»da bo‘sh kelmasligi, narsa va hodisalarning asl mohiyatini anglab turib, ba’zan ataylab «o‘jarlik» qilishi ham bu holatning bir ko‘rinishi hisoblanadi.

E.G‘oziyevning ta’kidlashicha, «ularda moddiy dunyo to‘g‘risida shaxsiy fikrlar, mulohazalar, ilmiy dunyoqarash tarkib topganidan keyingina tafakkurning tanqidiylik xususiyati rivojlana boshlaydi. Aqlning tanqidiyligini tarbiyalashda o‘qituvchi o‘quvchining o‘ziga xos tipologik xususiyatlariga, aqliy kamolot darajasiga, bilimlari saviyasiga, mulohaza doirasining kengligiga, nutq qobiliyatiga, shaxsiy nuqtayi nazariga, o‘qishga nisbatan munosabatiga, qiziqishining xususiyat va darajasiga, aqliy faoliyat operatsiyalarini qanchalik bilishiga, mavjud o‘qish ko‘nikmasi va malakalariga alohida e’tibor berishi lozim» [1:44].

Demak, o‘spirin aqliy qobiliyatining asosini tafakkurining quyidagi sifatlari tashkil etadi: mazmundorligi, chuqurligi, kengligi, mustaqilligi, samaradorligi, tezligi. Tafakkur mazmundorligi o‘spirin ongida tevarak atrofdagi voqelik bo‘yicha mulohazalar, muhokamalar va tushunchalar qanchalik joy olganligiga bog‘liq bo‘ladi. Tafakkur chuqurligi esa moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning asosiy qonunlari, xossalari, o‘zaro bog‘lanishi va munosabatlarning fikrlash jarayonidagi to‘liq aks etishi tushuniladi. Tafakkurning tashabbuskorligi o‘spirinning o‘z oldiga yangi g‘oya, muammo va vazifalar qo‘yishi, ularni amalga oshirishda samarador vositalarni qo‘llashida namoyon bo‘ladi. O‘spirin tafakkurining tezligi berilgan savolga to‘liq javob berish uchun sarflangan vaqt bilan belgilanadi va u fikrlash ushuncha zarur materiallarning xotirada mustahkam saqlanganligiga, uni tez yodga tushira olishga, muvaqqat bog‘lanishning tezligiga, turli his-tuyg‘ularning mavjudligiga, diqqati va qiziqishiga, bilim saviyasiga, qobiliyatiga, egallagan ko‘nikma va malakalariga bog‘liq bo‘ladi.

Haqiqatan ham, tafakkur ruhiy hayotimizning eng murakkab shakllaridan biridir. Tafakkur orqali biz sezgi a’zolarimiz bilan bevosita aks ettirib bo‘lmaydigan narsa va hodisalarni ongimizda aks ettiramiz. Har bir yosh davr tafakkur va aqliy qobiliyatning namoyon bo‘lishi, shakllanishi va rivojlanishida o‘ziga xos obyektiv va subyektiv shart-sharoitlarni yuzaga keltiradi. Asosan, o‘smirlik davrida nazariy tafakkur yuqori ahamiyatga ega bo‘la boshlaydi. Chunki bu davrdagi o‘quvchilar atrof olamdagi bog‘lanishlar mazmunini maksimal darajada bilishga harakat qiladilar, o‘smirning bilishga bo‘lgan qiziqishda progress sodir bo‘ladi. Ilmiy nazariy bilimlarning egallab olinishi tafakkurning rivojlanishiga olib keladi.

Buning hisobiga isbot, dalillar bilan fikrlash qobiliyati rivojlanadi. Unda deduktiv xulosalar chiqarishga qobiliyat paydo bo'ladi. Maktabda o'qitiladigan fanlar o'smir uchun o'z taxminlarini yuzaga keltirish yoki tekshirish uchun sharoit bo'lib xizmat qiladi.

Psixologiyada o'smirlik yoshining xarakteristikasi haqida so'z yuritilganda, gap asosan shaxsning aqliy taraqqiyoti, o'tish davri bilan bog'liq holda yuzaga keladigan muammolar haqida so'z boradi. O'smirlik yoshida bilish jarayonlarining taraqqiyoti hamda aqliy taraqqiyot muammolarini o'rganish ishlariga bag'ishlangan ishlar mavjud, ammo ular barmoq bilan sanarli darajada bo'lib muammoni atroflicha yoritib berish uchun yetarli emas.

O'smirlik davrida aqliy imkoniyatlarning o'sishida ularning voqea hodisalarga nisbatan ongli munosabatda bo'lishi hamda o'qishga bo'lgan munosabatlari darajasining kuchayishi ham ta'sir ko'rsatadi. Bu omil ularning o'qish faoliyati motivlarining murakkabligida namoyon bo'ladi, ya'ni o'smirlarning o'qish faoliyati motivlari tarkibiga keng ijtimoiy motivlar ya'ni, bilim olishning ijtimoiy jihatdan muhim ekanligini anglash, mustaqil hayot va mehnatga tayyorlanish uchun o'qishning zarurligi bilan muvaffaqiyatga intilish, izzat nafs bilan bog'liq bo'lgan bilish motivlari hamda shaxsiy motivlar ya'ni, obro' qozonishga intilish, rahbarlik rolini o'ynash va hokozolar birga qo'shilib ketgan bo'ladi.

O'smirlik davrida aqliy taraqqiyotda muhim siljishlar yuz beradi. Bu davrda fikrlash faoliyatining asosiy xususiyati abstrakt (mavhum) tafakkur qobiliyatining o'sib borishi bilan bir qatorda voqelikni to'g'ri va aniq, mantiqan aks ettirish uchun tafakkurning konkret obrazli turi ham tafakkurning umumiy strukturasi muhim rol o'ynashda davom etadi. Shuningdek, bu davrda aqlning muhim sifatlaridan biri bo'lgan tafakkurning tanqidiyligi sezilarli darajada taraqqiy etishi xarakterlidir. Shuningdek, psixologik adabiyotlarda o'smirlik davri aktiv, mustaqil, ijodiy tafakkurning tarkib topishi uchun senzitiv davr ekanligi ta'kidlanadi.

J.Piajening ta'kidlashicha, «Ijtimoiy hayot uch narsaning ta'siri – til, mazmun, qoidalar asosida shakllantiriladi», bu borada o'zlashtirilgan ijtimoiy munosabatlar o'z-o'zidan tafakkurning yangi imkoniyatlarini yaratadi.

11-12 yoshdan boshlab o'smir endi mantiqiy fikrlab harakat qila boshlaydi. O'smir bu yoshda xuddi kattalar singari keng qamrovli tahlil etishni o'rgana boshlaydi. O'smir tafakkurning nazariy darajaga qanchalik tez ko'tarila olishi o'quv materiallarni shunchalik tez, chuqur egallash va uning intellektini ham rivojlanishini belgilab beradi. O'smirlik davri yuqori darajadagi intellektual faollik bilan farqlanadi. Bu faollik nihoyatda qiziquvchanlik hamda atrofdegilarga o'z layoqatlarini namoyish etish, shuningdek, ulardan yuqori baho olish ehtiyojining mavjudligi bilan belgilanadi. O'smirning kattalarga beradigan savollari ko'pgina mazmunli, chuqur o'ylangan va aynan

o'sha masala yuzasidan bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar turli gipotezalar tuza oladilar, ta'miniy fikr yurita oladilar, tadqiq o'tkaza oladilar hamda ma'lum bir masala bo'yicha alternativlarni taqqoslay oladilar. O'smir tafakkuri ko'pincha umumlashtirishga moyil bo'ladi. Bu amaliy tafakkur tizimiga tadbirkorlik, tejamkorlik, hisoblilik, yuzaga kelgan muammolarni tez yecha olish kabi aqliy sifatlar kiradi. Bunda quyidagi sifatlar bo'lgan taqdirdagina amaliy tufakkurini rivojlangan deb hisoblash mumkin. Bu sifatlarini boshlang'ich sinfdanoq boshlab rivojlantirib borish nihoyatda muhim. O'smirlik davrida ishbilarmonlik sifatini o'quvchilar o'z-o'zini boshqarishni yo'lga qo'yish shuningdek, umumiy foydali tadbirkorlik ishlarida ishtirok ettirish orqali rivojlantirish mumkin [2:62]. Bu borada o'quvchi ijrochi rolda emas balki boshqaruvchi, mustaqil yo'l tanlovchi va tadbirkorlik munosabatlariga o'zi kirituvchi bo'lgan taqdirdagina rivojlanish amalga oshishi mumkin. Bu yoshda tadbirkorlikni rivojlantirishda ko'proq mustaqillikni berilishi o'smir amaliy tafakkurining rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'smir yoshdagi bolalarda tejamkorlikni rivojlantirishning boshqa sifatlariga nisbatan osonroq kechadi, buni ko'proq ularni qiziqtiradigan narsalarga mustaqil ravishda hisob-kitob qilib borishga yo'llash orqali amalga oshirish mumkin. O'smirlarda yuzaga kelgan muammolarni tez va operativ holda yechish malakasini shakllantirish birmuncha qiyinroq kechadi. Albatta, bu, bolaning temperamentiga ham bog'liq. Barcha o'smirlarni ham tezlashib, tez harakat qilishga o'rgatish mushkul, lekin ularni muammo yuzaga kelishi bilan orqaga tashlamay tez yechishning umumiy qoidalariga o'rgatib borish mumkin.

O'smirlik davrida intellektning yuqori darajada rivojlangan bo'lishi qimmatli va obro'li hisoblanadi. O'smir shaxsida va uning bilishga qiziqishidagi o'zgarishlar o'zaro bog'liq bo'ladi. Ixtiyoriy psixik jarayonlarning rivojlanishi o'smirdagi shakllanib kelayotgan shaxs mustaqilligiga tayanadi, o'zining shaxsiy xususiyatlarini anglash va shakllantirish imkoniyatlari esa undagi tafakkurning rivojlanishi bilan belgilanadi.

Xulosa qilib aytish joizki, o'smirlik davrida tafakkur jarayonlariga ta'sir etuvchi omillarni aniqlab, ularning aqliy qobiliyatlarini har tomonlama rivojlanishi uchun yaratilgan qulay shart-sharoitlardan to'g'ri foydalanish bizning nazarimizda bu davrda sodir bo'ladigan ayrim salbiy holatlarning oldini olishga xizmat qilishi tabiiydir.

O'smirlik yoshida fikrlash faoliyatida muhim siljishlar yuz bergani bois, kichik maktab yoshida erishilgan tafakkur taraqqiyotining darajasi o'smirda fan asoslarini muvaffaqiyatli va sistemali o'rganish imkonini beradi. O'rganiladigan fanlarning mazmuni va o'quv kurslari tuzilishining mantiqiy bilimlarni o'zlashtirishning yangi xarakterini, mustaqil tafakkurga tayanishni talab etadi, abstraktsiyalash va umumlashtirish, taqqoslash, mulohaza yuritish, xulosalar chiqarish, isbotlash qobiliyati zarur bo'ladi.

Adabiyotlar

1. G'oziev E.G'. Tafakkur psixologiyasi. -Toshkent: 1990, 44-b.
2. G'oziev E.G'. Psixologiya (Yosh davrlar psixologiyasi). -Toshkent: 2002. 62-b.
3. Xaydarov F.I., Xalilova N.I. Umumiy psixologiya. -Toshkent: 2023.

REZYUME. Bu maqolada o'smirlik yosh davrida tafakkur jarayonlarining rivojlanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillar haqida so'z boradi. Asosan, o'spirinlik yosh davrida bolalar umumta'lim maktabining yuqori sinflarida, akademik litsey, kasb-hunar kollejlari hamda oliy o'quv yurtlarida ta'lim faoliyati doirasidagi tafakkur jarayonlariga ta'sir etuvchi omillar va berilgan ta'riflari tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются психологические факторы, влияющие на развитие мыслительных процессов в подростковом возрасте. В основном анализируются факторы, влияющие на мыслительные процессы, и их определения в старших классах детских общеобразовательных школ, академических лицеев, профессиональных колледжей и высших учебных заведений в подростковом возрасте.

SUMMARY. The article are analyzed psychological factors influencing the development of mental processes in adolescence. Mainly, the factors are analyzed influencing the processes and definitions in the old classes of children's general education schools, academic lyceums, vocational colleges and higher educational institutions in pre-adolescence.

O'SMIR FUTBOLCHILAR FAOLIYATIDA CHIDAMLILIK VA IRODA KUCHINI RIVOJLANTIRISH

A.U.Xaitov – *psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

Tayanch so'zlar: o'smir, futbol, to'siqlar omili, irodaviy sifatlar, chidamlilik, iroda kuchi.

Ключевые слова: подросток, футбол, барьерный фактор, волевые качества, выносливость, сила воли.

Key words: teenager, football, barrier factor, volitional qualities, endurance, strength of will.

Futbol sporti o'zining ommaviyligi va millionlab muxlislarga egaligi bilan ajralib turadi. Bugungi kunda ko'pchilik yoshlar ham futbolchi bo'lishni orzu qiladi. Boshqa sport turlari kabi futbolda ham yuqori natijalarga erishish uchun jiddiy to'siqlarni yengib o'tishga to'g'ri keladi [1:226]. Shu sababli o'smirlik davridan futbolchilarda chidamlilik irodaviy sifati shakllanishi sportchining keyingi bosqichdagi faoliyatida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni bardosh bilan yengib o'tish imkonini beradi [2:166]. Futbolchi o'z faoliyatida kundalik rejimga rioya etish, uzoq safarlarda bo'lish, doimiy jismoniy yuklamalar bajarish, jarohat olish, yangi jamoaga qo'shilish, turli ob-havo sharoitlarida o'ynash kabi bir qator qiyin vaziyatlarga to'qnash keladi va bunday vaziyatlarda sportchining chidamliligi, iroda kuchi yordam beradi. Iroda kuchi sportchining oldida paydo bo'lgan turli to'siqlarga qaramasdan belgilangan maqsadga erishishga imkoniyat yaratadi [3:88].

Sportda chidamlilikni o'rganish borasida olib borilgan tadqiqotlarda, asosan mashg'ulotlar jarayonida sportchilarning jismoniy chidamliligini oshirishga e'tibor qaratilgan. Sportchilarning jismoniy chidamliligini oshirishda uzoq masofaga yugurish, sprint yugurish, suzish, og'ir atletika mashqlari kabi aerob va anaerob mashqlardan foydalanilgan. D.N.Raxmatova o'smir sportchilarning organizmiga mos ravishda mashg'ulot jarayoniga aerob va anaerob mashqlarni taqsimlangan holatda kiritish orqali jismoniy chidamlilikni oshirishni taklif etadi [4:15]. O'smir futbolchilarning jismoniy chidamliligi musobaqalarda zarur ekanligini hisobga olib B.B.Ro'ziqulov mashg'ulotlar jarayoniga suzish mashqlarini hamda kross yugurishni kiritgan [5:12]. V.A.Bolotov ham sportda jismoniy chidamlilikni oshirishga katta urg'u berib, yuqori jismoniy chidamlilik g'alabaga erishishning asosiy jihati ekanligini ta'kidlagan [6:11].

Biroq olib borilgan tadqiqotlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, sportchilarning chidamliligini oshirish, asosan jismoniy chidamlilik nuqtayi-nazaridan amalga oshirilgan. Sport faoliyatidagi yoki faoliyatdan tashqari vaziyatdagi to'siqlar yoki qiyin vaziyatlarga to'qnash kelganda esa sportchining faqatgina jismoniy chidamliligi yetarli bo'lmaydi. Bu esa ularning faoliyatiga yoki musobaqa natijasiga salbiy ta'sir etadi. Shu sababli o'smirlik davrida futbolchilarda chidamlilik irodaviy sifatini shakllantirish muhim omil deb hisoblaymiz.

Tadqiqotning diagnostik bosqichida o'smir futbolchilar faoliyatida yuzaga keladigan to'siq va qiyinchiliklarni o'rganishga qaratilgan "Futboldagi to'siq va qiyinchiliklar" mualliflik so'rovnomasi, ularning chidamliligi va iroda kuchini baholash uchun "Sportchilarning to'siqlarga chidamliligi" (G.D.Babushkin, Yu.V.Yakovix) va "Iroda kuchini baholash" (N.N.Obozov) metodikalaridan foydalanildi. Tadqiqotda futbol maktablari va BO'SM futbol to'garaklarida ishtirok etadigan 511 nafar (shundan tajriba guruhida 276 nafar nazorat guruhida 235 nafar o'smirlar) qatnashdi.

O'smir futbolchilarning faoliyatida yuzaga keladigan to'siq va qiyinchiliklarni o'rganishga qaratilgan so'rovnoma natijalari: TGda futbolda aniq maqsad yo'qligi – 63,1; yuqori natijaga ishonch yetishmasligi – 67,3; kundalik rejimga rioya etish – 57,2; safarlarga uzoq yo'l bosish – 88,9; doimiy jismoniy yuklamalar bajarish – 72,5; texnik-taktik harakatlarni o'zlashtirish – 68,3; jarohat olishdan xavotir – 57,5; turli sharoitlarda o'ynash (ob-havo, muxlislar) – 74,3; yangi jamoaga qo'shilish – 87,2; jamoadoshlar bilan munosabat – 83,6; trener bilan ishlash – 55,2; o'qishdagi o'zlashtirish – 42,1; oilaviy qarashlar – 67,6; futboldan tashqari faoliyat – 62,2. NGda futbolda aniq maqsad yo'qligi – 72,3; yuqori natijaga ishonch yetishmasligi – 62,4; kundalik rejimga rioya etish – 61,4; safarlarga uzoq yo'l bosish – 84,5; doimiy jismoniy yuklamalar bajarish – 81,2; texnik-taktik harakatlarni o'zlashtirish – 71,5; jarohat olishdan xavotir – 61,8; turli sharoitlarda o'ynash (ob-havo, muxlislar) – 69,8; yangi jamoaga qo'shilish – 69,8; jamoadoshlar bilan munosabat – 85,9; trener bilan ishlash – 61,5; o'qishdagi o'zlashtirish – 51,4; oilaviy qarashlar – 71,2; futboldan tashqari faoliyat – 68,3. TG va NG o'smir futbolchilar faoliyatida aniq maqsad, safarga uzoq yo'l, jismoniy yuklamalar, yangi jamoa, turli sharoitda o'ynash, jamoadoshlar, oilaviy qarashlar bilan bog'liq qiyinchiliklar va to'siqlar mavjud ekanligi aniqlangan.

O'smir futbolchilarning to'siqlarga chidamliligi diagnostik natijalari tahlili: TG o'g'il bolalarda – 24,8 b. (41,4%), TG qiz bolalarda – 21,9 b. (36,5%), TG bo'yicha o'rtacha – 23,4 b. (38,9%), NG o'g'il bolalarda – 25,1 b. (41,8%), NG qiz bolalarda – 22,7 b. (37,9%), NG bo'yicha o'rtacha – 23,9 b. (39,9%) ifodalangan. Ishtirokchilarda to'siqlarga chidamlilik to'liq shakllanmagan.

O'smir futbolchilarning iroda kuchi diagnostik natijalari tahlili: TG o'g'il bolalarda – 12,9 b. (42,9%), TG qiz bolalarda – 11,6 b. (38,8%), TG bo'yicha o'rtacha – 12,3 b. (40,9%), NG o'g'il bolalarda – 13,4 b. (44,5%), NG qiz bolalarda – 11,9 b. (39,7%), NG bo'yicha o'rtacha – 12,6 b. (42,1%) ifodalangan. Ishtirokchilarda iroda kuchi yuqori emasligi ifodalandi.

Olib borilgan diagnostik natijalarga asosan ishtirokchilar faoliyatida yuzaga kelayotgan qiyinchiliklar va to'siqlarga bardoshli bo'lish uchun chidamlilikni rivojlantirish, iroda kuchini oshirish bo'yicha psixokorreksiya amaliyoti o'tkazilishi belgilandi. Psixokorreksiya amaliyoti davomida ishtirokchilar bilan chidamlilikni rivojlantirishga qaratilgan "Men chidamli bo'layan" va "Men kuchli iroda egasiman" psixologik trening dasturi qo'llanildi.

Ishtirokchilar bilan olib borilgan psixokorreksiya amaliyotidan keyin ma'lum vaqt o'tib psixokorreksiya amaliyotining samaradorligi o'rganildi. O'smir futbolchilarning faoliyatida yuzaga keladigan to'siq va qiyinchiliklarni o'rganishga qaratilgan so'rovnoma natijalari jadvalda keltirilgan. (1-jadval)

1-jadval. O'smir futbolchilarning faoliyatida yuzaga keladigan to'siq va qiyinchilik omillari ko'rsatgichi dinamikasi

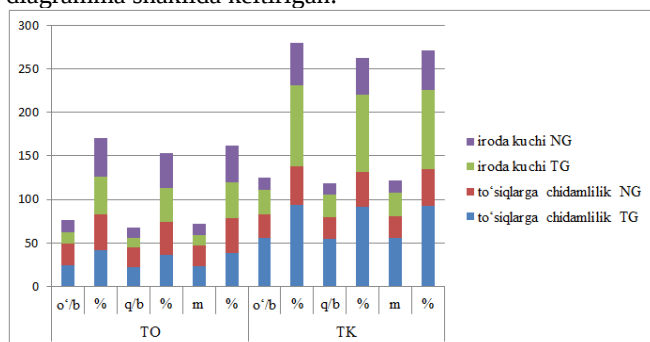
№	To'siq va qiyinchilik omillari	TG					NG				
		TO	%	TK	%	G	TO	%	TK	%	G
1	futbolda aniq maqsad yo'qligi	6,31	63,1	2,41	24,1	6**	7,23	72,3	6,52	65,2	18
2	yuqori natijaga ishonch yetishmasligi	6,73	67,3	1,86	18,6	4**	6,24	62,4	5,68	56,8	15*
3	kundalik rejimga rioya etish	5,72	57,2	3,14	31,4	9**	6,14	61,4	5,37	53,7	21
4	safarlarga uzoq yo'l bosish	8,89	88,9	4,28	42,8	7**	8,45	84,5	8,14	81,4	17
5	doimiy jismoniy yuklamalar bajarish	7,25	72,5	3,64	36,4	6**	8,12	81,2	7,46	74,6	16*
6	texnik-taktik harakatlarni o'zlashtirish	6,83	68,3	2,13	21,3	5**	7,15	71,5	6,89	68,9	16
7	jarohat olishdan xavotir	5,75	57,5	2,84	28,4	7**	6,18	61,8	5,38	53,8	15*
8	turli sharoitlarda o'ynash (ob-havo, muxlislar)	7,43	74,3	4,19	41,9	8**	6,98	69,8	7,13	71,3	18
9	yangi jamoaga qo'shilish	8,72	87,2	3,64	36,4	6**	8,29	82,9	7,34	73,4	22
10	jamoadoshlar bilan munosabat	8,36	83,6	3,18	31,8	4**	8,59	85,9	6,49	64,9	24
11	trener bilan ishlash	5,52	55,2	2,11	21,1	8**	6,15	61,5	5,37	53,7	21
12	o'qishdagi o'zlashtirish	4,21	42,1	2,53	25,3	3**	5,14	51,4	5,67	56,7	20
13	oilaviy qarashlar	6,76	67,6	3,62	36,2	5**	7,12	71,2	6,81	68,1	19
14	futboldan tashqari faoliyat	6,22	62,2	3,72	37,2	9**	6,83	68,3	6,14	61,4	18

O'smir futbolchilarning faoliyatida yuzaga keladigan to'siq va qiyinchilik omillari ko'rsatgichi dinamikasiga asosan TG o'smir futbolchilar faoliyatida aniq maqsad, safarlarga uzoq yo'l, jismoniy yuklamalar, yangi jamoa, turli sharoitda o'ynash, jamoadoshlar, oilaviy qarashlar bilan bog'liq qiyinchiliklar va to'siqlar yengib o'tilganligi NG ishtirokchilarida esa ushbu omillar saqlanib qolganligi aniqlandi. O'smir futbolchilarning psixokorreksiya amaliyotidan keyingi to'siqlarga chidamliligi va iroda kuchi natijalari dinamikasi jadvalda keltirilgan (2-jadval).

2-jadval. Sportchilarning to'siqlarga chidamliligi va iroda kuchi natijalari dinamikasi

Iroda sifati	TG / NG	TO						TK						F-fisher
		o'/b	%	q/b	%	m	%	o'/b	%	q/b	%	m	%	
to'siqlarga chidamlilik	TG	24,8	41,4	21,9	36,5	23,4	38,9	56,4	94,1	54,8	91,4	55,6	92,7	2,47**
	NG	25,1	41,8	22,7	37,9	23,9	39,9	26,4	44,0	24,4	40,6	25,4	42,3	1,14
iroda kuchi	TG	12,9	42,9	11,6	38,8	12,3	40,9	28,0	93,3	26,4	88,1	27,2	90,7	2,87**
	NG	13,4	44,5	11,9	39,7	12,6	42,1	14,5	48,2	12,8	42,7	13,6	45,5	1,12

O'smir futbolchilarning to'siqlarga chidamliligi va iroda kuchi bo'yicha olingan natijalarning dinamikasi 1-rasmda diagramma shaklida keltirilgan.

1-rasm. Sportchilarning to'siqlarga chidamliligi va iroda kuchi natijalari dinamikasi

O'smir futbolchilarning tajribadan oldingi va tajribadan keyingi to'siqlarga chidamliligi diagnostik natijalari dinamikasi: TGda o'rtacha TO – 23,4 b. (38,9%) dan TK – 55,6 b. (92,7%) gacha ko'tarilgan. TG ishtirokchilarida

to'siqlarga chidamlilik to'liq shakllanishiga erishilgan. NG hudud bo'yicha o'rtacha TO – 23,9 b. (39,9%) bo'lsa, TK – 25,4 b. (42,3%) ifodalangan. NG ishtirokchilarida to'siqlarga chidamlilik to'liq shakllanishiga erishilmagan.

O'smir futbolchilarning tajribadan oldingi va tajribadan keyingi iroda kuchi diagnostik natijalari dinamikasi: TGda o'rtacha TO – 12,3 b. (40,9%) dan TK – 27,2 b. (90,7%) gacha ko'tarilgan. TG ishtirokchilarida iroda kuchi yuqori darajada rivojlanishiga erishilgan. NG hudud bo'yicha o'rtacha TO – 12,6 b. (42,1%) bo'lsa, TK – 13,6 b. (45,5%) ifodalangan. NG ishtirokchilarida iroda kuchi yuqori darajada rivojlanishiga erishilmagan.

Xulosa: Psixokorreksiya amaliyoti dasturi TG ishtirokchilari bilan qo'llanilgan bo'lib, futbol faoliyatidagi to'siqlar va qiyinchiliklarga nisbatan ularning chidamliligi va iroda kuchini oshirilishiga erishilgan. O'smir futbolchilar faoliyatida yuzaga keladigan to'siqlar va qiyinchiliklarga chidamliligini rivojlantirish, ularning iroda kuchini oshirish uchun ishlab chiqilgan psixokorreksiya amaliyoti dasturi samaradorligi yuqori ekanligi namoyon bo'ldi.

Адабиятлар

1. Gapparov Z.G. Sport psixologiyasi. Darslik. -T.: "O'zkitob savdo nashriyot matbaa ijodiy uyi", 2021. 300-b.
2. Xaitov A.U. Sport psixodiagnostikasi va psixokorreksiya. Darslik. - T.: "O'zkitobsavdonashriyoti", 2020. 343-b.
3. Ильин Е.П. Психология спорта. СПб., -Питер: ООО «Питер Пресс» 2008. -С. 352.
4. Raxmatova D.N. 10-16 yoshli o'smir sportchilarda chidamlilikni shakllantirishning ilmiy-metodologik asoslari. Pedagogika fanlari doktori (DSc) disser. avtoref.: 13.00.04. -Chirchiq: 2023.
5. Ro'ziqulov B.B. Turli o'yin ampluasiga qarab yosh futbolchilarning antropogenetik mezonlari va jismoniy tayyorgarligi asosida istiqbolini bashoratlash. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (phd) disser. avtoref.: 13.00.04. -Chirchiq: 2022.
6. Болотов В.А. Развитие выносливости юных каратистов на основе индивидуализации учебно-тренировочного процесса. авторефер. дисс. канд. пед. наук.:13.00.04. -Челябинск: 2008.

REZYUME. Maqolada o'smir futbolchilar faoliyatida yuzaga keladigan to'siq va qiyinchiliklarning omillari o'rganilgan. O'smir futbolchilar o'z faoliyatida yuzaga keladigan to'siq va qiyinchiliklarga nisbatan chidamliligi va ularni yengib o'tishda iroda kuchini oshirish bo'yicha tajriba olib borilgan. Tajriba natijasiga asosan, o'smir futbolchilar chidamliligi va iroda kuchi oshirilishiga erishilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются факторы препятствий и трудностей в деятельности футболистов-подростков. Был проведен эксперимент с целью повышения устойчивости футболистов-подростков к препятствиям и трудностям, возникающим в их карьере, а также повышения силы воли в их преодолении. По результатам эксперимента у футболистов-подростков повысилась выносливость и сила воли.

SUMMARY. The article examines the factors of obstacles and difficulties in the activities of teenage football players. An experiment was conducted to increase the resilience of teenage football players to obstacles and difficulties that arise in their careers, as well as to increase willpower in overcoming them. According to the results of the experiment, teenage football players increased endurance and willpower.

ШАХСНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШНИНГ КОНСТРУКТИВ МОДЕЛИ

Ф.А.Хужаев – Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги

Инсон ресурсларини ривожлантириш ва бошқариш бўлими ходими

Таянч сўзлар: конструктив, этник, когнитив, психосоциал, мифология, социолог, идентификация, семантик, шахсий конструкция, конструктив альтернативизм, гипотеза.

Ключевые слова: конструктивный, этнический, когнитивный, психосоциальный, мифологический, социологический, идентичность, семантический, личностный конструирование, конструктивный альтернативизм, гипотеза.

Key words: constructivist, ethnic, cognitive, psychosocial, mythology, sociologist, identity, semantic, personal construction, constructive alternativeism, hypothesis.

Кириш. Кўпгина тадқиқотчилар гуруҳлараро муносабатларни ўрганиш билан боғлиқ ҳолда ижтимоий муаммоларга мурожаат қилишади. Тадқиқотимиз контекстида, унинг амалий йўналиши жараёни такомиллаштиришнинг янги усуллари ва механизмларини излаш билан боғлиқ ўқитувчиларни тайёрлаш, биз бироз бошқача томонга мурожаат қиламиз, ижтимоий ўзига хослик муаммолари, яъни имконият ижтимоий ўзига хосликни яратиш ва қадриятлар тизимини яратиш дунёдаги ўз ўрнини тушунишга асосланган. Шунинг учун биз таянчимиз орқали шахснинг ўзини ўзи белгилаш механизмларини ўрганадиган ишлар ижтимоий тоифага мансуб, яъни муаммоларга инсоний ечимлар шахсий аниқликдир [1:146, 244, 245]. Бу асарларда ижтимоий шахс когнитив психологиянинг предмети сифатида қаралади; режиссёр, Г.М.Андреева, механизмларни ўрганиш учун, бу орқали инсон ўзини ижтимоий воқеликнинг бир қисми сифатида тан олади, унда у яшайди ва ҳаракат қилади [1].

Ижтимоий ўзига хослик ижтимоий акс эттириш шаклларида биридик. Шу билан бирга у яратилиш жараёнининг ҳосиласидир, ижтимоий дунёнинг тасвири ёки ижтимоий дунёнинг қурилиши остида дизайн дунё ҳақидаги маълумотларни тизимга қиритишни англатади. Тушуниш мақсадида ушбу маълумотни тегишли тузилмаларга ажратиш унинг маъносидир. Ушбу жараёнининг натижаси ижтимоий дунёнинг тасвиридир, ҳақиқатда инсон олдида маълум бир ижтимоий сифатида намоён бўлади [1].

Қабул қилинган таҳлилнинг конструктив модели когнитив ғоялар таъсирида замонавий фанда тарқалди, психология ижтимоий қурилишни тан олишдир, гуруҳнинг маданий бирлигини шакллантиришга олиб келадиган ҳақиқат, бу гуруҳнинг раисон детресига айланади. Ушбу модел этник гуруҳларни ўрганишда анча кенг фойдаланилади. Масалан, Т.Г.Стефаненко этник ўзига хосликни тадқиқотга қўллайди. У этник ўзига хосликни қуйидагича белгилайди. Жараёнда юзага келадиган асосий ижтимоий тузилмалардан бири субъектив акс эттириш ва ижтимоий шахс томонидан фаол қурилишдир [2:245]. Ушбу ёндашувга кўра, маданий этник гуруҳнинг бирлиги унинг асосий омили

сифатида қаралмаслиги керак, характерли ва натижада ва ҳатто унинг мавжудлигининг маъносиди. Т.Г.Стефаненконинг қайд этишича биринчи марта этникларга конструктив қараш жамиятини Норвегиялик этнолог Ф.Бартнинг ишида эълон қилинган. У этник гуруҳни энг аввало, ижтимоийнинг алоҳида шакли сифатида тавсифлаган, тузилмаси ижтимоий жараёнда яратилган ташкилотни туркумлаш - ўзини ва бошқаларни маълум тоифаларга ажратиш сифатида [2:318]. Сўнгги йилларда у бошқа турларни ўрганишда қўлланилишини топди яъни гуруҳлар ичида конструктивлик ҳаракати замонавий социология [2:213, 236, 255, 406] ва психологияда ривожланади.

Ушбу ёндашувга кўра ижтимоий ташкилот тузилмасида яратилган ўзини таснифлашдан иборат бўлган ижтимоий категориялаш жараёни ва бошқалар маълум ижтимоий тоифаларга қиради. Бу тоифалар илгари боғланган турли омилларнинг таъсири натижасида ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий шароитларда ўзгаради.

Гуруҳ маконининг моҳиятига турлича қарашлар мавжуд: бу ҳақиқийми ёки субъективми қурилиш тарафдорлари орасида гуруҳлар ўртасида ҳақиқий чегаралар мавжудлигини таъкидлайдилар. Масалан, бир ҳудудда яшовчи халқлар ўртасида шунигиндек, ҳақиқий чегаралар жуда ўзбошимчалик деб ҳисоблайдиганлар, асосийси инсон онгида шаклланган нарсани унинг субъектив чегарасини белгилайди ва жамоавий онда мифологияда ва тасаввурда намоён бўлади. Гуруҳ параметрлари фарқларни белгилаш ва белгилаш учун ўрнатилади, бу фарқлар амал қиладиган чегаралардир.

Иккинчи ёндашувни ижтимоий назария вакиллари ва уларнинг издошлари кузатиб борадилар. Бу субъектив табиатдир, гуруҳ майдони ва унинг маълум бир шахснинг ўзини ўзи англашида, акс этиши ҳақидаги ғояларимизни ижтимоий ўзига хосликни ривожлантириш учун энг муҳим кўринишидир.

Сўнгги пайтларда конструктивистик ёндашув тобора кучайиб бормокда, ижтимоий ўзига хосликни ўрганишда қўлланилиши мумкин. Чунки қаратилган саъй-ҳаракатларнинг ролини аниқлаш имконини беради муайян идентификаторларни яратади. Бу айниқса,

якқол кўринади инструменталистик ёндашув сифатида, бунга кўра жамоалар баъзи ижтимоий тузилмалар сифатида қаралади ҳамда одамлар ва улар яратган институтлар томонидан қасддан қилинган сай-ҳаракатлар натижасида вужудга келади ва ривожланади [2:244].

Шуни таъкидлаш керакки, айнан шу ёндашув доирасида ижтимоий ўзига хосликнинг таъсирини аниқлашнинг реал истикболлари ижтимоий идрок ва хулқ-атвордир [2].

Ҳозирги замон социологлари П.Бергер ва Т.Лакманлар алоҳида қайд этиб, гўё маълум бир маданият контекстида ижтимоий воқеликни қуриш асосида ижтимоий муносабатлар моделларини ишлаб чиқариш бошқа ижтимоий субъектларнинг шахсий хусусиятлари ўз навбатида улар билан муносабатларда намоён бўлади.

П.Бергер ва Т.Лакманларнинг фикрича, ўзига хослик, ўзига хосдир ўрнатишга имкон берувчи, социализация жараёнининг таркибий қисми социализация муваффақиятидир. Муваффақиятли социализация остида муаллифлар ўртасида юқори даражадаги симметрия ўрнатилишини назарда тутди ҳамда объектив ва субъектив ҳақиқатларни ифодалайди.

Аксинча, муваффақиятсиз ижтимоийлашувни тушуниш керак объектив ва субъектив ҳақиқатлар ўртасидаги ассиметрия бундай маънода ижтимоий ўзига хослик муаммоси ижтимоий билан боғлиқ инсон яшайдиган шароитларидир. Масалан, оддий жамиятларда меҳнат тақсмоти ва билимларни минимал тақсимлаш ўзига хослик кўпчиликлнинг онгида ижтимоий жиҳатдан олдиндан белгилаб қўйилган ва барча ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ўзаро таъсирлар билан доимо тасдиқланади. Кўпроқ мураккаб ижтимоий тузилмалар масалан, замонавий жамиятда вазият, барча одамлар, шу жумладан, нисбийлиги ҳақида умумий ҳабардорлик ортиб бориши, бу ҳозирда кўпчиликдан бири сифатида тан олинган. Плюрализм ишлаб чиқарилган ўзига хосликлар каби ҳақиқатга айланади ижтимоий табақаланишнинг индустриализм нақшларидир.

Истикболли йўналиш, бизнингча ривожланишдир Т.Г.Стефаненко томонидан амалга оширилаётган конструктивистик ёндашув муаллиф асосланган “замонавий ижтимоий ўзига хослик” концепциясига мувофиқ иш этник жамоаларни ўрганиш мисолида шуни кўрсатадики психологик ҳамжамят ҳар бир шахс учун муҳим бўлган функцияларни бажаришга қодир: а) нисбатан тартибли таъминлаб, атрофдаги дунёда ҳаракатланиш маълумоти; б) умумий ҳаёт қадриятларини аниқлаш; с) ҳимоя қилиш ҳам ижтимоий ҳам жисмоний фаровонлик учун жавобгардир [2]. Идентификация дифференциациянинг когнитив жараёнига устунлик бериш билан тадқиқотчи бир вақтнинг ўзида когнитив боғлиқликни таъкидлайди, ижтимоий ҳаётда шахснинг ўзини ўзи белгилашидаги ҳиссий жараёнлар сифатида эмас, балки фақат аниқлаш жараёнини ҳисобга олган ҳолда макон тушуниш, балки идрок этиш, баҳолаш, бировнинг тажрибаси гуруҳга аъзолигини билдиради [2].

Конструктивизм доирасида кенг тарқалган сиёсатшунослик тадқиқотида инструменталистик ёндашув қабул қилинди. Ижтимоий деб ҳисобланган этник жамоаларни ўрганиш натижасида вужудга келадиган ва мавжуд бўлган тузилмалар одамларнинг сай-ҳаракатлари ва улар яратган институтлари, айниқса давлат томонидан эътироф этилганлигини ифода этди [2].

Шунингдек, шахсият психологиясида конструктив гоянинг ривожланишига мисол Э.И.Головахи ва А.А.Крониканинг иши ҳисобланади. Бу атамани тақлиф

қилган “конструктив психология”, ривожланиш зарурлигини таъкидлаган ва психология методологиясини янгилаган [3:59,60]. Муаллифлар когнитив психология назарияси ва фундаментал яратиш усуллари сифатида янги руҳий ҳодисалар (дунёни акс эттириш ва тартибга солиш механизмлари сифатида) фаолият такомиллаштиришнинг чексиз имкониятларига асосланган [2:25].

Д.Келли “конструкция” атамасини биринчилардан бўлиб ишлатган, бу жисмоний физика терминологиясига кўпроқ мос келади. У фалсафага қобилиятли шахс конструкциялари назариясини ишлаб чиқди [2:403]. Унга кўра фалсафага ҳар бир инсон дунё билан муомала қилганда ҳар доим танлов учун мавжуд вазиятнинг муқобил талқинлари ёки объектларини бериши мумкин, ижтимоий таҳлилга конструктив назарияни қўллаш ўзига хослик, бизнингча, унинг механизмлари ҳақида тўлиқроқ аниқлаш имконини беради [4].

Биз конструкция атамасини аниқлаш учун ижтимоий ўзига хослик жуда мос келади, чунки у юқоридагиларнинг барчасини акс эттиради ушбу ҳодисанинг белгилари, шунингдек, ижтимоий ўзликни шакллантиришни таҳлил қилиш ёндашуви конструктивни қўллаш имконини беради. Контекстда ушбу ёндашувда ижтимоий ўзига хослик сифатида қараш мумкин гоялар жамланган конструкцияларнинг динамик тизими ижтимоий ҳамжамятларнинг вакили сифатида ўзи ҳақида шахс баҳоловчи ва семантик кўринишлар билан бирга келади.

Биз мурожаат қилишига ишонадиган муаллифларга қўшилаемиз, конструктивистик назариянинг қоидалари тасвирлашни оsonлаштиради концепцияда шахсиятни аниқлашнинг ижтимоий даражаси “Шахсий конструкция” инсоннинг ички бирдамлигини акс эттиради, ижтимоий гуруҳ идеаллари ва стандартлари ўзликни таснифлаш жараёни билан ёрдам беради [4:244].

Энг кўп имкон берадиган асосий услубий йўналиш конструкциянинг хусусиятларини ва унинг тузилишдаги ўрнини ва ролини тўлиқ тавсифлаб шахсият ва хулқ-атвор тушунчаси бўлиб, уни Д.Келлининг “конструктив альтернативизм”га чакиради деб эътироф этади [4].

Конструктив альтернативизм

Д.Келли бу концепцияни асосий позитсияга қарама-қарши қўяди, эски эпистемология уни “йиғувчи фрагментизм” деб атаган [4]. Қиймат бизнинг билимимиз тўпланган маълумотлар миқдори билан эмас балки аниқланишича бу фактларни қайта тиклаш. Бу Д.Келли назариясидаги асосий савол ўзини қайта концепциялаш, шунингдек, инсон тажрибасини талқин қилиш билан боғлиқ.

Д.Келлининг концепциясини бирор кимга боғлаш қийин, эпистемологик тушунчалар ҳам махсус ҳам шахсий терминологиядир. Д.Келли қўйган саволларнинг табиати тушунишни жуда қийинлаштиради унинг ижоди анъанавий ижтимоий билиш психологияси нуқтаи назаридан конструктив тушунчалар барча билимларнинг ўзига хос тарзда эканлигини таъкидлайди. Биз ҳеч қачон жисмоний нарсани билмаймиз, объектлар тўғридан-тўғри ва онгли идрок конструкторлар айна пайтда тажриба тоифасига киради ва ташқи объектларнинг бўлган маҳсулоти ҳисобланади. Д.Келли мавжудликни инкор этмайди когнитив жараёндан қатъий назар унинг эътибори асосан мураккаб мавзунини қандай йўлга қаратади, билим оддий ингредиентлардан қурилган деган иборани илгари суради [4].

Маълумки конструктивизм шахсиятнинг когнитив назарияларига услубий жиҳатдан қарайди [5]. Когнитив ёндашув билан боғли бўлиб бунинг тарафдорлари

К.Левин, Д.Келли, Ф.Хайдегер, Л.Фестингер ва бошқалар ёндашув когнитив ташкилотнинг турли элементлари билан ишлайди: С.Асч - атрибутлар, Д.Келли - конструкциялар, С.Осгуд - ўлчовлар, Л.Фестингер - фикрлари ва тушунчаларнинг барчаси умумий тавсифланади. Когнитив ёндашув доирасида, хатти-ҳаракатларнинг ўзгармаслигини тушунтириш одатда шахснинг субъектив дунёси нуктаи назаридан кетади. Инсон тарихий деб ҳисобланишини айтиш, аммо Д.Келлининг асарларида ижтимоий-маданий ёндашувни, шунингдек, фаолиятнинг таъсирини кузатиб конструкциялар тизимини шакллантириш.

Когнитив ёндашув модели шахсни шундай деб ҳисоблайдики мувофиқ хулқ-атворини курувчи оқилона мавжудот вазиятни субъектив тушунишидир. Рол айниқса таъкидланган идрок ва тушуниш, шахсий баҳолашнинг аҳамияти. Шу маънода когнитив ёндашувнинг асосий позицияси шубҳасиздир. Одамлар ўзини ўзи тутиши ва ўз атрофини ўзига қараб ҳар хил баҳолайди улардаги вазиятни тушунади. Индивидуал тушуниш вазиятни (аникроғи, вазиятнинг айрим томонлари ҳақидаги фикри) индивидуал хулқ-атворни тушунтириш учун бошланғич нукта сифатида қабул қилинади. Бундай ҳолда ички хусусиятларнинг усулга боғлиқлиги унчалик муҳим эмас инсоннинг атроф-муҳити билан ўзаро таъсири, хусусан, объектив фаолиятидир.

Д.Келли анъанавийдан кўп жиҳатдан фарқ қиладиган ўзини психологик тушунчалар тизимини яратди. Қайсидир маънода унинг иши ҳудудга яқин индивидуал маъноларни ўрганишга қаратилган психосемантикадир [4:287]. Инсон психикасининг асосий вазифаси унинг фикрича воқеликни ўрганиш, келажакни башорат қилиш ва хулқ-атворни назорат қилиш кабилар. Хулқ-атвор нафақат реакция шароитлари, балки келажакнинг прогнози ҳамдир. Ҳар бир инсон қайсидир маънода – тадқиқотчи, у гипотезаларни куради, тортади, экспериментал маълумотларни баҳолайди ва индивидуал фикрлар ўртасидаги номувофиқлик фактларни тизимлаштиради ҳамда бу жараён дизайн шаклини олади.

“Қурилиш” атамаси Д.Келли томонидан, одатда синоним сифатида ишлатиладиган талқиндир. Яъни инсон воқеликни қуриш орқали фактлар маънога эга бўлган конструкциялар тизимини изоҳлайди. Шундай қилиб Д.Келлининг ёндашуви, асосан идрок этишни тушуниш билан боғлиқ атрофимиздаги дунё, одам аллақачон унга қандайдир тарзда боғлиқ, шунинг учун хатти-ҳаракатлар шахс шунчаки воқеликнинг ўзи билан эмас, балки унинг билан дизайннинг субъектив призмаси орқали синиши белгиланади.

Психиканинг ўзига хос тушунчаси асосий бирликни танлашни, шахсни таҳлил қилиш - қуришни аниқлайди. Бу атама қарзга олинган фан методологияси ва боғланишнинг мантикий баёини билдиради ҳамда дедукция йўли билан бу фактик боғланишнинг изоҳини ҳодисалар сифатида чиқариш мумкин. Д.Келли буни турли йўллар билан тасвирлайди, лекин энг машҳур таърифи бунга асосланади: “Конструкция бир вақтнинг ўзида ифодаланган баёнотга ўхшашлик ва фарқлар”дир [4:139]. Бу қарама-қаршиликни одам сезади, ҳодисаларнинг икки гуруҳи ўртасида масалан, оқ – қора, зикна – саҳий, хайрихоҳ – тажовузкор (дихотомиялар), ва бу кутблар эмас одатда мавжуд тоифага тегишли бўлган ҳар қандай тушунчалар инсоният маданиятида шахсий ихтиро, талқин, қайси воқеликка сингдирилганлиги каби ифодаланади. Масалан, яхши-ёмон дихотомияси чексиз микдордаги

субъектив талқинларга эга бўлиши мумкин. Ёниқ Ушбу биполяр тушунчаларга асосланиб одам ўхшашликларни айтиди, фарқ қиладди ва улар билан тасвирлаб бўлмайдиган ҳодисаларни истисно қиладди. Фарқ ва умумлаштириш бир вақтнинг ўзида содир бўлади.

Конструкциялар оғзаки бўлиши мумкин, ўрганиш учун қулайроқдир, шунинг учун Д.Келлининг сўзларига кўра, айнан конструкциялар ифодаляди: агар тадқиқотчи шахсни ўрганишга ҳаракат қилса, алоҳида қизиқиш уйғотади. Конструкциялар муайян шахс ҳар бирига хос бўлган структуравий тизимларни ташкил қиладди. Турли одамлар объектларга турли хил атрибутлар қўшади, воқеликни ўзига хос тарзда таҳлил қиладилар. Конструкцияларни аниқлаш усуллари рус тилида тасвирланган [4:117, 127, 128, 207,265]. Шунини таъкидлаш керакки, ўхшашлик ва фарқларнинг ягона формуласи тушунишдаги конструкциядир. Д.Келли камида учта элемент (объектлар), иккитаси асосида шаклланади улардан бир-бирига ўхшаш ва учинчиси сифатида қабул қилиниши керак биринчи иккитадан фарқ қиладди.

Қурилиш тизими ички схема бўлиб, у ташқи ҳодиса ва ҳодисаларни изоҳлаш имкониятини беради. Келлининг сўзларига кўра ҳар қандай конструкциянинг ишлаши мақсадга мувофиқдир воқеаларни башорат қилиш, кейин одам олдиндан қўриш имкониятини олади, уларнинг такрорланишини қуриш, масалан, ҳозир бирор нарса содир бўлса маълум вақтдан кейин фалон воқеа содир бўлади. Шундай қилиб конструкция Д.Келли психологиясида рол ўйнайди ва ўзига хос ғоялар келиб чиқадиган асосий тоифа ақлий фаолият механизмлари каби. Асосийси, бир концепциянинг асосини ташкил этувчи оқибатлар Д.Келли этарли мавҳум лекин бир вақтнинг ўзида ривожлантириш эди дейди.

Шахснинг ўзаги – бу тузилмалар тизими; бу кўп қиррали призма, улар орқали ташқи таъсирлар синади. Д.Келлининг таркибий таҳлили биринчи навбатда шахсий конструктив тизимга тааллуқли, аммо бу дегани шахсиятни ташкил этувчи қолган компонентлар кўздан тушиб қолиши муаллиф эмас. Яна бир савол – конструктив назария нуктаи назаридан қандай кўриб чиқиш керак шахсиятнинг бошқа хусусиятлари, таркибий қисмларини [4].

Конструкциялар тизимидаги қайта қуриш билан боғлиқ ташвиш ҳисси пайдо бўлиши анксиете сигналлари шахс туза олмайдиган вазиятга дуч келганда эга бўлган конструкциялардан фойдаланиш. Прогнозни тасдиқлаш қониқиш ҳиссини келтириб чиқаради ва бу тажриба содир бўлади ҳатто бирор киши ноҳуш нарса ва бу ҳодисани кутса ҳам келади. Умуман олганда, Д.Келлининг талқини жуда кенг доирани қамраб олади, руҳий ҳодисалар уларнинг муносабатлари ва ўзаро боғлиқлигини кўриб чиқишга имкон беради; у ҳиссий жараёнларни ва З.Фрейд соҳа деб атаган нарсаларни ўз ичига олади “онгсиз” яъни яширин, оғзаки бўлмаган конструкциялар.

Ушбу қисмда тақдим этилган ишларни умумлаштириб, шунини айтишимиз мумкин. Ушбу ҳодисани тушунишдаги фарқларга қарамай уларнинг барчаси бирлашади, ижтимоий ўзига хосликни контекстда кўриш тенденцияси нима деган саволга жавоб излаш муносабати билан шахснинг ижтимоийлашуви, ижтимоий гуруҳ шахсга тегишли маъносини ҳиссий ранг ва у учун қандай ижтимоий-таркибий ижтимоий жамиятга тегишлилиги оқибатларига олиб келади.

Адабиётлар

1. Андреева Г.М. Психология социального познания. -М.: 2000.
2. Стефаненко Т.Г. Изучение идентификационных процессов в психологии и смежных науках. // Трансформация идентификационных структур в современной России. -М.: 2001. -С. 11 -30.

3. Головаха Е.И., Кроник А.А. Принципы конструктивной психологии. // Конструктивная психология - новое направление науки и практики. –Красноярск: 1989. -С. 6-11.

4. Келли Д. Теория личности. Психология личностных конструктов. СПб, 2000.

5. Левин К. Теория поля в социальных науках. СПб. 2000.

РЕЗЮМЕ. Мақолада шахсни таҳлил қилишнинг конструктив модели тўғрисида назарий таҳлиллар баён қилинган. Айниқса, хориж олимларининг шахсни таҳлил қилишнинг конструктив модели борасидаги илмий қарашлари ва назариялари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье описан теоретический анализ конструктивной модели анализа личности. В частности, были проанализированы научные взгляды и теории зарубежных учёных относительно конструктивной модели анализа личности.

SUMMARY. The article describes the theoretical analysis of the constructive model of personality analysis. In particular, the scientific views and theories of foreign scientists regarding the constructive model of personality analysis were analyzed.

SHAXS TASHABBUSKORLIGINING O'RGANILGANLIK DARAJASI

H.A.Jurayeva – tayanch doktorant

O'zbekiston milliy universiteti

Tayanch so'zlar: tashabbus, shaxs, kognitiv, emotsiya, iroda, motivatsiya, psixologiya, pedagogika.

Ключевые слова: инициатива, личность, познание, эмоции, воля, мотивация, психология, педагогика.

Key words: initiative, personality, cognition, emotions, the will, motivation, psychology, pedagogy.

Psixologiyada shaxs muammosi hali-hanuz dolzarb mavzu hisoblanadi. Shaxsni turli tomonlardan o'rganib uni tadqiq etish psixologiyaning rivojlanishiga xizmat ko'rsatadi. Aynan shu yo'lda bir qator olimlar shaxsning muhim sifatlaridan biri bo'lgan tashabbuskorlikni turli shaxsning boshqa xususiyatlari bilan qiyoslab o'rganishga harakat qilishgan. Olimlar o'z ishlarida tashabbuskorlikni o'zining tabiatini aniqlashga, uni shaxsning boshqa bir xususiyatlari bilan solishtirishga va jamiyatdagi turli xil statusga ega bo'lgan shaxslar o'rtasida solishtirib o'rganish ishlarini amalga oshirishgan. Shulardan 2005-yilda Pol'skaya Alla Yurevna "Tashabbuskorlik va o'z-o'zini faollashtirishning nisbati" nomli dissertatsiya ishini amalga oshirgan [1]. Ushbu ish tashabbusni yaxlit o'rganish va uning shaxsni aktualashtirishning o'ziga xos xususiyatlari bilan aloqasini o'rnatish, tashabbusni amalga oshirishdagi psixologik qiyinchiliklarni tahlil qilish va shaxsni aktualashtirish tabiatini o'rganadi. Tadqiqot xulosasiga ko'ra, tashabbuskorlik xususiyatini rivojlantirishning dolzarbligi shaxsning o'zini o'zi faollashtirishini amalga oshirish bilan chambarchas bog'liqdir. Tizimli yondashuv nuqtayi nazaridan, shaxsni rivojlantirishda aniq maqsadli, motivatsion, hissiy, kognitiv, tartibga soluvchi, samarali tarkibiy qismlarni, shuningdek operatsion va shaxsiy qiyinchiliklarni hisobga olish kerak. Shaxsning ijtimoiy-psixologik jihatidan tashabbuskorlikning namoyon bo'lishiga yuqori talablar qo'yiladi: birinchidan, bu uni ijtimoiy makonda namoyish etish qobiliyati; ikkinchidan, uni individual amalga oshirishning ko'plab bosqichlarida yuzaga keladigan ijtimoiy-psixologik to'siqlarni yengib o'tishda inson omilini hisobga olish qobiliyati. Tashabbus yo'naltirilgan shaxslarning manfaatlarini, maqsadlarini bilish kerak, chunki tashabbuskor harakatlarning namoyon bo'lishining mumkin bo'lgan oqibatlari bilan bog'liq noaniq g'oyalar, umidlar va boshqalar bo'lishi mumkin. Tashabbusni amalga oshirish va o'zini o'zi faollashtirishda yuzaga keladigan turli xil psixologik qiyinchiliklarni tashabbuskorlikning pasayishi yoki passivligiga ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biri sifatida ajratib ko'rsatish mumkin. Tashabbuskorlik xususiyati va o'zini o'zi faollashtirish xususiyatlari shaxsning zarur fazilatlariga tegishli, shuningdek, yetakchining ham ajralmas sifatidir, deya takidlagan A.Y.Polskaya. Bundan tashqari, 2005-yilda Lin Yatsyan "Rossiya va Xitoy talabalar o'rtasidagi tashabbusning qiyosiy xususiyatlari" nomli dissertatsiya ishini yozgan. Unda Xitoy va Rossiya talabalarida tizimli ta'lim va uning namoyon bo'lishining etnopsixologik xususiyatlari sifatida tashabbusning ichki tuzilishining o'ziga xos xususiyatlarini qiyosiy o'rgangan. Uning tadqiqoti natijalari shuni ko'rsatdiki, Xitoylik talabalar yuqori energiya, turg'unlik, tashabbuskorlikni tartibga solish faolligi, tashabbuskorlikning sotsiosentrikligi va subyektiv-shaxsiy yo'nalishiga ega ekanligi aniqlandi. Rossiyalik talabalar o'rtacha energiya, turg'unlik, sotsiosentriklik va tashabbuskorlikning

yuqori darajadagi o'zini o'zi boshqarish ko'rsatkichlariga ega degan xulosaga kelgan.

Yillar davomida tashabbuskorlikka qiziqish ortib borgan va 2008-yilda E.I.Karamova "Kasbiy faoliyat muddatini hisobga olgan holda huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining tashabbuskorligining namoyon bo'lish xususiyatlari" mavzusida ilmiy ish qilgan [2]. Ushbu maqolada tashabbuskorlikning psixologik tuzilishini shaxsning asosiy xususiyatlaridan biri sifatida o'rganish va ish tajini hisobga olgan holda huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari tashabbuskorligining psixologik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish maqsad qilib olingan va ishning obyekti ichki ishlar organlari xodimlarining tashabbuskorligi, shaxsning tizimli xususiyati va uning xizmat faoliyatining turli bosqichlarida namoyon bo'lish xususiyatlari sifatida ko'rib chiqilgan. E.I.Karamovanning ilmiy ishida ko'rilganidek, ishning predmeti tashabbuskorlikning namoyon bo'lishidagi umumiy va o'ziga xos xususiyatlar, shuningdek xodimlarda tashabbuskorlikning psixologik tuzilishi, ichki ishlar organlari 5 yilgacha, 10 yilgacha va 15 yilgacha bo'lgan xizmat tajribasiga qarab o'rganildi. Tadqiqotda shaxs tashabbuskorligini aniqlash maqsadida I.A.Krupnovning "Tashabbuskorlik so'rovnomasi"dan foydalanilgan [4]. Ushbu metodikadan yuqorida qayd etilgan barcha olimlar o'z ilmiy ishlarida foydalanishgan. E.I.Karamovanning xulosalariga ko'ra tahlil qilinadigan xususiyat xodimlarning turli kasbiy guruhlarida (5 yoshgacha, 10 yoshgacha va 15 yoshgacha) statistik jihatdan sezilarli farqlar aniqlandi. Shu bilan birga, ichki ishlar organlarida 5 yilgacha va 10 yilgacha, shuningdek 5 yilgacha va 15 yilgacha xizmat qilgan xodimlar guruhlarida tashabbus ko'rsatkichlarining aniqroq farqlari aniqlandi. 10 va 15 yillik tajribaga ega bo'lgan xodimlar guruhlaridagi farqlar unchalik aniq emas edi, ular faqat ijtimoiy ahamiyatga ega maqsadlar bilan farq qiladi, bu 10 yil davomida huquqni muhofaza qilish organlarida xizmat qilganidan so'ng, tashabbusni shakllantirish jarayoni barqarorlashib borayotganidan dalolat beradi. Yuqori daraja, tashabbuskorlik xususiyatlari 15 yillik amaliy tajribaga ega bo'lgan xodimlarda namoyon bo'ldi, degan xulosaga kelgan.

Yana bir tashabbuskorlikni o'rganishga qaratilgan ilmiy ishlardan biri bu E.L.Nikitinaning "Tibbiyot talabalari va jarrohlarning tashabbuskorligi va o'z o'ziga ishonchning psixologik xususiyatlari" nomli ilmiy ishi 2010-yilda amalga oshirilgan [3]. Ushbu ishda 4-kurs tibbiyot oliygohi talabalar va jarrohlarda tashabbuskorlik va o'z-o'ziga ishonchning namoyon bo'lish xususiyatlarini aniqlash muhim vazifa qilib olingan. Bunda tashabbuskorlik va o'z-o'ziga ishonchning namoyon bo'lishida umumiy va o'ziga xos xususiyatlar aniqlandi. 4- kurs tibbiyot oliygohi talabalarining yorqin xususiyati shundaki, ular shaxsiy manfaatlar va individual muvaffaqiyatlarga yo'naltirilgan tashabbuskorlik va o'z-o'ziga ishonchli harakatlarni amal-

ga oshirishga qaratilgan. Tashabbuskorlikni amalga oshirishda ikkala guruh talabalari va jarroh-shifokorlar uchun umumiy bo'lgan qiyinchiliklar o'z-o'zini tartibga solishning passivligi, noaniqlik, tajribasizlik, jazodan qo'rqish, maqsadga intilishning yetarli emasligidadir. Ishonchli xatti-harakatlarni amalga oshirishda barcha guruhlar subyektlari uchun umumiy bo'lgan qiyinchiliklar uni amalga oshirishga tayyor emasligi va salbiy his-tuyg'ularni boshdan kechirish bilan bog'liq, degan fikrni ilgari surgan olim, o'z ilmiy ishida. Tashabbuskorlik va o'z-o'ziga ishonch shaxsning tizimli fazilatlarini sifatida maqsadli, motivatsion, kognitiv, samarali, dinamik, hissiy, tartibga soluvchi va refleksiv-baholash xususiyatlarini o'z ichiga oladi, ular 4-kurs talabalari va jarrohlarning o'quv va amaliy kasbiy faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari tufayli aniqlikka ega.

Bundan tashqari 2011-yilda V.V.Alekseyeva o'zining "Katta maktab o'quvchilari va talabalar tashabbuskorligining psixologik xususiyatlari" nomli ilmiy ish qilingan va tashabbuskorlikni shaxsning tizimli xususiyati sifatida asoslash va katta maktab o'quvchilari va talabalarda shaxs tashabbuskorligining psixologik namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlarini qiyosiy tahlili qilingan. Ushbu tadqiqotdan olim, o'rta maktab o'quvchilari va talabalarida shaxs tashabbusining semantik, instrumental bloklari ichidagi umumiy va o'ziga xos aloqalarni tadqiq etgan. Shuningdek, 2011-yilda A.S.Jarikova "Shaxsning tashabbuskorligi va kreativligi nisbati" nomli dissertatsiya ishini amalga oshirgan. Bu ishda shaxsdagi tashabbuskorlik hamda kreativlikning o'zaro aloqalari, ularning bir biri bilan bog'liq bo'lgan jihatlarini aniqlashga qaratilgan.

Yuqorida ko'rsatilgan barcha ilmiy ishlar shaxs tashabbuskorligining tabiatini ochishga, uni qanday mehanizmida ishlashini ochib berishga bir yo'l sifatida qarasa bo'ladi. Har bir ish tubida shaxs tashabbuskorligining qaysidur ochilmagan jihatiga urg'u qaratilgan va uni ochib berishga harakat qilgan. Tashabbuskorlik hissini har kim tuyishi va uni ilk davrlardan shakllantirishi lozim. Tashabbus shaxsning o'ziga xos xususiyati bo'lib, unda tashabbus ko'rsatish qobiliyati va moyilligi mavjud, ya'ni harakatni boshlash, shu jumladan taklif qilish va oldindan so'rovsiz yordam berish. Tashabbus shaxsning mustaqil ixtiyoriy namoyon bo'lish qobiliyatidadir. Tashabbus maqsadlarni mustaqil belgilashda va ushbu maqsadlarga erishishga qaratilgan harakatlarni mustaqil tashkil etishda ifodalanadi.

Adabiyotlar

1. Porskaya A.Y. Initsiativnost v aspekte samoaktualizatsii lichnosti // individualnie razlichiya i problema individualnosti: materialy mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. 16-18> oktyabr 2003. -M.: «Универсум Центр», 2003. - С. 327-330.
2. Karamova E.I. Osobennosti proyavleniya initsiativnosti sotrudnikov pravoxranitelnyx organov s uchetoм staja professionalnoy deyatel'nosti: Avtoref.diss.kand.psichol.nauk. -M.: «ПУДН», 2008. -С. 20.
3. Nikitina E.L. Psichologicheskie osobennosti initsiativnosti I uverenosti studentov-medikov I vrachey-xirurgov: avtoreferat dis.kandidata.psichol.nauk. - M.: 2010. - С.19.
4. Krupnov A.I. Diagnostika svoystv lichnosti I individualnosti. -M.: 1993. С. 78.
5. Abidova Z.A., Jo'rayeva H.A. Shaxs tashabbuskorligida liderlik va motivatsiyaning o'zaro aloqasi. // Academic research in educational sciences. 2022. №NUU Conference 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/shaxs-tashabbuskorligida-liderlik-va-motivatsiyaning-o-zaro-alokasi> (data obrasheniya: 27.03.2024).
6. Абидова З. «Толерантность как фактор развития эмоционального интеллекта». European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Том 4, No 10 (2016).
7. Абидова З.А., Джалалов У.Д., Жураева Х.А. Взаимосвязь уровня толерантности личности с местом его проживания. вестник интегративной психологии.
8. Абидова З.А. Толерантность – основа интеграции науки и образования // Современное образование (Узбекистан). 2016. №11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tolerantnost-osnova-integratsii-nauki-i-obrazovaniya> (data obrasheniya: 27.03.2024).

REZYUME. Ushbu maqolada shaxs tashabbuskorligining o'rganilganlik darajasi ko'rsatilgan. Tashabbuskorlikni turli boshqa shaxs hususiyatlari bilan solishtirib o'rganilgan bo'lib turli natijalar olinganligi qayd qilindi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье показана степень изученности инициативы личности. При сравнении инициативы с различными другими чертами личности были получены различные результаты.

SUMMARY. This article shows the degree of awareness of the initiative of the individual. There is obtained different results while comparing the initiative with various other personality traits.

Tashabbuskorlik qanchalik muhim bo'lsa tolerantlik ya'ni bag'rikenglik ham hozirgi davrda juda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tashabbuskor shaxslarda tolerantlik qay darajada namoyon bo'lishi bu shaxsning ko'pqirraliligini yana bir bor isbotlaydi. Tolerantlik sifati shaxs tashabbus ko'rsatishi uchun birlamchi omillardan hisoblanadi [5:8]. Hozirgi dunvoda tolerantlik o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodivotning globallashuvi va vanada mobillashuvi, kommunikatsivalarning tez rivojlanishi, integratsiya va o'zaro bog'liqlik, keng miqvosli migratsiya, aholining ko'chib vurishi va boshqa jamivatda tolerantlik tamovillining ahamiyatini kuchavtiradi. Bag'rikenglik tamovili acidabozlikdan, haqiqatni mutlaglashtirihdan voz kechishni anglatadi va inson huquqlari sohasidagi xalqaro huquqiv hujiatlarda belgilangan qoidalarni tasdiqlaydi. Bu tamovilga ko'ra, har kim o'z e'tiqodiga amal qilishda erkindir va har kim bu huquqqa boshqalar ham ega ekanligini tan olmog'i lozim. Bir kishining qarashlari boshqalarga maiburan singdirilishi mumkin emas. Tolerantlikni alohida shaxslar, guruhlar va davlatlar namoyon qilishi lozim [7]. Tolerantlikni har tomonlama qo'llab quvvatlash maqsadida YUNESKO "Bag'rikenglik tamovillari deklaratsivasi"ni qabul qilgan (1995-vil, 16-noyabr). Jamivatda turli xalqlar, millatlar va dinlarning o'ziga xos xususiyatlariga nisbatan tolerantlik munosabatini O'zbekiston misolida ko'rish mumkin. Mamlakatimizda turli toifadagi odamlar, siyosiy kuchlar va partiyalar o'rtasidagi hamkorlik, millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglik tamovili iitimoiv taraqqivotning eng muhim omillaridan biridir. O'zbekistonda 130 dan zivod millat va elat vakillari istiqomat qiladi. Ular o'rtasida asrlar davomida milliv nizolar bo'lmagan va bu xalqimizning azaliv bag'rikengligini ko'rsatadi. 10 dan zivod konfessivaga mansub din vakillari vurtimizda hamkor, hamiihat vashab kelavotgani esa dinlararo tolerantlikning vaqqol namunasidir [6]. Tashabbuskor shaxs uchun tolerantlik sifatidan tashqari yana bir qancha sifatlar muhim. Bularga mas'uliyatlilik, tashabbuskorlik, qat'iyatlilik, mustaqillik, vazminlik, tirishqoqlik, serg'ayratlik, sabotlilik, sobitqadamlilik kabi sifatlar ham muhim. Yuqorida keltirilgan sifatlarini shaxsda shakillantirish yo'li orqali tashabbuskorlikni rivojlantirish mumkin. Tashabbuskorlik tushunchasi bor bo'lgan mamlakat esa dunyoda har sohadan yetakchi o'ringa chiqqa olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

PSIXOLOGIK MANBALARDA PROFESSOR-O'QITUVCHILAR KASBIY RIVOJLANISHIDA O'Z-O'ZINI BOSHQARISH MASALALARINING YORITILISHI

B.A.Raximov – o'qituvchi

Ma'mun universiteti NTM

Tayanch so'zlar: o'z-o'zini boshqarish, o'qituvchi, kasb, muloqot, shaxslararo munosabatlar, motivatsiya, shaxs, qadriyatlar, ehtiyoj, o'z-o'zini baholash, kasbiy tayyorgarlik.

Ключевые слова: саморегуляция, преподаватель, профессия, общение, межличностные отношения, мотивация, личность, ценности, потребность, самооценка, профессиональная подготовка.

Key words: self-regulation, lecturer, profession, communication, interpersonal relationships, motivation, personality, values, need, self-esteem, professional training.

Mamlakatimizda bugungi kun oliy ta'lim tizimi oldiga qo'yilgan asosiy maqsadlardan biri bu – “Yangi O'zbekiston”ni barpo qilishda milliy qadriyatlarimizga sodiq, kreativ fikrlaydigan, zamonaviy bilimlarni egallagan, chin vatanparvar kadrlar tayyorlashdir. Yoshlar uchun yaratib berilayotgan imkoniyatlar va sa'y-harakatlarning negizida ham ularni har tomonlama tarbiyalash, ta'lim berish, ularning iste'dodini qo'llab quvvatlash va kelgusida o'zi tanlagan kasbining yetuk mutaxassisi bo'lishlariga ko'maklashish masalalariga davlat siyosati darajasida e'tibor berib kelinmoqda.

Mazkur jarayonda oliy ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan professor-o'qituvchilarning talabalarga bugungi zamonaviy ta'lim nuqtayi-nazaridan didaktik va tarbiyaviy yondashuvlar asosida ta'lim berishi yuqoridagi ezuq maqsadlar kaliti hisoblanadi.

«Jamiyatimizda bog'cha tarbiyachisi, maktab muallimi, olivgohlarning professor-o'qituvchilari va ilmiy-ijodiy zivoliylarni bugun biz intilavotgan Uchinchi Renessansning to'rt tayanch ustuni deb e'tirof etmoqdamiz» – deya, Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev mazkur yo'nalishning qay darajada dolzarb ekanligini ta'kidladilar [1]. Biroq o'qituvchilar orasida bugungi kunda ta'lim jarayonida eng ko'p uchrayotgan salbiy psixologik holatlardan biri sifatida ularda psixik jihatdan o'z-o'zini boshqarish ko'nikmasining yaxshi rivojlanmaganligi va kasbiy faoliyatini rejali asosda tashkillashtira olmasligi kabi muammolarni e'tirof qilish mumkin. Bu holat quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- Mehnat unumdorligining pastligida;
- Yangi faoliyat boshlagan o'qituvchilarning kasbiy faoliyatga yetarlicha tayyor emasligida;
- Kasbiy va shaxsiy rivojlanish maqsadlarini qo'ya olmasligida;
- O'z ilmiy va kasbiy faoliyatlarini rejalashtira olmasligida.

Mazkur muammo barcha davlat va nodavlat oliy ta'lim muassasalarida kuzatilmoqda.

Aslini oladigan bo'lsak, bunday holatlarga olib keluvchi sabablar bir emas balki, bir nechta omillar ta'sirida ma'lum bir muddatlar mobaynida shakllanadi, desak maqsadga muvofiq bo'ladi.

Psixologiya fani nuqtayi nazaridan o'z – o'zini boshqarish – bu shaxsning turli xil psixofiziologik funksiyalarining ishlashini maqsadli ravishda o'zgartirishi, buning uchun faoliyatni nazorat qilishning maxsus vositalarini shakllantirish talab etiladi [9].

Darhaqiqat, shaxs kamoloti ko'plab, xususan, fiziologik va psixologik omillar bilan belgilanadi. Professor-o'qituvchilarda aynan o'z-o'zini boshqarish sohasidagi muammolarning ko'payishi ham yuqoridagi psixofiziologik funksiyalarning ishlashini maqsadli ravishda o'zgartira olmasligi va buning oqibatida faoliyat nazoratining izdan chiqishiga olib kelishi mumkin.

Mazkur muammoga qiziqish Antik davr yunon olimlari tomonidan bir qancha fikr va mulohazalarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Aristotel mazkur muammoga fikr bildirar ekan, asosiy e'tiborni muloqot tushunchasiga qaratadi. Biroq, muallif «muloqot»ga singib ketgan inson dunyosi, haqiqiy sadoqatga ega, mavjudlik va bir-biri bilan yashaydigan, intiluvchan, o'zaro aloqada bo'lgan odamlarga xosdir.

Insonning hayoti har xil muammolar va tashvishlar bilan to'lib toshgan, qo'llab-quvvatlanishga muhtoj, o'z mavjudligi sabab turli xil ishlarni bajarishi, qat'iy aytganda, o'z-o'zini ro'yobga chiqarishdan ko'ra ko'proq tashqi natijalarga yo'naltirilgan va oshkor qilingan o'z shaxsiy mohiyatiga ega tushuncha ekanligi ta'kidlanadi [5].

Aristotelning muloqot rolini yuqori baholashi bejiz emas, albatta. Chunki insonlar orasida sodir bo'ladigan turli xil tushunmovchilik va ziddiyatlarning yechimi bu chiroyli muloqot hisoblanadi. Bu esa uni o'rab olgan ijtimoiy muhit, shaxs xarakter xususiyatlari hamda uning axloqiy tamoyillari asosida tarkib topadi, desak to'g'ri bo'ladi.

O'qituvchilarda kasbiy faoliyatda yuksak natijalarga erishishda o'zining hissiy-emotsional hamda kognitiv sohalarini muvofiqlashtira olishi juda muhim faktor hisoblanadi.

O'rta asrlar Sharq Uyg'onish davrida ijod qilgan mutafakkirlarimiz ham mazkur muammo bo'yicha o'zlarining farqli va o'xshash nazariy qarashlarini bayon etishgan. Buyuk alloma, qomusiy olim Abu Nasr Farobiy kasb-hunar haqida dastlabki qarashlarni ilgari surgan. Uning ta'kidlashicha, ta'lim – so'z va ko'nikmalar majmuyi hisoblanib, tarbiya esa amaliy malakalardan iborat ish-harakat ekanligini, muayyan bir kasb-hunarga berilgan, u bilan qiziqqan kishilar shu kasb-hunarning chinakam shaydosiga aylanishini ta'kidlagan [6].

Mazkur qarashning ahamiyati shundaki, shaxsning muvaffaqiyatga erishishi, kasb-hunar o'rganishi va o'z-o'zini boshqarishi, tartibga solishi nafaqat ijtimoiy omillar ta'sirida balki, fiziologik omillar bilan bog'liq ekanligi ham ta'kidlanadi.

O'qituvchilarning psixologik xususiyatlari va ta'lim berish jarayoniga doir mulohazalarni ilgari surgan buyuk allomalardan yana biri Abu Rayhon Beruniy (973-1048) ilm berishda ta'lim bilan tarbiyaning bir butunligini ko'rsatadi; faqat shu birlikka amal qilgan ustozlarning shogirdlari kamolot sari bora oladi, deb ishontradi.

Bilim berish xilma-xil yo'l bilan, eng muhimi, talabani toliqtirmasdan va charchatmasdan turli vositalar bilan uning xotirasini kuchaytirish, tafakkurini boyitish va bilimni chuqurlashtira borish orqali amalga oshirilishi zarurligini uqtiradi. U ustozlar haqiqiy maqsadga erishishi uchun yo'lini to'sib turgan hamma noaniqliklar va shubhalarni bartaraf qilish, bunda juda ehtiyotkorlik bilan harakat qilish lozimligi, o'zlashtirilgan bilimlar shaxsiy va kasbiy hayotda tajriba qilib olinmasa, bundan hech qanday naf bo'lmisligi haqida gapiradi [7].

Bundan tashqari, bugungi zamonaviy ta'lim tizimi sharoitida professor-o'qituvchilarning axloqiy jihatdan mukammal darajada bo'lishi tamoyili hozirda har qachongidan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Chunki bolada tasavvur – xayollarni rivojlantirish dastavval oilada ota-ona tomonidan shakllantirila boshlaydi, keyin esa ta'lim muassasalarida tarbiyachi, ustozlar tomonidan ta'lim-tarbiya berish jarayonida shakllanadi [10].

Darhaqiqat, talabalarga didaktik va tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishning eng samarali usuli bu “shaxsiy namuna” bo'lishdir. Professor-o'qituvchilarning axloqiy va ma'naviy hislatlari talabalar xulq-atvorining rivojlanishida asosiy omillardan biri sifatida ishtirok etadi.

Jahon psixologiyasida mazkur muammoning faol o'rganilish jarayonining boshlanishi XIX asr oxiri XX asr boshlariga to'g'ri keladi. Amerika psixologiyasining otasi Uilyam Jeymsning 1890-yildagi istak va motivatsiya maqsadni amalga oshirishdagi asosiy kuchini va iqtidorning katta ahamiyatga ega ekanligi haqidagi farazidan qariyb bir asr o'tib, motivatsiya va malakaning o'zni ham muhim ahamiyatga ega ekanligi o'z tasdig'ini topdi, chunki har bir odamda bulardan qaysidir biri mavjud, lekin ikkalasi ham emas, degan fikr yuzaga keladi [2].

U.Jeyms fikriga ahamiyat qaratadigan bo'lsak, inson hayotida maqsadlarni amalga oshirishda asosiy uchta omil – istak, motivatsiya hamda iqtidor muhim rol o'ynar ekan. Aynan mana shu uchta asosiy sifatlar o'qituvchilar kasbiy faoliyatida ham asosiy harakatlarni ta'minlovchi hamda muvaffaqiyatlarga erishishlarida katta ahamiyatga ega tushunchalar deb hisoblash mumkin.

David Mayers asarlarida o'z-o'zini boshqarish masalasiga motivatsion yondashuvni ham ko'rishimiz mumkin. Uning fikricha, shaxslar o'z ijtimoiy aloqalarini uzmaslikka harakat qiladilar. Yaqin munosabatlar insonlarda nafratlanishni emas, balki, simpatiyani paydo qiladi. Ya'ni bog'liqlik insonlarni bir-biri bilan qolishga undaydi [3].

Aynan shu motivatsion omillar shaxsga o'z-o'zini va xatti-harakatlarini boshqarish ehtiyojini yuzaga keltirar ekan. Bu omil shaxslararo munosabatlarni qo'llab-quvvatlanishi bo'lar ekan.

Ayniqsa, so'nggi o'n yilliklar davomida ruhiy o'zini o'zi tartibga solish muammosi ko'plab tadqiqotchilar va amaliy psixologlar e'tiborini tortib kelmoqda.

O'z-o'zini tartibga solish psixologiyasining predmeti – bu harakatlarning, xulq-atvorning, hayotning faol subyekt sifatida shaxs individualligining, ruhiy faoliyatining va o'z-o'zini tashkil etishni ta'minlaydigan integral ruhiy jarayonlarining yaxlitligi sifatida qaraladi. Rus olimlari o'zini o'zi nazorat qilish borasidagi tadqiqotlarining asosiy tendensiyasi – bu tadqiqot funksiyalari va o'z-o'zini nazorat qilishning tuzilishi hamda uning xususiyatlaridan tadqiqotga o'tish o'z-o'zini

boshqarishning rivojlanishi individual xususiyatlari va uning shaxsiy determinantlaridan iborat deb ta'kidlab kelishgan [4].

Rus psixologiyasida ilmiy va ilmiy-amaliy muammolarni hal qilishda muayyan yutuqlar turli sohalarda inson faoliyatini o'zini o'zi boshqarish masalalari xususiyatlarini ta'kidlash asosida va o'z-o'zini tartibga solishga ta'sir qiladigan shaxsning yo'nalishlari nuqtayi-nazaridan o'quv faoliyati talabalarini L.I.Bojovich, A.K.Markova va boshqalar o'rganishgan bo'lsa, mehnat unumdorligini oshirishning subyektiv omillarini Y.M.Zabrodin, O.A.Konopkin, V.A.Morosanova, A.K.Osnitsky, B.F.Lomov, N.P.Fetiskin, V.D.Shadrikov va boshqa olimlar ilmiy faoliyatida o'rganilganiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Aniqroq aytadigan bo'lsak, ta'lim beruvchi subyekt sifatida o'zini o'zi boshqarish psixologiya fanida hal qilinmagan muammolardandir. Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu muammo alohida ahamiyatga ega individual tipologik yondashuvni talab qiladigan o'qitish nazariyasi va amaliyoti hisoblanadi [8].

Xulosa. Professor-o'qituvchilarning o'z-o'zini boshqarish masalasiga psixologiya fanida bir nechta yondashuvlar va fikrlar mavjudligini ko'rsatish mumkin. Bulardan eng asosiy nazariyalarga qaraydigan bo'lsak, birinchisi, o'z-o'zini boshqarish muloqot va shaxslararo munosabatlar bilan bog'liq holda tahlil qilingan, ikkinchisi, ehtiyojlar, motivatsiya va qiziqishlari tizimi tomonidan belgilanadi, deb hisoblaydigan tadqiqotlar va uchinchisi, o'z-o'zini boshqarishni o'z-o'zini baholashdan kelib chiqadi degan g'oyalar atrofidagi ilmiy va boshqa qarashlar mavjud. Yuqoridagi fikrlar o'qituvchilarning o'z-o'zini boshqarishi masalalari fanda dolzarb va ilmiy ahamiyatini yo'qotmagan muammo ekanligini ko'rsatadi. Va kasbiy rivojlanishda o'z-o'zini boshqarish omillarini yanada chuqurroq zamonaviy sharoitlarni inobatga olgan holda yangi tadqiqotlar olib borish lozimligini e'tirof etish mumkin.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning o'qituvchi va murabbiylarga yo'llagan bayram tabrigidan. www.president.uz 29.09.2021.
2. Handbook of Self-Regulation: Research, Theory, and Applications. (2004). R.F. Baumeister & K.D. Vohs (Eds.) New York: Guilford Press. Walter Mishel, Ozlem Ayduk. Willpower in a Cognitive-Affective Processing System. The Dynamics of Delay of Gratification 6.
3. Devid Mayers Psixologiya. –Minsk: 2008, 496-b.
4. Morosanova V.I Conscious self-regulation of voluntary activity: differential approach. Psychology in Russia: State of the Art. Scientific Yearbook, Moscow: Lomonosov Moscow State University; Russian Psychological society; 2010; p. 333-350. Extraversion and neuroticism: the typical profiles of self-regulation. European Psychologist 2003; 4: -P. 279-288.
5. Метафизика действия у Аристотеля [Текст] К.И.Потапова. Известия Уральского федерального университета. Сер. 3, Общественные науки. 2016. Т. 11, № 4 (158). - С. 224-233. Библиогр. - С. 226.
6. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. –Toshkent: 2016. 67-b.
7. Беруний. Минералогия. –Ленинград: 1963. –С.21.
8. Зобков А.В. Акмеология саморегуляции учебной деятельности: монография. Владимир – Санкт-Петербург: 2013.
9. Головин С.Ю. Словарь практического психолога (около 2000 терминов, 1998. –С. 248)
10. Raximov B., Egamov Y. Shaxs rivojlanishida muhit va ta'lim- tarbiyaning o'zni borasida Abu Ali Ibn Sinoning psixologik qarashlari. // Ijtimoiy fanlarda innovatsiya onlayn ilmiy jurnali. 2023. T. 3. №. 3. -S. 29-30.

РЕЗЮМЕ. Mazkur maqolada oliy ta'lim tizimida faoliyat yuritayotgan o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishida o'z-o'zini boshqarish masalasi bo'yicha psixologik nazariyalar, shuningdek, o'z-o'zini boshqarishning psixologik va akmeologik omillari tahlil qilinib, ko'rib chiqilayotgan muammo yuzasidan fikr va xulosalar bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье проанализированы психологические теории, а также психологические и акмеологические факторы саморегуляции в профессиональном развитии педагогов, работающих в системе высшего образования, изложены мнения и выводы по рассматриваемой проблеме.

SUMMARY. This article analyzes psychological theories on the issue of self-regulation in the professional development of lecturers operating in the higher education system, as well as psychological and acmeological factors of self-regulation, and describes opinions and conclusions on the problem under consideration.

RAXBAR KADRLARNING INNOVATSION YETAKCHILIGINING IJTIMOIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Sh.B.Saparov – psixologiya fanlari nomzodi, dotsent

T.A.Nurabullaev – ilmiy tadqiqotchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: ijtimoiy-psixologik koʻnikmalar, innovatsion yetakchilik, faol tinglash, nizolarni boshqarish, oʻz-oʻzini rivojlantirish, muvaffaqiyatli mutaxassis, koʻnikmalarni rivojlantirish, amaliyot.

Ключевые слова: социально-психологические навыки, инновационное лидерство, активное слушание, управление конфликтами, саморазвитие, успешный профессионал, развитие навыков, практика.

Key words: socio-psychological skills, innovative leadership, active listening, conflict management, self-development, successful specialist, skill development, practice.

Kirish. Innovatsion yetakchilik oʻzgarishlar tez sodir boʻlayotgan va raqobat shiddatli boʻlgan zamonaviy dunyoda tashkilotni muvaffaqiyatli boshqarishning asosiy tarkibiy qismidir. Samarali innovatsion rahbar boʻlish uchun maʼlum ijtimoiy-psixologik koʻnikma va fazilatlariga ega boʻlish kerak. Birinchidan, innovatsion rahbar kelajak haqida aniq tasavvurga ega boʻlishi va uni va jamoani oʻz maqsadlariga erishishga yoʻnaltiradigan strategiyaga ega boʻlishi kerak [3]. Ushbu tasavvur xodimlar uchun rahbarning maqsadlarini baham koʻrishi va ularga erishish uchun ishlashi uchun ilhomlantiruvchi va ragʻbatlantiruvchi boʻlishi kerak. Ikkinchi muhim ijtimoiy-psixologik xususiyat empatiyadir. Xodimlarning his-tuygʻulari va ehtiyojlarini tushunish va idrok etish qobiliyati rahbarga jamoada ishonchli munosabatlarni oʻrnatishga yordam beradi, bu esa aloqa va hamkorlikni yaxshilashga yordam beradi. Bundan tashqari, innovatsion rahbar oʻz jamoasi orasida ijodkorlik va innovatsion gʻoyalarni ragʻbatlantirishi kerak. Xodimlarning ijodkorligini rivojlantirish innovatsion yechimlarning paydo boʻlishiga va tashkilotning raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi. Oʻzgarishlarni boshqarish qobiliyati ham innovatsion yetakchilikning muhim jihati hisoblanadi. Rahbar tashkilotda sodir boʻlayotgan oʻzgarishlarga samarali javob berishi va xodimlarning mumkin boʻlgan qarshiligini yengib, innovatsiyalarni amalga oshirish jarayonini boshqarishi kerak [5]. Va nihoyat, yaxshi muloqot qobiliyatlari innovatsion yetakchilikda muhim rol oʻynaydi. Rahbar oʻz gʻoyalarini aniq ifoda eta olishi, jamoani birgalikda ishlashga ilhomlantirishi va hamkasblari bilan ochiq va konstruktiv muloqotni rivojlantirishi kerak. Umuman olganda, innovatsion yetakchilikning ijtimoiy-psixologik jihatlari tashkilotning muvaffaqiyatli rivojlanishi va maqsadlarga erishish uchun katta ahamiyatga ega. Ushbu sohalarida yetakchining koʻnikmalari va fazilatlarini doimiy ravishda takomillashtirish unga oʻzgarishlarning haqiqiy agenti boʻlishga yordam beradi va oʻz jamoasini innovatsiyalar sohasida katta yutuqlarga ilhomlantiradi.

Tadqiqot obyekt. 1. Rahbarlarning Psixologik Xususiyatlari: Rahbarlarning shaxsiy xususiyatlari, jumladan, xarakteri, qaror qabul qilish uslubi, ijtimoiy moslashuvchanligi va stresga chidamliligi. 2. Innovatsion Yetakchilik Koʻnikmalari: Bu koʻnikmalar rahbarning yangiliklarni qabul qilishiga, yangi gʻoyalarni ilgari surishiga va islohotlarni amalga oshirishga qanchalik qodir ekanligini oʻz ichiga oladi. Shuningdek, bu borada rahbarning ijodkorligi va tashabbuskorligi ham muhim hisoblanadi. 3. Ijtimoiy Muloqot va Jamoa Boshqaruv Usullari: Rahbarning jamoa bilan muloqoti, jamoa ichida va tashqarisida oʻzaro munosabatlarni qanday boshqarishi, jamoaviy ishlarni qanday tashkil etishi, konfliktlarni qanday hal etishi kabi jihatlar. 4. Motivatsion Usullar: Rahbarlar qanday motivatsion usullar qoʻllaydi, ularning jamoaviy ishga va innovatsion faoliyatga qanday taʼsiri borligi.

Tadqiqot metodlari. 1. Soʻrovnomalar va Anketalari: Rahbar kadrlar va ularning jamoalari oʻrtasida oʻtkazildi. 2. Kuzatuvlar: Rahbarlarning ish jarayonida oʻzaro muloqot va boshqaruv usullari kuzatildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Innovatsion yetakchilik tashkilotning rivojlanishi va muvaffaqiyatli ishlashida muhim rol oʻynaydi. Rahbarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari uning jamoani innovatsion gʻoyalarni amalga oshirishga ilhomlantirish va ragʻbatlantirish qobiliyatiga sezilarli taʼsir koʻrsatadi. Ishonch va qoʻllab - quvvatlash, oʻzgarishlarni boshqarish qobiliyati, aloqa va jalb qilish, ijodiy fikrlashni qoʻllab-quvvatlash, hurmat va tushunish innovatsiyalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda muhim rol oʻynaydi. Yangi boshlanuvchilar uchun ishonch va qoʻllab-quvvatlash muvaffaqiyatli innovatsion yetakchilikning asosiy elementlari hisoblanadi. Xodimlar bilan ishonchli munosabatlarni oʻrnatishga va ularni qiyin paytlarda qoʻllab-quvvatlashga qodir boʻlgan rahbar har bir jamoa aʼzosi oʻzini ishonchli his qiladigan va innovatsiyalar jarayoniga hissa qoʻshishga undaydigan muhit yaratadi. Oʻzgarishlarni boshqarish qobiliyati innovatsiyalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda ham muhim rol oʻynaydi [8]. Innovatsiya koʻpincha tashkilotdagi oʻzgarishlarni oʻz ichiga oladi va innovatsion rahbar ushbu oʻzgarishlarni qabul qilishi va boshqarishi kerak. Aniq rejalashtirish, jamoaning fikr-mulohazalariga qaror qabul qilishda moslashuvchanlik yetakchiga jamoani oʻzgarishlar orqali muvaffaqiyatli boshqarish va yuzaga kelishi mumkin boʻlgan toʻsiqlarni engib oʻtishga imkon beradi. Muloqot va jalb qilish muvaffaqiyatli innovatsion yetakchilikning asosiy omilidir. Jamoa bilan samarali muloqot qilish, xodimlarning fikrlari va gʻoyalarini tinglash qobiliyatiga ega boʻlgan rahbar jamoaviy ijodkorlik va innovatsiyalarni amalga oshirish uchun sharoit yaratadi. Fikr-mulohazalarga ochiqlik va konstruktiv muloqot rahbarga eng yaxshi echimlarni topishga va innovatsion loyihalarni amalga oshirishda muvaffaqiyat qozonishga yordam beradi. Ijodiy fikrlashni qoʻllab-quvvatlash ham innovatsion jarayonda muhim rol oʻynaydi. Oʻz xodimlarida ijodkorlik va innovatsiyalarni ragʻbatlantiradigan rahbar tashkilotda innovatsion salohiyatni rivojlantirishni ragʻbatlantiradi. Gʻoyalarni erkin ifoda etish uchun sharoit yaratish, aqliy hujumlarni amalga oshirish va tajribalarni ragʻbatlantirish jamoaga innovatsion echimlarni topishga va kompaniyaning raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi [4]. Va, albatta, innovatsion rahbar tomonidan hurmat va tushunish ijobiy ish muhitini shakllantirishda muhim rol oʻynaydi. Oʻz xodimlarining fikrlari va qadr-qimmatini hurmat qiladigan rahbar innovatsiyalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish va jamoaning motivatsiyasini oshirish uchun sharoit yaratadi. Hurmat va tushunish xodimlar bilan yaqin munosabatlarni oʻrnatishga va innovatsiyalarni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishga yordam beradi. Shunday qilib, innovatsion rahbarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari tashkilotda innovatsion gʻoyalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda hal qiluvchi rol oʻynaydi. Ushbu xususiyatlarning rivojlanishi yetakchiga jamoaga samarali taʼsir koʻrsatishga, uni ishga ijodiy va innovatsion yondashishga ilhomlantirishga imkon beradi va tez oʻzgaruvchan bozor sharoitida tashkilotni rivojlantirish uchun muvaffaqiyatli strategiyalarni yaratishga yordam beradi.

Innovatsion yetakchilikning ijtimoiy-psixologik ko'nikmalarini rivojlantirish uchun quyidagi amaliy tavsiyalardan foydalanish mumkin:

1. Faol tinglash. Ijtimoiy-psixologik yetakchilikning asosiy ko'nikmalaridan biri bu tinglash va xodimlarga o'z fikrlari va g'oyalarini ifoda etish imkoniyatini berishdir.

2. Empatiyaning rivojlanishi. Empatiya ijtimoiy-psixologik yetakchilikning asosiy mahoratidir. Xodimlardan his-tuyg'ulari va tajribalarini tushunishga va his qilishga intilish, ularning o'rniga qo'yish, qo'llab-quvvatlash va hamdardlik ko'rsatish. Aloqa, psixologik treninglar, psixologiya bo'yicha adabiyotlarni o'qish orqali empatiyani rivojlantirish mumkin.

3. Mojarolarni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish. Mojarolar ko'pincha innovatsiyalarni amalga oshirishda yuzaga keladi va ularni samarali boshqarish imkoniyatiga ega bo'lish muhimdir [6].

4. Doimiy o'z-o'zini rivojlantirish. Innovatsion yetakchilik doimiy o'rganish va o'z-o'zini rivojlantirishni talab qiladi. Master-klasslarda, treninglarda, yetakchilik, psixologiya, aloqa kurslarida ishtirok etish muhimdir. Ijtimoiy-psixologik ko'nikmalarni, muloqotni, shaxsiyat psixologiyasini rivojlantirish bo'yicha adabiyotlarni o'qish mumkin [10].

Ushbu amaliy ko'rsatmalarga rioya qilish va doimiy ravishda o'z ustida ishlash orqali innovatsion yetakchilikning ijtimoiy-psixologik ko'nikmalarini sezilarli darajada yaxshilash va jamoa uchun yanada muvaffaqiyatli va ilhomlantiruvchi yetakchiga aylanish mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, innovatsion yetakchilikda ijtimoiy-psixologik ko'nikmalarni rivojlantirish rahbarning muvaffaqiyatli ishinining muhim elementi. Ushbu ko'nikmalar rahbarga xodimlar bilan samarali muloqot qilish, ularni ijodkorlik va rivojlanishga ilhomlantirish, nizolar va muammolarni boshqarish imkonini beradi. Faol tinglash, empatiya, aloqa, nizolarni boshqarish va doimiy o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini amaliy rivojlantirish orqali rahbar nafaqat muvaffaqiyatli mutaxassis, balki yanada samarali va ta'sirchan rahbarga aylanishi mumkin. Doimiy amaliyot va olingan bilimlarni amalda qo'llash sizning ijtimoiy-psixologik ko'nikmalingizni yaxshilashga va innovatsiya va yetakchilikda yangi marlarni zabt etishga yordam beradi. Innovatsion yetakchilik ijtimoiy-psixologik ko'nikmalarni rivojlantirish bilan chambarchas bog'liq, shuning uchun bu masalaga rahbar va umuman tashkilot sifatida muvaffaqiyatga erishish uchun alohida e'tibor qaratish lozim.

Adabiyotlar

1. Адизес И.К. Управление жизненным циклом корпорации / И.К. Адизес. -СПб.: -Питер: 2007. -С. 384.
2. Аксеновская, Л.Н. Ордерное понимание организационной культуры / Л.Н. Аксеновская. // Психологический журнал. - 2009. №4. -С. 25-32.
3. Базаров Т. Ю. Психология управления персоналом. Теория и практика. -М.: Юрайт, 2014. -С. 381.
5. Базаров Т.Ю. Управление персоналом. -М.: Академия, 2013. -С. 224.
6. Батлер-Боудон, Т. Бизнес и инновации. / Т. Батлер-Боудон, П.Ф. Друкер. -М.: Эксмо, 2012. -С. 432.
7. Белинская Е.П. Социальная психология личности / Е.П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая. - М.: Academia, 2009. -С. 304.
8. Блейк Э. Теория социальной идентичности в контексте организации / Э. Блейк, М. Фред // Организационная психология. - 2012. №1. -С. 4-27.
9. Липатов С.А. Управление персоналом развивающейся организации / С.А. Липатов // Организационная психология. 2014. №2. Т. 4. -С. 92-95.
10. Луговая Е.С. Инновации как основа модернизации современного общества / Е.С. Луговая. - Вестн. Волгогр. гос. ун-та. - Сер. 7. Филос. 2012. №2(17). -С. 103-108.
11. Манфред К. Де В. Мистика лидерства. Развитие эмоционального интеллекта / К. Де В. Манфред. 2-е изд. -М.: «Альпина Бизнес Букс», 2005. -С. 312.

REZYUME. Ushbu maqolada rahbar xodimlarning muvaffaqiyatli innovatsion yyetakchiligi uchun zarur bo'lgan asosiy ijtimoiy-psixologik xususiyatlar tahlil qilinadi va ularni rivojlantirish va takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ko'rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье мы проведем анализ основных социально-психологических особенностей, необходимых для успешного инновационного лидерства руководящих кадров, и рассмотрим практические рекомендации по их развитию и улучшению.

SUMMARY. In this article, it is analyzed the main socio-psychological characteristics necessary for successful innovative leadership of senior personnel, and considered practical recommendations for their development and improvement.

ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ДОЛЗАРБ ВАЗИФАЛАРИДАН БИРИ

Л.С.Турсунов – психология фанлари номзоди, доцент

Низомий номидаги Тошкент давлат университети

Таянч сўзлар: ахборот бўронлари, ёшлар тарбияси, ўзликни англаши, билимлар, ўзлаштириш, ажримлар, нотўлиқ оилалар, шахслараро, муносабат, миллий кадрият, фидоий.

Ключевые слова: информационные бури, образование молодежи, самосознание, знание, мастерство, решения, неблагополучные семьи, межличностное, отношение, национальная ценность, самоотверженность.

Key words information storms, youth education, self-awareness, knowledge, mastery, decisions, dysfunctional families, interpersonal, attitude, national value, selflessness.

XXI асрнинг дастлабки чораги якунланиши арафасида дунё миқёсида юзага келаётган ижтимоий, иқтисодий, экологик, тиббий ҳамда турли муаммолар инсониятни боши берк кўчага олиб қириб қўяётганлиги ҳеч кимга сир эмас. Турли ахборот бўронлари оқими, ёшлар тарбияси, ўзлигини англаши ва билимларни ўзлаштиришга таъсири оқибатлари эртани ўйловчи ҳар қандай тарракийпарвар инсонни хаяжонга солмай қўймайди. Оилавий ажримлар, нотўлиқ оилаларни кўпайиши, етимлик аламида ўсаётган ёшлар ва жиноятчиликни ошиб бориши қайси бир миллатпарвар инсонни бефарқ қолдириши мумкин. Замондошларни ўзаро беэтиборликлари, шахсни ўз қобиғига ўраниб олаётганлиги, шахслараро муносабат узоклашиб бораётганлиги миллий кадриятларни ўйловчи қайси бир ўз даврини фидоий инсонни четлаб ўтиши мумкин?

Юқоридаги ваҳимали саволларни исталганча давом эттириш мумкин. Аммо уларни жавобига келганида ҳар қандай даража қомилликка эришган инсон ҳам ўйга толиб қолиши табиий ҳол ҳисобланади. Санаб ўтилган муаммоларнинг юзага келишининг сабабчиси шахс эканлигини тан олишимиз нуктаи назаридан ёндошадиган бўлсак, инсоншунослик билан машғул фанлардан бири психологияни долзарб вазифаларига оид мулоҳазаларимиз билан фикр алмашишимиз фойдадан холи бўлмаса керак.

Психология фанини мамлакатимиз ҳудудидаги филогенезига эътиборимизни қаратадиган бўлсак салмоқли тарихига эга эканлигини кўришимиз мумкин. Аммо шунинг ҳам таъкидлаб ўтишимиз керакки, сўнгги ўн беш йилликдаги каби космик тезликда психологияни ривожланишини психология фани тарихи билан шуғулланувчи мутахассислар эслай олмасликлари аниқ.

Сабаби психологик билимлари саёз, аммо унга нисбатан эҳтиёжи юқори бўлган халқимизга ўз бағрини моддий бойлик орттиришга ўч сохта психологлар томонидан, ким нимани хоҳласа, ўшанга мослаштирилиб очилди ва очмокда десак хато бўлмайди.

Чуқур психологик билимга эга бўлмаган сохта (кўча) психологлари оммавий ахборот тармоқлари орқали содда мижозларига шунақанги оханаболи тўрни ташлайдиларки, аста қўяверасиз, унда жамиятимиздаги барча соҳаларию, шахсга оид бўлган ҳамма хусусиятларини ўзида акс эттирган зардўзлик иплари мавжуд.

Халқимизни этнопсихологик хусусиятларидан ишонувчанлик ва эътиқодимиздаги диний бағрикенглигидан ҳамда оилапарварлигидаги кечиримлилигидан фойдаланган ҳолда психологияга алоқаси бўлмаган ҳолатларга ҳам психологик тўнни кийдириб ўзларини донолигини намоён этаётган бу психологлар кундан-кунга баҳордаги қўзқорин каби кўпайиб бораётганликларини кўриб хайратланмасликни иложи йўқ.

Келинг, энди бу сохта психологни юзага келиши, оммавий психозни ташкил этишли ва уни гуруҳий фаолиятини олиб бориш тизимини бир кўриб чиқамиз.

Биринчи босқич – тармоқдаги сохта тадбиркор психологлар курсларини тинглаб, маълумотларни жамлаб бориб уларга берилаётган саволларни ўрганиб бориш;

Иккинчи босқич – ўзига ўхшаган бекорчи аммо пулга муҳтож жамоани (камида ўн кишидан иборат) ядро халқани ташкил этади. Мазкур жамоадагиларни қарийб тенг ярни компьютер технологиясини яхши билиши шарт бўлади;

Учинчи босқич – бирор ном билан психологик марказни тадбиркор сифатида камида беш – ўн кишини иш билан таъминлашни кўрсатган ҳолда рўйхатдан ўтказиш ва марказ реклама асосида амалга оширила бошлайди;

Тўртинчи босқич – рекламани ҳам энг осон йўли оммавий ахборот воситасида текин дарсларни ташкил этиш;

Бешинчи босқич – текин дарсни ўтказиш технологиясини ишлаб чиқиш яъни қандай саволлар берилади, унга қандай жавоб бериш режасини тузиш;

Олтинчи босқич – курслар ташкил этиш ва якка тартибда мижозларни жалб этиш технологиясини ишлаб чиқиш;

Еттинчи босқич – ядро гуруҳидаги беш кишининг фаолияти бошланиши яъни ўзига тўқ бўлган мижозларни марказга жалб этиш, компьютерчиларни ўз – ўзидан администраторга айлантириш;

Саккизинчи босқич – пуллик курсларни ёзиш ва уларни ташкил қилинган гуруҳларга қўйиб бериш, мисоли тўғридан – тўғри зум орқали курс жараёни ўтилатгандек таассурот қолдириш. Дарс жараёни жонли бўлаётганини исботлаш учун беш кишилик ядро гуруҳ вакиллар турли номлар билан савол беришлар амалга оширилади.

Тўққизинчи босқич – курслар, маслаҳат ва текин дарс ўтаётган сохта психологни кўқларга кўтариб макташ ва ундан буюқ, олий тоифадаги даҳо психологни шакллантириш.

Ўнинчи босқич – жамоага илмий даражаси бор бир психологни маслаҳатчи сифатида қўшиб қўйилса бўлди.

Миллатимизни энг нозик томонлари яъни эътиқод, соғлиқ, фарзанд тарбияси, оила ва пул ҳақида хоҳлаганингизча курсларни ташкил қилаверинг. Фақат унутманг, курсларни нархи қанчалик юқори бўлса, унга кириб ўқувчиларнинг сони шунчалик кўп бўлади, бу энг асосий даромадингиз бўлса ёрдамчи даромадингиз

алоҳида мижозларни қабул қилиш бўлади. У ҳам қийин эмас озгина суҳбатлашсангиз бўлди ўзи қандай тузалиши вариантларини ўзи тушунтириб беради.

Курсларни қанча кўп очсангиз сизга шунча онсон бўлади мижозларингизга мени мана бу курсимга кириб ўзингизга керакли билимларни олишингиз керак ёки ана у курсимга кириб тингласангиз дардингизга шифо топасиз деган таклифларни бериб мижозни кўпайтираверасиз. Қолган ишларни админларингиз қилаверади.

Охирги босқич – турли вилоят ва шаҳарлардаги катта анжуман биноларида учрашувлар ташкил қилинг. У ерда ҳам сизни қўлловчи ядро гуруҳи бўлади. Сиз эса учрашувни 75% вақтини курсларингизни макташ билан ўтказинг. Сариқ прессага тааллуқли, кўчирмачилик асосида юзага келган 5 ва 6 турдаги китобларингизни сотиш ҳам айнан ана шу учрашувларда амалга оширилади.

Юқоридаги босқичларни амалга ошириб олган тадбиркор сохта психолог энди даҳо мутахассис сифатида минг-минглаб содда халқимизни руҳиятига салбий таъсир этиб, ўз манфати ва ядро гуруҳини эҳтиёжи йўлида фаолиятини олиб бораверади. Энди у бемалол; “Нимага”, “нимага керак”, “ўзини сев”, “ҳеч нарсани ўйлама”, “қунига минг маротаба мана бу дуони такрорла”, “онгини тўғирла”, “чуқур қовлаб ҳамма ҳасратларинг ёзилган рўйхатни кўм” каби установақларни бераверади. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки бирор бир мижози “сиз берган тавсиялар таъсирини сезмаяпман” деса жавоб тайёр “билимингиз камлик қилапти, палончи курсимга кириб ўқинг” деган жавоб тайёр. Агар мижоз “у курсингизда бўлганман” дейиши билан “яхши ўқимагансиз яна ўқиб кўринг, чегирма бор” деган жавоб ўқдек отилиб чиқади.

Биз мақоламизнинг кириш қисмида инсониятни ваҳимага солаётган саволлар билан бир қаторда: турли ахборот бўронлари оқими ёшлар тарбияси, ўзлигини англаши ва билимларни ўзлаштиришга таъсири оқибатлари эртани ўйловчи ҳар қандай тараққийпарвар инсонни ҳаяжонга солмай қўймайди. Оилавий ажримлар, нотўлиқ оилаларни кўпайиши, етимлик аламида ўсаётган ёшларни ва жиноятчиликни ошиб бориши қайси бир миллатпарвар инсони бефарқ қолдириши мумкин. Замондошларни ўзаро безътиборликлари, шахсни ўз қобигига ўраниб олаётганлиги, шахслараро муносабат узоклашиб бораётганлиги ҳақида ҳаяжонланиб ёзган эдик. Мазкур муаммоларни юзага келишига энг катта сабабчиларидан бири ана шу сохта психологлар эмасми? Улар етук бир салмоғли фан мутахассисларини юзига қора суртиб, эл-юрт олдида обрўсизлантиришмоқда дейишга ҳақлимиз.

Турли беҳаё ёки бепарда маслаҳатларию илмий асосга эга бўлмаган тавсиялари билан халқимизни айниқса ёшлардаги ибодатларини очилиб кетишга хизмат қилаётганларини сезишмасан? Қолаверса Россия, Европа ва бошқа мамлакатларда фаолият олиб бораётган психологларни фикрларини кўр-кўрона таржима қилиб олиб, миллатимизни этнопсихологик хусусиятларини ҳисобга олмаган ҳолда уларнинг натижаларини ҳаётимизга татбиқ этишга ҳаракат қилаётганликларини кўриб, нима қилишингни билмай қолсан.

Юқоридаги фикрларни истаганча давом эттириш мумкин, аммо фикримизни бир ерга жамлаб айтадиган бўлсак, XXI асрнинг биринчи чораги яқунланиши арафасида илмий психология вакилларини асосий вазифаларидан бири сохта (кўча) психологларга қарши курашиш ва халқимизда уларга нисбатан иммунитетни шакллантиришдан иборат. Бунинг учун аввалом бор республикамизда фаолият олиб бораётган психологлар асосатцияси имкониятларини кенгайтириш ва

таъсирини орттириш керак, кейинги долзарб вазифа эса психологларни мутахассис сифатида тайёрлаш сифатини янада такомиллаштиришимиз лозим.

Давлатимиз худудидаги оммавий ахборот воситаларига фақат илмий даражага эга бўлган психологларни жалб этиш билан бир қаторда ижтимоий фанларнинг етук мутахассисларини шахсни такомиллаштириш ҳамда тарбиялаш нуктаи назаридан жалб этиш мақсадга мувофиқдир.

Э.Ғ.Ғозиев таъкидлаганларидек. “XXI асрда ҳам одамларнинг камолоти негизи сифатида оила, мактаб, ижтимоий муҳит, ишлаб чиқариш ўз мавқеини сақлаб қолаверади. Шахсни тарбиялаш қуйидаги манбалар асосида амалга оширилиши мумкин:

1) муайян тизимли, узлуксиз тарбиявий, дастурий таъсир орқали;

2) идеал, намуна тимсолида ўз-ўзини тарбиялаш, такомиллаштириш;

3) ижтимоий муҳитдаги шахслараро муносабатда таҳлил қилиш, ибрат олиш воситалари ёрдами билан хулқ-оодоб, фикрлаш малакаларини эгаллаш;

4) аждодаларимиз яратган бадиий, фалсафий, санъат асарларини ўзлаштириш орқали янги хислатларни ўзлаштириш кабилар” [1:134].

Психологлар доимий равишда шахслар билан ишлайдилар, шу сабабли ҳам шахс ким деган саволга

Адабиётлар

1. Ғозиев Э.Ғ. Умумий психология. –Т.: “Ўзбекистон ФМЖ нашириёти” 2010. 134-б.

2. Ғозиев Э.Ғ. Онтогенез психологияси. –Т.: “Ношир”, 2010. 71-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада асосий этибор психология фанининг долзарб вазифаларидан бирига қаратилиб, илмий психологияни ўзига хос қирраларига ургу берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье основное внимание сосредоточено на одной из актуальных задач науки психологии, подчеркнуты особенности научной психологии.

SUMMARY. In the article, the main attention is focused on one of the current tasks of the science of psychology, and special aspects of scientific psychology are emphasized.

SHAXSDA RUHIY VA JISMONIY SALOMATLIK

O.M.Zaripov – *psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: faoliyat, salomatlik, munosabat, individ, ruhiy hayot, stress, halovatsizlik, muammo, muomala, kuzatish, oila.

Ключевые слова: деятельность, здоровье, отношение, личность, психическая жизнь, стресс, депрессия, проблема, поведение, наблюдение, семья.

Key words: activity, health, attitude, individual, mental life, stress, depression, problem, behavior, observation, family.

Shaxs salomatligi uning jismoniy hamda ruhiy yetukligi masalasi barcha davrlarda bashariyatni qiziqtirib kelgan masalalar qatorida munosib o'rin egallaydi. Jamiyat rivojlanishida shaxs salomatligi uning taraqqiyotiga katta ahamiyat kasb etadi. Bu haqida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev: “Biz xalqimiz salomatligi uchun har qancha mablag' va kuch-imkoniyat sarflashga tayyormiz, faqatgina sog'lom xalq, barkamol millat buyuk ishlarga qodir bo'ladi”- deb alohida ta'kidladilar [1]. Shaxs salomatligi faqatgina tana ichki muhitiga bog'liq emas, balki atrof-muhit, mavjud ekologik omillar, shaxslararo munosabatlar ham bog'liq. Sog'lom vazn va faol hayot tarzidan ko'ra salomatlik uchun muhimroq narsa yo'q. Bu shunchaki kasallikdan xoli bo'lishni anglatmaydi. Shaxsning doimiy salomatligi ongimiz hamda tanamizning mutanosibligiga bog'liq. Shaxslararo munosabatlarda jismoniy va ruhiy salomatlikning uyg'unligiga ishonishda juda ko'p shaxslar ikkilanadilar, aslida biri ikkinchisiga ta'sir qiladi, ruhiy va jismoniy charchoq o'rtasidagi bog'liqlikka ko'ra, jiddiy sinovlar (talabalikka qabul uchun sinov imtihonlariga tayyorlanish, musobaqa oldidan bo'ladigan sport mashg'ulotlarida toliqish) dan oldin ruhan toliqqan ishtirokchilar ruhiy va jismoniy jihatdan dam olganlarga qaraganda, ancha tez charchashlari ma'lum bo'ldi. Shaxslarda kuzatiladigan bunday holatlar zo'riqish yoki stressdan keyin dam olish zarurligini isbotlaydi, tana kerakli energiya bilan ta'minlansagina faoliyatda samaradorlik yuqori darajada bo'ladi. Ruhiy va jismoniy salomatlik o'rtasidagi bog'liqlik surunkali kasalliklarni boshidan kechirayotgan shaxslarning psixologik xususiyatlarida ya-

“Муайян жамоа, гуруҳ аъзоси, жисмоний, жинсий, ижтимоий камолотга эришган, биологик ва ижтимоий социологик шартланган хислатлар эгаси, ўз имкониятларини рўёбга чиқарувчи, билишга интилувчи фаолият, хулқ-атвор, муомала субъектига шахс дейилади” [2:71], деб жавоб бера олишимиз ва шу нуктаи назардан ёндашиб комил инсонни шакллантиришда фаол иштирок этишимиз давр талаби ҳисобланади.

Э.Ғ.Ғозиев томонидан комил инсонга қуйидагича таъриф берилади. “Субъектликнинг инстанционал, супер станционал тажрибаларини ўзида мужассамлаштирган, табиат, жамият қонунлари ҳақидаги билимларнинг соҳиби, хулқ-атвори тўқис, бошқа оламлар тўғрисидаги тасаввурларини кашф қилувчи донишманд зот (аллома, даҳо) комил инсон” [1:134].

Давлатимиз раҳбари томонидан пойдевори қўйилган Учинчи Ренессанс мақсадларидан бири ҳам комил инсонни тарбиялаш орқали мамлакатимизни илмий салоҳиятини дунёга яна бир бор танитишдан иборат.

Учинчи Ренессанснинг куриш жараёнида психологларнинг роли чексиз эканлигини унутмаган ҳолда психологик билимларни тўғри тарғиб қилишда ҳеч бир билимли, олий маълумотли психолог четда қолмаслиги лозим.

qqol namoyon bo'ladi. Kuzatishlarimiz natijasida ijtimoiy munosabatlarda shaxslarda doimiy negativ fikrlash, ruhiy nosog'lomlik shaxsning jismoniy holatini rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shaxsda hayoti davomida tana kasalliklari bilan doimiy davolanib yashovchi odamlarda ruhiy salomatlik yomonlashishi yaqqol namoyon bo'ladi. Shaxsda ruhiy va jismoniy salomatlik bilan bog'liq muammolar paydo bo'lishining oldini olishning bir qancha usullari mavjud:

– to'yimli oziq-ovqatlarni iste'mol qilishning vaqt mezonlariga amal qilish;

– o'z faoliyati davomida jismoniy faollikni oshirish;

– ruhiy va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash.

Shaxs jamiyatda qaysi sohada faoliyat olib bormasin, ruhiy nosog'lomlik uning salomatligiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Jismoniy jarohat olgan shaxs ruhiy jihatdan kasallikni yengishga o'zida kuch topa olsagina, pozitiv fikrlar bilan harakatlanib faoliyat olib borsa katta muvaffaqiyatlarga erishadi. Masalan, sportchi olgan tan jarohati sababli g'amgin, tushkunlik, qo'rquv yoki tashvishga tushsa, mashg'ulotlarga qaytganidan keyin o'zini himoyasiz his qilishi mumkin, bunday holatdan chiqish uchun, faqatgina tan jarohatini emas ruhiyatni ham davolash muhim vazifalardan hisoblanadi. Tadqiqotlar davomida katta yoshdagilarning jismonan sog'lom bo'lish yoshga qarab kattaroq aqliy qobiliyatga olib kelishi aniqlangan. Shaxsning o'z faoliyati davomida doimiy ravishda jismoniy mashqlar qilishi, salomatlik va ruhiyatning ko'tarinki tarzda bo'lishidagi asosiy sabablardan hisoblanadi, shuningdek, jismoniy mashqlar nafaqat salomatlikni o'zgartiradi,

shaxsni baxtli odamga aylantiradi, inson tanasidagi depressiya, tashvish yoki stress alomatlarini kamaytiradi. Shaxs o'zining ish faoliyati davomida turli holatlardagi og'ir kundan keyin sport zaliga borishi, yoki ochiq havoda sayr qilganida, ruhiy charchoqlardan butunlay xalos bo'lib, ruhan va jismonan tetiklashganligi kuzatiladi. Katta yoshli shaxslarda tana vaznining ortishi, ruhiy funksiyalar va rivojlanishida boshqa o'zgarishlar kuzatiladi.

Ontogenezda akseleratsiya natijasida yuzaga keladigan ko'pgina o'zgarishlar dunyo olimlarini doimo qiziqitirib, akseleratsiyaga olib keluvchi omillarni ko'rsatib beruvchi o'z gipotezalarini yaratganlar. Olimlarning bir guruhi ultrabinafsha nurlarining kuchli ta'siri bolalarning tez o'sishiga sabab bo'lmoqda desalar, boshqa bir guruh olimlar esa magnit to'lqinlarining ichki sekretiya bezlariga ta'sirini ta'kidlaydilar, boshqa bir guruh vakillari buni sababini kosmik nurlarga bog'laydilar. Shaxslarning oqsillar, yog'lar, uglevodlar, mineral tuzlar va vitaminlarga bo'lgan ehtiyojning tobora ortishi, fan va texnikaning o'lg'a siljishi, ta'lim-tarbiya jarayonida yangi shakl va usullarning paydo bo'lishi, sport va jismoniy mehnat bilan shug'ullanish, genetik omillarni ham sababalar deya ta'kidlaydilar, bu omillar biologik va ijtimoiy omillardir. Shaxsning o'sishi va rivojlanishi murakkab jarayon, undagi yashirin miqdor o'zgarishlari ochiqdan-ochiq sifat o'zgarishlari va ko'rinishlariga olib keladi. Bola shaxs sifatida shakllanib, atrof-muhitga, undagi o'zgarishlarga qiziqish bilan e'tibor beradi, unda o'yin orqali dunyoqarash o'zgaradi ayniqsa, maktabgacha yoshdagi bolalarda so'z boyligini ortishi kuzatiladi. Oilada bola tarbiyasini uzluksiz, bosqichma-bosqich amalga oshirish shaxsning xarakteri shakllanib, individual xususiyatlari rivojlanishida muvaffaqiyatni ta'minlaydi. Oiladagi ulg'ayib borayotgan farzandlarning hayotiy tajribasi kam ular ota-onalar hamda katta yoshlilarning yo'l-yo'riqlari, pandu-nasihatlar asosida faoliyatlarini olib borishlari natijasida o'zlarining individual sifatlarini rivojlantiradilar. Shaxsning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi ta'lim-tarbiyani e'tibordan qoldirmasdan, uni doimiy rejalı amalga oshirib borish lozim deb hisoblaymiz.

Bolalarni yetuk shaxs sifatida tarbiyalashda, ularning jismoniy va ruhiy salomatliklariga alohida e'tibor qaratishlari, tinglay olishi, turli hayotiy sharoitlarda insonparvarlik, ochiqlik va samimiylık tamoyillarini o'rgatishi shaxs sifatida tan olishi, hissiyotlariga befarq bo'lmaslik farzandning ruhiy va jismoniy salomatligini yanada mustahkamlab, qat'iy ishonch bilan faolligi yuqoriligini ta'minlaydi. Shaxsning ruhiy va jismoniy kamolotida ta'lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan ziyolilarning mehnati nihoyatda muhimdir. Shaxslararo munosabatlarda shaxs tarbiyasida obyektiv va subyektiv omillar asosiy o'rinni egallaydi:

obyektiv omillar: oilaning moddiy ta'minoti, maishiy turmush darajasi, oila byujetining holati, undan foydalanish borasidagi tajriba, sog'lom ruhiy muhitning barqarorligi;

subyektiv omillar: oiladagi shaxslararo munosabatlar mazmuni, oila a'zolarining fiziologik, psixologik, madaniy jihatdan ma'lumotlilik darajasi, ularning qiziqish va ehtiyojlari o'rtasidagi mutanosiblik, oilaviy hayotni tartibga solish borasidagi o'zaro yordam hamkorlik, birlik tamoyillariga tayanish sirasiga kiradi.

Shaxs tarbiyasida oilada farzandlar hayotini to'g'ri uyushtirish, ularni vaqtan to'g'ri va unumli foydalanuvchi, qat'iyatli, irodasi mustahkam inson qilib o'stirish nihoyatda muhim deb hisoblaymiz. Shaxs oilada jismoniy va psixologik jihatdan sog'lom, ma'naviy barkamol, ijtimoiy hamda oilaviy hayotga tayyor shakllansagina jamiyatning faol a'zosiya aylanadi. Shaxs tarbiyasi mazmuni bolalarga ruhiy tarbiyaning yo'nalishlari axloqiy, aqliy-estetik mehnat, ekologik iqtisodiy, huquqiy, siyosiy-g'oyaviy ta'lim berish, ularda yuqori darajadagi faollik, ko'nikma va malakalarini shakllantirishdan iboratdir. Shaxsning ruhan sog'lom va jismonan baquvvat bo'lishida, asab tizimi mus-

tahkamlanishi uchun yaxshi dam olish talab etiladi, insonning tiniqib uxlashi bosh miya asab hujayralarining to'la orom olishini ta'minlaydi, bu esa butun organizmning mo'tadil o'sishiga, ish qobiliyatini saqlash va qayta tiklashga yordam beradi. Shaxs salomatligini saqlashda ertalabki badantarbiya bilan shug'ullanish bolani saranjomlikka, intizomga irodaviy xususiyatlarini mustahkam bo'lishiga yordam beradi, shuningdek, to'g'ri va o'z vaqtida ovqatlanish sog'lom bo'lib o'sishining asosiy omillaridan biri ekanligini tasdiqlamoqda.

Shaxsning barkamol voyaga yetishida oilada aqliy jihatdan tarbiyalash muhim o'rin tutadi, ota-ona tomonidan bolaning qiziqishi ehtiyojlari o'rganilib, bilish asosida tasavvur, idrok, tafakkur, xotira hamda diqqatini takomillashtirishga yordam beruvchi mashg'ulotlarga jalb etish bolaning ruhiy salomatligi yanada mustahkamlanishida samarali usullardan biri hisoblanadi. Farzand oilada shaxs sifatida shakllanib borar ekan ma'lum yo'nalishlar bo'yicha bolada qiziqishni uyg'ota olish uni rivojlantirib borish ota-onaning asosiy vazifasi va burchidir, ota-ona yoki oilaning boshqa a'zolari dunyoqarashi, ehtiyoj va qiziqishlari doirasi hamda ular tomonidan ko'rsatilayotgan namuna muhim tarbiyaviy omil bo'lib xizmat qiladi. Shaxsni oila muhitida va shaxslararo munosabatlar orqali tarbiyalashda, fikr doirasini kengaytirishga yordam beruvchi konstruktorlik o'yinlari, sport o'yinlarini tashkil etish, turli mavzulardagi krossvord, chaynvord va rebus topishmoqlarini hal qilish teatr, muzey va ko'rgazmalarga birgalikda olib borish, texnika va texnologiya taraqqiyoti yuzasidan suhbatlarning uyushtirilishi bu borada o'zining ijobiy samarasini beradi. Sog'lom shaxs tarbiyasi oila tarbiyasining o'zagini tashkil etadi. Oilada uyushtiriladigan shaxsiy tarbiyaning maqsadi bolalarda axloqiy va ruhiy sifatlarini shakllantirish, ota-ona hamda oilaning boshqa a'zolariga, shuningdek, atrof-dagilarga nisbatan mehr-muhabbat, kattalarga hurmat, kichiklarga muruvvat, kamtarlik to'g'risizlik, mehnatsevarlik, insonparvarlik, adolat, vijdon, or-nomus, g'urur, intizom, ijtimoiy burchni anglash uchun yordam beradi. Shaxsda mazkur sifatlarning qaror topishida oiladagi sog'lom psixologik muhit, oila a'zolarining psixologik jihatdan o'zaro yaqinliklari, ehtiyoj, qiziqish va hayotiy yondoshuvlaridagi umumiylik, ota-onalar tomonidan barcha farzandlarga nisbatan qo'yiladigan talablarining hamda ularga ko'rsatilayotgan e'tiborning bir xil bo'lishi shaxs tarbiyasida ijobiy natijalarga erishishning omillari sanaladi. Qadimiy ajdodimiz Sharq va Yevropada taniqli alloma "Ibn Sino kishi organizmidagi har bir organ o'ziga xos xususiyatga ega ekanligini, shu boisdan ham ularni chiniqtirishda ularga xos alohida mashqlar tanlash va undan foydalanish zarurligini ko'rsatib berganligini, shuning bilan birga inson organizmidagi har bir organi mashq qildirish natijasida uning taraqqiyot etib borishi kishining boshqa organlarni mashq qildirishda (masalan, nafas olish va nafas chiqarishni mashq qildirish kishining boshqa organlarini mashq qildirishga qon tomirining kenghayishiga) olib kelishini o'quvchilarga tushuntirish g'urur va iftixor tuyg'usini uyg'otish muhim ahamiyatga ega" [2:57] – ekanligini alohida ta'kidlaydi.

Shaxsda ruhiy va jismoniy salomatlikning namoyon bo'lishida irodaviy harakatlarning o'rni alohida ahamiyat kasb etadi, ilmiy manbalarning tahliliga asosan iroda miyaning boshqaruvchilik funksiyasini bajaradi. Shaxs o'z oldiga qo'yan maqsadlariga erishish va salomatligini muhofaza qilishi, o'z faoliyati davomida uchraydigan to'siq va qiyinchiliklarni yenga olishi zarur. Bu haqda psixologiya fanlari doktori, I.X.Xayriyev: "Bizni qurshab turgan tashqi va ichki muhitdan kelib chiqqan signallarning ta'sirida bosh miya po'sti insonning alohida, goho barcha harakatlarini tashkillashtiradi, yo'naltiradi, takrorlaydi, o'zgartiradi, kuchaytiradi yoki kuchsizlantiradi, tezlashtiradi yoki sekinlashtiradi, hatto to'xtatadi ham, moddiy asab faoliyatining vaqtda, fazoda kechishini obyekt-

tiv tarzda ta'minlovchi miya po'stining dinamik regulyatsiyasi bir vaqtning o'zida irodani ikkinchi signallar sistemasida ifodalanuvchi, ongli tashkillashgan, maqsadga yo'naltirilgan xulq-atvorining subyektiv faoliyati ham bo'lib hisoblanadi" [3:105-106].

Shaxslararo munosabatlarda jismoniy va ruhiy salomatlik nihoyatda muhim. Insonning jismoniy salomatligi-shaxs tana a'zolarining ijobiy faoliyatidagi holati hisoblanadi. Shaxsning ruhiy salomatligi bu umumiy ruhiy qulaylik, individual xususiyatlarining biologik va ijtimoiy holatidir. Shaxsda ijtimoiy munosabatlarda doimiy ravishda jismoniy o'zgarishlar va ruhiy salomatlik o'rtasida murakkab o'zgarishlar jarayoni davom etadi. Shaxs ruhiyatidagi doimiy stress, biologik qarishni tezlashtiradi, shuningdek, yurak qon -tomir kasalligi hamda inson tanasida yosh bilan bog'liq bo'lgan boshqa kasalliklarning ko'payishiga sabab bo'ladi. Ruhiy salomatlik bilan bog'liq muammolarni bartaraf etishda asosiy funktsiya shaxslararo munosabatlarda insonni o'zini-o'zi idora qilishidir, shaxs o'zini turli hayotiy vaziyatlarda ruhan boshqara olmasa, o'z salomatligini muhofaza qilishda o'zi pozitiv yondoshmasa, ruhiyatida ijobiy o'zgarishlar kuzatilmaydi. Tadqiqotimiz davomida bir qancha sohalarida faoliyat olib borayotgan shaxslar bilan jismoniy va ruhiy salomatlik borasida so'rovnomalarni o'tkazildi, Samarqand shahridagi O'zbekiston-Finlandiya pedagogika institutining 1-kurs talabalari bilan "Shaxsning o'z salomatligiga munosabati" so'rovnomasini o'tkazdik. So'rovnomada ishtirok etgan 1-kurs 150 nafar ($n_1=57$ nafar o'g'il bolalar, $n_2=93$ nafar qizlar) talabalarning 80 %, salomatlik deya javob berdilar. Ko'rinib turibdiki ijtimoiy hayotda shaxs salomatligi asosiy o'rinni egallaydi. So'rovnomaning "Shaxs salomatligida jismoniy va ruhiy mutanosiblik zarurmi?" savoli bilan Samarqand shahridagi yurak kasalliklarini davolash shifoxonasida davolanishni davom ettirayotgan 87 nafar ($n_1=61$ nafar erkaklar, $n_2=26$ nafar xotin-qizlar) bemorlarga murojaat qilganimizda, respondentlarning 90% shaxsda ruhiy va jismoniy salomatlik birdek bo'lishi, asosiysi shaxs turli hayotiy vaziyatlarda stress holatlariga tushmasligi, pessimist bo'lmashligi, negativ fikrlardan yiroq bo'lishi, faoliyatida optimist bo'lishi zarurligi, o'ziga ishonch darajasi yuqori bo'lganda tanadagi kasalligini tezda yeng'a oladi deb javob qaytardilar.

Adabiyotlar

1. <https://yuz.uz.news>
2. Shodiyev N., Raximqulova M., Raxmonova M., Nurmanova D. O'quvchilarni ma'naviy tarbiyalash. Uslubiy qo'llanma. – Toshkent: «Qamar media» 2021, 57-b.
3. Xayriyev I.X. Iroda psixologiyasi. –Toshkent: «Fan», 2010, 105-106-b.

REZYUME. Ilmiy maqolada shaxsning sog'ligi, o'zini yaxshi his qilishi, o'z hayotini davomiyliigi, faol va munosib ish faoliyati, komoloti, uning jismoniy va ruhiy salomatligini asrash har qachongidan ham muhim va dolzarbliigi o'z ifodasini topgan. Maqola aniq tavsiyalar bilan yakunlangan.

РЕЗЮМЕ. В научной статье выражена важность и актуальность охраны здоровья, благополучия человека, продолжительности жизни, активного и достойного труда, развития, физического и психического здоровья. В статье приведены конкретные рекомендации завершения.

SUMMARY. The scientific article expresses the importance and relevance of health protection, human well-being, life expectancy, active and decent work, development, physical and mental health. The article provides specific completion recommendations.

Shuningdek, so'rovnomadagi "Shaxs ruhiy salomatligi haqida nimalarni bilasiz?" savoliga Pstdarg'om tumani Bog'ishamol mahalla fuqarolar yig'inida yashovchi 240 nafar ($n_1=75$ nafar erkaklar, $n_2=165$ nafar xotin-qizlar) mahalla fuqarolari qatnashishdi, respondentlarning deyarli 97% shaxs salomatligi uni asrash to'g'risida bilimlarga ega, ammo ruhiy salomatlikni kundalik ijtimoiy munosabatlarda ota-ona va farzand, turli toifadagi insonlar bilan munosabatlarda o'z ruhiyatini qanday muhofaza qilish va boshqara olish zarurligi to'g'risida yetarlicha bilimlarga ega emasliklari ma'lum bo'ldi va tegishli tavsiyalar berildi. Ruhiy salomatliklarini saqlashda ba'zi shaxslar qiyinchiliklarga duch kelsalar boshlagan ishlarini to'xtatadilar, boshqalari esa ikki barobar shijoat bilan ishni oxiriga yetkazishga kirishadilar. Ruhiy salomatlik shaxsning o'z faoliyati, xulq-atvori va muomalasini ongli boshqarishdir, shaxs maqsadga yo'naltirilgan xatti-xarakatlarni amalga oshirishda uchraydigan ruhiy va jismoniy qiyinchiliklarni yeng'a olishidir. Ruhiy va jismoniy salomatlikni asrashda shaxs quyidagi tavsiyalarga rioya qilish zarur, deb hisoblaymiz:

1. Shaxs salomatlikni ta'minlovchi holatlar to'g'risida to'liq ma'lumotga ega bo'lib, turli ijtimoiy munosabatlarni psixologik tahlil qila olishi zarur.
2. Faoliyatidagi maqsadlariga erishish davomida shaxs duch keladigan qiyinchiliklarni yengishda ruhan tushkunlik vaziyatlariga tushmasligi muvaffaqiyatga erishishini ta'minlaydi.
3. Ijtimoiy munosabatlarda, turli hayotiy vaziyatlarda oila va do'stlar bilan munosabatlarida ruhiy muammolarini ochiqalmaslik zarur deb hisoblaymiz.
4. Jamiyatda shaxsning ko'p kitob mutolaa qilishi, ijtimoiy munosabatlarda maqsadni anglashga va qiyinchiliklarni yengishga yordam beradi.
5. Shaxsning ruhiy va jismoniy salomatligini saqlashda yosh davrlari va jins xususiyatlariga e'tibor qaratish zarurligini yuqori baholaymiz.
7. Shaxsning ruhiy salomatligini ta'minlashda xulq-atvor, muomala va muloqotning ustunligi tasdiqlangan.
8. Shaxs o'z salomatligini saqlash orqali ijtimoiy munosabatlarda siyosiy, etnik, diniy va gender xilma-xillikka alohida e'tibor qaratishi zarur hisoblanadi.

RECENZIIYA

ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ МУАММОЛАРИГА БАҒИШЛАНГАН ТЎПЛАМ

Каримбой Қурамбоев – филология фанлари доктори, профессор

Таълим билан тарбия, гарчи алоҳида-алоҳида атама-лар билан юритилса-да, ўзаро шунчалик боғлиқки, би-рини иккинчисидан ажратиб ўрганиш қутилган натижани бермайди. Улар гўё бир қушнинг икки қаноти ёки бир китобнинг икки саҳифасидай гап. Ҳар қандай таълим қарда, қайси соҳада амалга оширилмасин, тар-бия билан уйғунлашмас экан, яхши самара бериши мушкул. Ва аксинча, тарбия мезонлари талаб дара-жасида йўлга қўйилгандагина таълимда муваффақият-ларга эришилади. Ижтимоий-маърифий, маънавий ҳаё-тимизда синовдан ўтган ҳақиқат бу. Зеро, Биринчи Президентимиз И.А.Каримовнинг “Таълимни тар-биядан, тарбияни эса таълимдан ажратиш мумкин эмас” деган фикри айна масалага доир қарашларнинг синтезидир.

Демак, таълим ва тарбияни ўзаро боғлиқ маърифий-маданий категориялар тарзида ўрганиш фаннинг ке-чиктириб бўлмайдиган масалаларидан бири сифатида ҳамиша кун тартибда турган. Етук педагог олимлар мавзуга тегишли туркум мақолалар, методик қўлланма-лар, китоблар нашр эттирди. Республикамизда соҳа ривожига салмоқли ҳисса қўшиб келаётган тадқиқотчилар қаторида Қорақалпоғистон Республика-си халқ ўқитувчиси, педагогика фанлари номзоди, до-цент Арзи Пазиловни ҳам тилга олган бўлардим.

А.Пазилов Қорақалпоғистонда танилган ва тан олинган мохир педагог, тарбияшунос олим, таълим ти-зимида ўрни бор мутахассис. У қатор дарсликлари, ўқув қўлланмалари, услубий тавсиялари, таълим-тарбияга доир қўплаб мақолалари билан соҳанинг юксалишида фидоий хизмат қилиб юрган илғор зиёлилардан бири. Олимнинг таълим-тарбия мавзусидаги баъзи китобла-рининг Ўзбекистон кўламида ўтказилган танловларда совринли ўринларни эгаллагани, тадқиқотлари Қорақалпоғистондан ташқарида, Ўзбекистоннинг таълим-тарбия тизимида ҳам муайян нуфузга эга бўлиб, эътироф этилганидан дарак беради.

Доцент А.Пазиловнинг яқинда нашрдан чиққан “Таълим ва тарбия муаммолар” (2014) номли китоби муаллифнинг соҳада сўнгги йиллардаги илмий изланишларининг самараси ўлароқ юзага келган тадқиқот бўлди, деб ишонч билан айта оламан. Китоб ҳақида сўз юритишдан олдин, муаллифнинг бир фазилатини алоҳида қайд этиб ўтмоқчиман. Гап шундаки, доцент А.Пазилов сўнгги йилларда долзарб мақолалари билан матбуотда анча фаол қатнашиб келаётган олимлардан бири. Таълим-тарбияда бирор муаммо, ҳал қилиниши зарур бўлган бирон масала кўтарилса, у мутахассис сифатида бу жараёнга газета-журналлар орқали муносабат билдиришга ҳаракат қилади ва нуктаи назарларини жамоатчилик билан ўртоқлашади. Шу маънода у ўзи шуғулланиб келаётган илм, билим соҳасининг чинакам жонқуяри, ғамхўри. Муаллифнинг “Таълим ва тарбия муаммолари” китоби фикримнинг амалий тасдиғи, десам хато бўлмас. Чунки, китобдаги ҳамма мақолалар таълим-тарбия масалаларига, амалий тақлифлар ва тавсияларни илгари суришга қаратилган. Тўпламга кирган барча мақолаларнинг республика газета-журналларида

босилиб, жамоатчилик синовидан ўтгани ва маъқуллангани, менимча, унинг бош фазилати.

Муаллиф таълим-тарбия билан боғлиқ сўнгги йиллардаги чиқишларини мавзуси, мазмун-моҳиятига кўра тўрт туркумга ажратган ва ҳар бири китобда алоҳида-алоҳида сарлавҳалар остида берилган, жойлаштирилишида мантикий изчиллик сақланган, номувофиклик йўқ, таълим-тарбия жараёнлари хусусида яхлит тасаввур бера олади. Тўпламнинг яна бир афзаллиги шундаки, мақолалар республикамизнинг энг нуфузли матбуот нашрлари: “Эркин Қорақалпоғистон”, “Устоз йўли”, “Қорақалпоғистон ёшлари”, “Қорақалпоқ адабиёти” газеталари, “Илм ва жамият”, “Бошланич таълим”, “Ўқитувчи ва узлуксиз таълим”, “Тарбия” журналларида қорақалпоқ, ўзбек тилларида босилган ва ҳар бири таълим-тарбиядаги муаммолар, уларнинг ечимига жамоатчилиكنинг диққатини жалб қилишда муҳим аҳамиятга эга деб ҳисоблайман.

Тўпламдаги мақолаларнинг сони элликка яқин. Ҳар бирини алоҳида-алоҳида шарҳлаш имкони жуда чега-раланган. Қолаверса, мақолаларнинг жамоатчилик назаридан ўтгани, маъқуллангани учун, менимча, бу ҳақида яна батафсил тўхташ зарурати йўқдек. Шундай бўлса-да, муаллифнинг айрим мақолаларида таълим-тарбияга тегишли муаммолар ва уларнинг ечими билан дахлдор илмий концепцияларининг амалий аҳамияти, маънавий-маърифий ҳаётимизга таъсири хусусида баъзи нуктаи назарларимни билдирсам, ортиқчалик қилмас, деган фикрдаман.

Тарбиянинг турлари ҳам, усуллар ҳам кўп. Оилада-ги тарбия муҳити, шулардан энг аҳамиятлиси. Доцент А.Пазиловни бу масала кўпдан бери қизиқтириб кела-ди. Тўпламдаги “Оиладаги тарбия муаммолари”, “Она-нинг ўғайи бўлмайди”, “Отанга не қилсанг, олдингга шу келади”, “Қайнонани ҳурмат қилиш – миллий қадрият белгиси” каби мақолаларда чиндан ҳам, мавзу қатор ҳаётий мисоллар, инкор этилмайдиган далиллар, кўпчиликка сабоқ бўладиган турмуш фактлари орқали ёритиб берилганидан кўнглингиз тўлади. Муаллиф шунчаки қуруқ насихат қилмайди, муаммога ёндашувини ҳаётий мисоллар билан тасдиқлаб боради, мавзунинг тарихий илдизларига мурожаат этиб, фикрларини мустаҳкамлайди, зарур бўлса, тарбиявий аҳамияти бор воқеаларни мақоланинг ички мазмунига сингдиради. Бу усул бир жиҳатдан мақоланинг ўқимишлилигини таъминласа, иккинчидан, ҳаётийлигини кучайтиради. Оиладаги тарбиявий муҳит бошқаларга ибрат мактаби бўлмоғи лозим, деган фикр мақолаларнинг ички мазмунини нурлантириб туради.

Китобда ўқувчилар диққатини тортадиган яна бир туркум мақолалар бор. Муаллиф уларни умумий ном билан “Фольклор асарларида педагогик қарашлар” деб атаган. Дарҳақиқат, халқ оғзаки ижоди намуналари, айниқса, дostonлар таълим-тарбия манбаларидан бири сифатида асрлар давомида ардоқлаб келинган, турли авлод вакиллари юксак инсоний фазилатлар руҳида тарбиялашда адабий чашма вазифасини ўтаган. Ватанпарварлик, қаҳрамонлик ва мардлик, сеғви ва садоқат, инсонпарварлик каби ғояларни ўзида

мухассамлаштирган дostonлардаги образлардан илхомланмаган, андоза олишга интилмаган инсон кам топилса керак. Шундай экан, бу ҳолатни педагогик таълим-тарбия аспектида тадқиқ этиш ҳар қачон аҳамиятини йўқотмайди. А.Пазиловнинг бу масала таҳлиliga алоҳида урғу бериб туркум мақолалар ёзгани жуда ўринли. “Алломиш” дostonида одоб-ахлоқ тарбияси тасвири”, “Едиге” ботирлик тарбия мактаби”, “Қирқ киз” ҳақиқий тарбия одобномаси”, “Шаҳриёр” дostonида дидактик масалалар” сингари мақолалар борки, ҳар бирида таълим-тарбияга оид илгари сурилган ғояларнинг бугунги маънавий ҳаётимиз учун фойдаси, ёшлар тарбиясидаги роли, муваққиллик мафкураси мезонлари негизда илмий асосланади, намуна қилиб кўрсатилади.

Тўпламнинг навбатдаги бўлими ҳам бадий адабиёт ва таълим тарбия масалаларига бағишланган, уларда ёзма адабиётдаги педагогик қарашлар таҳлил этилади. “Ажиниёз Кўсибой ўғлининг насиҳат шеърларида педагогик қарашлар талқини”, “Ажиниёз оҳуннинг дарсга тайёрланишидаги ижодийлиги” каби мақолаларда мумтоз адабиётда таълимий ва тарбиявий фикрлар ифодасидаги ўзига хосликлар ҳақида сўз юритилади. Тўламда мазкур йўналиш мантқан давом эттирилган яна бир туркум мақолалар бор. А.Пазилов сўнгги йилларда таълим-тарбия жараёнларини бадий адабиёт билан уйғунлаштириб ўрганишга кўпроқ эътибор бермоқда. У бадий адабиёт, қорақалпоқ ёзувчиларининг роман, қиссаларига муносабат билдиришга, матбуотда тақризлар билан чиқишга астойдил интилаётгани кузатилади. Бу, менимча, таҳсинга лойиқ. Ҳозирги адабий жараёнда пайдо бўлаётган бадий асарларни баҳолашда адабий танқид биров сусткашлик қилаётган бир шароитда, А.Пазиловнинг бу ишдаги фаоллигини қўллаб қувватласа арзийди. Мен бу ўринда олимнинг М.Низонов қаламига мансуб “Душман” романи, Ш.Уснадиновнинг икки қиссаси ҳақида матбуотда эълон қилинган тақриз-мақолаларини назарда тутмоқдаман. “Ошиқлик ва ҳижрон психологияси тўғрисида роман”, “Ишончга айланган нодонлик” (академик Ж.Бозорбоев билан ҳаммуаллифликда), “Халқига қадрли уламолар образлари намуна сифатида”, “Муродхон ва Дев кампир” образларининг тарбиявий аҳамияти” каби мақолалардаги мулоҳазалар, адабиётшунослик мезонларига таяниб қилинган таҳлилар, асарларни баҳолашдаги ўлчовлар жиддий эътироз туғдирмайди. Муаллиф, гарчи профессионал

адабиётшунос ёхуд танқидчи бўлмасда, роман-қиссаларнинг бадий эстетик хусусиятлари, ютуқ ва камчиликлари ҳақида эътиборга сазовор фикрлар билдира олган.

Таълим тизимидаги муаммолар ҳеч қачон доцент А.Пазилов эътиборидан четда қолган эмас, мақолалари, фойдали тавсиялари билан мунтазам матбуотда кўриниб туради. Унинг “Кадрлар тайёрлаш миллий модели, ҳозирги даврда ўқитувчилик касби ва унинг жамиятда тутган ўрни” мавзусини ўқитиш методикаси”, “Фан бўйича ўқув методик комплекс яратиш ҳақида баъзи фикрлар”, “Она тили ўқитиш методикаси”, “Қардош халқлар адабиётини ўрганишга доир янги тадқиқот” (доцент С.Матёкубов билан ҳаммуаллифликда) деган мақолаларининг номиданок долзарблиги, тақлиф ва тавсияларнинг таълим жараёнини яхшилашдаги амалий аҳамиятини сезиш мумкин.

Сўз юритилаётган тўламда яна бир гуруҳ мақолалар борки, улар таниқли олим, академик Ж.Бозорбоевнинг илмий-ижодий фаолиятини ўрганишга қаратилган. Муаллифнинг “Илм фидойиси”, “Фалсафий муаммолар ечимини топа олган фидойи олим”, “Сеҳрли сўз ҳақиқати”, “Доноликка элтувчи фидойи олим”, “Қорақалпоқ тилининг жонкуяри”, “Академик Ж.Бозорбаев-табиат жонкуяри” (хаммуаллифликда) деган мақолаларда атоқли ва серқирра олим фаолиятининг деярли барча жиҳатлари қамраб олган.

А.Пазиловнинг матбуотда босилган ва ушбу китобга кирган “Миллий қадриятлар ҳам тўйлар”, “Илмий унвонлар билан ҳазиллашиб бўлмайди”, “Кампир излаб кетамизми?”, “Кампир ҳаёт бўлганда?” номли жажжи мақолаларда кўтарилган мавзулар, ечимини кутаётган муаммолар, ўйлайманки, ўқувчини бефарқ қолдирмайди, муаллиф фикрларига хайрихоҳ бўлишига аминман.

Шунга ўхшаш кизиқарли, ўқувчини ҳаётнинг, таълим-тарбиянинг у ёки бу муаммоси бўйича фикр юритишга ундаб турадиган мақолалар тўламда анча-мунча бор. Ва шубҳа йўқки, тўлам билан танишиш жараёнида таълим-тарбияга оид қатор янги маълумотларга, амалий фаолиятда қўлланса арзигулик фактлар ва материалларга эга бўласиз. “Таълим ва тарбия муаммолари” типдаги китобларнинг илмий-амалий аҳамияти, баҳоси ҳам назаримда, шу мезон амалий фаолиятда фойдаланиш даражаси билан ўлчанса керак.

USTAZLAR SHEJIRESI

ЖАНСЕБИЛ УСТАЗ

А.Пазылов – Қарақалпақстан халық мұғаллими, педагогика илимлеринің кандидаты, профессор
Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Республикамызда мұғаллимлер саны баршылық. Олардың ишінде илимий дәреже хәм илимий атақларға ийе болғанларыда ушрасады. Деген менен мұғаллимлердің ишінде жансебил устаз дәрежесине жеткенлер азшылықты қурайды. Ал, биз сөз етпекши болған, бүгін өзиниң 70-жыллық

юбилейин белгилеп атырған Джумамуратов Женисбай Шарибаевич, мине усындай жансебил мұғаллимлердің қатарынан орын алғанлардан саналады.

Ж.Ш.Джумамуратов 1954-жылы Қарақалпақстан Республикасының Мойнақ районында туылған, миллети қарақалпақ, мағлыұматы жоқары, 1976 жылы Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының физика-математика факультетин питкерген. Қәнигелиги бойынша математика пәни мұғаллими.

Ол мийнет жолын 1976-жылы Мойнақ районындағы 1-санлы орта улыұма билим беріу мектебинде математика мұғаллими болып ислеуден бастады. 1977-1996-жыллары Республикалық мұғаллимлердің билимин жетилистириу институтында методист, кабинет баслығы, Нөкіс қурылыс техникумында математика мұғаллими, бөлим баслығы, Қарақалпақстан областьлық партия комитетиниң илим хәм оқыу орынлары бөлиминиң инструкторы, Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириу министрлигиниң Улыұма орта хәм мектепке шекемги тәрбия баскармасы баслығы лауазымларында жемисли мийнет етти.

1996-2014-жыллары 2-санлы Республикалық көп тармақлы педагогикалық лицей-интернатында, соңынан 11-санлы Республикалық инталы балалардың қәнигелестирилген мектебинде директор, 2014-2016-жыллары Республикалық халық билимлендириу хызметкерлериниң қәнигелигин арттырыу хәм қайта таярлау институтының «Анық хәм тәбийий пәнлер» кафедрасында үлкен оқытыушы лауазымларын өғада зор инта менен атқарды.

2017-жылдан бастап Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институтында методист, бөлим баслығы, Оқыу-методикалық баскармасында бас қәниге, қосымша «Математика оқытыу методикасы» кафедрасында үлкен оқытыушы лауазымында ислеп келмекте.

Ж.Джумамуратовтың республикамызда халық билимлендириуи тарауын раужландырыу, мектептерде оқыу-тәрбия жумысларын жетилистириу бойынша ислеген мийнетлери гиреули. Ол жасларды мектепте оқып жүрген күнлеринен бастап-ақ математика пәнине қызықтырыуда, математик кадрларды таярлауда, жас әуладқа тыянақлы тәлим хәм тәрбия беріуде, олардың ақыл-парасатлы, зейинли хәм жетик билимли инсанлар болып қәлиплесиуінде аянбай мийнет иследи. Сондай-ақ, излениуши, жаңалыққа жаны қумар пидайы устаз ретинде жумысларында барқулла жақсы нәтийжелерге ерисип келди. Қарақалпақстан Республикасы Мұғаллимлердің билимин жетилистириу институтына (хәзирги) өз қәнигеликлерин жетилистириуге келген, республикамыздағы улыұма билим беріуши орта мектептердеги математика пәни мұғаллимлери алдында

бирнеше мәрте лекциялар хәм әмелий сабақлар өтип, оларға методикалық жәрдемлер көрсетип келди, бирқатар илимий-теориялық конференцияларда өз баянатлары менен қатнасты.

Мектеп оқыушылардың математика пәнине болған қызығушылықтарын арттырыу мақсетинде, өзи министрликтин тийкарғы баскармасының баслығы болып жумыс ислеуине қарамастан, ұақыт тауып, 1987-1988-жыллары республикалық «Жеткиншек» газетасы бетлеринде турақлы түрде 4-11-класс оқыушылары ушын «Жас математиклердің сыртқы олимпиадасы» рубрикасы астында айына бир мәрте олимпиадаларды шөлкемлестирип хәм өткерип барды. Республикамыздағы мектеп оқыушыларынан хәр айда газетаға 450-500 жууап хатлар келип турды. Олардың барлығын жансебил устаз Ж.Джумамуратов оқып, өз ұақытында жууапларында берип турды. Соның менен қатар сол жыллары Қарақалпақстан телевидениесинде математика пәни бойынша өз алдына «Оқыу программасы»н шөлкемлестирип, айына 2 мәртебе математикадан сабақлар өтип келди.

Бир өкинишли жери Ж.Джумамуратовтан соң Республикамыздағы сонша математика пәни мұғаллимлериниң ишинен, хәттеки илимий дәрежели математик мұғаллимлердің ишинен «Жеткиншек» газетасында болып, я телевидениеде болып сыртқы олимпиадалар, сабақлар өткерген мұғаллим болмады. Соның ушында ол бул мийнетлери ушын сол ұақытлардағы жаслар шөлкеминиң Орайлық комитетлериниң «Хұрмет Жарлықлары», сол ұақыттағы аўқамлық Мәмлекетлик билимлендириу комитети хәм қәсиплик аўқамы Орайлық Комитетиниң қарарлары менен «СССР билимлендириу отличниги» көкирек нышаны менен сыйлықланды.

Ж.Джумамуратов 1996-2014-жыллары қәнигелестирилген мектептер директоры болып ислеген дәуиринде республикамыздағы қәнигелестирилген мектептерде оқыу-тәрбия процесин шөлкемлестириу, арнаулы оқыу режелерин ислеп шығыу, қәнигелестирилген пәнлерди, әсиресе математика пәнин оқытыу бойынша бирқатар методикалық көрсетпелер ислеп шықты хәм оқыу процесине энгизип барды. Бул мектептер Женис Шарибаевич ислеген жыллары республикамыздағы, хәттеки Өзбекстан Республикасы көлеминде алдыңғы қатардағы мектептер қатарынан орын алды. Пән олимпиадаларының республикалық басқышларында хәр жылы жеңимпазлар қатарынан орын алып келди, 7 оқыушы Өзбекстан Республикасы көлеминде жеңимпаз болып жоқары оқыу орынларына тест сынақларысыз оқыуға кириу бахтына миясар болды. Питкеріушилердің жоқары оқыу орынларына кириу көрсеткишлери бойынша да республикада алдыңғы қатарлардан орын алды.

Улыұма ол басшылық еткен 1996-2006-жыллары 2-санлы Республикалық көп тармақлы педагогикалық лицей-интернаттан 2 мұғаллим «Өзбекстан Республикасына мийнети сиңген халық билимлендириу хызметкери», 1 мұғаллим «Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген халық билимлендириу хызметкери» хәм 1 мұғаллим «Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген жаслар устазы» хұрметли атақлары менен сыйлықланды.

Ж.Джумамуратовтың усынысы менен сол жыллары университетте ислеп атырған, тәжірийбели устазлар «Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген

илим ғайраткери» Бердимурат Орынбетов хэм «Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген муғаллим» Борис Васильевич Цой университеттен биротала шығып лицей-интернатқа толық ставкада математика пәни муғаллими ретинде оқыўшыларға билим берип баслады. Усындай жетик билимге, Өзбекстан хэм Қарақалпақстан Республикаларының Хүрметли атақларына ийе болған 7 тәжирийбели устазлар, жәнеде Б.Хожамуратов, С.Танирбергенов, К.Турданов, С.Пирназаров, Б.Каипов, А.Жумабаев, Б.Танирбергенов, О.Утемисов, О.Темирбеков, М. Тлеумуратов, Г. Татлымуратовлар сияқлы илимий дәреже хэм атақларға ийе болған устазлардың кишкене бир мектепте оқыўшы жасларға билим бериўи оқыў-тәрбия жумысларының сапасының жоқары дәрежеде болыўына унамлы тәсир жасады. Бул өз гезегинде лицей-интернатта ислеп атырған жас муғаллимлердиң илимге қызығыўшылығын арттырды хэм олардан ҳәзирги ўақытта С.Тлеумуратов, Ш.Алламуратов, И.Курбанбаев, Р.Нажимова, Н.Матжанов, М.Жумамуратовлар илим докторы (PhD, DsC) илимий дәрежелерине еристи.

Сол жыллары ол Өзбекстан Республикасы қәнигелестирилген мектеп хэм мектеп-интернатлары Директорлар кеңесиниң ағзасы ретинде дерлик хәмме областьларда болып, ол жердеги қәнигелестирилген мектептер жумысларын үйренди, тәжирийбелер алмасты хэм тийисли методикалық жәрдемлер көрсетип келди.

Жас әуладқа тәлим-тәрбия бериўде ерискен жетискенликлери есапқа алынып Ж.Джумамуратовқа 1998-жылы «Өзбекстан Республикасына мийнети сиңген халық билимлендириў хызметкери», 1993-жылы Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген халық билимлендириў хызметкери" хұрметли атақлары берилди. «СССР, Өзбекстан хэм Қарақалпақстан Республикалары халық билимлендириў ағласы» көкирек нышанларына ийе болды.

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында ислеп атырған дәўиринде де өзиниң тийкарғы жумыслары менен бир қатар республикамыздағы улыўма орта билим бериў мектептеринде оқыў-тәрбия жумысларының сыпатын жақсылаў бойынша жумыслар алып бармақта.

2019/2020-оқыў жылында «қызыл мектептер» қатарына киритилген мектептерден Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтына Мойнақ районындағы

11-санлы, Тахтакөпирден 5-санлы, Әмиўдәрйадан 20-санлы хэм Елликкала районынан 35, 60-санлы мектептер бириктирилген еди. Усы бириктирилген мектептерде Ж.Джумамуратовтың басшылығы хэм шөлкемлестириўи менен институттың тийисли кафедраларының профессор-оқытыўшылары тәрпинен тастыйықланған кестелер бойынша сабақлар хэм таярлық шынығыўлары алып барылды, айырым мектеп оқыўшыларының Нөкис қаласына келип таярланыўы үшін жағдайлар жаратылды.

Нәтийжеде бул мектептерден 2019/2020-оқыў жылының жуўмақлары бойынша бирде бир питкериўшиси жоқары оқыў орынларына кире алмай «қызыл мектептер» қатарына киритилген болса, биргеликте алып барылған жумыслар нәтийжесинде 2020/2021-оқыў жылында Мойнақ районындағы 11-санлы мектептен 12, Тахтакөпирдеги 5-санлы мектептен 10, Әмиўдәрйадағы 20-санлы мектептен 3, Елликкала районындағы 35-санлы мектептен 1 хэм 60-санлы мектептен 2, жәми 28 питкериўши жоқары оқыў орынларына кириў бахтына миясар болды. 11-санлы хэм 5-санлы мектептер «жасыл мектептер», 20-санлы хэм 60-санлы мектептер «сары мектептер» қатарынан орын алды.

2022-2023-жыллары даўамында институттың «мобил методикалық топар» ағзасы ретинде қала хэм районлардағы улыўма орта билим бериў мектептеринде математика пәни муғаллимлериниң билимлерин диагностикадан өткериў барысында анықланған бослықларды сапластырыў мақсетинде сол мектептерге барып оқыў шынығыўларын өткерип, алдыңғы методика хэм инновацияларды оқыў процесине енгизиў бойынша әмелий сабақлар өтип хэм методикалық жәрдемлер көрсетип келди.

Хәзирги күнде оның 100 ден аслам шәкиртлери Ташкент, Нөкис қалаларындағы, айырымлары сырт еллердеги жоқары оқыў орынларын техника, экономика, физика, математика, информатика бағдарлары бойынша питкерип республикамыздың социаллық-экономикалық раўажланыўы жолында пидайылық пенен мийнет етпекте.

Биз, юбилярымыз болған Жеңисбай Шәрибаевич Джумамуратовты торкалы тойы мүнәсебети менен шын жүректен кутлықлаймыз, узак өмир, бекем денсаўлық, жумысларына тасқын табыслар, өсирип атырғанларының рәхәтин көриў несип етсин деп тилеп қаламыз.

БИЛИМЛЕНДИРИЎ ПИДАЙЫСЫ, ТАЛАНТЛЫ ПЕДАГОГ ХӘМ ИЛИМПАЗ

Т.Утебаев – педагогика илимлериниң докторы, профессор

А.Пазылов – Қарақалпақстан халық муғаллими, педагогика илимлериниң кандидаты, профессор
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Арамызда өз кәсібін сүйе-туғын, керек болса өз саналы өмирін усы тараўға бағышлаган пидайы инсанлар көппеп ушырасады. Солардың бири сыпатында педагогика илимлериниң кандидаты, доцент Қалбай Сейтмуратовты көрсетип өтиў орынлы болады. Ол өз өмириниң 45 жылын Республикамызда билимлендириў тараўын раўажландырыўға, тәлим-тәрбия ислерин заман талабына сай шөлкемлестириўге сарплады, соның менен бирге республикамызда педагогика илиминиң раўажланыўынада

белгили дәрежеде ат салысып киятырған инсанлардың бири есапланады.

Қалбай Сейтмуратов 1954-жылы 15-июньда Шымбай районы Бахытлы аўыллық кеңеси аймағында жайласқан Шүйит аўылында туўылған. 1970-жылы райондағы №30 орта мектепти тамамлаған. 1971-жылы Нөкис аўыл-хожалығы техникумына оқыўға кирип, оны тамамлағаннан кейин Кегейли районындағы М.Жуманазаров атындағы совхозда өз қәнигелиги бойынша жумыс ислеген. 1974-жылы Низамий атындағы Ташкент мәмлекетлик педагогикалық институтының Улыўма техникалық пәнлер хэм мийнет факультетине оқыўға кирип, оны 1979-жылы тамамлағаннан кейин институт жолнамасы менен Ақмаңғыт педагогикалық училищесинде дәслеп оқытыўшы, соңынан директордың оқыў ислери бойына орынбасары болып жумыс ислеген. Кейиншелик Нөкис мәмлекетлик уни-

верситетининг илим-изертлеу бөлиминде ҳар қийлы лауазымларда мийнет еткен.

Ол 1989-жылы Қарақалпақстан Республикасы Х алық билимлендириу министрлигининг тәрбия бөлимининг баслығы етип тайынланады. 1990-1996-жылларда Республикалық оқыу-методикалық орай директорының орынбасары болып ислейди. Белгили илимпаз Х.Жумашев пенен биргеликте бул орайды шөлкемлестирип, Республикадағы барлық улыўма билим бериуши мектеплерди, балалар бақшаларын, кәсип-техникалық училищелерди методикалық жақтан тәмийинлеу, олар ушын сабақлықлар хәм баскада оқыу әдебиятларын жазыўды хәм басып шығарыўды шөлкемлестириу, жеткерип бериу, Республикалық пән олимпиадаларын, көрик-таңлаўларды өткериўди шөлкемлестириу х.т.б. жумысларды әмелге асырыўға белсене катнасты.

Қ.Сейтмуратов кейиншилик Республикалық халық билимлендириу хызметкерлерининг кәнийгелигин жетилистириу хәм қайта таярлау институтында «Мектепти басқарыўдың илимий тийкарлары» кафедрасын басқарды. Ол жер жас кадр ушын мектеп басшыларының кәнийгелигин жетилистириу жумысларын талап дәрежесинде шөлкемлестириу менен бирге оған үлкен тәжирйе мектеби болды, елимизге белгили ақсақаллар Ж.Сейтнйазов, И.Қосымбетов, Б.Иннаминов хәм басқа да тәжирйебели устазлар менен бирге ислесиу, олардан ақыл нәсиятлар алыу несип етти.

Қ.Сейтмуратов өзининг терең билими хәм шөлкемлестириушилик уқыбы менен тез арада ел ағаларының нәзерине түсип, басшы лауазымларға жумысқа тартылды. 1996-жылы ол Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириу министрлигининг орынбасары етип тайынланды. Тәлим-тәрбия мекемелерин раўажландырыу, олардағы жумыс сыпатын жақсылау бойынша жумыслар алып барды.

Ал, Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесининг илим, билимлендириу хәм социаллық мәселелер бойынша Секретариат баслығы лауазымында ислеген дәуиринде билимлендириу тараўы менен биргеликте ден саўлықты сақлау, илим, мәденият, социаллық тәмийнат, физкультура хәм спорт, ғалаба хабар қураллары х.т.б. тараўлардың жумысларын шөлкемлестириу ислеринде де минсиз хызмет етти. Сол дәуирлерде жумыс бабы менен бирге ислескен Ж.Базарбаев, А.Тажйбаев, Т.Атамуратов, Қ.Өтениязов х.т.б. ел азаматларынан көп нәрселерди үйренди, тәжирйебеси артты.

Қ.Сейтмуратов 1999-2007-жыллар аралығында Нөкис педагогикалық колледжининг директоры лауазымында иследи. Республикамыздың мектеплерине, мектепке шекемги тәрбия мекемелерине орта буўын педагог кадрлар таярлау ислерин заман талабына сай шөлкемлестириу жумысларын алып барды. Колледжде әсиресе дене мәденияты кәнийгелиги бойынша кадрлар таярлау ислери жақсы жолға қойылып, тез арада оннан аслам Қарақалпақстан хәм Өзбекстан чемпионлары таярланды.

Тәжирйебели кәниге Қ.Сейтмуратов Жоқары билимлендириу тараўынада жумысқа шақырылып, Бердақ атындағы ҚМУ да аға оқытыўшы, Әжинияз атындағы НМПИ Мектепке шекемги тәрбия факультетининг деканы болып иследи. 2009-жылдан баслап Улыўма педагогика хәм психология кафедрасында доцент лауазымында ислеп келмекте.

Қ.Сейтмуратов 2007-жылы Қары-Ниязий атындағы Өзбекстан педагогикалық илим-изертлеу институты жанындағы Арнаўлы илимий дәрежелер бериуши Илимий кеңесте педагогика илимлерининг докторы, профессор Ө.Алеўовтың илимий басшылығында «Сейфулғабит Мәжитовтың жәдидшилик-ағартыўшылық хызмети хәм тәлим-тәрбиялық көз-қараслары» темасында жазған диссертациясын табыслы жақлап шықты хәм педагогика илимлерининг кандидаты илимий дәрежесин алыўға еристи. 2011-жылы Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети жанындағы Жоқары аттестациялық комиссия оған доцент илимий атағын берди.

Илимпаз-педагог сыпатында оның 120 дан аслам илимий мийнетлери Республикамыз хәм шет ел илимий басылымларында жарық көрди, Республикалық хәм халықаралық илимий-теориялық конференцияларға өз илимий баянатлары менен қатнасып келмекте. Ол 1 монография, 3 сабақлық, 6 оқыу қолланба, 2 оқыу-методикалық қолланбаның авторы. Олардан «Қорақалпоғистонда жадидчилик ҳаракати ва С.Мажитов» атлы монографиясы (Ташкент, «Фан», 2010), «Педагогика теориясы» (Ташкент, «Ношир», 2018), «Педагогика тарийхы» (Нөкис, «Билим», 2020), «Үзликсиз тәлим педагогикасы» (Ташкент, «Ёш авлод матбаа», 2023) сабақлықлары, «Нөкис педагогикалық колледжине 25 жыл» (Нөкис, «Билим», 2002), «Педагогикаға кирисиу» (Нөкис, 2018), «Оқытыу теориясы (дидактика)» (Нөкис, 2018), «Тәрбия теориясы» (Нөкис, «Билим», 2019), «Улыўма педагогика пәнинен мәселелер топламы» (Ташкент, «Ёш авлод матбаа», 2022) (басқа авторлар менен биргеликте), «Түркистанда жәдид ағартыўшылығы хәм тәлим-тәрбия» (Нөкис, 2024) оқыу қолланбалары, «Сейфулғабид Мажидовнинг маърифий-педагогик қарашлари узликсиз таълим тизимида» (Ташкент, «Фан», 2006), «Педагогика: атамалар, анықламалар» (Нөкис, 2013) оқыу-методикалық қолланбалары жарық көрген. Оның бир қатар илимий мақалалары Россия, Польша, Қытай, Австралия мәмлекетлерининг илимий журналларында жәрияланды.

Ол Әжинияз атындағы НМПИ қасындағы педагогика тараўы бойынша илимий дәрежелер бериуши Илимий кеңес Илимий семинарының ағзасы сыпатында илимий дәрежели педагог кадрларды таярлау ислерине актив қатнасып, өз үлесин қосып келмекте.

Қ.Сейтмуратов институттағы жәмийетлик жумысларға актив қатнасады. Ол Баслаўыш тәлим факультетининг Жәмәтшилик кеңесининг баслығы, институт Жәмәтшилик кеңеси баслығының орынбасары, Факультет Кеңесининг ағзасы.

Қ.Сейтмуратов сондай-ақ, көркем дәретиушилик пененде шуғылланады. Оның бир канша гүррин хәм косықлары «Әмиўдәрәя» журналында жәрияланған.

Өмирлик жолдасы Гүлбазар менен төрт ул, бир қызды тәрбиялап, камалға келтирди. Перзентлерининг хәммеси жоқары мағлыўматлы, халық хожалығының ҳар қийлы тараўларында хызмет етпекте. Жигирмаға шамалас ақлықлардың сүйикли атасы.

Ұақыт тоқтамас екен, бүгинги күни сол кешеги студент 70 жасты қарсылапты. Лекин, оның жасларымызға берери, үйретери, өмирден түйгенлери көп. Биз юбилярымызды қутлықлай отырып, оған терең ден саўлық, узак хәм мазмунлы өмир тилеймиз.

M A Z M U N Í

BAS MAQALA

Абаев С., Якубов М. Жаңа Өзбекстанды жаратыўдың илимий программасы (Президент Шавкат Мирзиёевтиң «Жаңа Өзбекстан раўажлануў стратегиясы» атлы китабы қарақалпақ тилинде басылып шықты)	3
---	---

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

Abdalieva P.I. Baslawish klasslarda sabaq procesinde interaktiv metodlardan paydalanıw imkaniyatları	5
Abdimuratova N.P. Ijtimoiy hayotda ma'naviy- estetik tarbiya	7
Axmedov J.R. Bo'lajak mutaxassislarni innovatsion faoliyatga tayyorlashning tashkiliy-tuzilmaviy modeli	8
Акбарходжаев К.А. Олий ҳарбий таълим муассасалари ҳарбий педагог кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштиришда ҳалқаро тажрибанинг таҳлили	10
Алламбергенова М.Х. Электрон таълим ресурслари воситасида ахборот технологияларини касбий фаолиятга йўналтириб ўқитишнинг дидактик имкониятлари	12
Annayeva M.R. Integrativ yondashuv asosida o'quvchilarning o'qish-bilish faolligini rivojlantirish	15
Arzikulova S.F. Ta'limni individuallashtirishning psixologik-pedagogik asoslari	17
Atadjanova D.A., Omarova N.M. Beneficial literary works in teaching English	18
Azimova Z.E., Abdujabborov M.V. Sun'iy intellekt tizimlaridan foydalanishning ta'lim tizimidagi o'rni	20
Bekniyazov B.S. Taym-menejment ta'lim faoliyatini samarali tashkil etish vositasi sifatida	21
Ergasheva G.M. Ajdodlar merosi - buyuk qadriyat	23
Есназарова З.Б., Тлеумуратова З.М., Утемисов А.А. Илимий изертлеўдин теориялық методологиялық машқаласын ислең шығыўда Абу Райхан Берунийдин қосқан үлеси	26
Ешбаев А.Ж., Утениязова Ш.Б. Акробатика машқларини ривожлантириш услубияти	28
Eshbaeva G. Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń rawajlanıwında kompozitor Ğ.Amaniyazovtıń tutqan ornı	29
Xamzayev X.X. Ta'lim sohasida raqamli texnologiyalarni joriy qilish - ijtimoiy pedagogik zaruriyat sifatida	32
Xasanov A.O. "Taorifi muslimin" jurnalida turkistondagi islohotchilik jarayonlarining yoritilishi	34
Hojametova G.I. Development of the basics of fingering technique in the piano style of G.Demesinov's music	36
Хожаниязова Г.М. Қарақалпақ тойларында өз ара жәрдем дәстүриниң әҳмийети	38
Жумабаев А.Е. Роль Сапарбая Палванова в каракалпакской музыкальной культуре	41
Narimbetov M The role of digital transformation in education	42
Nurmaxanov K.E. Elektron ta'lim resurslari innovatsion o'qitish usuli sifatida	44
Ortiqova N.M. Tibbiy ta'limda gender tenglik masalalarining o'ziga xos jihatlari	46
Pazilov M.A. Oqıtwda kognitiv pedagogikalıq texnologiyalardıń ornı hám áhmiyeti	48
Sabirova M., Yerejevov M. Joqarı oqıw orınlarında bilim sapasın asırıw máseleleri	49
Сейтмуратова Г. Использование астрономических мобильных приложений в образовательном процессе	51
Сейтмуратов Қ. Ҳамза Ҳәкимзада Ниязийдин тәлим-тәрбиялық ой-пикирлери	52
Тажбенова С.С. Лингвистик компетенцияни шакллантиришда амал қилинадиган принциплар	54
Tajetdinova S.M. Bolajaq muzıka mádeniyatı pání oqıtwshılarına saz áspabların shertiwdi úyretiwdiń zárúrliğı hám áhmiyeti	55
Тажимбетова Г. Модели обучения речевым актам в рамках прагматидактики	57
Tajimuratova K., Tajimuratov A. Nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar muloqatini ertaklar asosida rivojlantirish va uning natijalari	58
Turdimuratova A., Turdimuratova A. Psixologiyalıq metodikalardı qayta islewde zárúrli statistikalıq maǵlıwmatlar	61

Уразимова Т.В. Эстетикалық тәрбия – хәр тәреплеме раўажланған дәретиўши инсанның қәлиплестирилиўиниң тийкары	63
Tálim - tárbiya teoriiyası hám metodikasi	
Ajjeva M.B., Dauekeeva G.U. Bo‘lajak kimyo o‘qituvchilarni innovatsion ta’lim texnologiyalari vositasida takomillashtirish metodikasi	66
Esbosinov R.E. Teaching mathematics for junior school children in developing education system	68
Dushabayeva G.M. Oliy ta’lim muassasalarida tasviriý san’at fani darslarida natyurmort ishlashning soddalashtirilgan usullari	70
Жолдасова К.Ж. Информал тәлим тийкарында информатика оқытыўшыларының кәнигелигин арттырыў методикасы	71
Khodjaniyazova A.A. Methods of teaching of the russian language in a karakalpak primary school	73
Qaypnazarova G.X. Topologiya elementlerin oqıtıw usılları	76
Менлимуратова Э.А. Принципы повышения эффективности межкультурной коммуникации учащихся в процессе обучения английскому языку	78
Najimova A.D. O‘quvchilarni bayon va insho yozishga o‘rgatishning o‘ziga xos jihatlari	81
Сапарова А.А., Утеулиев Ш.Б. Обучение младших школьников работе с арифметическими лабиринтами на уроках математики	83

PSIXOLOGIYA ILIMLERI

Ajimova Z.G. Motor alaliyalı balalardıń psixomotor ózgeshelikleri hám olardıń sóylewindegi nuqsanları	85
Арзимбетов Т. Спорт жамоаларида психологик хизмат кўрсатишнинг назарий-методологик асоси	86
Djolimbetova M.M. O‘spirinlik yosh davrida tafakkur jarayoniga ta’sir etuvchi psixologik omillar	89
Xaitov A.U. O‘smir futbolchilar faoliyatida chidamlilik va iroda kuchini rivojlantirish	91
Хужаев Ф.А. Шахсни таҳлил қилишнинг конструктив модели	93
Jurayeva H.A. Shaxs tashabbuskorligining o‘ganilganlik darajasi	96
Raximov B.A. Psixologik manbalarda professor-o‘qituvchilar kasbiy rivojlanishida o‘z-o‘zini boshqarish masalalarining yoritilishi	98
Saparov Sh.B., Nurabullaev T.A. Raxbar kadrlarning innovatsion yetakchiligining ijtimoiy psixologik xususiyatlari	100
Турсунов Л.С. Психология фанининг долзарб вазифаларидан бири	101
Zaripov O.M. Shaxsda ruhiy va jismoniy salomatlik	103

RECENZIYA

Каримбой Қурамбоев Таълим ва тарбия муаммоларига бағишланған тўплам	106
--	-----

USTAZLAR SHEJIRESI

Пазылов А. Жансебил устаз	108
Утебаев Т., Пазылов А. Билимлендириў пидайысы, талантлы педагог ҳәм илимпаз	109

Ўзбекстан Respublikasi Prezidenti adminstraciyasi tapsirmasina tiykar 14 joqari oqiw orninan 16 professor-oqitiwshi 2024-jildin 6-10-may kunleri Belarisiya mamleketlik pedagogikalıq universitetinde “Hayot maktabi” bagdarlamasi tiykarında Pedagogikalıq bagdarğa qanigelestirilgen trening sholkemlestiriw boyınsha tajiriye almasıp qayttı.

Ajiniyaz atındağı NMPI professor-oqitiwshilari 14-19-may kunleri Qazan qalasında bolıp otken “Rossiya – Islam alemi: KazanForum” XV xalıqaralıq ekonomikalıq forumında qatnastı.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı delegaciyası ámeliy sapar sheńberinde Malayziyanıń Lincoln University College oqıw ornında boldı. «THE World University Rankings» xalıqaralıq reytingi boyınsha dúnyanıń «TOP-300»lik joqarı oqıw orınları qatarına kirgen usı oqıw ornı menen bilimlendiriw hám ilimiy-izertlewler baǵdarında nátiyjeli birge islesiw jumısların alıp barıw boyınsha shártnamalar imzalandı.

Ózbekistan Kásiplik awqamlar federaciyasınıń Qaraqalpaqstan Keńesi baslıǵı U.Jalmenov 27-iyun Baspa sóz hám ǵalaba xabar quralları xızmetkerleri kúni múnásibeti menen «Ilim hám jámiyet» jurnalı juwaplı xatkeri D.Dogarova hám institut baspa sóz xatkeri I.Matekovtı diplom hám sawǵalar menen sıylıqladı.

Dıqqat, jazılıw - 2024!

Húrmetli, jurnal oqırshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanısqaşsı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqshı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2024-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 360.000 (úsh júz alpıs mın) swm.

<i>Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seıtov kóshesi, n/f.</i>	<i>«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:</i>
<i>Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998933652520.</i>	<i>BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri</i>
<i>JURNALDÍŇ BASÍP SHÍĞARÍLÍWÍNA</i>	<i>Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010</i>
<i>JUWAPKER: Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.</i>	<i>MFO: 00014; INN: 201 122 919</i>
	<i>Ieke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0350 005</i>

<i>Maqalalardıń mazmunına hám dúrslıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmawı, 9 betten aspawı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Ieke puqaralar ushın — 2101. Mákemeler ushın — 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 28.06.2024 Buyırtpa: №0057 Format: 60x84 1/8 Kólemi: 14 b/t. Jurnal jılına 6 márte shıǵadı. Reestr № 089632</i>